

MACAULAY,
Anglia Története.

12.326

A

OSZK

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ÁNGLIA TÖRTÉNETE

II. JAKAB TRÓNRALÉPTE ÓTA.

IRTA

MACAULAY.

FORDITOTTA

CSENGERY ANTAL.

MÁSODIK, ÁTNÉZETT KIADÁS.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST, 1875.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALÁBAN.

(Az Akadémia bérházában.)

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
II Nyomt. Növedéknapló
1926. év. 300. sz.

ÁNGLIA TÖRTÉNETE.

I. FEJEZET.

Ánglia történetét szándékom írni, II. Jakab trónra-
léptétől fogva élő emberek emlékezetéig. Előadom a hibá-
kat, melyek, néhány hónap alatt, a hű nemességet és pap-
ságot elidegenítették a Stuart-háztól. Leírom annak a
forradalomnak a folyamát, mely a fejedelmeink és parla-
mentjeik közt folyt hosszú tusának végét vetvén, a nép-igazait
és az uralkodó ház jogczimét közös alapon egyesítette. El-
mondom, mint védetett meg hatályosan az állam új szerke-
zete kül- és belföldi ellenektől, sok zivataros éven által
hogy azon szerkezet mellett, a törvény tekintélye s a tulaj-
don biztossága összeférőnek mutatkozott a vitatás és egyéni
hatáskör addig nem ismert szabadságával ; hogy a rend és
szabadság szerencsés egyesülése olyan jólétet idézett elő, a
milyenre az emberi dolgok évkönyvei példát nem mutatnak
s mint emelkedett hazánk, lealázó hűbéri helyzetből, gyor-
san egyensúlyra az európai hatalmasságok közt ; miként
növekedett gazdagsága és hadi dicsősége egyaránt ; miként
alapított bölcs és határozott jólelkűség olyan közhitelt, mely
minden régibb időszak államférfiai előtt hihetetlen csodákat
teremtett ; mint alkotott az óriási kereskedés olyan tengeri
hatalmat, a melynek irányában minden más, régi vagy új

időszakbeli tengeri hatalom elenyészik ; mint egyesült végre Skócia, hosszas időig tartott ellenségeskedés után, Angliával, nem csupán a törvény kapcsolatával, hanem az érdek és hajlam fölbonthatlan kötelékeivel ; mint lettek Amerikában a britt gyarmatok rövid idő alatt hatalmasabbak és gazdagabbak, azon királyságoknál, a melyekkel Korteze és Pizarro V. Károly birodalmait egykor növelték ; s miként alapítottak Ázsiában britt kalandorok oly birodalmat, mely nem kevésbé fénylő és állandóbb, mint nagy Sándoré volt.

Nem mulasztom el, a diadalmakkal vegyült szerencsétlenségeket, s ama nagy nemzeti bűnöket és fonokságokat is hiven följegyezni, melyek sokkal lealázóbbak bármely balesetnél. Látni fogjuk, hogy az sem volt salak nélkül, a mit méltán legnagyobb áldásunknak tartunk. Látni fogjuk, hogy a rendszer, a mely szabadságainkat a királyi hatalom túlterjeszkedései ellen valódilag biztosította, újabb visszaéléseket idézett elő, a melyektől a korlátlan egyed-uralkalmak mentek. Látni fogjuk, hogy részint oktalan avatkozás, részint oktalan elhanyagolás következtében, a vagyonság növekedése s a kereskedelem terjedése, tömérdek jó mellett, némi roszakat is idézett elő, a melyektől szegény és miveltlen társadalmak óva vannak. Látni fogjuk, miként követte az igaztalanságot, a korona két nevezetes melléktartományában, méltó visszatörzés ; mint tépte szét oktalanság és átkodottság a kötelékéket, a melyek az észak-amerikai gyarmatokat az anyaországhoz kapcsolták ; miképen Irföld, a népfajnak népfaj, s a vallásnak vallás fölötti uralkodása átka alatt, a birodalom tagja maradt ugyan, de hervadozó, roncsolt tagja, mely az állam erejét nem növelte, s a melyre

szemrehányólag mutattak mindazok, a kik előtt Anglia nagysága félelem vagy gyűlölség tárgya volt.

Mindazáltal, ha nem csalatkozom, e vegyes előadás általános hatása minden vallásos kedélyt hálaérzettel, s minden hazafi kebelt reménnyel fog eltölteni. Mert hazánk története, az utolsó százhatvan év alatt, kitünőleg az anyagi, erkölcsi és értelmi előhaladás története. Kik azon korszakot, a melyre életök esett, aranykorhoz hasonlítják, mi csupán képzeletökben létezett, — az ilyen emberek elfajulásról, hanyatlásról beszélhetnek : de senkinek sem fog komor, reménytelen színben tűnni föl a jelen, ha a multról helyes ismeretet szerzett.

Nagyon tökéletlenül teljesíteném föladatomat, ha csupán csaták- és ostromokról, kormányok emelkedéséről és bukásáról, udvari cselszövényekről és a parlament vitáiról irnék. Igyekszem a nép történetét szintűgy előadni, mint a kormányét, vázolni a hasznos és szép mesterségek fejlődését, leírni a hitfelekezetek keletkezését s az irodalmi izlet változásait, festeni az egymást követő ivadékok szokásait, azon változásokat sem mellőzvéni, a melyek a ruha, butorzat, lakomák körül s a közvigalmakban történtek. Örömet tűröm a szemrehányást, hogy a történetirói méltóságról alászállottam, ha e század angolai elé [hű képet állithatok őseik életéről.

Az események, melyeket előadni szándékozom, egy nagy, eseménydús drámának, a mely korszakokra terjed, csak egyetlen fölvonását képezik, s igen tökéletlenül volnának érthetők, ha a korábbi cselekmények szövege nem ismertetnék. Azért, bevezetésül, előrebocsátom hazánk legrégebb történetének rövid vázlatát. Gyorsan átfutok több századon ; de valamivel tovább állapodom meg azon vitály körülmé-

nyeinél, a melyet II. Jakab király igazgatása elhatározó fordulatipont felé hajtott.

Kezdetben mi sem mutatott azon nagyságra, a melyre Britannia hivatta volt. Lakosai, midőn a tyrusi hajósok ismerni kezdték, kevéssel állottak fensőbb fokon Sandwich sziget benszülőtteinél. Meghódították a római fegyverek; de a római művészetektől és tudományoktól gyöngé máz ragadt reá. A nyugoti tartományok közül, a melyek a Caesarok alatt voltak, utolsó volt, a melyet meghódítottak, s első, a melyet odahagytak. Nincsenek Britanniában római porticusok és vízvezetések (aquaeductus) nagyszerű maradványai. A latin költészet és szónoklat remekirői közt nem találunk britt származásút. Nem valószínű, hogy e sziget lakói bármikor általában járatosak lettek volna italiai uraik nyelvében. Az Atlanti tengertől a Rajnáig uralkodó volt a latin nyelv, századokig. A celtát kiszorította; nem engedte magát kiszoríttatni a teuton által; s napjainkban is alapja a francia, spanyol és portugál nyelvnek. Szigetünkön, mint látszik, a latin soha sem győzte le az ó gael nyelvet, s nem birt ellenállani a germánnak.

Azt a csekély, felületes polgárisultságot, mely délszaki uraikról szállott a brittekre, eltörölték az V. század viszontagságai. A szárazföldi országokban, a melyekre a római birodalom akkor feloszlott, sokat tanultak a hódítók a hódított népektől. Britanniában a hódított faj olyan vaddá lett, mint a hódítók voltak.

A mely vezérek a római birodalom szárazföldi tartományaiban teuton uralkodóházakat alapítottak, Alarich, Theodorich, Clodvig, Alboin, mindnyájan buzgó keresztényének voltak. Ida és Cerdik kísérői ellenben az Elba mellől minden babonát átvittek brittföldi telepeikre. Mig

a german fejedelmek, a kik Párisban, Toledóban, Arlesben és Ravennában uralkodtak, tisztelettel hallgatták a püspökök tanításait, imádták a vértanúk ereklyéit s élénk részt vettek a hittant illető vitatkozásokban : Wessex és Mercia urai vad szertartásokat végeztek Thor és Wodin templomaiban.

A szárazföldi királyságok, a melyek a nyugoti császárság romjain emelkedtek, tartottak fen némi összeköttetést a keleti tartományokkal, hol a régi polgárisultság, bár a rosz kormányzat alatt sorvadtan, a barbaroknak még csodálat és oktatás tárgyául szolgált, hol az udvar még mindég Diocletian és Konstantin fényében ragyogott, hol a középületek még mindég Polyclet szobraival és Apelles festményeivel voltak diszesítve, s hol munkás pedansok, habár saját izlet, érzet és szellem nélkül, még olvasni és magyarázni tudták Sophokles, Demosthenes és Plato remekműveit. Ez érintkezéstől Britannia el volt zárva. Partjai azon mivelte nép előtt, mely a Bosporusnál lakott, olyatén rejtélyes borzalom tárgyai voltak, a milyennel Homer korában a joniaiak Scylla szorosát vagy a laestringoniai kannibálok városát tekintették. Szigetünkön, mint Procopius értesült, volt egy tartomány, a melynek földét kigyók borították s legében ember nem élhetett. Ez elhagyott vidékre szállították éjjelkor az elhunytak lelkeit a frankok földről. Egy tátosféle halász nép teljesítette a borzasztó szolgálatot. A hajósok tisztán hallották a halottak beszédét ; hulláik a hajót mélyen lenyomták ; de alakjaikat ha andó szeme nem láthatta. Ilyen csoda dolgokat beszélt egész komolysággal egy ügyes történetirő, Belizar, Simplicius és Tribonian kortársa, a gazdag és mivelte Konstantinápolyban, azon országról, a melyben Konstantinápoly alapítója fölvette volt a császári bibort. Folytonos adatokkal bírunk nyugoti Európa minden

egyéb tartományáról. Egyedül Britanniában választja el teljesen egy mésés korszak a való történet két korszakát. Odoacer és Totila, Eurich és Thrasimund, Clodvig, Fredegunda és Brunehild történeti személyek. Hengist és Horsa, Vortigern és Rovená, Arthur és Mordred ellenben a hitregék körébe esnek, a kiknek létezését is kérdés alá vonhatni, kalandjaikat pedig Hercules- és Romuluséi mellé kell sorolnunk.

Végre oszlani kezd a sötétség; s az ország, mely mint Britannia eltűnt, mint Anglia jelenik meg ismét. A szász gyarmatosoknak keresztyén hitre térése volt kezdet az üdves forradalmak hosszú sorában. Igaz, hogy az egyházat nagyon megrongálta az a babona, s egyszersmind bölcselem, melyek ellen sokáig küzdött, s a melyek fölött végre diadalmaskodott. Az ó iskolából tanokat, s az ó templomokból szertartásokat igen is könnyen befogadott. Római politika és gót tudatlanság, görög szabadelműség és szir vezeklés (ascetismus) együtt működtek megrontásán. Mindazáltal a mit korábbi napjainak magasztos hittanából s jótékony erkölcsstanából megtartott, elegendő volt még, hogy sok elmét fölemeljen, sok szívet megtisztítson. S e fölött némi dolgok, a miket később benne leginkább és méltán kárhoztattak, a hetedik században s még jóval utóbb is fő érdemét tették. Igen rossz volna korunkban, ha a papi rend a polgári tisztviseléség dolgaiba avatkoznék. De a mi jó kormányzás idejében rossz, üdvös lehet durva és fonák igazgatás korszakában. Jobb, ha az emberiség bölcs és jól kezelt törvény s fölvilágosult közvélemény által, mint papi csellel kormányoztatik: de jobb papi csellel, mint vad erőszakkal, oly főpap által, mint Dunstan, hogysen olyan harcztól, mint Penda, kormányoztatnia. Tudatlanságba

sülyedt s merő anyagi kényszer alatt álló társadalom méltán örvendhet, ha azon osztály emelkedik tulnyomóságra, mely értelmi és erkölcsi befolyásra támaszkodik. Ez osztály kétségtelenül visszaél hatalmával; de az ész hatalma, habár visszaélnék is vele, mindég jobb és nemesebb, mint az a hatalom, mely csupán testi erőben áll. Szász krónikáinkban zsarnokokról olvasunk, kikben a nagyság tetőpontján fölébredt a lelkiismeret, a kik megutálván a bűnnel szerzett kéjeket és méltóságokat, letették koronáikat, s kegyetlen szenvedésekkel és folytonos imádkozással igyekeztek leróni bűneiket. Ez adatok a megvetés keserű kifejezéseire szolgáltatnak alkalmat némely íróknak, a kik szabadelvűséggel kérkedvén, valóságban oly szűk látkörűek, mint bármely középkori szerzetes; s kik a világtörténet minden eseményére azon mértéket szokták alkalmazni, melyet a párisi társaság, a tizennyolczadik században, elfogadott. Pedig a rendszer, mely — bár vakhit által eltorzítva — erős erkölcsi kötelékek közé szorított államokat, a melyeken azelőtt csak a kar hatalma s merész lélek uralkodott; a rendszer, mely a legvadabb és hatalmasabb uralkodót is arra tanította, hogy szintugy felelős, mint utolsó szolgálja, valóban meglátszik érdemelni, hogy róla bölcselők és emberszeretők nagyobb tisztelettel emlékezzenek.

Ugyanez észrevételek állanak azon megvetésre nézve, melylyel a mult században, a középkor zarándoklásairól, szent helyeiről, keresztes háborúiról és szerzetes intézeteiről szólani divat volt. Midőn ismeretszomj vagy nyereségvágy aligha valakit utazásra indított, jobb volt, ha az észak durva lakosa zarándokképen látogatta meg Olaszországot és keletet, mint hogy a szennyes kalyibákon és vadon erdőn kívül, hol született, mást soha se lásson. Midőn az élet és

női becsület zsarnokok és utonállók által szüntelen fenyegettetett, jobb volt, ha egy kápolna környezetét oktalan félelemmel tekintették, mintha hozzáférhetlen menhelyül nem szolgált volna a kegyetlenség és fajtalanság ellen. Midőn az államférfiak terjedelmes országlati terveket alkotni nem voltak képesek, jobb volt, [a keresztyén népeknek a szent sír visszafoglalására fölkelni és egyesülni, mint a mahomedán hatalom által egyenként legyőzetniök. Méltó panasz lehet, későbbi korszakban, a szerzetes rendek henye, kéjelgő élete ellen; de bizonyára jó volt, hogy a tudatlanság és erőszak korában nyugalmas zárdák és kertek voltak, melyekben a béke művészeit gyakorolni lehetett, a hol a szemlélődő természetűek menhelyet találhattak, hol egyik barát Virgil Aeneise másolásával foglalkozhatott, a másiknak Aristoteles Analysisei fölött lehetett elmélkednie, hol az, a kinek a művészetre volt hivatása, martyrologiumot festhetett, vagy feszületet faraghatott, s hol a természetbölcselem kedvelője kísérleteket tehetett a növények és ásványok tulajdonai körül. Ha ilyen menhelyek nincsenek, itt amott elszórva, a nyomorú pórság s a vad aristocratia várai között, az európai társadalmat csak teherhordó és ragadozó állatok képezik. Gyakran hasonlították hittudósok az egyházat a bárkához, a melyről az eredet (genesis) könyvében olvasunk: de soha sem volt e hasonlat tökélelőbb, mint ama zord időkben, mikor, sötétség és vihar közepett, a nagy vizözönben, mely a régi hatalom és bölcsetség minden nagy műveit elborítja, egyedül uszott fön, magában hordván a gyöngé csirát, a melyből egy uj, egy dicsőbb polgárisodás volt keletkezendő.

Még a szellemi felsőség is, melyet a pápa magának követelt, sokkal több jót, mint roszt szült, a sötét korszak-

ban. Az egyesítette nyugoti Európa államait egy nagy közállományyá. A mi volt az összes görög városokra nézve, Trebizondtól Marseillesig, az olympiai pályatér és Pythia jósszéke, Róma és püspöke ugyanaz volt minden latin szerzetartásu keresztyénekre Calabriától Hebridesig. Igy növekedtek a szeretet kiebbható érzeményei. Tengerek és heglánczok által elválasztott népek testvéri kapcsot és közös törvénykönyvet ismertek el. Még a háboruban is szelidült gyakran a hódító kegyetlensége, ha megemlékezett, hogy ő és legyőzött ellene ugyanazon nagy szövetség tagjai.

E nagy szövetségbe immár szász elődeink is fölvétettek. Rendes összeköttetés nyílt partjaínk és Európa azon része között, melyben a régi hatalom és országlat nyomai még láthatók voltak. Főn volt még régi fényében sok dicső emlék, mely azóta porba, romba dőlt; s az utazók, kik előtt Livius és Sallust érthetlen vala, a római templomokból s vízvezetésekről szerezhettek némi ismeretet a római történet felől. Agrippa háza, melyen még ragyogott az ércz, Adrian mauzoleuma, mely még nem volt megfosztva oszlopaitól és szobraitól, Flavian szinköre (amphitheatrum), mely még nem volt kőbányává aljasítva, megannyi hirdetője volt némi részben az elenyészett nagy polgárisult világ történetének, a merciai és northumbriai zarándokok előtt. A szigetbeliek, félig nyílt kedélyökre mélyen ható tiszteletérzéssel tértenek haza, s elbeszélték a londoni és yorki viskók álmélgodó lakosainak, hogy szent Péter sirja közelében egy hatalmas, de már elenyészett nép olyan épületeket halmozott föl, a melyek itélet napjáig sem fognak összeroskadni. A keresztyénség maga után vonta a tanulást. Augustus korának költészetét és szónoklatát szorgalmasan tanulták Mercia és Northumbria zárdáiban. Beda,

Alcuin és Erigena János neveik méltó tiszteletben állottak Európaszerte. Ilyen volt hazánk állapota, a kilencedik században, az északi barbar népek utolsó nagy vándorlásának kezdetén.

Több nemzedék folytán számtalan tengeri kalóz rajzott szét Dánia és Skandinaviából, kiket erő, hősiség, kegyetlen vadság s a keresztyén név gyűlölete jellemzett. Egy ország sem szenvedett annyit e foglalóktól, mint Anglia. Partjai közel feküdtek azon kikötőkhez, honnan azok kivitorláztak; s szigetünk egy része sem volt oly távol a tengertől, hogy támadás ellen biztos lehetett. Hasonló kegyetlenségeket, a minők a szászok győzelmét a celták fölött kísérték, kellett most, idők multával, a szászoknak a dánoktól szenvedniök. A polgárisodás épen emelkedni kezdett, midőn e csapás érte, s újra hanyatlott. Tömérdek kalandor gyarmatos települt, a Bálti tenger mellől, a keleti partokra, fokenként nyugot felé terjeszkedének, s a tengerentúlról folyvást szaporodván, az egész országot hatalmuk alá vágytak keríteni. A harcz a két szilaj teuton faj között hat nemzedék idején által tartott. Fölváltva mindenik volt győztes. Kegyetlen vérontások, melyeket borzasztó visszatörölások követtek, tartományok pusztítása, zárdák kirablása és városok földigrombolása képezik e mostoha napok történeteit. Végre észak megszűnik új meg új rablókat rajzani, s ez időtől fogva csillapulni kezd a fajok kölcsönös gyűlölsége. Gyakoribb lesz az összeházasodás. A dánok megtanulják a szászok hitvallását; s ezzel a halálos ellenségeskedés egy oka megszűnik. A dán és szász nyelv, mindkettő egy szélesen elterjedt törzsnek lévén elágazása, összeolvadnak. A két nemzet közt azonban a különbség még nem volt eltörölve, midőn egy esemény mindkettőt, egyenlő

szolgaságban és lealáztatásban, egy harmadik népnek vette lába alá.

A normán legelőkelőbb faj volt a keresztyénségben. Hősiségek és vérengzésök által leginkább feltűnők voltak azon kalandorok közt, a kik Scandináviából kikelvén, nyugoti Európát pusztították. Vitorláik sokáig rettentők voltak a csatorna mindkét partjaira. Fegyvereik gyakran betörték nagy Károly utódai birodalmának szívébe, s Maestricht és Páris falai alatt diadalmaskodtak. Végre nagy Károly egyik gyöngé utóda egy termékeny tartományt engedett nekik, melyet egy nagy folyam öntözött, s mely a tenger, e kedves elemök, mellett feküdt. E tartományban ők hatalmas országot alapítottak, mely befolyását lassanként a szomszéd Bretagne és Maine fejedelemségekre is kiterjesztette. A normanok, a nélkül, hogy levetkeztek volna azon rettenthetlen hősiséget, melytől minden ország félt az Elbától a pyrenéi hegyekig, — elsajátították mindazon tudományt és műveltséget, sőt többet is, mint a mit a megszállott tartományokban találtak. Bátorságuk biztosította országukat idegen berontás ellen. Belül oly rendet alapítottak, minőt rég nem ismert a frank birodalom. Fölvették a keresztyénséget, s a keresztyénséggel megtanulták nagy részben, a mit a papság tudott. Fölhagytak nyelvökkel s a francziát fogadták el, melyben a latin volt uralkodó elem. Uj nyelvöket csakhamar oly méltóságra és jelentőségre emelték, minővel az előtt soha sem birt. Mint durva nyelvzagyvalékot találták; ők irodalmivá képezték; s törvényhozásban, költészetben, regedalban használták. Fölhagytak azon baromi mértékletlenséggel, melyre a nagy german család minden egyéb ágai szerfölött hajlandók voltak. A norman finom élvezete kiáltó ellentétben állott

szász és dán szomszédinak otromba torkos- és iszákosságával. Nem az enni való roppant fölhalmozásában s a szeszes italok öblös edényeiben szerette a norman kitüntetni fényűzését, hanem nagy diszes épületekben, gazdag fegyverzetben, szép lovak és válogatott solymokban, jól rendezett harczjátékokon, inkább finom izletű, mint fölötte bőséges lakomákon, s inkább ritka zamatu, mint kábitó erejőkről hires borokban. Az a lovagias szellem, mely Európa minden népe viseletére, erkölcsaire, politikájára oly hatalmas befolyást gyakorolt, a norman nemesek közt érte tetőpontját. Csinos és méltóságteljes magaviselet, kellemes társalgás jellemezte a nemeseket. Kitünők voltak a szerződések körüli ügyességben, s természetes ékesszólásban, a mit folyvást miveltek. Egy történetirójuk kérkedik, hogy a norman nemes már mint szónok kel ki bölcséjéből. Hiröket azonban főleg hadi tetteik alapították meg. Fegyelmök és vitéségök csodáinak tanuja lett, az Atlanti tengertől a Holt tengerig, minden föld. Egy norman lovag, maroknyi harczos nép élén, szétverte a connaughti celtákat. Egy másik a két sici-liai királyságot alapította, s mind a két császárt, nyugot és kelet urát, futni látta fegyvere előtt. Egy harmadikat, az első keresztes háboru Ulyssesét, bajnoktársai Antiochia fejedelemségével ruháztak föl; s egy Tancred, kinek neve Tasso nagy költeményében él, mint a szent sir legvitézebb s nagylelkűbb bajnoka dicsőítettett a keresztyének által.

E jeles nép szomszédtsága Anglia közszellemére korán hatást kezdett gyakorolni. A hódítás előtt angol fejedelmek Normandiában nyerték nevelésöket. Angol telepek és jószágok adományoztattak a normannoknak. Normandiai francia nyelven beszéltek a westminsteri palotában. A roueni udvar, mint látszik, azon hatással volt Edward udva-

rára, a melylyel sokkal később a versaillesi udvar II. Károlyéra.

A hastingsi csata, s a rá következett események, nem csak norman herceget ültettek az angol trónra, hanem Anglia egész népségét a norman faj zsarnoksága alá vetették. Egy nemzet leigáztatása más nemzet által Ázsiában is ritkán sikerült annyira. Az ország fölosztatott a hódítók hadnagyai közt. Kemény katonai intézmények, a tulajdon körüli intézkedések kíséretében, képesekké tették az idegen hódítókat a föld szülötteinek elnyomására. Szigoruan alkalmazott kegyetlen büntető törvény örködött az idegen zsarnokok előjogai és multságai fölött. Az alávetett nép mindazáltal, levert, lábbal tiport helyzetében is éreztette fulánkját. Nehány bátor férfi, legrégebb balladáink kedvencz hősei, az erdőbe vonultak, s az esttüzoltási és erdei törvények daczára, pusztító háborut viseltek onnan az elnyomók ellen. Napi renden volt a gyilkolás. Sok norman hirtelen és nyom nélkül eltűnt. Soknak testét, erőszak jelenségeivel, találták meg. Kinos halál volt hirdetve a gyilkosokra, szoros vizsgálat tartatott ellenök, de többnyire hasztalan; mert az egész nemzet mintegy összeesküdött elrejtésökre. Végre szükségesnek látták, súlyos pénzbeli büntetés alá vetni minden községet, hol franczia egyént találtak meggyilkolva; s e rendelményt egy másik követte, mely szerint minden megölve talált egyén francziának tartatott, ha csak be nem bizonyították, hogy szász.

Szorosan véve, másfél század alatt a hódítás után angol történet nem létezik. Angliának franczia királyai; valóban oly nagyságra emelkedtek, mely bámulattal és félelemmel töltött el minden szomszéd népet. Elfoglalták Irhont. Skóczia meghódolt nekik, vitézségök, politikájok,

szerencsés házassági összeköttetések sokkal hatalmasabbakká tették őket, a szárazon, hűvéduraiknál, a francia királyoknál. Zsarnokaink hatalma és dicsősége elvakította Ázsiát, mint Európát. Acre bukásáról, Joppa védelmezéséről s az ascaloni diadalmenetről kénytelen álmélkodással emlékeztek az arab krónikairók ; s az arab anyák sok ideig oroszlán-szivü Plantagenet névvel csitították kisdedeiket. Olykor úgy látszott, vége lesz a Hugo-Capet-ágnak, mint elenyészett a merovingi és karlovingi ház, s az Orkneytől a Pyrenéi hegyekig egyetlen nagy birodalom fog kiterjedni. Legtöbb elme oly szorosán összeköti az uralkodók nagyságát azon nemzetével, a mely fölött azok uralkodnak, hogy Anglia majd minden történetirója lelkesedéssel festette idegen urainak hatalmát és dicsőségét, s e hatalom és fény hanyatlása fölött úgy kesergett, mint hazánk szerencsétlenségén. Olyan képtelenség valóban, mintha korunkban a haytii szerecsen nemzeti büszkeséggel emlegetné XIV. Lajos nagyságát, s hazafiui bánattal és szégyennel szólna Blenheim és Ramiliesről. A hódító és maradéka negyed iziglen nem volt angol ; nagyobb részint Francziaországban születtek ; ott töltötték életök nagyobb részét ; rendesen francziáál beszéltek ; majd minden magas hivatalt, mely tőlök függött, francziával töltöttek be ; minden szerzemény, a mit a szárazon tettek, inkább és inkább elidegenítette őket szigetünk népétől. Közülök a jelesbek egyike, angol herczegnővel kelvén egybe, mindent elkövetett ugyan, hogy angol alattvalói szívét megnyerje. Azonban zászlósbai közül többen, csak úgy tekintették e házasságot, mint most Virginiában, ha egy fehér földész vegyes vérü leányt vesz nőül. Beauclerc diszes meléknév alatt ismeri őt a történet-

írás; de korában saját honfiai »szász« gúnynéven nevezték, megvető czélzattal szász özszeköttetésére.

Ha a Plantageneteknek, mint egykor valószínűnek látszott, sikerül vala egész Franciaországot kormányuk alatt egyesíteni, Anglia hihetőleg soha sem fogott volna független létre jutni. Fejedelmei, világi és egyháznagyai, faj és nyelv tekintetében különbözök lesznek az iparüző és földmives néptől. Nagybirtokosai a Szajna partjain költik vala el jövedelmeiket lakmározás és mulatságok között. Milton és Burke diszes nyelve pór beszéd mód maradt volna, irodalom, rendezett nyelvtan, vagy megállapodott helyesírás nélkül. Angol ember nem küzdheti magát kitűnőségre, ha csak nyelv és életmód tekintetében francziává nem lesz.

Hogy e csapástól megmenekült Anglia, egy eseménynek köszönheti, a mit történetirói rendszeren úgy adtak elő, mint szerencsétlenséget. Érdeke oly merőben ellenkezett urainak érdekeivel, hogy csak ezeknek hibáiba és baleseteibe vetette reményét. Első hat királyának tehetsége, erénye átok volt rá nézve. A hetediknek hibái és esztelenségei mentették meg őt. Ha János atyjának, Beauclerc Henriknek, vagy a hódítónak nagy tulajdonait örökli, vagy ha csak István avagy Rikárd harcziás bátorságával bir; vagy ha ugyanekkor a franczia királyban annyira hiányzanak a kellő tulajdonok, mint Capet Hugo minden egyéb utódaiban: a Plantagenet-háznak vetélytárs-nélküli elsőségre kell vala Európában emelkednie. De, épen ez időben, uralkodott Franciaország fölött, nagy Károly halála után, az első erős jellemű, ügyes fejedelem. Más részről Anglia, mely a hastingsi csata óta általában bölcs államférfiak és mindenkor hős katonák által kormányoztatott, haszontalan,

gyáva uralkodó alá került. E pillanattól kezdve javulnak Anglia kilátásai. János kiűzetett Normandiából. A norman nemesek kénytelenek voltak választani a sziget és száraz között. Elzárva a tenger által, együvé azon néppel, melyet addig elnyomtak és megvetettek, lassanként tanulták Angliát hazájoknak, s az angolokat honfitársaknak tekinteni. A két nép, hosszas ellenségeskedés után, hamar átlátta most, hogy közös érdekek, s közös ellenségek volt. Egyaránt nyomta mindkettőt egy rossz király zsarnoksága. Mindkettőjüket epyformán bosszantotta a kedvezés, melyet az udvar Poitou és Aquitania szülöttei iránt mutatott. Azoknak, kik Vilmos, és azoknak, a kik Harold alatt harczoltak, másod unokáik barátságosan kezdtek egymáshoz közelíteni; s kibékülésök első záloga a magna Charta volt, mely közös törekvéseik által vivatott ki, s közös jóvoltukra volt irányozva.

Itt kezdődik az angol nemzet története. Az előbbi események leírása csak többféle népfajok által szenvedett vagy okozott viszontagságok története, népfajoké, melyek mind angol földön laktak, mindazáltal nagyobb idegenséggel tekintették egymást, mint a minő természeti sorompók által elválasztott társadalmak között valaha létezett. Mert nem hasonlíthatni az egymással háboruszkodó tartományok ingerültségét erkölcsileg elkülönzött népiségek gyűlötségéhez. Egy országban sem ment annyira a fajok ellenségeskedése, mint Angliában. Sehol sem szűnt meg annyira ez ellenségeskedés. Az átalakulás folyama, a mint az ellenséges elemek rokon tömeggé olvadtak össze, nincs előttünk tudva, teljesen, fokozatosan. Kétségtelen mindazáltal, hogy midőn János király lett, még szoros elkülönzés mutatkozott a szászok és normanok közt, s unokája uralkodásának

vége előtt már nagy részint elenyészett. I. Rikárd idejében divatos átkozási mód volt a norman nemések közt: »angollá legyek!» Neheztelő tagadással kérdezték: »angolnak tart ön engem?» S e tiszt es urak maradéka száz év múlva büszke lett az angol névre.

A legnemesebb folyamoknak, melyek szerte a szárazon termékenységet árasztanak, s gazdagon terhelt hajókat hordanak a tengerre, — e folyóknak forrásait vad, sivár hegylánczokon kell keresni, nincsenek a földabroszokon pontosan kitéve, s utazók is ritkán keresik föl. Sok részben hasonlít ehez hazánk története a XIII. század alatt. Homályos és terméketlen évkönyveink ezen szakasza, de szabadságunk, jólétünk, dicsőségünk eredetét ott kell keresnünk. Akkor alakult a nagy angol nép, akkor kezdetek föltűnni a nemzeti jellem azon sajátosságai, a melyeket azóta mindig megtartott; akkor lettek atyáink kiválólag szigetlakók, nem csupán földrajzi helyzetök szerint, hanem politikájokban, érzelmeikben és szokásaikban. Akkor tűnt föl először az az alkotmány, mely azóta, minden időben, minden körülmények közt, megtartotta jellemét; az az alkotmány, a melyet a világ minden egyéb szabad alkotmányaiban másolva látunk, s mely, hiányai mellett is, érdemes, hogy a legjobbnak tekintsük, mindazok közt, a melyek alatt valaha nagy társadalom létezett hosszas időig. Akkor tartotta első üléseit az angol alsóház, e minden képviselőgyülekezet főmintaképe, az ő és új világban. Akkor emelkedett a közjog tudományi tekintélyre, s lőn csakhamar a római jogtan méltó vetélytársa. Akkor történt, hogy azon hajósok bátorsága kik az »öt kikötő« durva bárkáin eveztek, először tették rettentővé Anglia lobogóját a tengereken. Akkor alapított a két legrégebb főiskola, a melyek a tudományosság

két nagy nemzeti székhelyén maig fenállanak. Akkor alakult ama nyelv, mely kétségtelenül kevésbé hangzatos, mint a déli nyelvek, de a mely erőre, bőségre s képességre nézve : a költő, bölcselő és szónok legmagasabb föladatainak megfelelni, csupán a görögnél áll alább. Akkor derült ama nemes irodalom hajnala, mely Anglia sokféle dicsősége között a legfényesebb és maradandóbb.

A népfajok összeforrása teljesen be volt fejezve a XIV. század elején ; s csakhamar meggyőződhetett mindenki, nyilvános, elvitathatlan jelenségek által, hogy a nagy teuton törzs három ágazatának egymás között s az eredeti brittekkel egybeolvadása oly népet alakított, a mely a világ egy népénél sem áll alább. Valóban azon Anglia közt, hová Fülöp Ágoston Jánost üzte, s a között, a honnan III. Edvárd hadai Franciaország meghódítására kiindultak, alig volt némi hasonlat.

Egy századnál hoszasb időszak következett, mi alatt az angoloknak főtörekvése volt, fegyveres erővel, nagy birodalmat alkotni a szárazon. Ugy látszott, Edvárd örökösödési igénye, melyet a valois-i ház elfoglalt, csak kevésbé érdekelte alattvalóit. De a hódítási vágy a fejedelemtől csakhamar átszállt a népre. E háború nagyon különbözött attól, a melyet a XII. században Capet Hugo maradékai ellen folytattak a Plantagenetek. II. Henrik vagy I. Rikhard győzelme tudniillik Angliát Franciaország tartományává teszi vala. III. Edvard és V. Henrik győzelme által ellenben Franciaország lett volna, egy időre, angol tartománynyá. Az a megvetés, a melylyel a szárazföldi hódítók, a XII. században, a szigetbeliekre néztek, most a szigetlakók részéről a száraz népei ellen fordult. Kentől Northumberlandig minden kisebb szabad birtokos (yoman) azon faj-

ból valónak tartotta magát, a mely győzelemre és hódításra született, s gunyosan lenézte a nemzetet, mely előtt reszkettek ősei. Az angolok azon gascogni és guiennei lovagokat is, kik a fekete herczeg alatt hősileg harczoltak, alacsonyabb származásuaknak tekintették s kizárták a dicsőség és nyereségesebb parancsnokságból. Rövid időn a harcz indoka is tévesztve lőn szem elől. Franciaország koronáját csupán az angol korona függelékeül kezdték őseink tekinteni; s midőn az általános örökösödési törvény sérelmével, a lancasteri háznak adták által Anglia koronáját, ugy látszik, természetesenek gondolták, hogy II. Rikhard joga a francia koronához szintén átszállott arra a házra. A buzgalom és erély, melyet kifejtettek, feltünő ellentétet mutat a francziák tespedésével, a kiket pedig sokkal inkább érdekelt a harcz eredménye. Nagyobb győzelmekről nem emlékszik a középkor, mint a minőket az angol sereg ez időben vivott, számosság ellenek fölött. Valóban olyan diadalok, melyekre egy nemzet méltán büszke lehet; mert a győztesek erkölcsi felsőbbségének tulajdonítandók, mely fenség a legalsóbb rétegekben leginkább mutatkozott. Az angol lovagok méltó vetélytársakra leltek Franciaország lovagaiban. Chandos hasonló ellenre talált Du Guesclinben. De Franciaországnak nem volt gyalogsága, mely az angol bárd és kézivek előtt megállott volna. Egy francia királyt fogva vittek Londonba. Egy angol király Párisban koronáztatott meg. Szent György zászlóját a Pyrenéeken és Alpokon tul, messze hordozták. Az Ebro déli partján ütközetet nyertek az angolok, mely Leon és Castilia sorsát eldöntötte egyidőre; s az angol századok rémitő fensőségre emelkedtek azon hadcsapatok közt, a melyek Olaszország fejedelmeinek és köztársaságainak bérbe adták fegyvereiket.

S a béke üzleteit sem hanyagolták el apáink e zivataros időszakban. Azalatt, hogy Franciaországot háboru dúlta, mig elvégre saját pusztaságában talált nyomoru ótalmat ellenséges támadások ellen : az angolok bizton betakaríthatták terméseiket, emelték városaik díszét, s törvénykezés, kereskedés és tanulás háborítlanul folyt közöttök. Ez időből való legjelesb építészeti műemlékeink nagy része. Az új collegium és szent György szép kápolnája, a winchesteri egyház hajója, a yorki karzat s a salisburyi és a magasztos lincolni tornyok mind ez időben keletkeztek. A nemességnek és a népnek közvagyonra lett most már az a gazdag és erőteljes nyelv, mely a francziának a germanba vegyítése által képződött. S a szellem e bámulatos műszert csakhamar méltó czélokra kezdte használni. Mig az angol zászlóaljak, elhagyván Franciaország feldult tartományait, diadalmenetet tartottak Valladolidba, s rémületet terjesztettek, Flórencz kapuiig, az angol költők eleven színekkel festették az emberi sors és erkölcsök számtalan változatát, s gondolkodó főkben tudvágy ébredett, vagy kétkedni mertek, a hol a vakbuzgók csodálkozással és hittel beérik. Ugyanaz a kor szülte Chaucer Gotfridot és Wycliffe Jánost, a mely a fekete herceget és Derbyt, Chandost és Hawkwood-ot.

Az angol nép, a melyet e név már tulajdonkép illet, először is ily fényes és fejedelmi módon foglalt helyet a világ nemzetei közt. Midőn azonban e magas és hatalmas tulajdonokat, a melyeket elődeink kifejtettek, gyönyörrel szemléljük, meg kell engednünk, hogy a czélt, a melyre törekedtek, az emberiség és fölvilágosult politika kárhordatja; s a viszontagságokban, a melyek által, hosszas, véres küzdelem után, kényszerítve lőnek fölhagyni a nagy

szárazföldi birodalom alkotásának reményével, valódi áldás rejlett a balsors leple alatt. A francziák szelleme végre felriadt; erélyes nemzeti ellenállás szegült az idegen hódítók ellen; s ez időtől kezdve, az emberiség szerencséjére, hasztalan fejtették ki az angol vezérek ügyességöket, s az angol katonák bátorságukat. Sok kétségbeesett harcz után, és keserü bánat közt, végre felhagytak őseink törekvésökkel. Azóta egy britt kormánynak sem volt komoly és állandó célja, nagy hódításokat tenni a szárazon. A nép ugyan folyvást büszke kedvtelést talált a cressyi, poitiersi és azincourti emlékekben. Számos év multával is könnyü volt véröket fölhevíteni, s pénzsegélyt nyerni tőlök, hódító hadjárat reménye fejében, Francziaország ellen. De szerencsére hazánk erélye üdvösebb irányt vön; s most sokkal dicsőségebb helyet foglal el az emberi nem történetében, mintha kardéllal — a mi egykor nem látszott valószínűtlennek — olyan fensőséget szerzett volna, minővel hajdan a római köztársaság birt.

Ismét a sziget határai közé szorítva, a harczias nép polgári háborukra fordítá fegyverét, mely Európának rémülete volt. Az angol zászlós urak (barons) pazar kiadásuk eszközeit sok ideig Francziaország elnyomott tartományaiból meritették. E forrás bedugult; de a ragyogó, fényűző szokások, melyeket a bőség szült, megmaradtak; s a nagy urak, nem levén módjukban, kényök szerint kizsákmányolni Francziaországot, egymás kirablására vágytak. Az ország — mint Comines, e kor legitéletesb vizsgálója mondta, — az ország, melyre szorítva voltak, nem vala képes mindnyájokat kielégíteni. Az előkelők két felekezete, élőkön a királyi család két ágával, hosszú, kegyetlen harczot kezdett a fensőség fölött. A két párt ellenségeskedése valódilag

nem az örökösödés fölötti vitából eredvén, sokáig tartott még az érintett örökösödési ok megszűnte után is. A vörös rózsapártja túlélte az utósó herceget, ki a koronát IV. Henrik jogánál fogva követelte. A fehér rózsapárt túlélte a Richmond és Erzsébet közt kötött házasságot. Vezér nélkül hagyatván, ki a jognak csak tetszetős színét is mutathatta volna, Lancaster hivei korcs ivadékok körül seregelték, s York hivei ámitó csalók örökösödési jogát tüzték ki. Midőn elvégre számos igényt képező nagy veszett el harczmezőn vagy hóhér kéz alatt, miután sok dicső név örökre eltűnt a történetből, s a megmaradt nagy családokat kimerítették és eszökre hozták a szerencsétlenségek, általánosan elismerték, hogy a Tudorházban minden tusázó Plantagenet jogzime egyesült.

Időközben oly változás fejlődött, mely sokkal jelentékenyebb, mint bármely tartomány szerzése vagy elvesztése, bármely uralkodóház emelkedése és bukása. A rabszolgaság, s azon roszak, a melyek a rabszolgaságot mindenhol kísérik, gyorsan enyésztek.

Nevezetes dolog, hogy a két legnagyobb és legüdvösebb társadalmi forradalom, mely Angliában történt, mely a XIII. században a nemzetnek nemzet fölötti zsarnokságát, s néhány nemzedék után, az embernek ember fölötti tulajdonjogát szüntette meg, csöndesen és észrevétlenül ment véghez. Az egykoru szemlélődőket nem lepte meg, s a történetírók figyelmét csak csekély mértékben vonta magára. Nem törvényhozási rendelkezés idézte elő, sem anyagi erő. Erkölcsi okok törölték el előbb a norman és szász, majd az úr és szolga között a különbséget. Senki se képes szabatosan meghatározni a pillanatot, a melyben az egyik vagy a másik különbség megszűnt. A régi norman érület utósó

gyöngye nyomai talán a XIV. században találhatók. A jobbagyi intézmény némi kis jelenségeire a Stuartok korában akadt a nyomozó történet, s azon intézmény mind e perczig sincs törvénnyel eltörölve.

Nagyon igazságtalan volna, a ki el nem ismerné, hogy a fölszabadtítás e munkáiban főtényező a vallás volt: s talán kétleni lehet, vajon tisztább vallás nem kevésbbé hatályos eszköznek tünt volna-e föl. A keresztyén erkölcs-tan emberszerető szelleme kétségtelenül ellenzi a várnai megkülönböztetéseket. De különösen a római egyház előtt gyűlöletesek az ilyen különbségek; mert összeférhetlenek más megkülönböztetésekkel, a melyek rendszerére nézve lényegesek. Ez az egyház minden papnak némi rejtelmes méltóságot tulajdonít, a mely számára minden világinak tiszteletét igénybe veszi; és senkit se tekint nemzetisége vagy családja miatt papságra alkalmatlannak. A papi jellemre vonatkozó tanai, bármily hibásak legyenek, többször enyhítettek egyetmást a legroszabb bajok közül, a melyek a társadalmat sanyargathatták. Nem lehet csupán ártalmasnak bélyegezni az előítéletet, mely a népfajnak népfaj fölötti zsarnokságával megvert országban újabb, népfajtól teljesen független előkelőséget (aristokratia) állít elő, megfordítja a viszonyt az elnyomó és elnyomott között, s a született urat meghajolni kényszeríti az örökös jobbagy egyházi ítélőszéke előtt. Némely tartományban, hol a feketék rabszolgasága létezik, napjainkban is jótékony ellentétben tűnik föl a pápaság a keresztyénség más alakjai irányában. Tudjuk, hogy az európai és afrikai faj között az ellenszenv Rio Janeiroban korántsem oly nagy, mint Washingtonban. A közép-kor folytán hazánkban is sok üdvös eredménye volt a római katolikus rendszer e sajátságának. Igaz, hogy a hastingsi

csata után nyomban erőszakosan letétettek a szász főpapok és apátok, s egyházi kalandorok a szárazról százanként erőszakoltattak be nyereséges javadalmakba. Azonban norman vérű ájtatos egyházférfiak akkor is szót emeltek az egyházi alkotmány e sérelme ellen, vonakodtak a hódító kezeiből püspöki főveget fogadni el, s lelke üdvösségére kérték őt, ne feledje, hogy a legyőzött szigetbeliek keresztyén atyjafiai. Az első pártfogó, kit az angolok az uralkodó népfajban találtak, Anzelm érsek volt. Midőn az angol nevezet gúny volt, s az ország összes polgári és hadi méltóságai kizárólag a hódító hazafiainak osztályrészeül tekintettek, a megvetett faj örömittasan értesült, hogy közöle, egy Breakspear Miklós, a pápai székbe emeltetett, s a Normandia legnemesb házaiból származott követeknek lábát nyujtotta csókolni. Nemzeti és vallásos érzés egyképen vonzotta a népet seregenként Becket koporsójához, ez angoléhoz, ki a hódítás óta első lőn rettentővé az idegen zsarnokok előtt. Becket egyik utóda azok élén állott, kik azon chartát kivívták, mely a norman zászlós-urak s egyszersmind a szász szabadosok (yeomanry) kiváltságait biztosította. Mi nagy részök volt később a jobbágy-ság eltörlésében a római kath. papoknak, Smith Tamás, Erzsébet egyik legügyesb protestans tanácsosának tekintélye után tudjuk, a mely kifogást nem szenvedhet. Midőn a rabszolgák haldokló ura az utósó szentségeket kérte, gyóntató atyái rendesen lelkére beszéltek, hogy ha üdvösségét szereti, szabadítsa fel felebarátait, [kikért Krisztus meghalt. Olyan sikeresen használta az egyház rettentő eszközeit, hogy mielőtt a hitujítás (reformatio) bekövetkezett, majd minden jobbágyot fölszabadított immár az or-

szágban, saját magáéin kívül, a kik, igazat szólván, ugy látszik, gyöngéd bánásmódban részesültek.

Kétségtelen, hogy a midőn e két nagy forradalom véghez ment, őseink hasonlithatlanul a legjobban kormányzott nép voltak Európában. Három század alatt a társadalmi rendszer folyvást tökéletesedett. Az első Plantagenetek alatt voltak a fejedelemmel dacolni képes zászlós urak; s parasztok, csaknem egyaránt lealacsonyított állapotban a disznókkal és ökrökkel, a melyeket őriztek. A zászlósok féktelen hatalma lassanként korlátok közé szorítottatott. A parasztok állapota lassanként emelkedett. Az előkelőség (aristokratia) és dolgozó nép között egy földmivelő és kereskedést űző középosztály támadt. Lehet, hogy akkor még nagyobb egyenetlenség volt, mint nemünk boldogsága és erkölcsisége megkivánná: de egyetlen ember sem volt immár a törvény korlátain felül emelve, egy sem volt teljesen alul annak ótalmán.

A legvilágosabb adatok bizonyítják, hogy Anglia közintézményeire, e kora időszakban, az angolok büszkeséggel és önérzettel, s a szomszéd nemzetek legfölvilágosultabb férfiai csodálkozással és irigységgel tekintettek. Azon intézmények természetét illetőleg azonban sok illetlen és mérges vita támadt.

Anglia történeti irodalmának valóban sokat ártott bizonyos körülmény, mely nem keveset tön saját virágzására. Bármilyen nagy legyen a változás, a melyen szerkezete az utolsó hat század alatt átment, fokozatos fejlődésnek, s nem rombolásnak és újraalkotásnak volt az eredménye. Anglia jelen alkotmánya úgy hasonlít ahoz, a mely alatt az utolsó öt századon által virágzott, mint a fa a csemetéhez, mint az ember a gyermekhez. Roppant a változás. De soha

sem volt pillanat, midőn a létezőnek főrésze nem a régi volt volna. Ilyképen alakult államban sok visszásnak kell lenni. De a roszakért, a melyek e visszásságokból erednek, bőséges kárpótlásunk van. Mas társadalmaknak irott alkotmányai vannak, a melyekben nagyobb a méregyen. De nincs társadalom, a melynek így sikerült volna a forradalmat az elévüléssel, a haladást az állandósággal, az ifjúság erélyét az emlékezetet haladó régiség főnségével párosítani.

Mindazáltal e nagy áldás sincs salak nélkül: s egy ezek közöl az, hogy régi történetünk tekintetében az értesülésnek minden kútforrását megmérgezte a pártszellem. Miként nincs ország, hol az államférfiak annyira a mult befolyása alatt állottak, ugy viszont nincsen ország, a hol a történetírók inkább a jelen befolyása alatt álltak volna. E két dolog közt valóban természetes összeköttetés van. Hol a történettan csupán az élet és szokások festésének tekintik, vagy tapasztalatok gyűjteményének, honnan a polgári bölcsesség általános közhelyeit merithetni, — ott nincs az író erős kísértet alatt, hogy a régi állapotokat elferdítve adja elő. De a hol a történet oklevelek raktárának tartatik, a melyektől a kormányok és nemzetek jogai függenek, a meghamisítási indok szinte ellenállhatlanná lesz. A francziát semmi fontos érdek nem készti, hogy a Valois-ház királyainak hatalmát nagyítsa vagy kisebbitse. A karok és rendek, Britannia, Burgundia rendeinek kiváltságai jelenleg oly csekély gyakorlati fontosságúak, mint a zsidó Sanhedrim, vagy az amphictionok gyűlésének szerkezete. A régi rendszert egy nagy forradalom örvénye választja el teljesen az újtól. Az angol nemzet életét ily mélység nem szakasztja két külön részre. Törvényeink és szokásaink soha sem dőltek általános, orvosolhatatlan vészbe. Nálunk a

középkori előzmények most is érvényesek, még mindig idéztetnek, a legfontosabb alkalmakkor, a legkitünőbb államférfiak által. Így midőn III. György király azon betegségbe esett, a mely királyi teendőinek végezésére alkalmatlanná tette, s midőn a legkitünőbb törvénytudók és államférfiak szerfölött eltértek egymástól az ösvényre nézve, a melyet hasonló körülmények közt követni kell, a parlament házai semmiféle kormányzósági terv vitatásába sem akartak ereszkedni, míg egybegyűjtve és rendezve nem voltak a példák, a melyek évkönyveinkben, a legrégebb időktől kezdve találhatóak. Bizottságokat rendeltek, az ország régi adatainak megvizsgálása végett. Az első példa 1217. évről hozott föl; nagyobb fontosságot tulajdonítottak az 1326., 1377. és 1422. évi előzményeknek; de leginkább alkalmazhatónak találták az 1455-iki esetet. Így hazánkban a pártok legdrágább érdekei gyakran függesztettek föl régiségbuvárok kutatásainak eredményétől. Szükségkép következett, hogy a régiség kutatói pártemberek szellemében intézték buvárlataikat.

Ennélfogva nem meglepő, hogy a kik az előjog és szabadság határaitól Anglia alkotmányában irtak, rendszeren nem úgy tüntek föl, mint bírák, hanem mint ingerült, nem őszinte ügyészek. Mert nem szemléleti tárgy, hanem oly tárgyak fölött értekeztek, a melyek napjaik legjelentékenyebb és szenvedélyesb vitáival voltak egyenes és gyakorlati összeköttetésben. A parlament és a Stuártok közt folyt hosszú tusa kezdetétől fogva azon ideig, mikor a Stuártok követeléseitől többé tartani nem kellett, kevés kérdés volt, a melytől gyakorlatilag több függött volna, mint attól: vajon ama család kormányzása egyező volt-e avagy nem az ország régi alkotmányával. E kérdést csak az

előbbi uralkodások adataiból lehetett eldönteni. Bractont és Fletat, az Igazság tükrét és a parliament iratait mind kizsákmányolták, hogy egy részről a csillagkamara, más felől a főtörvényszék (the High Court of Justice) kihágásaira ürügyet találjanak. Számos éven által buzgólkodott megmutatni minden whig történetíró, hogy az ő angol kormányzat teljesen köztársasági, s minden tory történetíró, hogy teljesen kényúri volt.

Ilyen érzelmekkel vizsgálta mindkét párt a középkor évkönyveit. Mindkettő valóban feltalálta, a mit keresett; s mindkettő átalkodottan vonakodott egyebet látni, mint a mit keresett. A Stuartok védei könnyen mutathattak példákat az alattvalók elnyomására. A kerek fejűek párthivei szintoly könnyű szerrel idézhettek adatokat határozott és sikeres ellenszegülésre a korona ellen. A toryk, régi iratokból szolgálabb kifejezéseket jelöltek ki, mint a minők Mainwaring szószékéről voltak hallhatók. A whigek oly merész és kemény kifejezéseket találtak, a minők Brandshaw ítélőszékéről sem hangzottak. Az írók egyik osztálya számos esetet hozott föl, hogy a királyok pénzt csikartak ki a parliament engedélye nélkül. Mások példákat idéztek, a melyek szerint a parliament hatalmat vön büntetést szabni a királyokra. Kik a bizonyítékoknak csak egy felét látták, következtethették, hogy a Plantagenetek olyan korlátlan urak voltak, mint a török szultánok, a kik csupán a másik részét látták, következtethették, hogy a Plantageneteknek oly kevés valódi hatalmuk volt, mint Velence dogéjának; s mindkét következtetés egyaránt eltér az igazságtól.

Az ő angol kormányzat egy volt azon korlátolt egyeduralmak közül, minők a középkor folytán nyugoti Európában alakultak, s a melyek között, sok eltérés daczára, erős

családi hasonlat tünt föl. Természetesen. Az országok, a melyekben ez egyeduralmak alakultak, ugyanazon nagy polgárisult birodalom tartományai voltak, s egyazon időben ugyanazon nyers és harczias nemzet törzsei által árasztattak el és hódítattak meg. Mindannyian tagjai voltak ugyanazon nagy szövetségnek az Izlam ellen. Ugyanazon kevély és nagyravágyó egyház községéhez tartoztak. Alkotmányuk természetesen hasonló idomot öltött. Intézményeik részint a császári, részint a pápai Rómából, részint ó Germaniából vették eredetöket. Mindenikben király volt; s a királyi tiszt lassanként mindenütt szorosán örökösivé lett. Mindenikben voltak nemesek czimekkel, a melyek eredetileg katonai rangot jelentettek. A lovagiság, czimertan szabályai közösek voltak mindnyájok között. Mindnyájának dúsan ellátott legházi székei nagy szabadalmakat élvező helyhatósági testületei, s köztanácsai, melyeknek beegyezése, némely közintézkedés érvénye végett, mellözhetlen volt.

Az ilyen alkotmányok közt, régi idők óta, méltán legjobbnak tartatott az angol. A fejedelem előjogai kétségkívül terjedelmesek voltak. Méltósága emelésére egyaránt hatással volt a vallás és a lovagiság szelleme. Szent olajjal kenetett feje. A legderekabb és nemesebb lovagokra nézve sem volt lealacsonyító lábainál térdelni. Személye sérthetetlen volt. Egyedül neki volt joga, az ország rendeit egybehívni; tetszése szerint meg elbocsáthatta őket; s beleegyezése minden törvényhozási eljárásban szükséges volt. Ő volt feje a végrehajtó közigazgatásnak, egyedüli közeg a külhatalmakkal érintkezésben, az ország katonai és tengeri erejének főparancsnoka, az igazság, kegyelem és méltóság kútfeje. Nagy hatalommal bírt a kereskedés szabályo-

zásában. Ő veretett pénzt, ő határozta meg a súlyt és a mértéket, a vásárokat és kikötőket. Egyházi véduralma végtelen volt. Örökségi jövedelme, gazdaságosan kezelve, elég a kormányzás rendes költségeit fedezni. Saját uradalmi roppant terjedelműek voltak. E fölött országa egész földének hűvédura, s mint ilyen, sok nyereséges és félelmes joggal birt, a melyek képessé tették őt, a vele ellenkezőket boszantani és nyomni, s a nélkül, hogy magának bármibe került volna, gazdagítani és fölemelni a kik kedvében jártak.

De, bármilyen terjedt volt hatalma, három nagy alkotmányos elv korlátolta azt, oly régiiek, hogy senki sem mondhatja meg, mikor származtak, és oly hatályosak, hogy természetes kifejlődésök, sok nemzedéken által, a dolgok azon rendét idézte elé, a mely alatt élünk jelenleg.

Először : a király nem hozhatott törvényt parlamentjének egyezése nélkül. Másodszor : adót nem vethetett k parlamentjének egyezése nélkül. Harmadszor : a végrehajtó igazgatást az ország törvényei szerint volt köteles intézni, s ha megszegte e törvényeket, tanácsosai és ügyviselői felelősek voltak.

Egy őszinte tory sem fogja tagadni, hogy ezen elvek, ötszáz év alatt, alapszabályok tekintélyére emeltettek. Más részről egy őszinte whig sem fogja állítani, hogy azok, egy későbbi időszak előtt, minden kétértelműségtől megtisztítva vagy általában minden következményeikben megtartva lettek volna. Egy középkori alkotmány nem alkottatott, mint a XVIII. és XIX. század alkotmányai, egyetlen határozattal, s nem jutott érvényre egy oklevél által. Csak mivel és szemlélődő korban alkottatik rendszeresen polgári alkotmány. Miveletlen társadalmakban a kormányzat ki-

fejlése hasonló a nyelv és költészet fejlődéséhez. Durva társadalmaknak is van, és pedig sokszor bő, erélyes nyelve; de nincs tudományos nyelvtanuk, nincsenek szó- és igeértelmezéseik, s nevezeteik a beszéd hajlításaira, módjaira, kapcsolataira. Durva államokban is van verselés, s olykor hatalmas és kellemes vers; de nincsenek mértékszabályok; s a verselő, kinek dallamai, melyeket csupán füle szabályoz, hallgatóit gyönyörködtetik, maga sem tudná megmondani, hány és minő mértékláb képezi mindenik sorát. A mint van ékesenszólás a szókötés, s dal a költészetten előtt, szint-ugy lehetséges igen jó kormány, mielőtt a törvényhozó, végrehajtó és ítélő hatalom korlátai szabatosan ki volnának jelölve.

Igy volt Angliában. A királyi előjog körvonala, habár általánvéve elég világos, nem volt mindenütt pontosan és határozottan kijelölve. Honnan aztán szélül maradt némi vitás tér, a melyen folyvást becsapások és visszatorlások történtek, míg végre, százados tusák után, kétségtelen és állandó határjelek állitattak föl. Tanulságos lesz előadni, miként és mennyire szokták régi fejedelmeink megszegni a három nagy elvet, a melyek a nemzet szabadságait őtalmazták.

Az általános törvényhozói hatalmat soha egy angol király sem követelte. A legerőszakosb és hatalmaskodóbb Plantagenet sem képzelte magát jogosítottnak, nagy tanácsa egyezése nélkül határozatot hozni, hogy az eskütszék tizenkét személy helyett tizből álljon, hogy az özvegyi jog, harmad helyett, egy negyedrészt legyen, hogy a hamis esküvés felonia legyen, vagy az egyenlő öröködési jog Yorkmegyébe behozassék. De a király joga volt, a bűnösöknek megkegyelmezni; s ebben van egy pont, a hol a kegyelmezési jog

a törvényhozóival összefolyjni látszik, legalább együgyű korban könnyen összezavartathatik. A büntető törvény érvénye megszűnik, ha a büntetés, melyet szab, mindannyiszor és bárkire nézve elengedettik. A fejedelem kétségtelenül fel volt jogosítva, a büntetéseket határtalanul elengedni. Következőleg joga volt bármely büntetőtörvény érvényét megsemmisíteni. Ugy látszik, nem lehet komoly ellenvetést tenni, ha a formára nézve is ugyanazt teszi, a mit érdemileg tehet. Így fejlett ki a törvényhozást és végrehajtó hatalmat elválasztó kétes határon, szörszálhasogató és udvaronc ügyészek segélyével, ama nagy visszásság, mely fölmentő hatalom neve alatt ismeretes.

El van ismerve, hogy emlékezetet haladó idők óta alaptörvény volt Angliában, hogy a király a parlament egyezése nélkül adót nem vethet ki. Már azon czikkek közt előfordul, a melyeknek aláírására Jánost a zászlós urak kényszerítették. I. Edvárd kísérletet tön a szabályt megszegni : de bármily ügyes, hatalmas és népszerű volt, olyan ellenzésre talált, a melynek tanácsosnak tartotta engedni. Határozott kifejezésekben nyújtott biztosítást, maga és utóda részéről, hogy az ország rendleinek egyezése és jószánta nélkül, nem fog többé semminemű pénzsegély szedetni. Hatalmas és győzelmes unokája kísérletet tön megszegni az ünnepélyes kötést ; de erélyes ellenállásra talált. Végre a Plantagenetek reménytelenül feladták e pontot ; de ha nem is szegték meg többé nyilván a törvényt, tettek kísérleteket, hogy annak kikerülésével, ideiglenes célra rendkívüli pénzsegélyt szerezzenek. Tiltva volt adót vetni ki ; hanem jogot igényeltek kérni, kölcsönözni. Gyakran kértek tehát oly hangon, melyet a parancstól nem lehetett megkülönböztetni, néha meg kölcsönöztek, keveset gondolva a

visszafizetésre. Az a tény mindazáltal, hogy e zsarolásokat szükségesnek tartották önkéntes adózás és kölcsön névvel palástolni, eléggé bizonyítja, hogy a nagy alkotmányos elv tekintélye közönségesen el volt ismerve.

Az az elv, hogy Anglia királya köteles az igazgatást a törvényekkel egyezőleg intézni, és hogy ha a törvény ellen cselekszik, tanácsosai és tisztviselői felelősek, már korán föl volt állítva, miként számos királyi kegyencz ellen hozott és végrehajtott ítélet elengedőnek bizonyítja. Mindazáltal bizonyos, hogy a Plantagenetek az egyéni jogokat gyakran megsértették, s a sértett felek nem mindig voltak képesek elégtételt szerezni. Egy angolt sem lehetett, törvény szerint, csupán fejedelmi parancsra befogni vagy le tartóztatni. Tényleg a kormány előtt gyűlöletes egyének gyakran vitettek fogságba, csupán királyi rendelet következtében. Törvény szerint a kivallatást, a római jogtan e gyalázatát, semmi esetben sem volt szabad angol alattvalóra alkalmazni. A XV. század zivatarai közt mindazáltal kinpad vitetett a Towerbe, s ott, politikai kénytelenség ürügye alatt, alkalmilag használtatott. Azonban szerfölött csalatkoznék, a ki e rendtelenségekből következtetné, hogy az angol fejedelmek, akár elméletileg, akár gyakorlatban korlátlanok voltak. Oly társadalomban élünk, mely a polgárisodásnak magas fokára emelkedett, s a melyben a sajtó és postahivatal utján oly gyorsan terjed az értesülés, hogy minden felötlőbb elnyomási tettet, szigetünk bármely részén követtetett el, néhány óra mulva milliók veszik vitatás alá. Ha a fejedelem egy alattvalót a »Habeas corpus acta« ellenére bezáratna, vagy egy összeesküvőt kinpadra vonatna, ennek hírére abban a pillanatban fölvillanyoztatnék az egész nemzet. A középkorban nagyon különböző volt a

társadalom állapota. Egyesek sérelme ritkán és nagy nehezséggel jutott a közönség tudomására. Fogva tarthattak valakit törvénytelenül, hónapokig, Carlisle vagy Norwich várában, a nélkül, hogy Londonba legkisebb zaja eljutott volna. Igen hihető, hogy a kárpodot sok évig használták, mielőtt a nemzet nagy többsége legkevésbé is gyanította volna, hogy alkalmaztatott. Épen nem voltak őseink anynyira éberek, miként mi, nagy általános szabályok fentartása körül. Bennünket hosszas tapasztalás megtanított, hogy veszély nélkül az alkotmány semminemű sérelmét sem hagyhatjuk észrevétlen. Most ennél fogva közönségesen úgy tartják, hogy a kormányt, mely kénytelenség nélkül túlhágja hatalma korlátait, szigorú megrovás alá kell venni a parlamentben, s azon kormányt, mely nagy szükség által kényszerítve, s tiszta szándokból, lép túl hatalomkörén, haladéktalanul fölmentési határozatot kell kérnie a parlamenttől. De a XIV. és XV. századbeli angolok nem így gondolkodtak. Kevés kedvök volt, valamely elvért csupán mint elvért küzdeni, vagy zajt ütni oly rendetlenség fölött, mely által magukat is sértve nem érezték. Míg a kormányzat szelleme általában szelid és népszerű volt, hajlandók voltak fejedelmeknek némi szélesebb tért engedni. Ha oly czélokra, melyek közönségesen jóknak ismertettek, a törvényen túlcsapongó erélyt fejtett ki, nemcsak megbocsátották neki, sőt megtapsolták, s míg kormánya alatt biztosságot és jólétet élveztek, nagyon is készek voltak elhinni, hogy a ki neheztelését magára vonta, mind megérdemelte. Azonban ez engedékenység nem volt határtalan; nem cselekedett bölcsen, a mely király sokáig bizott az angol nép ez engedékenységében. Megengedték olykor az alkotmányosság vonalát áthágania: de maguk részére is követelték a jogot, e

vonalt átlépni, valahányszor a király visszaélései által fölriasztattak. Ha nem elégelvén egyesek alkalmi elnyomását, nagy tömegeket merészelt elnyomni, alattvalói tüstént a törvényekre, s ha ez nem volt elég, a csaták istenére hivatkoztak.

Valóban ők bizvást türhették a király egy némely kihágását, mert volt bizonyos ellenszerök tartalékban, mely a legelbizottabb és szilajabb királyt is észrehozta, — az anyagi kényszer. Nehéz dolog a XIX. századbéli angoloknak azt a könnyűséget és gyorsaságot képzelni, a melylyel, csak száz év előtt is, ellenszer alkalmaztatott. Rég el fedte a nép a fegyver használatát. A hadi mesterség a tökély oly fokára emelkedett, a mely őseink előtt ismeretlen volt, s e mesterség tudása egy különös osztályra van szorítva. Százezer jól fegyelmezett és vezénylett katona milliókra menő szántóvetőt és mesterembert fékezhet. Pár ezred testőrség elegendő egy nagy fővárosban minden békétlen főt fékentartani. Egyszersmind a vagyonság folytonos növekedésének az az eredménye, hogy gondolkodó fők előtt sokkal rettentőbb a fölkelés a rosز kormányzásnál. Tömérdekét költöttek oly művekre, a melyek, ha forradalom törne ki, néhány óra alatt semmivé lehetnének. Csupán a London boltjaiban és táraiban egybehalmozott ingó vagyon ötszázszorta felülhaladja mindazt, a mit, a Plantagenetek korában, az egész sziget magában foglalt; s ha a kormány anyagi erő által forgattatnék föl, mindezen ingó vagyon a rablás és rombolás nem kis veszélyének lenné kitéve. Még inkább kockáztatva lenne a közhitel, a melytől ezer meg ezer család élelme függ közvetlenül, s melylyel az egész kereskedelmi világ hitele összeköttetésben áll. Nagyítás nélkül mondhatjuk, hogy jelenleg angol földön egy heti polgárháboru oly viszontagságokat szülne, a mely-

lyek a Hoangho-tól a Missouriig volnának érezhetők, s a melyeknek nyomai egy század mulva is észrevehetőek lennének. A társadalom ilyen állapotában az ellenállást kétségbeejtőbb gyógyszernek kell tartani minden kórnál, mely az államot sujthatja. A középkorban, ellenben, minden politikai baj rendes gyógyszere volt a fölkelés, — gyógyszer, a mely mindig kéznél volt, bár pillanatra kétségtelenül égető volt, semmi mély avagy maradandó rossz hatást nem hagyott maga után. Ha egy népszerű főnök valamely népszerű ügyben, kitüzte zászlóját, egyetlen nap alatt gyűlt körülötte össze rendetlen sereg. Rendezett hadsereg még nem volt. Minden férfin volt némi katonai, de alig volt egyéb gyöngé máznál. A nemzeti vagyon főleg csordák- és nyájokban, az év termékeiben s a nép-lakta egyszerű épületekben állott. Mindazon bútor és eszköz, kereskedési és műipari készlet, erőmű, mely az országban találtatott, összesen nem volt annyi értékű, mint jelenleg egyes községben levő vagyon. Az iparüzlet fejletlen vala, a hitel majdnem ismeretlen. Ily állapotban a társaság felüdült rázkódattásából, mihelyt a tetteges harcznak vége lett. A polgári háború csapásai a csatatér öldökléseire s aztán néhány kivégezésre s jószágkobzásra szorítkoztak. Egy hét mulva már a pór hajtotta fogatát, s a lovag Towton vagy Bosworth mezején röpitette solymát, mintha semmi rendkívüli esemény nem szakasztotta volna félbe az emberi élet közönséges folyamát.

Százhatvan éve mióta az angol nép erőszakosan fölforgatta a kormányt. A rózsák pártjai egyesülését megelőzőt százhatvan év alatt kilencz király uralkodott Angliában. E kilencz király közöl hatot letettek. Öten a koronával együtt életüket is elvesztették. Világos ennélfogva, hogy

minden összehasonlítás régi és mostani polgári szerkezetünk közt szükségkép a leghibásabb következményekre vezet, ha számításunkból kifeledjük azon korlátozás eredményeit, mely alatt tartotta az ellenállás és az ellenállási félelem a Plantageneteket. Őseinknek igen hatályos biztosítéka levén a zsarnokság ellen, mi ma hiányzik, veszély nélkül fölhagyhattak némely biztosítékokkal, a melyeknek mi méltán legnagyobb fontosságot tulajdonítunk. Minthogy jelenleg, oly rozsak koczkáztatása nélkül, a melyektől a képzelődés elrémül, nem használhatunk anyagi erőt a rozsz kormányzat ellenszeréül, világos, hogy bölcseségünk abban áll, hogy a rozsz kormányzat ellen minden alkotmányos óvszert a hatály legfokozottabb állapotában tartsunk, féltékenyen örködjünk a tulterjeszkedés első kezdete fölött, és soha se hagyjunk magukban ártatlanoknak látszó rendetlenségeket is megróvás nélkül, mielőtt azok előzményi tekintélyre jutnának. Négyszáz év előtt szükségtelennek látszhatott ilyen kicsinyes elővigyázat. Merész kéz-ijjasok- és láncásokból álló nemzet, szabadságai nagyobb koczkáztatása nélkül, elnézhetett némi törvénytelenégeket oly fejedelemnek, kinek uralkodása általában jó volt, s a kinek trónját egy század rendes katonaság sem ótalmazta.

E rendszer alatt, bármily durvának látszassék azon kidolgozott alkotmányok hoz képest, a minőket oly bőven termett a mult hetven év, az angolok szabadságot és boldogságot élveztek sokáig. Jöllehet VI. Henrik gyöngé uralkodása alatt először pártviszályok, utóbb polgári háborúk dulták az államot; IV. Edvárd erkölcstelen és hatalmaskodó jellemü fejedelem volt; III. Richárd közönségesen erkölcsi szörnynek rajzoltatik; s bár VII. Henrik zsarolásai nagy elégületlenséget okoztak: mindazáltal kétségtelen,

hogy eldődeink, e királyok alatt, jobban kormányoztattak, mint a belgák Fülöp alatt, kit jónak neveztek, vagy a francziák azon Lajos alatt, ki népe atyjának czimeztetett. Ugy látszik, hazánk, midőn a rózsák harczi folytat is, boldogabb volt mint a szomszéd országok a legnagyobb béke közepett. Comines, korának egyik legfölvilágosultabb államférfia volt. Ő mind látta a száraz leggazdagabb és polgárisultabb részeit. Lakott Flandria dús városaiban, a XV. század e Manchestereiben és Liverpooljaiban. Meglátogatta Florenczet, melyet csak nem rég diszesített Lorenzo pompája, s Velenczét, melyet a cambrayi szövetségesek csak imént aláztak meg. E kitünő férfi megfontolva mondta, hogy Anglia a legjobban kormányozott ország, a melyet ismer. Nyomatékosan szólt alkotmányáról, mint igazságos és szent dologról, mely ótalmazván a népet, erősíti a fejedelem karjait, a ki által tiszteletben tartatik. Sehöl, egy országban sincs, ugymond, az ember igaztalanság ellen oly valódilag biztosítva. Ugy látta, hogy a belháboruk csapásai csupán a nemesekre és harczo sokra szoritkoztak, s nem hagytak nyomokat maguk után, a milyeneket másutt látni megszokott, se lerombolt lakokat, se elpusztult városokat.

Nemcsak azon előnye volt Angliának a szomszéd országok fölött, hogy a királyi hatalom hatályosan korlátoltatott. Hasonló fontosságu, bár kevésbbé ismeretes sajátosság volt a nemesség és nép közt létezett viszony. Erös öröködési jobbágiság volt; de az, minden öröködési előkelőség közt a legkevésbbé negédes és kizárólagos volt. Távol minden gyüölletes várnajellemtől. A népből folyvást vett tagokat föl maga közé, s folyvást vegyültek közöle tagok a néppel. Bármely gentleman lehetett peer. A peernek ifjabbik fia csak gentleman volt. Peerek unokái elsőséget engedtek

az ujdón nevezett lovagoknak. A lovagi méltóság senkire nézve sem volt elérhetlen, ha szorgalom és szerencse által jó vagyoni állásra jutott vagy vitézsége által, ütközet avagy ostrom alatt, magára vonta a figyelmet. Herceg, sőt királyi herceg lányára nézve sem tartatott kisebbitő házasságnak ha jeles közpolgárhoz ment férjhez. Így Howard János Mowbray Tamás, norfolki herceg leányát vette nőül. György clarencei herceg leánya, Salisbury-grófnő, Pole Rikhárdhoz ment férjhez. A jó vért nagy tiszteletben tartották; de, hazánk szerfőlötti szerencséjére, a jó vér és peerség előjogai közt nem volt süzségképen összeköttetés. Szintoly hosszú származási fák, szintoly régi czimerek találtattak a lordok házáon kívül, mint benne. Voltak uj emberek, kik a legmagasb czimeket viselték. Voltak czimtelenek a kikiről tudva volt, hogy olyan lovagoktól származtak, a kik Hastingsnál a szászok sorait áttörték, s Jeruzsalem falaira hágtak. Voltak Bohunok, Mowbrayk, de Verek, sőt a Plantegenetház rokonai, kiknek az esquirenél nagyobb czimük nem volt, sem egyéb polgári jogaik, mint a melyeket minden bérlő és kalmár élvezett. Minélfogva nem volt olyan vonal, mely más országokban a patriciust a plebejustól elkülönzi. A szabados nem érzett hajlamot azon méltóságok ellen zúgolódni, a melyekre saját gyermekei is följuhathak. Az országnagy nem érzett hajlamot paczkázni azon osztályon, a melybe saját gyermekeinek is alá kellett szállaniok.

Azon kapcsolatok, melyek a nemességet és közpolgárságot egybefűzték a york-lancasteri háboruk után, inkább erősödtek és szaporodtak, mint valaha. Egy körülmény eléggé mutatja, mi nagy pusztulás érte a régi aristocratiát. 1451-ben VI. Henrik ötvenhárom világi peert hi-

vott meg a parlamentbe. A VII. Henrik által 1485-ben parlamentbe hívott világi peerek száma csak huszonkilencz volt, s e huszonkilencz közt is többen voltak, kik ujdon emeltettek peerségre. A következő században a nemesség sorai bőven egészítették ki a gentry közöl. Az alsóház szerkezete is olyas volt, a mely nagyon előmozdította az osztályok üdvös vegyületét. A megyei lovag volt összekötő láncszem a zászlós úr és kalmár között. Ugyanazon padokon, hol posztócsinálók, aranyművesek, fűszerárusok, a kereskedő városok parlamenti küldöttei foglaltak helyet, együtt ültek velök oly tagok, kik más országban nemes uraknak neveztettek, törzsökös, kastélyos földesurak, kik úri törvényhatósággal birtak, czimeres hadi köntöst viseltek és sok nemzedéken által fölvitték fényes származásukat. Némelyek ezek közt nagy lordok ifjabb fiai és testvérei voltak. Mások királyi vérrel is dicsekhettek. Végre Betford gróf legidősebb fia is, ki atyjának második czimét viselte, föllépett alsóházi követjelöltül, s példáját mások is követték. Az ország nagyjainak örökösei ugyanazon házban ülvén, természetesen szintugy buzogtak annak jogai mellett, mint bármelyik ama szerény polgárok közöl, kikkel össze voltak vegyülve. Igy a mi democratiánk, kezdettől fogva, legaristocrataibb, s aristocratiánk viszont a legdemocratább volt a világon; olyan sajátság, a mely napjainkig megmaradván, sok fontos eredményt idézett elő erkölcsi és politikai tekintetben.

VII. Henrik, fia és unokáinak kormányja, általában, önkényesb volt, mint a Plantageneteké. A különbség némileg a személyes jellemből magyarázható; mert a Tudorház minden fi- és nőivadékainak közös tulajdona volt a bátorság és akaraterő. Hatalmukkal, százhusz év lefolyta

alatt, mindenkor erőteljesen, gyakran erőszakosan, olykor épen kegyetlenül éltek. Követvén az előbbi uralkodóház példáját, alkalmilag megszegették alattvalóik jogait, alkalmilag adót szedtek, kölcsön vagy adomány neve alatt, s olykor felfüggesztették a büntető törvények végrehajtását; sőt, bár soha sem mertek, saját hatalmuknál fogva, állandó törvényt hozni, alkalmilag mindazáltal, midőn nem ült együtt a parlament, az ideiglenes szükséghez képest magukra vették ideiglenes rendelményei kibocsátását. Mindemellett a Tudorok nem voltak képesek a nyomást bizonyos ponton túlvinni: mert nem volt fegyveres erejük, s fegyveres nép vette őket körül. A palotát kevés házi cseléd őrizte, kiket egyetlen megye, vagy London egy kerületének felkelő serege könnyen legyőz vala. E magas fejedelmek annál fogva inkább voltak korlátozva, mint bármely törvény által lehetének. Igaz, hogy e korlátozás nem akadályozta őket, hogy egyesekkel olykor önkényesen és kegyetlenül ne bánjanak, de általános és tartós elnyomás ellen valódi biztositotta a nemzetet. Udvaruk körében veszély nélkül zsarnokoskodhattak; de kénytelenek voltak szüntelen aggódva figyelni az ország hangulatára. VIII. Henrik, például, nem talált ellenzést, midőn Buckinghamet és Surrey, Boleyn Annát és lady Salisburyt vérpadra tetszett vitetnie. De midőn alattvalóitól adót kívánt, mely javaik hatodrésszére ment volna, szükségesnek látta csakhamar visszavonulni. Százan és ezeren kiáltoztak, hogy ők angolok és nem francziák, szabad emberek és nem rabszolgák. Kentben a királyi biztosok futással mentették meg életüket. Suffolkban négyezer ember jelent meg fegyveresen. Hasztalan törekedtek hadat gyűjteni a főispánok. Kik a fölkelésben nem vettek részt, nyilvánították, hogy ez ügyben nem harcolnak test-

véreik ellen. Henrik, bármily kevély és önfejű volt legyen, visszaretent, s nem ok nélkül, összeütközni a nemzet fölriasztott szellemével. Szemei előtt állt elődeinek sorsa, kik Berkeleynél és Pomfretnél veszítették éltöket. Nemcsak visszavonta törvénytelen parancsait; nem csupán általános bocsánatot biztosított minden elégtelennek, hanem a törvényszegés miatt nyilván és ünnepélyesen bocsánatot kért.

Magaviselete ez alkalommal jól jellemzi háza egész politikáját. Hő vérmérséklete, bátor szive volt e ház fejedelmeinek: de jól ismerték a nemzet jellemét, a melyet kormányoztak, s a makacsságot, mint némely elődeik és utódaik, soha sem vitték túl a veszélyes ponton. A Tudorokban oly nagy volt az eszélyes mérséklet, hogy hatalmuk, bár gyakran talált ellenállásra, soha sem döntetett meg. Félelmes mozgalmak zavarták mindenütt uralkodását; de a kormánynak mindig sikerült vagy lecsillapítani, vagy legyőzni és megbüntetni a lázadókat. Olykor, kora engedélyek által, sikerült elkerülni a polgárháborút; de általában véve, erősen tartották magukat, s a nemzetet hívták föl segélyre. A nemzet megfelelt a fölhívásnak, a fejedelem köré sereglett, s képessé tette őt, fékezni a daczos kisebb részt.

Ilyképen III. Henrik idejétől Erzsébet koráig emelkedett és virágzott Anglia azon szerkezet alatt, mely mostani intézményeink csiráját magában hordta, s mely, bár sem határozottan körülírva, sem igen pontosan megtartva nem volt, mindamelllett a félelem által, melyben a kormányzottak szelleme és erélye a kormányzókat tartja vala, meg lön óva, hogy kényuralommá nem fajult.

Azonban ilyen polgári rendszer a társadalom fejlődésének csak bizonyos szakába illik. Ugyanazon okoknak, melyek a béke mesterségeiben a munkafelosztást előidézik,

végre a hadakozást is külön tudományyá és életmóddá kellett tenniök. Eljő az idő, midőn a fegyver használata egy külön osztály egész figyelmét veszi igénybe. Csakhamar kitetszik, hogy a pór és polgár, bármily derék különben, nem képes többé a régi katonáknak helyt állani, a kiknek egész élete készület a csata napjára, a kiknek izmait a veszély hosszas ismerete edzi meg, s a kiknek mozdulatai, miként az óramű szabatossága. Mindenki érzi, hogy többé nem lehet veszély nélkül, a nemzetek ótalmát az ekétől vagy szövöszéktől negyvennapra táborozásra összeszedett fegyveresekre bízni. Ha valamely állam nagy rendes hadsereget állít, a szomszéd államok kénytelenek követni a példát, vagy idegen járom alá kell hajlaniok. De a hol nagy rendes hadsereg létezik, korlátolt egyeduradalom, minő a középkorban volt, többé fön nem állhat. A fejedelem egyszerre megszabadul attól, a mi hatalmát főleg korlátozta ; s ellenállhatlanul korlátlan urrá lesz, azon óvszerek korlátozása nélkül, a melyek oly társadalomban, a hol alkalmilag mindenki katona s állandólag senki sem az, fölöslegesek.

A veszélylyel tehát előálltak a menekvés módjai is. A középkor egyeduralmaiban a kard hatalma a királynál, az erszényé a nemzetnél volt ; s a polgárisodás fejlődése a mily mértékben tette a fejedelem kardját mindinkább félelmissé a nemzetre nézve, ugy tette a nemzet erszényét mindinkább szükségessé a fejedelemnek. Öröklött jövedelme a polgári kormányzat költségeire sem elég immár. Teljesen lehetlen volt, rendes és terjedelmes adórendszer nélkül, nagy fegyelmezett hadsereget tartani folyvást kész állapotban. Európa parlamenti gyűléseinek szilárdul kell vala ragaszkodniok adóajánlási és megtagadási alkotmányos jogukhoz, s határozottan megvonni a hadseregek tartása költ-

ségeit, míg erős biztosítékok nem szereztettek a kényuralom ellen.

E bölcs politikát egyedül a mi hazánk követte. A szomszéd királyságokban roppant katonai intézményeket alkottak; nem gondoskodtak a közszabadság új biztosítékairól; s az lett eredménye, hogy a régi parlamenti intézmények mindenütt megszűntek létezni. Franciaországban, hol mindég gyöngék voltak, ellankadtak s végre csupa erőhiányból elhaltak. Spanyolországban, hol oly erősek voltak, mint bárhol Európában, keményen küzdöttek életökért, de későn. Toledo és Valladolid kézművesei sikertelenül védelmezték a castiliai cortesek jogait V. Károly régi zászlóaljai ellen. Szintoly sikertelenül keltek föl, a következő nemzedék alatt, Saragossa polgárai II. Fülöp ellen, Aragonia ó alkotmánya mellett. A szárazföldi királyságok nagy nemzetgyűlései, melyek egykor aligha kevésbé büszkék és hatalmasok voltak, mint a mely a Westminsterben székel, egymásután teljes jelentéktelenségbe süllyedtek. Ha egybegyűltek is, mint jelenleg a mi egyházi gyűléseink, csupán azért gyűltek egybe, hogy némely tiszteletreméltó formáságoknak eleget tegyenek.

Angliában más folyamat vőnek az események. E különös szerencsét főleg szigeti helyzetének köszönheti. A XV-ik század vége előtt mulhatlanul szükségessékké lettek nagy katonai intézmények a francia és spanyol egyeduralom méltósága- sőt biztosságára nézve. Ha e két hatalmaság közül egyik a fegyvert leteszi vala, kénytelen lett volna csakhamar magát a másiknak alávetni. De Angliának, a tenger által védetvén fegyveres beütés ellen, s ritkán bonyolódván háboruba a szárazzal, még nem volt szüksége rendes hadseregek használatára. A XVI. és XVII. század

még állandó hadsereg nélkül találta. A XVII. század elején a politikai tudomány tetemes előhaladást tőn. A spanyol cortesek és a francia közgyűlési rendek sorsa ünnepélyes intésül szolgáltak parlamenteinknek; s e parlamentek, teljesen megismervén a veszély nagyságát és természetét, korán oly táborozási rendszert fogadtak el, mely, három nemezdedéken át folyt tusák után, végre győzedelmes lőn.

Majd minden író, ki e tusát leírta, azt igyekvék megmutatni, hogy az ő pártja volt, a mely az ó alkotmány változatlan föntartásaért küzdött. Igazat szólva, az ó alkotmányt változatlanul föntartani lehetetlen volt. Az emberi bölcsesség számításán kívül eső törvényben volt megírva, hogy azon sajátnemű alkotmányok, minők a XIV. és XV. században Európaszerte divatoztak, megszűnjenek. Nem az volt tehát kérdés, vajon szerkezetünkben változás történjék-e, hanem milyen természetű legyen e változás. Új és hatalmas erő behozatala megzavarta a régi súlyegyent, s egy korlátolt egyeduralmat a másik után korlátlanná tett. A mi másutt történt, alkalmasint itt is megtörtént volna, ha a hatalom nagy részének a koronáról a parlamentre ruháztatásával a súlyegyen helyre nem állittatik. Olynemű kényszerítő eszközök kezdettek ajánlkozni fejedelmeinknek, a minőkkel egy Plantagenet vagy tudor sem birt. Okvetlenül kényurakká kellett lenniök, ha egyszersmind oly korlátokkal nem vétetnek körül, minőknek egy Plantagenet vagy Tudor sem volt soha alávetve.

Ugy tetszik ennélfogva, hogy ha csupán politikai okok működnek vala, akkor sem mult volna el a XVII. század kemény harc nélkül, királyaink és parlamentjeik közt. De ugyanazon eredményre még más, talán hathatósbb okok is közremunkáltak. Midőn a Tudorok uralkodása legnagyobb

erejében állott, egy esemény adta magát elő, mely az egész keresztyénség s különösen Anglia sorsára hatályos befolyással volt. Kétszer támadt föl, a középkor hatalma alatt, Európa szelleme Róma uralma ellen. Az első fölkelés déli Franciaországban tört ki. III. Incze erélye, Ferencz és Döme új szerzeteinek buzgalma, s a keresztesek vérengzése, kiket a papság egy harcziatlan népre rábocsátott, lerombolta az albigensek egyházait. A második hitujítás Angliában eredt s Csehországban terjedett el. A constanci zsinat, némi egyházi rendtelenségeket, melyek a keresztyénséget botránkoztatották, megszüntetvén, s az európai fejedelmek tüzzel vassal pusztítván az eretnekeket, sikerült megállítani s visszaterelni a mozgalmat. Nem oly igen sajnálatos dolog. Igaz, hogy a protestansok rokonszenve természetesen az albigensek és lollardok részén leend. Azonban a felvilágosult és mérsékelt protestans talán hajlandó lesz kétségbevonni, vajon az albigensek és lollardok győzelme, általán véve, előmozdította volna-e az emberi nem boldogságát és erényes voltát. Bárminő romlott volt is a római egyház, van ok hinni, hogy ha ez egyház, a XII. vagy XIV. században, megdöntetik vala, helyét még gonoszabb rendszer foglalta volna el. Európa nagy részében igen kevés volt is akkor a tudomány, s e kevés a papság körére volt szorítva. Ötszáz ember közt sem volt egy a zsoltárt betüzni képes. A könyv ritka és drága volt. A nyomtatás mesterségét még nem ismerték. A szentírás nem oly tiszta és szép másolatai, a milyeneket most minden kunyhó lakosa szerezhethet magának, olyan áruak voltak, hogy sok pap sem volt képes megszerezni. Könnyen megfogható, hogy a világiaknak maguktól a szentírásban nyomozniok lehetlen volt. Valószínű tehát, hogy az egyik szellemi jármot lerázván, más alá kerültek

volna, s a hatalom, a melyet imént a római egyház papsága gyakorolt, sokkal rosszabb tanárookra ment volna által. A XVI. század, aránylag véve, világosság korszaka volt. De még a XVI. században is azok közül, a kik elhagyták a régi hitvallást, igen sokan indultak az első bizalmas és tetszős kalauz után, a ki nekik ajánlkozott, s csakhamar sokkal komolyabb tévedésekbe hagyták magukat vezetetni, mint a minőket elhagytak. Igy Mátyás és Kniperdoling, a kéjlegés, rablás és gyilkolás apostolai, képesek voltak egy ideig nagy városokon uralkodni. Sötétebb korszakban az ily hamis proféták talán nagy birodalmakat alapítanak vala; s a keresztyénség kegyetlen és erkölcstelen babonává fajulhatott volna, ártalmasabbá a pápistaságnál, sőt magánál az islamismusnál.

A constanczi zsinat után mintegy száz évvel kezdődött ama nagy változás, mely reformationnak neveztetik. Az idő most eljött a maga teljességében. A papság nem egyedüli, vagy fő letéteményese volt immár a tudománynak. A nyomtatás föltalálása hatalmas fegyvert adott az egyház ostromlói kezébe, minővel nem birtak elődeik. A régi írók tanulmányozása, az új nyelvek gyors és hatalmas fejlődése, a példátlan tevékenység, mely az irodalom minden ágában kifejtetett, Európa politikai állása, a római udvar vétkei, zsarolásai, a féltékenység, melylyel a világiak az egyházi rend hatalmát és előjogait, s az Alpokon innen lakók az olaszok fensőségét tekintették, — mind e körülmények előnyül szolgáltak az új tan hirdetőinek, mit ők igen jól tudtak fölhasználni.

Kik azt tartják, hogy a római egyház befolyása a sötét századokban az emberiségre, általán véve, jótékony volt, mindemmel a reformatiót teljes következetességgel meg-

becsülhetlen áldásnak tekinthetik. A járszalag, mely a kisdedet óvja és fentartja, akadály volna felnőtt férfúnak. Így ugyanazon eszközök, a melyek az emberi szellemet haladása egyik szakában segítik és előmozdítják, más szakban merő akadályok lehetnek. Van az egyes és társalom életében bizonyos időpont, midőn az önmegadás és hit, mely későbbi korszakban méltán szolgálalmúség és könnyenhívésnek mondathatnék, hasznos tulajdon. A gyermek, ki tanulási készséggel s kétkedés nélkül hallgatja az öregebbek oktatását, valószínűleg gyors előmenetelt tesz. Ellenben megvétésnek tenné ki magát a férfiu, a ki nála nem bölcsebb ember által fölállított bármely tant gyermeki tanulékonyssággal fogadna. Ugyanez áll a közönségre nézve. Az európai nemzetek gyermekkorá a papság gyámsága alatt folyt le. A papi rend sokáig azon felsőbbiséget gyakorolta, a mely tulajdonképen és természet szerint az értelmi tulnyomóságot illeti. A papok, minden hibáik mellett, legbölcsebb része valának a társadalomnak. Az egészre nézve tehát jó volt, hogy tisztelték őket és engedelmeskedtek nekik. Az egyházi hatalom túlterjeszkedése a polgári hatalom körébe sokkal több üdvöst, mint rosztat szült, midőn ez egyházi hatalom azon osztály kezében volt, mely a történetet, bölcselkedést és köztörvényt tanulta, s a polgári hatalom ellenben vad főnökök kezében, a kik saját adományozásaikat és rendelkezéseiket sem tudták olvasni. De változtak a dolgok. A tudomány mind inkább terjedt a világiak közt. A XVI. század kezdetén már sokan közölök legfölvilágosultabb lelkeszeikkel egyenlő fokon állottak értelmiség tekintetében. A papuralom, mely a sötét időkben, minden visszaélések mellett is, igazolt és üdvös ellenörség volt, most immár igaztalan és ártalmas zsarnoksággá fajult.

Azon időtől fogva, mikor a barbar népek a nyugoti birodalmat elborították, a tudományok fölébredéséig, általában, kedvező volt a római egyház befolyása a tudományra, polgárisodás- és jó kormányzásra. De az utolsó három század alatt fő célja volt az emberi szellem előmenetelét hátráltatni. Minden előmenetel, mely a keresztyénség közepett, tudomány-, szabadság- és vagyonosságban, s az élet mesterségeiben történt, mindig ellenére s hatalmával mindenütt ellenkező arányban történt. Európa legkiesebb, legtermékenyebb tartományai szegénységbe, politikai szolgaságba s értelmi tespedésbe sülyedtek uralma alatt, míg protestans országokat, melyeknek terméketlen és miveletlen volta közmondássá lőn egykor, ügyesség és ipar kertekké változtatott, s hősök és államférfiak, bölcselkedők és költők hosszú sora tőn dicsőökké. A ki, tudván, mi Olaszország és Skóczia természetileg, és mi volt valóban négyszáz év előtt, összehasonlítja Róma és Edinburgh vidékét, képes lesz a pápai uralom iránya fölött itélni. Ugyanezt tanusítja Spanyolország, mely egykor első volt a királyságok közt, s a legmélyebre sülyedett, és Hollandia, mely a természet mostohaságai daczára, oly fokra emelkedett, a miőt hasonló kis köztársaság még soha el nem ért. Ki Németországon római katolikus fejedelemségből protestánsba, Helvétiaiban római katolikus kantonból protestánsba, Irföldön római katolikusból protestáns megyébe megyen át, tapasztalhatja, hogy a polgárisodás alantabb fokáról magasabba lépett. Az Atlánti tenger tulsó részén ugyanezt találjuk. Az Egyesült államok protestánsai messze elhagyták Mexikó, Peru és Brazilia római kath. lakosait. Alsó Canada római kath. lakosai tespednek, míg körülök az egész száraz pezség a protestánsok tevékenységétől, vállal-

kozásától. A francziák kétségkívül oly erélyt és értelmiséget mutattak, mely, bal irány mellett is, méltán jogosítja őket nagy nép nevére. De ha e látszatos kivételt vizsgáljuk, csak a szabály erősítésére szolgálанд; egy római katolikusnak mondott országban sem volt a róm. kath. egyháznak, több nemzedéken által, oly kevés hatalma, mint Franciaországban.

Nehéz megmondani, vajon Anglia a római kath. hitvallásnak tartozik-e többel, vagy a reformationak. A népfajok egybeolvadását és a jobbágyság eltörlését főleg azon befolyásnak kell köszönnie, melyet e középkorban a papság a világ fölött gyakorlott. A politikai és értelmi szabadságot ellenben, s mindazon áldást, melyet a politikai és értelmi szabadság magával hozott, leginkább a világiak nagy fölkelése a papság ellen szerzette meg neki.

Sokáig tartott hazánkban a harc az ó és új hittan között, s olykor kétségesnek látszott az eredmény. Két szélső felekezet volt, erőszakos cselekvésre, vagy makacs szenvedésre egyképen elszánt. A kettő között, hosszas ideig, volt egy középpárt, mely észtanellenesen, habár nem épen természetlenül, összevegyítette a gyermekszoba tanulmányait az új evangelisták beszédeivel, s szeretettel csüggvén régi hagyományokon, gyűlölte a visszaéléseket, a melyekkel azok szoros kapcsolatban voltak. Az ily lélekállapotúak örömet és majdnem hálával fogadták bármely ügyes uralkodó rendelkezését, a ki az önelhatározás gondjaitól megmentette őket, s a viták zaját erős parancsszóval vágván ketté, eljök szabta, mit kelljen hinni, s miként intézni az istentiszteletet. Nem meglepő tehát, hogy a Tudorok nagy befolyást tudtak gyakorolni az egyházi ügyekben; s az sem

különös, hogy, e befolyás közben, többnyire szem előtt tartották önérdékeket.

VIII. Henrik megkísértette, angol egyházat alkotni, mely a római kath. egyháztól a fensőségre nézve, s csupán e tekintetben, különbözék. Kísérletének rendkívüli sikere lön. Jellemszilárdsága, helyzetének különösen kedvező volta a külföldi hatalmasságok irányában, a tömérdek kincs, mely az apátságok kifosztása után rendelkezése alá került, s azon osztály segedelme, a mely két vélemény közt mindig középen foglal helyet, képessé tette őt, mindkét szélső felekezettel dacolni, megégettétvén, mint eretneket, a kik a hitújítók tanait követték, s fölakasztatván, mint árulókat a kik a pápa hatalmát elismerték. Azonban Henrik rendszere elhalt vele együtt. Ha továbbra terjed élete, nehéz volt volna fenntartani állását, melyet egyenlő dühvel ostromoltak az új és ő vélemények mellett buzgólkodók. A miniszterek, a kiknek a királyi jogokat kiskorú fia számára, bizonyképen, örzeniök kellett, nem bátorzkodhattak e kockázató politikát folytatni; Erzsébet sem mert arra visszatérni. Választani kellett. Kénytelen volt a kormány vagy Rómának vetni magát alá, vagy a protestánsok segélyét kellett megnyernie. A kormány és a protestánsok csupán egy dologban egyeztek, a pápai hatalom gyűlölésében. Az angol hitújítók szintoly messze vágytak menni, mint rokonaik a szárazon. Számos olyan hitágazatot és szertartást kárhoztattak, mint antikrisztusi dolgokat, a melyekhez Henrik makacsul ragaszkodott, s a melyekről Erzsébet kedvetlenül mondott le. Sokan közönbös dolgok iránt is ellenszenvet éreztek, melyek a hitrejtelmes Babylon rendszerének, vagy szertartásának alkatrészei voltak. Igy Hooper püspök, ki Gloucesterben férfiasan halt meg

vallásaért, soká nem akarta a püspöki öltözetet viselni. Ridley püspök, e még nagyobb hírű vértanu, lerontatta megyéjében az oltárokat, s az urvacsorát a templomok közepén rendelte kiszolgáltatni asztalokon, melyeket a pápisták gúnyosan osztrigapadoknak neveztek. Jewel püspök a misemondó ruhát szinpadi öltönynek, bohóc köntösnek, az amoriták hagyományának mondá, s ígérte, hogy mindenképp rajta lesz ez ily lealázó képtelenségek kiirtásán. Grindal érsek soká vonakodott a püspöksüveget elfogadni, mint a mit a fölszentelésben bohóskodásnak nézett. Parkhurst püspök buzgó imát mondott, hogy Anglia egyháza Zürich egyházát vegye példányul, mint a keresztyén község valódi mintáját. Ponet püspök oly véleményben volt, hogy a püspöki nevezet a pápistáknak hagyatván, a tisztult egyház főhivatalnokai superintendenseknek hivassanak. Ha tekintetbe vesszük, hogy e főpapok közül egy sem tartozott a protestáns felekezet szélső osztályához, nem lehet kétkedni, hogy a hitujítás, ha az érintett felekezet általános nézeteit követik, Angliában szintoly kimélet nélkül vitetik vala keresztül, mint Skócziában.

De valamint a kormány a protestánsok segedelmére szorúlt, a protestánsok is rászorultak a kormány pártfogására. E szerint mindkét részről sokat engedtek; egyezség történt; s ezen egyezmény gyümölcse az angol egyház.

E nagy intézmény sajátságainak, s azon erős szenvedélyeknek, melyeket az baráti és ellenei keblében élesztett, kell tulajdonitnunk számosat a legfontosb események közül, a melyek a reformatio ideje óta hazánkban előfordultak; s Anglia világi történetét jól nem is érthetjük, ha az egyházi szerkezet történetével folytonos összefüggésben nem tanuljuk.

Azon egyezmény föltételeinek megállapításában, mely az angol egyházat létre hozta, Cranmer Tamásnak volt fő része. Mindkét felekezetnek képviselője volt ő, a melyek akkor egymás segélyére szorultak. Egyházi és udvari ember egyszersmind. Mint egyházi férfiú, teljesen kész volt oly messze menni az ujtás terén, miként bármely helvét avagy skót hitujító. Mint udvari ember, azon szerkezetet óhajtotta megtartani, a mely Róma püspökei terveit számos korszakon által oly csodásan segítette elő, s mint remélhető volt, az angol királyok és minisztereik céljait szintúgy előmozdítandja. Véralkata és értelmisége is kiválólag alkalmassá tette őt közbenjárói szerepre. Nyilatkozataiban szenteskedő, működésében tág lelkiismeretű, semmiben sem buzgó, terveiben merész, cselekvésében gyáva és köpenyforgató, engesztelhető ellen és lágymeleg barát, szóval egészen alkalmas volt, a pápaság világi és vallásos ellenei közt a szövetségi föltételek megállapítását előmozdítani.

Az egyház alkotmánya, tanai és istentisztelete mai napig magokon viselik azon egyezmény látható jeleit, a melyből származott. Középen áll a római és genfi egyház közt. Protestánsok által szerkesztett hitágazatai és egyházi beszédei oly hittani elveket állitnak föl, a melyekben Kálvin avagy Knox alig talált volna egyetlen nem helyeselhető szót. Imái és haladásai ellenben, régi breviariumokból vettvén, általában olyasok, hogy Fischer vagy Pole bibornokok szívesen elfogadhatták volna.

A római egyház azt tartja, hogy a püspökség isteni intézmény, s hogy azon tizenegyedtől, kik a galileai hegyen nyerték megbizatusukat, a kéz reátétele által ötven nemzedéken keresztül bizonyos természetfölötti magasztos malasztok szállottak azon püspökökre, a kik Trientben egy-

begyültek. Más részről számos protestáns határozottan törvénytelennek tekintette a főpapi hivatalt: s elhitették magukkal, hogy a szentírásban egészen más alaku egyházi alkotmányt találtak rendelve. Az angol egyház alapítói középutat választottak. Megtartották a püspökséget: de nem nyilatkoztatták oly intézménynek, mely a keresztyén társaság jólétére, vagy a szentségek hathatós voltára lényeges volna. Cranmer egy nevezetes alkalommal meggyőződését fejezte ki, hogy a püspökök és papok között kezdetben különbség nem volt, s a kéz rátétele teljesen fölösleges.

A presbyteriek közt a nyilvános istentisztelet intézése nagy részben a papra van bízva. Imáik ennél fogva két külön gyülekezetben, vagy két külön napon ugyanazon gyülekezetben nem teljesen egyformák. Egy községben buzgók, ékesek és értelem dúsak. A szomszéd egyházban lankadt buzgalmúak, vagy épen oktalanok lehetnek. A római egyház papjai ellenben számos nemzedéken át, naponként mindig ugyanazon régi vallomásokot, könyörgéseket, háladáásokat éneklik Indiában úgy, mint Lithuániában, Peruban miként Irföldön. Az isteni szolgálat, holt nyelven történvén, csak tanúltak által érthető; s a gyülekezet legnagyobb részéről elmondhatni, hogy nézőképen van inkább jelen, mint hallgatóként. Az angol egyház e részben is középutat választott. A római egyház imaformáit másolta, de népnyelvre fordította által, s fölhevítte a tanúlatlan sokaságot, hogy szózatát a papéval egyesítse.

Ugyanazon politika, rendszerének minden részében. Elvetette az átváltozás (transsubstantiatio) tanát teljesen, s a szentségbeli kenyérnek és bornak imáadását kárhoztatta, mint bálványozást; s mindamellet, a puritánok boszusá-

gára, arra intette hiveit, hogy az isteni szeretet ez emlékeit térdenállva vegyék magukhoz. Eltávolított sok gazdag öltözetet, mely a régi hit oltárait környezte; a gyöngé lelkék borzalmára mindazáltal megtartott bizonyos fehér gyolcs ruhát, ama tisztaság jeléül, mely az ő, mint Krisztus rejtelmes mátkájának tulajdona volt. Elhagyott egy csomó taglejtési jelenetet, mely a római kath. isteni szolgálatban, érthető szavak helyett, fordul elő; kereszteléskor mindazáltal, sok szigorú protestáns botránykozására, keresztet vetett a csecsemőre. A római katolikus egy sereg szenthez intézte imáit, kik közé sok kétséges és némely gyűlöletes jellemű ember is soroztatott. A puritánok még a pogányok apostolától s Jézus szeretett tanítványától is megtagadták a szent nevet. Az angol egyház, bár semmi teremtett lény közbenjárásáért nem esedezett, mindazáltal némelyek emlékezetére, kik a hitért sokat szenvedtek, külön ünnepnapokat rendelt. A bérmálást, papszentelést, mint épületes szertartásokat, megtartotta; de megfosztotta szentségi ranguktól. A gyónásnak nem volt helye rendszerében. A töredelmes haldoklót azonban gyöngéden fölhevta, hogy bűneit gyónja meg a lelkésznek, egyszersmind papjait fölhatalmazta, hogy az elköltöző lélek engeszteléseül bűnbocsánatot adjanak, egészen a régi hit szellemében. Általában elmondhatni, hogy inkább az értelemhez szól, s kevésbé az érzékekhez és képzelődéshez, mint a római egyház; s az értelemhez nem annyira, az érzékekhez és képzelődéshez pedig inkább szól, mint Skócia, Franciaország és Helvétia protestáns egyházai.

De semmi sem különböztette meg olyan élesen az angol egyházat más egyházaktól, mint a viszony, a melyben a királysághoz állott. Feje a király volt. A hatalomnak a

melylyel e minőségben birt, nem irattak körül határai, s valóban azóta sem jelöltettek ki soha szabatosan. A törvények, melyek egyházi ügyekben kimondták fensőségét, csak nagyjában és általános kifejezésekben voltak szerkesztve. Ha e törvények értelmének pontosabb meghatározása végett az angol egyház alapítóinak könyveit és életét vizsgáljuk, még nagyobb zavarba jövünk. Mert az angol egyház alapítói erős értelmi forrongás, s folytonos hatás és ellenhatás idejében éltek és működtek. Így sokszor egyik a másikkal, s néha önmagukkal is ellenkeztek. Hogy a király Krisztus után, az egyház egyedüli feje, e tant egyhangúan vallották mindannyian : de e szavaknak másmás szájban, s ugyanazon szájban is különféle körülmények közt, különböző értelme volt. Némelykor oly hatalmat tulajdonítottak a fejedelemnek, mely Hildebrandot is kielégítette volna ; majd annyira alászállították hatalmát, hogy kevéssel volt több, mint mennyit a régi angol királyok követeltek, kik a római egyházzal folytonos egyességben voltak. Mit egykor Henrik s kedvencz tanácsosai a »fensőség« alatt értettek, nem volt kevesebb, Péter kulcsainak teljes hatalmánál. A király országa pápája, isten helytartója, a közönséges egyházi igazság előadója, a szentséges malasztok csatornája volt. Jogot követelt, hittanilag elhatározni, mi igaz tanítás, és mi eretnekség, kötelező hitvallomásokat készíteni, s vallásos oktatást adni a népnek. Hirdette, hogy minden törvényhatóság, az egyházi és világi egyaránt, csupán ő tőle származik, s hatalmában áll, püspöki hatalmat adni, és viszont elvenni. S valóban rá rendelte nyomatni pecsétjét a püspököket kinevező oklevelekre, a kik hivatalukat az ő megbízásából s csak addig, mig kedve tartja, voltak gyakorlandók. E rendszerhez képest, mint Cranmer magyarázta, a

király a nemzetnek szintűgy egyházi mint világi feje volt. Mindkét minőségben helytartóinak kellett lenni ő felségének. A mint polgári tisztviselőket nevezett, kik pecsétjét őrizték, jövedelmeit beszédtek, s nevében igazságot szolgáltatottak, ugy különböző rangú papokat is rendelt, hirdetni a szent igéket, s kiszolgáltatni a szentségeket. Minden kézreátétel szükségtelen volt. A király — ez volt Cranmernek legvilágosb szavakkal kifejezett véleménye — istentől származott hatalmánál fogva papot tehet; s az ekkép tett pap semmi ugynevezett »ordinatio«-ra nem szorul. E véleményt Cranmer más, kevésbbé udvaroncza egyháziak ellenzése daczára, minden következményeiben követte. Azt tartotta, hogy az ő saját egyházi tisztét, miként a korlátnok vagy tárnok világi hivatalait, elbocsátással a korona tüstént megszüntetheti. Midőn tehát Henrik meghalt, az érsek és püspökei uj megbizást vőnek, mely őket a papszentelésre s az egyház kormányzására felhatalmazta, mig az uj fejedelem alkalmasnak nem látná, máskép rendelkezni. Azon ellenvetésre, hogy urunk apostolainak a megkötésre és feloldozásra a világitól tökéletesen elkülönzött hatalmat adott, némely hittudósok ez iskolából azt válaszolták, hogy a megkötési és föloldozási hatalom nem a papságra, hanem a keresztyén férfiak egész testületére szállott által, s a főtisztviselőnek, mint a társaság fejének, kell gyakorolnia. Arra az ellenvetésre, hogy szent Pál bizonyos egyénekről szól, a kiket a szent lélek a hivek felügyelőivé s pásztoraivá rendelt, azt felelték, hogy Henrik király az igazi felügyelő s a valódi pásztor, a kit a szentlélek rendelt, s a kire szent Pál kifejezései vonatkoznak.

E fölszigázott követelésekben megbotránkoztak a protestánsok szintűgy, mint a katolikusok; s még nagyobb

lett a botrány, midőn a fensőség, a melyet Mária a pápának visszaengedett, Erzsébet kormányra-léptekor ismét a koronához kapcsoltatott. Szörnyünek látszott, hogy az egyház főpüspöke nő legyen, kinek egyik apostol megtiltotta, hogy szavát se hallassa a gyülekezetben. A királynő tehát székesnek tartá, határozottan ellene mondani azon papi jellemnek, melyet atyja felvön, s a mely, Cranmer szerint, isteni rendelet által válhatlanul össze volt kapcsolva a királysággal. Midőn uralkodása alatt átnézték az angol hitvallást, a »fensőség« némileg másképp magyaráztatott, mint Henrik udvarában divatos volt. Cranmer ünnepélyesen nyilvánította, hogy a keresztyén fejedelmek istentől teljes gondviselési joggal vannak megbizva alattvalóik fölött, szintugy isten igéjének lelkeik javára kiszolgáltatása tekintetében, mint a politikai ügyek intézését illetőleg. *) Az Erzsébet alatt szerkesztett hitvallás 37-ik fejezete hasonló ünnepélyességgel nyilvánította, hogy isten igéjének kiszolgáltatása nem tartozik a fejedelmekhez. A királynőnek mindazáltal tág és határozatlan terjedelmű fölügyeleti joga maradt fenn az egyház fölött. A parlament által felhatalmaztatott, minden eretnekséget és egyházi visszaélést akadályozni és büntetni, s meg volt engedve, hogy hatalmát biztosokra is átruházhassa. A püspökök jóformán csak tisztviselői voltak. A római egyház a XI. században egész Európát tüzbeborította volna inkább, hogyses polgári tisztviselőségnek teljhatalmat engedjen lekipásztorok nevezésére. A skót egyház papjai korunkban százanként lemon-

*) Cranmer saját szavai. Lásd Burnet »History of the Reformation« című munkája függelékét. (Part. I. Book III. No 21. Question 9.)

danának inkább javadalmaikról, hogysem teljes hatalmat engednének a polgári tisztségnek lelkipásztorokat nevezni. Az angol egyháznak nem voltak ily aggodalmi. Főpapjait egyedül királyi hatalom nevezte. Csupán a királyi hatalom hívta egybe, rendezte halasztotta és oszlatta el gyülekezeteit. Hitágazatai nem voltak érvényesek királyi szentesítés nélkül. Hitvallásának egyik czikkje azt foglalta magában, hogy semmiféle egyházi gyűlés nem jöhet össze törvényesen királyi engedély nélkül. Minden ítéleteitől a fejedelemhez történt a végső felelőssel, még aféle kérdésekben is, vajon bizonyos vélemény eretneknek legyen-e tartandó, vagy valamely szentség kiszolgáltatása érvényes volt-e. Nem irigyelte az egyház e terjedelmes hatalmat fejedelmeinktől. Ezek hozták azt létre, ápolták gyöngé, kis korában, védték egyrészt a pápisták, másfelől a puritánok ellen, ótalmazták oly parlamentek ellen, a melyek nem viseltettek iránta jó akarat-tal, boszut álltak tudományos ostromlói, a kiknek nehéz volt felelnie. E szerint hála, remény, aggodalom, s az ellenség közös volta csatolta a trónhoz. Hagyományai, hajlamai mind egyeduralmiak voltak. Papjai közt az egyházi rend becsületének egyik pontjává lett a hűség, sajtóságos jelleggé, mely őket a kalvinistáktól és pápistáktól egyaránt megkülönböztette. A kálvinisták és pápisták, bármennyire különböztek más tekintetekben egymástól, egyaránt a legnagyobb féltékenységgel szemlélték a világi hatalom tulerjeszkedéseit az egyházi hatalom körébe. A kálvinisták és pápisták egyképen azt vitatták, hogy az alattvalóknak joga van, kardot vonni istentelen uralkodók ellen. Franciaországban a kálvinisták ellenálltak IX. Károlynak: a pápisták ellenálltak IV. Henriknek: s mindketten. kálvinisták és pápisták ellenszegültek III. Henriknek. Skóciá-

ban kálvinisták fogságba ejtették Máriát. Trent északi részén pápisták fogtak fegyvert Erzsébet ellen. Az angol egyház mindeniket, a kálvinistákat és pápistákat, egyaránt kárhóztatja, s fennen dicsekvék, hogy egy kötelességet sem fog fel oly szilárdan és komolyan, mint a fejedelmek iránti engedelmisséget.

A korona nagy hasznát veszi e szoros szövetségnek a fenálló egyházzal: ez előnyök mindazáltal nem voltak némi komoly bajok nélkül. A Cranmer által eszközölt egyezmény kezdettől fogva két úr szolgálata rendszerének tekintette számos protestáns, mint kísérletet, az ur imádását Bál tiszteletével egyesíteni. VI. Edvárd idejében e felekezet aggodalmai nem egyszer nagy nehézségeket gördítettek a kormány utjába. Midőn Erzsébet trónra lépett, nagyon súlyosodtak e nehézségek. Erőszak természet szerint erőszakot idéz elő. A protestántizmus szelleme ennél fogva még hevesebb és türemetlenebb lőn Mária kegyetlenségei után, mint azelőtt volt. Sokan, kik melegen ragaszkodtak az új véleményekhez, Schwejczba és Németországba menekültek a ros napokban. Hitrokonaik vendégszeretettel fogadták őket; Straszburbban, Zürichben és Genfben a nagy tanárok lábainál ültek, s több éven át egyszerűbb istentisztelethez s democratább alakú egyházi kormányzathoz szoktak, mint a minőt az előtt láttak Angliában. E férfiak azzal a meggyőződéssel tértek honukba vissza, hogy az Edvárd király alatt történt ujítás sokkal kevésbbé volt átható és terjedelmes, mint a tiszta vallás érdekei kívánták volna. De hasztalan volt minden kísérlet, bármely engedményre birni Erzsébetet. Valóban ugy tetszett nekik, hogy a miben rendszere bátyjájától eltért, roszabbra fordult. Nem igen voltak hajlandók hit dolgában, bármely emberi tekintélynek alá-

rendelni magukat. Kevéssel azelőtt keltek föl, a szentírás önmaguk által tett magyarázatára támaszkodva, az egyház ellen melyet erőssé tőn emlékezetet haladó régisége s a közmegegyezés. Az értelmi erély nem mindennapi megfeszítésével voltak képesek ama fénypazar, uralkodó babonáság jármát lerázni; s képtelen dolog volt várni, hogy közvetlenül ilyen fölszabadulás után, békesen új lelki zsarnokság alá vessék magukat. Hosszas időn által megszokván, midőn a pap az ostyát felmutatta, azelőtt mint jelenlevő isten előtt, arczczal földre borulni, a misét bálványozási alakoskodásnak tanulták tekinteni. Hozzá levén szokva sok ideig, a pápában a főapostol utódát, a föld és meny kulcsainak őrét szemlélni, vadállatnak antikristusnak, a bűn emberének tanulták őt tartani. Nem volt várható, hogy közvetlen egy újdön keletkezett hatalomra ruházzák a hódolatot, melyet, a Vaticántól elvontak; hogy egyéni véleményeket egy szintén csak egyéni ítéleten alapult egyház tekintélyének alá vessék; hogy elszakadni ne merjenek oly tanítóktól, kik maguk is elszakadtak a nyugoti keresztyénségnek csak nem rég közönséges hitvallásától. Könnyű megfogni, mily boszusággal kellett ama bátor és vizsga lelkeknek eltelniök, kik az újdön szerzett szabadságban keresték dicsőségöket, midőn látták, hogy egy, több évvel [ifjabb intézmény, mely, tulajdon szemeik láttára, az udvar szenvedélyeitől és érdekeitől nyerte fokonyként alakulását, Róma kevély modorát kezdte utánozni,

Minthogy e férfiakat nem lehetett okokkal meggyőzni, elhatározták, hogy üldözik őket. Az üldözésnek bekövetkeztek természetes eredményei. Mint külön iskolát talála, s pártfelekezetté tette őket. Egyház elleni gyűlöletökhöz most a korona elleni gyűlölet is járult. Elegyült a két ér-

zemény, s növelte egyik a másik keserüségét. A puritán nézetei az uralkodó és alattvalók közt létező viszonyokat illetőleg, szerfölött különböztek a homiliák intéseitől. Kedvencz lelkészei tanítással és példával egyaránt bátorították az ellenszegülést a zsarnokok és üldözők ellen. Kálvinista hitsorsosai Franciaországban Hollandban és Skóciában fegyverben álltak a bálványimádó, kegyetlen fejedelmek ellen. Az állam kormányzására vonatkozó eszméi szintén az egyház igazgatását illető nézeteitől kölcsönözték szinezetöket. Némely gunykifejezéseket, a melyekkel közönségesen illették a püspökséget, minden nagy nehézség nélkül a királyság ellen lehetett fordítani; és számos indok, a melylyel bizonyitgatták, hogy az egyházi hatalom legjobb székhelye a zsinat, arra a következtetésre látszott vezetni, hogy a világi hatalom legjobb székhelye a parlament.

E szerint valamint a fenállott egyház papjai érdek-, elv- és szenvedélynél fogva, a királyi előjogok mellett buzgólkodtak, a puritán érdek-, elv- és szenvedélynél fogva ellensége volt azoknak. Az elégületlen felekezetiek hatalma nagy volt. Minden osztályban találhatók voltak; de legfőbb erejük városokban a kereskedői osztály, s vidéken a kis birtokosok közt volt. Erzsébet alatt már többséget kezdtek alkotni az alsóházban. S ha őseink teljesen hazai kérdésekre fordíthatják vala figyelmöket, kétségtelenül azonnal elkezdődött volna a tusa a korona és parlament közt. De akkor nem volt idő belviszályokra. Még az is kétséges volt, vajon az állam összes osztályainak legerősb összetartása is elhárítja-e a közveszélyt, a mely mindnyájokat fenyegette. A római katolikus és reformált Európa élethálára küzdött. Franciaország, önmagában meghasonolva megszűnt egyidőre jelentőséggel birni a keresztyénség-

ben. Az angol kormány a protestáns érdekek élén állott, s míg otthon üldözte a presbyterianokat, külföldön hatalmas pártfogással fedezte a presbyteri egyházakat. Az ellenkező párt élén azon kor leghatalmasabb fejedelme állott, Spanyol, Portugal, Olaszország, Németalföld s keleti és nyugoti Indiák ura, kinek seregei újra meg újra bementek Párisba, s a kinek hajóhadai riadásba hozták Devonshire és Sussex partjait. Több ideig valószínűnek látszott, hogy az angolok angol földön lesznek kénytelenek hitökért és függetlenségökért vívni a kétségbeesés harczát. E fölött egy pillanatig sem voltak mentek aggodalomtól, ha nincsen-e honn valamely nagy árulás készülöben. Mert az időben sok nemes természetű férfiuban a lelkiismeret és becsület igénye lett, honát föláldozni hitének. Ama sötét merények sora, melyeket a róm. katolikusok a királynő és nemzet élete ellen szöttek, folytonos riadásban tartotta a társadalmat. Bármely hibái voltak legyen Erzsébetnek, kétségtelen, hogy, emberileg szólva, az ország és minden reformált egyház sorsa személye biztosságától s uralkodása sikerétől függött. A honfi és protestánsnak ennél fogva főkötelessége volt a királynő karát erősíteni; s e kötelességet derekasan teljesítették. A puritánok, a tömlöczök mélyében is, a hová a királynő által vettettek, imádkoztak, és pedig nem színtelt buzgalommal, hogy isten ótalmazza őt a gyilkos töre ellen, a pártütést vesse lábai alá, s adjon győzelmet fegyvereinek szárazon és vizen. A makacs felekezetek egyik legnyakasabb tagja, közvetlen azután, hogy valamely vétségeért, melybe őt szerfölötti buzgósága ejtette, kezét levágták, megmaradt kezével kalapját rázva, kiáltotta: »isten éltesse a királynőt!« Az érzés, a melylyel e férfiak tekintették őt, maradékaikra is átszállott. Az ugynevezett »non-

conformisták-k, bármily szigorúan bánt velök, testületileg, mindenkor tisztelték emlékét. *)

E szerint uralkodása nagyobb része alatt, nem voltak hajlandók a puritánok az alsóházban rendszeres ellenzékét alakítani a kormány ellen, habár olykor készek voltak el-lenszegülni. De, mihelyt a hajóhad romlása, az egyesült államok sikerteljes ellenállása a spanyol hatalom ellen, IV. Henrik megerősödése a francia trónon, s II. Fülöp halála az államot és egyházat minden külveszély ellen biztosítá, azonnal kezdetét vette a megátalkodott harcz, a mely — ugy akará a sors — több nemzedéken át tart vala.

Az ellenzék, mely negyven év folytán csöndesen gyűjtötte s kimélve szaporította erejét, az 1601. évi parlamentben vivta első harczát s nyerte az első diadalt. A tér jól volt választva. Az angol fejedelmeket mindenkor illette a kereskedési ügyek főigazgatási joga. A pénzérték, súly és mértékek szabályozása, vásárok, piacok és kikötők enged-ményezése kétségtelen jogaikhoz tartozott. A kereskedés körüli hatalom határvonalai, szokás szerint, lazul voltak kijelölve. Ők tehát, szokás szerint, túlterjeszkedtek azon térre, mely jogszerűleg a törvényhozást illette. A túlter-jeszkedést, szokás szerint, túrték, mig komolyabbá nem lett. A királynő azonban elvégre csomó számra kezdett

*) Neal, puritán történetíró, megrován a kegyetlenséget, a melylyel a királynő felekezetével bánt, ekképen végzi sorait: »Mind-azáltal Erzsébet, minden vétségei mellett is, ugy áll a történetben mint bölcs és ügyes fejedelemnő, mert országát megmentette a bajjoktól, a melyekbe trónraléptekor keveredett, s mert a protestáns hit-ujitást megvédte külföldön a pápa, a császár, a spanyol király, s a honban a skót királynő és saját pápista alattvalóinak támadásai ellen.« — History of the Puritans, Part. I. Chap. VIII.

osztogatni egyedárussági szabadalmakat. Alig volt család az országban, mely magát terhelve nem érezte volna a nyomás és zsarolás által, a mely e visszaélés természetes hatása volt. Vas, olaj, eczet, szén, salétrom, ólom, keményítő, fonal, bőr, üveg mind szerfölött magas áron volt szereshető. Az alsóház boszus és határozott hangulatban gyűlt egybe. Az udvari kisebbség hasztalan róttá meg az elnököt (speaker), miért engedi királynő ő felsége tetteit kérdés alá venni. Az elégületlen rész fennen, fenyegetőleg szólt, s az egész nemzetnél viszhangra talált. Indulatos néptömeg környezte a korona első miniszterének kocsiját, s az egyedárúságot átkozva kiáltozták, hogy nem fogják szenvedni, hogy az előjog Anglia régi szabadságait illesse. Ugy tetszett, pillanatra félni lehetett, hogy Erzsébet hosszú és dicsőséges uralkodása gyalázatos és gyászos véget ér. Ő azonban csodálatos belátással és mérséklettel elkerülte a tusát, a reformpárt élére állott, orvosolta a sérelmet, az alsóháznak megható és méltóságteljes szavakban köszönetet mondott a közjót illető gyöngéd gondoskodásáért, visszanyerte a nép szívét s emlékezetre méltó példát hagyott utódinak, mikép kelljen magát viselni egy uralkodónak, közmozgalmak ellenében a melyeknek nincs módja ellenállani.

1603-ban meghalt a nagy királynő. Ez év, sok tekintetben, a legnevezeteseb korszakok egyike történetünkben. Skócia és Irföld akkor lettek azon egy birodalom tagjai Angliával. Igaz, hogy mind Skóciát, mint Irföldet meghódították a Plantagenetek; de egyik ország sem viselte a jármot békesen. Skócia, hősi erélylyel, visszaküzdötte függetlenségét, Bruce Róbert ideje óta elkülönzött királyság vala, s most a sziget déli részéhez kapcsoltatott, oly módon, mely nemzeti büszkeségének inkább hizelgett, mint sértette

azt. Irföld II. Henrik kora óta soha sem volt képes kiűzni a berontott idegeneket; de soká és keményen harczolt ellenök. A XIV. és XV. század folytán egyre hanyatlott azon szigeten az angol hatalom, s VII. Henrik idejében a legkisebb térre szorult. Azon fejedelem irföldi birtoka egyedül Dublin és Louth megyékből, Meath és Kildare egy részéből, s csekély számú kikötőből állott szerte a tengerpart hosszában. Még Leinster nagy része sem volt megyékre felosztva. Munster, Ulster és Connaught fölött apró fejedelmek uralkodtak, részint celták, részint elfajzott normanok, kik eredetüket elfeledvén, a celta nyelvet és szokásokat vették föl. De a XVI. században nagy előhaladást tön az angol hatalom. A félvad főnökök, kik az angol kerületen túl uralkodtak, egymás után alávetették magukat a Tudorok helytartóinak. Végre, Erzsébet halála előtt néhány héttel, Montjoy teljesen befejezte a hódítást, a melyet több mint négyszáz év előtt Strongbow kezdett meg. Alig lépett trónra I. Jakab, midőn az utolsó O'Donnel és O'Neill, kik még független fejedelmek maradtak, kezet csókoltak neki a Whitehallban. Attólfogva rendeletei köröztettek s birái tartottak törvényszékeket Irföld minden részében; az angol törvény eltörölte a szokásokat, a melyek az eredeti törzsek közt uralkodók voltak.

Skócia és Irföld területe szinte egyenlő volt, s a kettőé megközelítette Anglia nagyságát, de nem birtak oly sűrű népeiséggel, mint emez, s vagyon és polgárisultság tekintetében is távol valának Angliától. Skóciát földje terméketlensége tartóztatta vissza; s a világosság közepett is megmaradt Irföldön a középkori sötétség homálya.

A nép, mely Skóciát lakta, a Hebridesen s az északi megyék hegyes részeiben ritkán elszórt celta törzseken ki-

vül, ugyanazon vérből való volt, a melyből Anglia népesége, s a nyelv, a melyen beszéltek, nem különbözött jobban a legtisztább angoltól, mint Somerssetshire és Lancashire kiejtései különböznek egymástól. Irföldet ellenben, a kis angol gyarmatot kivevén a part mellett, celta nép lakta, mely még fentartotta a celta nyelvet és szokásokat.

Természeti bátorság és értelmiség tekintetében magasan állott mindkét nép, mely az imént Angliához kapcsolatott. Askótokat senki sem multa felül kitérés, önmagukon uralkodás, előgondosság, s mindazon erények tekintetében, melyek az életben sikerre vezetnek. Más felől az ireket olyan tulajdonok különböztetik meg, a melyek az embert érdekessé teszik inkább, mint szerencsésé. Tüzes és indulatos faj valának ők, könnyen indíthatók sirásra vagy nevetésre, dűhre vagy szeretetre. Északi Európa népei közt egyedül ő bennök volt meg az a fogékonyság, elevenség, az a természetes taglejtési és szónoklati hajlam, mely a Földközítenger partjain honos. Elmemüveletségre nézve Skóczia elvitathatlanul fölebb állott. Bár e királyság volt ekkor a legszegényebb a keresztyénségben, mindazáltal a tudományok minden ágában vetekedett a legáldottabb országokkal. A skótok, kiknek lakása és élelme oly nyomoru volt, mint ma az irföldieké, kellemesb latin verseket irtak, mint Vida, s olyan tudományos fölfedezéseket tőnek, melyek egy Galilei hírnevét emelték volna. Irföld egy Buchanannal vagy Napierrel sem dicsekhetett. Az emelkedett szellem, a mely eredeti lakosinak oly mértékben lőn osztályrésze, ekkoráig csak balladákban tünt ki, melyekben, minden vad nyereség mellett, a költészet tiszta aranyát fedezte föl Spencer bíráló szeme.

Skócia, része lévén a britt birodalomnak, teljesen megóvta méltóságát. Miután, sok nemzedéken át, hősileg ellenállt az angol fegyvereknek, most a legtisztességteljes föltételek mellett csatoltatott erősb szomszédjához. Királyt adott, a helyett, hogy elfogadott volna. Megtartotta saját alkotmányát és törvényeit. Itélőszéki és parlamentjei teljesen függetlenek maradtak a Westminsterben székelő törvényszékek és parlamentektől. Skócia igazgatása skót kezekben volt; mivel egy angol sem érzett indokot észak felé költözni, s a legfurfangosabb és átkodottabb néppel czi-vódni a fölött, a mi talán összekaparítható volt a minden kincstárak közt legszegényebb tárba. Azalatt skót kalandorok dél felé szállongtak, s az élet minden útjain jólétre jutottak, mi sok irigységet ébresztett, bár rendszeren csak az okosság- és iparnak volt méltó jutalma. Skócia mindazáltal egyáltalában nem kerülhette el azon államok közös sorsát, a melyek más, nagyobb forrásokkal bíró országhoz vannak csatolva, de nincsenek bekeblezve. Bár név szerint független királyság volt, száz évnél tovább valósággal több tekintetben csak úgy bántak vele, mint alattvaló tartományal.

Irföld leplezetlenül úgy kormányoztatott, mint kardal szerzett tartomány. Durva nemzeti intézményei elenyésztek. Az angol gyarmatosok alávetették magukat az anyaország rendeleteinek, a melynek segélye nélkül fen nem tarthaták magukat, s a nép tiprásában kerestek kárpótlást, a mely között meg voltak települve. A Dublinban székelő parlamentek nem hozhattak törvényt az angol titkos tanács előző jóváhagyása nélkül. Az angol törvényhozás hatalma Irföldre is kiterjedt. A végrehajtás eszközlése Angliából vagy az angol kerületből választott emberekre bízott, ki-

ket a celta nép, mindkét esetben, idegeneknek, sőt ellenségek gyanánt tekintett.

De még egy körülményt kell emlitenünk, a mely Irhont leginkább megkülönböztette Skócziától. Skóczia protestáns volt. Európa egy részében sem volt oly hirtelen és erőszakos a népszellem föltámadása a római egyház ellen. A hitújítók meggyőzték, letették s bebörtönözték bálványimádó fejedelmöket. Oly egyezményre sem állottak, a minő Angliában létesült. Megállapították a kálvinista hittant, fegyelmet és istentiszteletet; s kevés különbséget tőnek a pápistaság és püspöki rendszer, a mise és a közima könyve között. Szerencsétlenségre, az átalkodottság, a melylyel a skót hittudósok az egyházi gyülekezet és szószék jogait vitták az ellen a fejedelem ellen, a kit Skóczia egy szebb örökség kormányzására küldött, — ez átalkodottság, mondom, annyira bántotta őt, hogy az egyházi szervezetet, a melyhez az ország szeretettel ragaszkodott, annyira meggyülölte, a mint csak, elpuhult természetéhez képest, valamit gyülölni képes volt, s mihelyt az angol trónra lépett, az angol egyház kormányalakja és szertartásai iránt türelmetlen buzgólkodást kezdett mutatni.

Az ir volt az egyetlen nép Északeurópában, mely a régi valláshoz hű maradt. Ez részben annak a körülménynek tulajdonítható, hogy tudományos miveltség tekintetében néhány századdal hátrább voltak szomszédaiknál. De más okok is jöttek közbe. A reformáció nemzeti és erkölcsi fölkelés volt egyszersmind. Nem csupán a világi kelt föl a papi rend ellen. Feltűnő körülmény, hogy egy nagy társadalom sem lön protestánssá, a melynek nyelve nem teuton s a hol a régi rómaiból származott nyelven beszélnek, új Róma vallása máig is fenáll. Az irek hazafisága különös

irányt vett. Nem Róma, hanem Anglia volt ingerültségök tárgya; s főleg azon angol fejedelmeket volt okuk gyűlölni, kik a nagy hitszakadás fejei voltak, — VIII. Henriket és Erzsébetet. Azon sikertelen harcz alatt, a melyet milési fejedelmek két nemzedéken át folytattak a Tudorok ellen, a vallásos és nemzeti lelkesedés válhatlanul egyesült a legyőzött faj lelkében. Az új tusa a protestáns és pápista közt lánggra gyulasztotta a szász és celta között a régi versenyt. Az angol hódítók, ez alatt, a térítés méltányos eszközeit mind elhanyagolták. Nem gondoskodtak, hogy a legyőzött nemzet oly tanítókkal láttassék el, a kik magukat megértethették. Nem adatott ki ir nyelven a biblia fordítása. A kormány eleget vélt tenni, egy roppant hierarchia föllállításával, protestáns érsekekkel, püspökökkel és rectorokkal, kik semmit sem tőnek, s a semmittevésért azon egyház kizsákmányolt javaiból fizettettek, a melyet a nép nagy része szeretett és tisztelt.

Mind Skóczia, mind Írhon állapotában sok volt a mi messzelátó államférfiúban méltán sajnos aggályt támaszthatott. De még nyugalom látszott uralkodni. Először történt, hogy minden britt sziget egy uralkodó pálcza alatt békésen egyesült.

Hinni lehetett, hogy ez időszaktól kezdve, Anglia súlya Európa nemzetei közt nagyon fog növekedni. A terület, a melyen új királya uralkodott, majd kétszer nagyobb lett Erzsébet örökségénél. E fölött birodalma a legteljesebb volt bensejében, s a leginkább biztosított e földön támadás ellen. A Plantagenetek és Tudorok gyakran voltak kénytelenek Skóczia ellen védeni magukat, midőn a száraz földön háboruba voltak keveredve. Az írthoni hosszas háború folyást sokat elnyelt segédforrásaikból. Mindazáltal ily bajok

között is, nagy tekintetben álltak azon fejedelmek a keresztvétség előtt. Nem ok nélkül lehetett tehát várni, hogy Anglia, Skócia és Ír föld oly államot képeznek együtt, a melynek nem lesz párja a fenálló államok között

Mindezen várakozások rendkívül meghiúsultak. Első Jakab trónralépte napján leszállt hazánk a polcziól, a melyen addig állott, s csak alig másodrendű hatalomnak kezdték tekinteni. A nagy britt birodalom, a Stuartházból egymást követő négy fejedelem alatt, számos éven át, alig nyomott többet, mint azelőtt a kis skót királyság. Nem oly igen sajnos dolog. I. Jakabról, miként Jánosról, el lehet mondani, hogy ha uralkodása hathatós és fényes volt volna, valószínűen káros fogott volna lenni hazánkra, s gyöngeségök- és tehetetlenségöknek többet köszönhetünk, mint sok derekabb fejedelem bölcseségének és merészségének. Fontos pillanatban lépett trónra. Gyorsan közelített az idő, midőn vagy a királynak korlátlan urrá kellett lennie, vagy a parlament volt kénytelen ellenőrzés alá venni az egész végrehajtó közigazgatást. Ha Jakab hős, tevékeny és ildomos uralkodó, mint IV. Henrik, nasszau Móricz, avagy Gusztáv Adolf, ha az európai protestánsok élére áll, ha Tilly és Spinola fölött nagy győzelmeket nyer, s a Westminstert bajor zárdák és flamánde székesegyházak zsákmányaival ékesíti, ha szent Pál templomába osztrák és kastíliai zászlókat aggat, s nagy tettek után, ötvenezernyi jeles, jól fegyverzett és személyéhez hódolattal ragaszkodó hadak élén találja vala magát: az angol parlamentnek alkalmasint csak neve marad fön. Szerencsére nem az az ember volt, a ki ily szerepre alkalmas. Uralkodását azzal kezdette, hogy véget vetett az Anglia és Spanyolország közt sok évig tartott háborúnak: s ez időtől fogva oly ovatosan került min-

den ellenségeskedést, hogy készebb volt kiállani szomszédai boszantásait és alattvalói zugolódását. Élte utolsó éveig nem volt képes öt fia, kedvence, parlamentje és népe egyesült befolyása rábirni, hogy bármilyen gyöngén föllépjen családja, hite védelmére. Azok érdekében, a kiket kormányzott, jól történt, hogy nem vette tekintetbe kívánataikat. Békés politikájának az volt eredménye, hogy az ő idejében rendezett hadsereg nem kellett, s hogy mig Francia-Spanyol- és Olaszországban, Belgiumban és Németországban forrongott a sok zsoldos katona, szigetünk őrizete folyvást a honvédseregre (militia) volt bízva.

A király, nem lévén állandó hadserege, s meg sem kísértvén ilyesmi alakítását, bölcsen tesz vala ha a néppel minden összeütközést elkerül. De annyira ment ügyetlensége, hogy mig minden eszközt elhanyagolt, a melyek egyedül tehettek volna valóban korlátlaná, folytonosan, a legsértőbb módon oly igényekkel állott elő, a minőkről soha egy sem álmodott elődei közül. Ez időben merültek fel először ama különös elméletek, a melyeket aztán Filmer rendszerbe foglalt, s a melyek a toryk és magas egyháznyagok legtúlzóbb osztálya pártjeligéi lettek. Komolyan vitatták, hogy a legfőbb lény az örököségi egyeduralmat, más kormányalakkal ellentétben, különösen kegyeli; hogy az elsőszülöttség rende szerint szálló uralkodás isteni intézmény, régibb a keresztyénségnél, sőt magánál Mózes törvényénél; hogy semmi emberi hatalom, maga az összes törvényhozás sem képes, habár tiz százados jogczimmal bírjon is, a törvényszerű fejedelmet jogaitól megfosztani; hogy hatalma mindenkor szükségkép kényúri: hogy a törvények, a melyekkel Angliában vagy más országban a fejedelmi jog korlátoltatik, csupán engedményekül tekintendők, a melye-

ket a fejedelem szabadon adhatott, s kénye szerint ismét visszavehet; s hogy minden egyezmény, a melyet a király népével köthet, csupán jelen szándokainak nyilvánítása, és nem olyan kötmény, a melynek teljesítését követelni lehetne. Föltűnő, hogy ez elmélet, bár a kormányzat alapjainak szilárdítására volt irányozva, azokat egészen fölforgatja. Az elsőszülöttség isteni és változhatlan törvénye ad-e nőknek helyet, avagy kizárja őket? Bármelyik föltét áll, Európa fejedelmeinek fele bitorló lesz, kik a mennyei parancsok ellenére uralkodnak, s kiket a jogszerű örökösök joggal letehetnek. E képtelen tanok nem vonhatnak erősséget az ó szövetségből; mert az ó szövetségben olvassuk, hogy a választott nép megdorgáltatott és büntettetett, mivel királyt kívánt, s hogy utóbb parancsot vón hódolatát visszavonni tőle. Az egész ó szövetségi történet távolról sem támogatja a tant, mintha az elsőszülöttség istentől volna rendelve, sőt inkább arra látszik mutatni, hogy az ifjabb testvérek az ég különös pártfogása alatt állanak. Izsák nem legidősb fia volt Ábrahámnak, se Jákób Izsáknak, se Juda Jákóbnak, se Dávid Jessének, se Salamon Dávidnak. Valóban a hol többnejűség divatozik, ritkán vétetik szigoruan a gyermekek közt az idősbség rende. Az új szövetség azon helyei sem támogatják Filmer rendszerét, a melyekben a kormányzat isteni rendelmény gyanánt iratik le: mert az a kormány, a mely alatt az új szövetség írói éltek, nem örököségi egyeduralom volt. A római császárok köztársasági tisztviselők voltak, a kiket a tanács (senatus) nevezett ki. Egy sem követelte az uralkodást születési jognál fogva; s valóban Tiberius, kinek Krisztus az adót megadatni parancsolta, és Néro, ki iránt engedelmességre utasította szent Pál a rómaiakat, egyaránt bitorlók voltak, a kor-

mányzat patriarchai elmélete szerint. A középkorban eretnekségnek tekintették az elveszthetlen örököségi jog tanát; mert egyáltalában nem fért össze a római egyház magas igényeivel. Az angol egyház alapítói előtt ismeretlen volt e tan. A szándékos lázadást illető homilia szigoruan, és valóban túlszigoruan is engedelmességet parancsolt a fenálló hatalom iránt, de nem tón különbséget örököségi vagy választási egyeduralom, s egyurság és köztársaság közt. Valóban Jakab elődei közül, a legtöbb, személyes indokoknál fogva, idegenkedéssel tekintette volna a kormány patriarchai elméletét. Rőt (Rufus) Vilmos, I. Henrik István, János, IV. Henrik, V. Henrik, VI. Henrik, III. Richard, VII. Henrik mindannyian az örököségi szoros törvénye ellenére uralkodtak. Mária és Erzsébet törvényessége fölött egyaránt súlyos kétely lebegett. Törvény szerint Arragonia Katalinnak és Boleyn Annának egyképen lehetetlen volt házasságra lépni VIII. Henrikkel; s az országban a legfőbb tekintély nyilvánította, hogy egyiköknek sem lehetett volna. A Tudorok, nemhogy isteni és változhatlan intézménynek tekintették volna az örököségi törvényt, sőt mindig játszottak azzal. VIII. Henrik részére parlamenti határozat hozatott, mely hatalmat adott a koronáról, végakaratilag rendelkeznie, s valóban, a skót család-jog sérelmére, intézkedett is. VI. Edvárd, a parlament engedélye nélkül, hasonló hatalmat vőn, a legkitünőbb hitujtók teljes jóváhagyása mellett. Erzsébet, tudván, hogy saját jogzime súlyos ellenvetés alá esik, s vetélytársának és ellenének pedig, a skót királynénak, örököségi esetére sem akarván jogot engedni, rábirta a parlamentet, hogy törvényt hozzon, mely szerint halállal büntetessék, mint áruló, a ki kétségbe vonja az uralkodó jogát: az örököségi

rendet, az ország rendei egyetértésével, megváltoztathatni. Azonban Jakab helyzete nagyon különbözött Erzsébetétől. A skót király ugyan ennél ügyességre és népszerűsége nézve sokkal alább állott, az angolok által idegennek tekintett, s VIII. Henrik végrendelete által a trónról ki volt zárva, mindamellett hóditó Vilmosnak és Egbertnek kétségtelen örököse volt. Szembetűnő érdeke volt tehát, elfogadást eszközölni ama balvéleménynek, hogy a születés törvény előtti s törvény által nem változtatható jogokat nyujt. Mi több, e nézet észjárásának és mérsékletének is igen megfelelt. Talált is azok közt, a kik kegyeire vágyakoztak, mihamar sok védőt, s gyorsan elterjedt a fenálló egyház papsága közt.

E szerint, midőn épen a köztársasági szellem erősen kezdett jelentkezni a parlamentben és országban, oly szörnyű alakban tűntek föl a fejedelem követelései, a melyek a legkevélyebb és önkényesebb elődeit is boszantották volna.

Jakab mindig kérkedett ügyességével abban, a mit ő királykodásnak nevezett; s mégis alig képzelhetni a királykodás szabályaival merőbben ellenkező eljárást, a mit ő követett. Bölcs uralkodók rendesen azon ildommal éltek, hogy szigorú intézkedéseknek népszerű alakot adtak. Augustus és Napoleon ily módon állítottak korlátlan egyeduralmat, míg a közönség csupán oly kitűnő polgároknak tekintette őket, a kik ideiglenes tisztséggel vannak felruházva. Jakab épen ellenkező politikát követett. Fölriasztotta és boszantotta parlamentjét, szüntelen azt hányván szemére, hogy előjogaikat csak addig birják, míg kedve tartja, s hogy semmivel sincs több közük vizsgálni, mit legyen szabad tennie törvényesen, mint azt, mi szabad, törvény szerint, az istenségnek. Mindazáltal hátrált előtte,

egy ministert a másik után feláldozott boszujoknak, s leg-erősebb hajlamaival egyenesen ellenkező tettekre hagyta magát általok kényszerített. Ilyképen az igényei által gerjesztett boszuság s az engedményeit kísérő guny egyaránt növekedett. Előszóratete hitvány kegyenczek iránt, s kapzsiságuk és zsarnokságuk szentesítése folyvást táplálta az elégületlenséget. Gyáva, gyermekes, pedans volta, kellemetlen személyisége és modora, vidéki szőejtése nevetség tárgyává tévék őt. Még erőnyeiben és tökélyeiben is volt valami felötlőleg királyiatlan. Országlása egész ideje alatt folyvást vesztették erejüket mindazon tiszteletreméltó egyesületek, a melyek a trónt sokáig támogatták. Kétszáz év alatt azon királyok, kik Anglia fölött uralkodtak, a szerencsétlen VI. Henrik egyedüli kivételével, mindnyájan erőslelkűek, nagyratörekvők, bátrak és fejedelmi modorúak voltak. Majd mindenik nagyobb ügyességgel birt a közép-szerűnél. Valóban súlyos állapot volt, hogy azon harcz előestéjén, mely királyaink és parlamentjeik között dönt vala, a királyi méltóság, dadogó, nyálas szájjal, férfiatlan könyök közt, a kivont kard előtt reszketve tünt fel a világ előtt, majd bohóc, majd iskolamesteri módon beszélve.

Időközben a vallásos viszályok, a melyek a protestantismus kebelében VI. Edvárd ideje óta szakadásokat idéztek elő, fenyegetőbbekké lettek, mint valaha. A távol-ság, mely a puritánok első nemzedékét Cranmer- és Jeweltől elválasztotta, csekély volt ahoz képest, a mely a puritánok harmadik nemzedékét Land- és Hammond-tól elkülönözte. Mig Mária kegyetlenségei eleven emlékezetben voltak, mig a kathol. felekezet hatalma még aggodalmat gerjesztett, mig Spanyolország fentartotta tulnyomóságát s egyetemes uralomra vágyott: minden hitúji-

tott felekezet tudta, hogy erős közérdekök s közös halálos ellenségök van. Egymás ellenében ingerültségek lankadt volt ahhoz képest, a melyet mindnyájan éreztek Róma ellen. Midőn a pápisták ellen a legszigorubb büntető törvények hozataláról volt szó, szívesen egyesült conformista és nem conformista. De midőn a felállított egyház több mint félszázados háborítlan birtoklásból bizalmatmerített, mikor a nemzet ki-lencztized része szívvel lélekkel protestánsná lőn, mikor Anglia békében élt az egész világgal, s nem lehetett többé félni, hogy idegen fegyver a nemzetre ismét rákényszeríthetné a pápistaságot, mikor az utolsó confessorok is eltűntek, a kik Bonner előtt álltanak: változás történt az angol papság érzelmeiben. Ellenséges indulatuk a római katolikus tan és fegyelem iránt tetemesen enyhült. A puritánok iránt ellenben idegenkedésök, naponként növekedett. A viszályok, melyek kezdet óta megosztották a protestans felekezetet, olyan alakot öltettek, a mely nem hagyta többé remélni a kiengesztelődést; s még nagyobb jelentőségű viszályok járultak a vita régi tárgyaihoz.

Az angol egyház alapítói megtartották a püspökséget, mint régi, tisztos és czélszerű egyházi szerkezetet, de nem nyilvánították az egyházi kormány ezen alakját isteni intézménynek. Láttuk immár, mi csekély becsünek tartotta Cranmer a püspöki tisztet. Erzsébet uralkodása idejében Jewel, Cooper, Whitgift, s más jeles tanárok a főpapi rendszert (prelacy) csupán mint ártatlan, hasznos dolgot védelmezték, s mint olyat, a mit az állam törvényileg felállíthat s ha fölállított az állam, igénye van minden polgár tisztelésére. De soha sem tagadták, hogy a keresztyén község tiszta egyházat püspök nélkül alkothat. Sőt a száraz föld protestánsait önmagukkal ugyanazon szentegyházhoz tar-

tozóknak tekintették. Az angolok a püspök hatóságát Angliában tartoztak elismerni, mint el kellett ismerniök a sheriff és coroner hatóságát: e kötelezettség azonban csupán helybeli volt. Az angol egyház tagja, sőt angol egyháznagy is, ha Hollandba ment, kétkedés nélkül az ott levő valláshoz tarthatta magát. Erzsébet és Jakab követői külföldön ünnepiesen látogatták meg azt az istentiszteletet, a melyet Erzsébet és Jakab otthon üldöztek, s gondosan ovakodtak angol divat szerint diszesíteni magánkápolnáikat, hogy gyöngébb atyjokfiai meg ne botránkozzanak. 1603-ban a Canterbury vidék egyházgyülekezete ünnepélyesen elismerte a skót egyházat, a melyben akkor a püspöki fölügyelet és fölszentelés ismeretlen volt, Krisztus közöséges szentegyházának egyik ága gyanánt*). Sőt azt tartották, hogy a presbyteri papokat ülés és szavazat illeti a közzsinatokban. Mikor az egyesült tartományok közrendei Dortrechtbe püspök által föl nem szentelt tanárokat hívtak meg zsinatra, egy angol püspök és angol dékán, az angol egyház feje által megbizva, együttültek azon tanárokkal, szónokoltak hozzájuk, s a hittan legfontosb kérdései fölött szavaztak velök*). Sőt sok angol egyházi javadalomban oly egyének voltak, a kik a szárazon gyakorlott kálvinista mód szerint avattatának föl papoknak; s ilyen esetben uj föl-

*) Canon 55. 1603.

*) Hall József, akkor worcesteri dékán, utóbb norwichi püspök, egyike volt e megbizottaknak. Így szól saját életírásában: »Csekélysegem volt egyik kinevezve azok közt, kik e nagy tekintetű, komoly és tiszteletes gyülekezethez járulának.« A magas egyháznagyok nem kevésbé helytelennek fogják ez alázatosságot tekinteni.

szentelés a püspök által se szükségesnek, se törvényszerűnek nem tartatott.

Azonban új fajta lelkészek növekedtek immár az angol egyházban. Nézetök szerint a püspökség lényeges volt a keresztyén társadalom jólétére s a vallás legünnepélyesebb intézményeinek hatályos voltára nézve. E hivatal köréhez bizonyos magas és szentséges előjogok tartoztak, a melyeket nem adhatott és nem vehetett el semmiféle emberi hatalom. Valamely egyház a szentháromság vagy megtestesülés tanai nélkül szintugy ellehetett, mint az apostoli rendek nélkül; s a római egyház, mely romlottsága közepett megtartotta az apostoli rendeket, közelebb állt az eredeti tisztasághoz, mint azon reformált társadalmak, a melyek hamarjában, az isteni mintával ellenkezőleg, oly rendszert állítottak föl, a mely emberi találmány.

VI. Edvárd és Erzsébet napjaiban az angol szertartás védői rendesen megelégedtek azon állítással, hogy azt bűn nélkül lehet követni, s hogy annálfogva csak gonosz és kötelességéről megfélemlő alattvaló tagadhatja meg ama szertartás követését, ha a polgári tisztség reá fölhívja. Most mindazáltal azon emelkedő felekezet, mely az egyházi alkotmány mennyei eredetét vitatta, szertartársainak új méltóságot és jelentőséget kezdett tulajdonítani. Emlegették, hogy ha a fölállított istentiszteletnek hibája van, tulságos egyszerűségben áll az, s hogy a reformátorok, a Róma elleni tusa hevében, sok régi szertartást eltöröltek, a melyeket haszonnal meg lehetett volna tartani. Megint rejtelmes tiszteletben tartottak bizonyos napokat és helyeket. Némely szokások, a melyeket rég elhagytak, s közönségesen babonás alakoskodásnak tartottak, újra fel eleve-nítetttek. Festett és faragott képek, a melyek az első pro-

testáns nemzedék dühét elkerülték, olyan tisztelet tárgyaivá lettek, a mely sokak előtt bálványozásnak látszott.

A hitjavítók az ó egyházi rendszer egy részét sem gyűlölték inkább, a papi nőtlenség tiszteleténél. Azt tartották, hogy Róma tanát e részben jóslóilag kárhoztatta Pál apostol, mint ördögi tant; és sokat foglalkoztak a bűnökkel és botrányokkal, a melyek tanúsítani látszottak e keserű vád igazságát. Luther, a legvilágosabb módon, bizonyágot tőn véleménye felől, feleségül vevén egy apáczáat. Némelyek a legdicsőbb püspökök és papok közül, a kik Mária uralkodása alatt máglyán haltak meg, nőket és gyermekeket hagytak maguk után. Most azonban szóba kezdett jönni, hogy az ó szerzetesi szellem újra feltűnt az angol egyházban; hogy magasb körökben előítélet uralkodik a házas papok ellen, hogy oly világiak is, a kik magukat protestánsoknak nevezték, a leghatározottabb fogadást tőnek nőtlen életre; sőt, hogy a fenálló vallás egyik lelkésze apáczaárdát épített, a melyben az istennek szentelt szüzek kara éjfélkor zsoltárokat énekelt. *)

Ez sem volt elég. Némely kérdések, a melyekre nézve az angol egyház alapítói s az első puritán nemzedék csak kevésbé vagy épen nem különböztek, tüzes vitára kezdettek anyagot szolgáltatni. A viták, a melyek a protestánsok testületét keletkezésekor megoszlatták, majdnem kizárólag az egyházi kormányzat- és szertartásokra vonatkoztak. A tusázó pártok közt nem volt komoly vita a szemléleti hittan pontjai fölött. A főbb egyháznagyok ugyanazon tant vallották az eredendő bűnről, hitről, malasztról, praedestinatoról és választottságról, a melyeket közönségesen kálvinista ta-

*) Ferrar élete Peckardtól.

noknak neveznek. Erzsébet uralkodásának vége felé, kedvencz főpapja, Whitgift érsek, a londoni püspökkel s más hittanárokkal együtt szerkesztette ama híres okiratot, a mely Lambeth-czikkelyek neve alatt ismeretes. Ez okiratban a kálvinisták leginkább szemetszuró tanai oly határozottsággal fejeztetnek ki, a mely sokakat sértene, a kik korunkban kálvinistáknak tartatnak. Egy pap ellen, ki az ellenkező részen állott, s Kálvinról sértőleg beszélt, a cambridgei egyetem vádat emelt, s a büntetést csak azon nyilatkozattal kerülte el, hogy a kárhozat és végső kitartásról szóló pontokban erősen hiszen, s fájjalja, hogy a nagy francia reformátorról emlékeztvén, sokakat megbotránkoztatott. Azon hittani iskola, a melynek Hooker volt feje, középen áll Cranmer és Laud iskolái közt; s újabb időkben az arminianok Hookert szövetségesöknek kiáltották ki. Hooker pedig azt mondta Kálvinról, hogy bölcseségben minden hittudóst felülmul, a kit Franciaország szült, hogy ezeren köszönik neki az isteni igazság ismeretét, míg ő csupán istennek magának. Midőn az arminiusi vita Hollandban elkezdődött, az angol kormány és angol egyház erősen segítették a kálvinista felekezetet; az angol név nem is ment a szenytól, mely Grotius börtönöztetése s Barneveldt birói meggyilkoltatása által hárult ama felekezetre.

De az angol papság azon része, mely a kálvinista egyházkormánynak és istentiszteletnek különösen ellensége volt, a németalföldi zsinat egybejövetele előtt is, kedvetlenül kezdé tekinteni a kálvinisták metaphysikáját; s ezen érzet igen természetesen növekedett a Dortrechtben győztessé lett felekezet durva igaztalansága, s elbizott kegyetlenkedése által. Az arminianok tana, mely a szigorú észtannal kevesebbé egyezett, mint az első reformátorok tana, de a nép

fogalmainak az isteni igazság és szeretet felől inkább megfelelt, gyorsan és messzire elterjedt. A ragály hamar eljutott az udvarba. Oly nézetek, a melyeket Jakab uralkodásraléptekor egy pap sem vallhatott, a nélkül, hogy egyházi öltönye elvételét nem kockáztatta volna, — most az előmenetel leghatályosb eszközei lőnek. Egy azon korbéli lelkész, a kit bizonyos egyszerű vidéki gentleman kérdezett, mit tartanak az arminianok? szintolyan elmésen, mint igazán felelé: minden jó püspökséget és dékánságot Angliában.

Mig az angol papság egyik osztálya eredetileg elfoglalt állását egy irányban elhagyta, a puritán testület egyik osztálya épen ellenkező irányban tért el atyái elveitől és szokásaitól. Az üldözés, a melyet a különszakadtak szenvedtek, elég szigorú volt, hogy őket fölingerelje, de nem volt elég szigorú, hogy semmivé tegye. Szelid önmeádás helyett még szilajabbak és makacsabbak lettek. Elnyomott felekezetek módjára, kegyes gerjedelmeknek tartották bosszuérzelmeiket, a szenvedett igaztalanságok fölött merengésre vonzó hajlamukat olvasással és elmélkedéssel táplálták, s midőn elleneik gyűlölésére fölizgatták magukat, azt képzelték, hogy csupán isten ellenségeit gyűlölik. Az új szövetség valóban keveset foglalt magában, a minek értelmét a legkevesebbé őszinte magyarázattal is oda lehetett volna csavarni, hogy ellenséges indulatnak tért látszanék nyitni. De az ő szövetség oly nép történetét foglalja magában, a melyet isten választott magának, hogy egységének tanúja, s bosszújának eszköze legyen, s a melynek sok olyan dolog végbevételét parancsolta, mi, az ő különös parancsa nélkül, iszonyatos bűn fogott lenni. Nem volt nehéz ilyen történetben komor és szilaj lelkeknek sok olyast találni, a

mit kívánatuk szerint elmagyarázhattak. A szélső puritánok ennél fogva az ó szövetség iránt némi előszeretetet kezdettek érezni, a mit talán maguknak sem vallottak világosan be, mi azonban minden érzelmeikben és szokásaikban mutatkozott. A héber nyelv iránt tisztelettel viseltettek, a mit megtagadtak azon nyelvtől, a melyen Jézus beszédei és szent Pál levelei reánk hagytak. Nem keresztyén szentek, hanem héber törzsatyák és harczosok neveire kereszteltették gyermekeiket. Luther és Kálvin ismételve kifejezett, határozott nyilatkozata daczára, zsidó szombatra változtatták a heti ünnepet, a melyen az egyház, első időktől fogva, az úr föltámadása emlékét ülte. A törvénytudomány elveit Mózes törvényében, s rendes magukviselésére a szabályozó előzményeket a birák és királyok könyveiben keresték. Eszméik és beszédek gyakran oly tettek körül forogtak, a melyek bizonyára nem követendő példakul jegyeztettek föl számunkra. A proféta, ki egy fogoly királyt darabokra vagdalt, a pártütő vezér, ki a királynő vérét ebeknek adta, az asszony, a ki lekötött hite s a keleti vendégjogok megszegésével, menekvő szövetségesének, a mikor épen asztalánál evett és sátora árnyában nyugovék, szöget üt vala fejébe, — megannyi példányul állítottak föl a fejedelmek és főpapok zsarnoksága alatt szenvedő keresztyének előtt. Az erkölcsök és törvények oly törvény alá vettek, melyek a zsinagógáéihoz hasonlítottak legroszabb állapotában. A szigorú felekezet ruházata, magaviselete, beszédmódja, tanulmányai, mulatságai egészen oly elvek szerint valának intézve, mint a farizéusokéi, kik mosdott kezeikben s széles táblájú tizparancsaikban kevélykedvén, az idvezitőt szidalmazták, mint iszákost és a szombat megszegőjét. A pünkösdi fákra koszorút aggatni, egy jó barát egészségéért inni,

solymot röptetni, szarvasra vadászni, keményített fodrot viselni, zongorán játszani, a Tündér királynőt olvasni, mind vétek volt. Az ily szabályok által, a melyeket Luther szabad vidor kedélye türhetleneknek talált, a Zwingli derült bölcsesége megvetett volna, zárdainál is sötétebb lön az egész élet. A tanulmányt és ékesenszólást, mely a nagy hitujtókat főleg kitüntette, s a minek kellett nagyobb részint köszöni győzelmöket, gyanus, ha nem épen megvető szemekkel tekintette az új protestáns felekezet. Némely szórszálhasogatóban aggodalom támadt, vajon szabad-e a latin nyelvtant előadniok, mivel Mars, Bachus, Apollo név fordul elő benne. A szépmesterségek majdnem teljesen számüzettek. Az orgona ünnepies hangja babonasághoz tartozott. Ben Jonson alakosainak vidor zenéje kicsapongás volt. Anglia gyönyörű festményei részint bálványművek, részint illemsértők valának. A tulzó puritánt járása, ruházata, sima haja, arcza komoly ünnepélyessége, fölforगतott szemfehére, beszéde orrhangja, s kivált különös szóejtése azonnal elárulta. Minden alkalommal a szentírás képes írásmódjával élt. Az angol nyelvbe beerőszakolt héber szólásformák, s távol vidék és régi idők legmerészebb lantos költészetéből kölcsönözött képek, melyeket az angol élet legközönségesb viszonyaira alkalmaztak, — ezek voltak a puritán beszédmód legkirívóbb sajátságai, a melyek, nem ok nélkül, mind a főpapi rendszer hiveit, mind a világfiakat gúnyra ingerelték.

Ilyképen a politikai és hitszakadás, mely a XVI. század elején kezdődött, a XVII. első negyedében még nagyobbá lön. A Whitehallban török kényuraságra vezető elméletek divatoztanak. Az alsóház nagy része köztársaságra vezető elméleteket kedvelt. A főpapi rendszer erőszakos

hivei, a kik egytől egyig a királyi hatalomnak, s az erőszakos puritánok, a kik mindnyájan a parlament előjogainak voltak buzgó pártolói, feszültebb ingerültséggel tekintették egymást, mint, az előbbi nemzedék alatt, a katolikusok és protestánsok.

Mig ily állapotban voltak a kedélyek, az ország sok évi béke után, háboruba keveredett, a mi erélyes föllépést kívánt. E háború siettette az alkotmányos nagy fordulati pont bekövetkezését. A királynak nagy haderőre volt szüksége. Ily ereje nem lehetett pénz nélkül. Pénzt a parlament beegyezése nélkül, törvényszerűleg, nem szedhetett. Következőleg vagy a kormányt az alsóház nézeteivel egyezően kellett vezetnie, vagy az ország alaptörvényeinek oly megszegését kockáztatnia, minőt már több nemzedék nem tapasztalt. Igaz, hogy a Plantagenetek és Tudorok jövedelmeik hiányát alkalmilag önkéntes adományokkal vagy kényszerített kölcsönökkel pótolták: de ez eszközök mindig csak ideiglenes természetűek voltak. Hosszas háború rendes költségei fedezésére rendes adóketést kísértetni meg, az ország rendjeinek egyezése nélkül, oly valami volt a mit maga VIII. Henrik sem merészelt volna. Ugy látszott tehát, hogy közelg az elhatározó percz, s a parlament rövid idő múlva vagy a szárazföldi országgyűlések sorában fog osztozni, vagy tulnyomó hatalomra jut az államban.

Ily körülmények közt halt meg Jakab király. I. Károlyra szállt a trón. Ez a természettől sokkal nagyobb értelmiséget, erősb akaratot, sokkal bátrabb és szilárdabb jellemet nyert, mint atyja. Örökölte atyja elméleteit, s még később volt, mint amaz, életbeléptetni. Buzgó hive volt a püspöki rendszernek, miként atyja. E fölött, a mi atyja soha sem volt, buzgó arminian vala, s bár nem volt pápista,

sokkal jobban szerette a pápistát a puritánnál. Igaztalan-ság volna tagadni, hogy Károly egy jó, egy nagy fejedelem-nek birt némi tulajdonaival. Nem beszélt és nem irt ugyan oly tanári szabatos-sággal, mint atyja, de értelmes, jól nö-velt gentlemanhez illő módon. Irodalomban és művészetben kitünő izlése volt, modora méltóságos, bár nem kellemes, házi élete fedhetetlen. Hütlenség volt szerencsétlensége fő oka, s emlékezetén a legnagyobb folt. Javithatlan hajlam vonzotta őt sötét és nem-egyenes útakra. Különösnek látsz-hatik, hogy e nagy vétek soha sem nyugtalanította lelkiis-meretét, a mely kis fontosságú körülményekben elég érzé-keny volt. De okunk van hinni, hogy nem csak természeté-nél és szokásánál fogva, hanem elvből volt hitszegő. Ugy látszik, az általa leginkább becsült hittudósoktól tanulta, hogy közte és alattvalói közt semmi sem volt, a mi kölcsö-nös szerződés természetével birhatott; hogy, ha akarta volna, sem vetkezhet-le a kényúri jogait; s hogy minden ígéretében befoglaltatott a tartalék, hogy azt az ígéretet, szükség esetén, megszegheti, s hogy e szükség esetének egyedül ő a bírójá.

S most veszi kezdetét az a merész kockajáték, mely-től az angol nép sorsa függött. Az alsóház merészen, de csodás ügyességgel, hideg vérrel és kitünőleg játszotta azt. Nagy államférfiak állottak e gyülekezet élén, mélyen tekin-tők a múltba, s messze pillantók a jövőbe. El voltak hatá-rozva a királyt oly helyzetbe hozni, hogy kénytelen legyen, vagy a parliament kívánataival egyezőleg intézni az igaz-gatást, vagy erőszakosan megtámadni az alkotmány leg-szentebb elveit. Ehhez képest folyamódásokat igen gyéren intéztek hozzá. Ugy találta, hogy vagy az alsóházzal egyet-értőleg, vagy egészen törvényellenesen kell kormányoznia.

Nem késett a választással. Eloszlatta első parlamentjét, s adót szedett önhatalmilag. Új parlamentet hívott egybe, s úgy találta, hogy azzal még nehezebb bánnia, mint az elsővel. Megint az eloszlatás eszközéhez nyult, új adót vetett ki a törvényes jog minden színe nélkül, s az ellenzék vezetőit bebörtönöztette. Ugyanakkor általános elégtelenséget és riadást támasztott egy új sérelem, melyet az angol nép sajtáságos érzelmei és szokásai kiállhatlanul fájdalmassá tőnek, s a mit minden belátó férfiú baljóslatunak tekintett. Számos katonaság szállásoltatott a néphez; s néhol, az ország régi jogrendszere helyébe, hadi törvény lépett.

A király egy harmadik parlamentet hívott össze, s hamar észrevette, hogy az ellenzék erősebb és szilajabb volt, mint valaha. Elhatározta most változtatni taktikáját. A helyett, hogy az alsóház kívánatainak hajthatlanul ellenszegült volna, sok czivódás és mellőzés után, egyezményre lépett, mit ha hiven megtart, tömérdek csapást elhárít vala. A parlament nagy pénzsegélyt ajánlott. A király ama hires törvényt, mely »jog kérvénye« (petition of right) név alatt ismeretes, s a mely Anglia szabadságainak második nagy oklevele (great Charter), a legünnepélyeseb módon megerősítette. A törvény szentesítésekor kötelezte magát, hogy soha sem szed többé adót a ház egyezése nélkül, senkit sem vitet fogságba a törvény rendes folyamán kívül, s hadi törvényszékek alá soha sem veti többé népét.

A nap, melyen a király, sok halasztás után, ünnepélyesen szentesítette e nagy határozatot, öröm és reménynek napja volt. Az alsóház tagjai, a kik a lordok háza korlátaihoz csoportoztak, hangos örömköltásokra fakadtak, a

mint a jegyző kimondotta a régi szólásformát, mely által fejedelmeink, hosszas időszak folytán, ki szokták fejezni, hogy az ország rendei kívánataihoz járulnak. Ez örömkialtásokat viszhangozta a főváros és a nemzet; három hét múlva azonban kitetszett, hogy Károlynak nincs szándoka megtartani a határozatot, a melyben megegyezett. Az adó, melyet a nemzet képviselői megajánlottak, beszédetett. Az ígélet, a melynek fejében adatott a segély, meg volt szegve. Erős viszály következett. A parlament, a királyi roszalás minden jelenségeivel, oszlattatott föl. Nehányan a legkitünőbb tagok közül bebörtönöztettek; s egy közülök, sir John Eliot, évekig tartott szenvedés után, fogságban halt meg.

Mindazáltal nem volt mód benne, hogy Károly, önhatalmilag, a hadfolytatásra elegendő adót mert volna kivetni. Annálfogva sietett szomszédaival kibékülni, s azontul egészen a britt közügyekre adta magát.

Most új időszak következett. Sok angol király követett el alkalmilag törvényteleniséget; de soha egy sem kísértette meg rendszeresen, magát kényurrá tenni, s a parlamentet megsemmisíteni. Ez volt a cél, a melyet Károly határozottan föltett magában. 1629-ki martiustól 1640. aprilig nem hivattak egybe a házak. Történetünkben, egyik parlamenttől a másikig, soha sem volt tizenegy évi időköz. Egyetlenegyszer volt szinte felényi szünet. Maga e tény elegendő azok megczáfolására, a kik Károlyt csak úgy írják le, mintha csupán a Plantagenetek és Tudorok nyomdokain járt volna.

A király legerősb védőinek tanúsága bizonyítja, hogy uralkodása ezen szakában a »petition of right« rendeletei nem alkalmilag, hanem folyvást és rendszeresen megsértettek általa; hogy a közjövedelem nagy része jogtalanul

szedetett; s hogy a kormány által gyűlölt egyének évekig ültek sanyaru fogságban, a nélkül; hogy valaha törvényszék elé állítottak volna.

E dolgok miatt a történetnek a királyt kell főleg felelőssé tenni. Harmadik parlamentje óta maga volt saját első ministere. Némely egyéniségeket mindazáltal, a kiknek természete és tehetségei céljaira alkalmasak voltak, az igazgatás különböző ágainak élére állított.

Wentworth Tamás, utóbb lord Wentworth és Sraford gróf, egy nagy ügyességű, ékesbeszédű, bátor, de kegyetlen és hatalmaskodó természetű férfiú, volt tanácsosa, kiben politikai és hadi ügyeket illetőleg leginkább bizott. Azelőtt az ellenzék egyik legkitünőbb tagja lévén, azok iránt a kiktől elpártolt, azzal a sajátságos gonosz indulattal viseltetett, mely a hitehagyottakat mindég jellemzi. Teljesen ismerte ő a felekezetnek, a melyhez imént tartozott, érzelmeit, segédforrásait és politikáját, s mélyen átgondolt, nagy terjedelmű tervet készített, mely az alsóház vezér államférfiainak ügyes eljárását szinte megzavarta. E tervnek, bizalmas levelezéseiben a sokat jelentő »thorough« (által, keresztül) nevet adta. Célja volt mindazt, sőt többet vinni véghez Angliában, mint a mit Richelieu Franciaországban eszközölt; olyan korlátlan egyedurrá tenni Károlyt, mint bármely király a szárazon; a korona rendelkezése alá vetni az egész nép személyes szabadságát és vagyonát; a törvényszékeket, még a polgári törvény magánkérdéseiben is, megfosztani minden önálló hatalomtól; s kegyelmet nem ismerő szigorral büntetni mindenkit, ha a kormány tettei ellen zúgolódik, vagy az ily tettek ellenében orvoslásért, bár a legilletelmesb és rendesebb módon, valamely törvényszékhez folyamodnék.

Ez volt célja; s világossan látta, mi az egyedüli mód, e célt elérni. Valóban oly világosság, összefüggés és szabotosság volt minden eszméiben, a mi által méltán bámulás tárgya lett volna, ha oly célt nem követ, mely honára, királyára romlást hoz vala. Látta, hogy egy, és csupán csak egy eszköz van, mely által roppant és merész tervei kivihetők. Ez eszköz az állandó hadsereg volt. Ehhez képest erős szelleme minden erélyét állandó hadsereg alakítására fordította. Irföldön, hol alkirály volt, valóban sikerült neki katonai kényuralmat állítani föl, nem csak a bennszülöttek, hanem az angol gyarmatosok fölött is, s dicsekedett, hogy e szigeten a király oly korlátlan volt, mint bármely fejedelem a világon.

Az egyházi igazgatást, ez időben, főleg Laud Vilmos, canterburyi érsek intézte. Az angol egyház minden főpapjai közt legtávolabb állt Laud a reformáció elveitől, s legközelebb Rómához. Hittana a kálvinistákétól még Arminius követői tanánál is inkább eltért. Ha céljai kivitelére csupán törvényes és becsületes eszközöket használt volna is, a puritánok gyűlölete tárgyává teszik vala őt szenvedélye a szertartások iránt, tisztelete az ünnepek, vigiliák és szenthelyek iránt, roszul titkolt idegenkedése az egyháziak hazassága ellen, s az a nem épen érdektelen buzgalom, a melylyel a papság igényeit a világiak tiszteletére vitatta. De értelmisége szűk s világismerete csekély volt. Hirtelen, ingerlékeny természetű volt, mindabban, a mi saját méltóságát illette, kevésbé fogékony mások szenvedései iránt, hajlandó az előítéletes férfiak azon közönséges hibájára, hogy boszus és roszakaratú fölindulását ájtatos buzgólkodásnak tartotta. Igazgatása alatt az ország minden zuga folyvást kicsinyes nyomozásnak volt alávetve. A »separa-

tisták« minden apró gyülekezetét kikutatták és szétűzték. Még magán családok ájtatoskodásai sem kerülhették ki kémjei éberségét. Oly félelmet gerjesztett szigora, hogy az egyház iránti halálos gyűlölség, mely számtalan kebelben dulongott, közönségesen ragaszkodás színével lőn álarcozva. Azon zavarok előestéjén, a melyek rendére és magára vészt hoztak, több terjedelmes megye püspökei képesek voltak neki jelenteni, hogy egyetlen »dissenter« sincs hatóságuk alatt.

Az ítélőszékek nem nyújtottak ótalmat ez időszak polgári és egyházi zsarnoksága ellen. A köztörvényszékek birái, kik hivatalaikban csak addig maradtak, míg a királynak kedve tartotta, botrányosan engedelmesek voltak. De bármily engedelmesek valának, nem voltak az önkényes hatalomnak oly kész és hathatós eszközei, mint bizonyos nemű ítélőszékek, a melyeknek emléke most, két század mulva is, irtózatos a nemzet előtt. E bíróságok közt hatalom- és gyalázatosságra nézve a »csillagkamara« s a »magas bizottság« volt legelső; amaz politikai s ez hitnyomozó szék. Egyiket sem ismerte Anglia ó alkotmánya. A Tudorok öntötték új alakba a csillagkamrát, tőlök származik a magas bizottság. A hatalom, melylyel ez ítélőszékek, Károly trónralépte előtt birtak, roppant és irtózatos volt ugyan, de valóban igen csekély ahoz képest, a melyet most bitoroltak. Főleg a primás erőszakos szelleme által vezéreltetve s menten a parlament felügyelésétől oly ragadozást, erőszakosságot s olyan gonosz indulatú erélyt fejtettek ki, a minőt egy korábbi korszak sem ismert. A kormány, általok, kénye szerint alkalmazhatta a pénzbüntetést, börtönt, szegycnpadot és tagszonkitást. A király a törvény ellenére, csupán önhatalmilag, egy külön tanácsot, mely

Wentwort elnöklete alatt Yorkban ült együtt, majdnem korlátlan hatalommal ruházott föl az északi megyék fölött. Mindezen ítélőszékek gúnyosan és daczosan viselték magukat a Westminsterhal tekintélye ellenében, s naponként oly kihágásokat követtek el, a melyeket a legkitünőbb royalisták is hevesen kárhoztattak. Clarendon után tudjuk, hogy alig volt az országban, tekintélyesb férfit, a ki a csillagkamra, s a magas bizottság durvaságát és kapzsiságát nem tapasztalta volna; a magas bizottság úgy viselte magát, hogy alig maradt az országban egyetlen barátja; és hogy a yorki tanács zsarnoksága, Trent éjszaki vidékén, holt betüvé tette a »magna chartá«t.

Anglia kormánya most, egy ponton kívül, minden egyébben olyan kényúri volt, mint Franciaországé. De minden ezen egy ponttól függött. Állandó hadsereg még nem volt Angliában. Nem volt tehát biztos, nem döntetik-e meg egy napon a zsarnokság egész építménye; s ha a királyi hatalom, a hadsereg tartására, adót kísért meg kivetni, valószínűleg közvetlen és ellenállhatlan kitérés történik. Ez volt a nehézség, a mi mindennél inkább zavarban tartotta Wenthwortot. Finch, a főpecsétőr, és más törvénytudók a kormányban egy eszközt ajánlottak, a melyet csakhamar elfogadtak. Anglia régi fejedelmei, valamint a Skóczia melletti megyék lakosait fölhívták, hogy fegyvert fogván, seregeljenek egybe a határ védelmére: úgy a tengerparti megyéket is fölhívták olykor, hogy a partok védelmére hajókat adjanak. Hajók helyett gyakran pénzt fogadtak el. Meghatározták most, hosszu idő után, nem csak újra föléleszteni, sőt nagyobb kiterjedésben használni e régi szokást. Azelőtt a fejedelmek hajópénzt csak háboru idején szedtek; most a legnagyobb béke idején követelték.

Azelőtt a fejedelmek, csak a legveszélyesb háborúk alatt, s csupán a partokon szedtek hajópénzt; most a belföldi megyéktől is követeltek. Azelőtt a fejedelmek csak az ország tengeri védelmére szedtek hajópénzt; most, mint maguk a királpártiak sem tagadták, nem hajóhad tartása végett, hanem azért követelték, hogy a király pénzsegélylyel láttassék el, mit ő, tetszése szerint, bármily nagy öszletre emellessen, és bárminő czélokra fordithasson.

Fölríadt és fölforrott vére az egész nemzetnek. Hampden János, buckinghamshirei gazdag és előkelő gentleman, nagy tekintetű a szomszédvidéken, mindaddig azonban országosan nem ismert férfiú, elég merész volt, föllépni és szembeszállani a kormány egész hatalmával, magára vevén azon költséget és veszélyt, melylyel a király által igényeltt előjog ellenzése járt. Az ügy az »Exchequer« birái elé került. Oly erős okok szóltak a korona követelése ellen, hogy bármily szolgálaiak voltak is a birák, Hampden ellen, a többség a lehető legcsekélyebb volt. De többség volt mégis. A törvény magyarázói kimondták, hogy a királynak van hatalma, nagy és jövedelmező adót vetni ki. Jól jegyezte meg Wentworth, hogy lehetlen ítéletöket másképen igazolni, mint egyenesen oly következtetésre vezető okokkal, a mit ők nem merészeltek vonni. Ha lehetett hajóhadra törvényesen pénzt szedni, a parliament egyezése nélkül, bajos volt tagadni, hogy hadseregre is lehetett a parliament egyezése nélkül, törvényesen pénzt szedni.

A birák ítélete növelte a nép ingerültségét. Egy századdal előbb kevésbbé komoly ingerültség is általános fölkelést okozott volna. Most azonban az elégületlenség nem öltött oly hamar, mint régi időkben, lázadási alakot. A nemzet hosszas ideig messze előhaladt vagyron és polgárisodás

tekintetében. Hetven éve mult, hogy az északi nagy grófok Erzsébet ellen fegyvert fogtak; s e hetven év alatt nem volt polgárháború. Mióta az angol nemzet fenállott, soha sem folyt le ily hosszú időszak belviszályok nélkül. Megszokták az emberek a béke üzleteit, s bármily elkeseredettek voltak, soká gondolkoztak, mielőtt kardot rántottak volna.

Igy álltak a dolgok, midőn a nemzet szabadságait a legnagyobb veszély fenyegette. Az ellenzékiek mármár kétségbeestek honuk sorsa fölött; és sokan az amerikai vadon, mint egyetlen menhely felé fordíták szemeiket, hol polgári és lelki szabadságot lehet élvezniök. Néhány elszánt puritán, kik vallásuk ügyében, se a tenger dühétől, se a polgárosulatlan élet bajaitól, se a vadállatok fogaitól s a még vadabb emberektől nem féltek, falukat épített ott az őserdők közepett, — falvakat, a melyek nagy és gazdag városok immár, alapítóik jellemének némi öröklött nyomait mindazáltal fentartották minden változáson át. A kormány idegenséggel tekintette ez ujdon gyarmatokat, s megkísérlette erőszakosan gátolni a kivándorlás folyamát de nem volt képes megakadályozni új Anglia népesedését bátorszivű, istenfélő férfiakkal, a kik ó Anglia minden részeiből sereglettek. S Wentworthot elragadta már a közel kilátás tervére («thorough»). Valószínűleg néhány év elegendőnek látszott roppant terve kivitelére. Ha szigorú gazdálkodást visznek, s gondosan kerülnek idegen hatalmakkal minden összeütközést, a korona adósságaiból kifogott tisztulni; elég alap maradandott tetemes katonai erő tartására; s ez erő hamar megtöri vala a nemzet ellenszegülési szellemét.

E döntő perczen egy esztelen vakbuzgósági tett mérőben megváltoztatta a közügyek állását. Ha a király bölcsek volt volna, míg délszaknak urává leendett, Skócia irányában ovatos és kérlelő politikát követ vala. Mert, minden országa közt, Skóciától kellett leginkább félni, hogy valamely szikra lángra lobban; s mindent tűzbe borít. Igaz, hogy alkotmányos ellenzéktől, minőt a Westminsterben tapasztalt, Edinburghban nem kellett tartania. Északi országának parlamentje nagyon különbözött ama testülettől, mely Angliában ugyanazon nevet viselte. Roszúl volt alkotva; csekély tekintélyvel bírt; és soha komolyan egy előbbi uralkodót sem korlátolt. Egy házban ült a három rend. A helységek küldöttei csupán a főbb nemes urak bérenczeinek voltak tekinthetők. Nem lehetett törvényjavaslatot fölvenni, míg a »lords of articles« nevű bizottság helybe nem hagyta, a mely bizottság valódilig, bár nem forma szerint, a korona által neveztetett ki. De bár a parlament engedelmes, a skót nép mindenkor rendkívül zavargó s nehezen kormányozható volt. I. Jakab királyukat hálóteremében konczolták föl. II. Jakab ellen újra meg újra fegyverre keltek. III. Jakabot a csatatéren vágták le. Engedetlenségök volt oka, hogy V. Jakabnak szive megszakadt. Letették és bebörtönözték Máriát; fogságban tartották fiát; s folyvást szintoly nehéz volt velök bánni, mint valaha. Erkölcsük durva harczias volt. A délszaki határon s a hegységet az alföldtől elválasztó vonalon szüntelen rabló háboru dühöngött. Az ország minden részében megszokták, fegyveres kézel orvosolni sérelmeiket. Bármily erős volt a hűség, a melylyel a nemzet a Stuartok iránt viseltetett, kihűlt az hosszas távollétök alatt. A közvélemény két elégületlen osztály, a földesurak és hitszónokok,

befolyása alatt állott leginkább. S a földesurakat ugyanazon szellem lelkesítette, mely hajdan a Douglassokat annyiszor ellenállásra indította a királyi ház ellen; míg a hitszónokok Knox köztársasági nézeteit s legyőzhetetlen szellemét örökölték. A nép nemzeti és vallásos érzelmei egyaránt meg voltak sértve. Minden rendűek panaszolták, hogy hazájok, mely függetlenségét a legügyesb és vitézebb Plantagenetek ellen oly dicsően megvédte, most saját honfi fejedelmeik által, ha nem is név szerint, de valódilag Anglia tartománya lett. A kálvinista tan és fegyelem Európa-szerte sehol sem talált oly erős támaszt a közvéleményben. A római egyházra olyan gyűlölséggel tekintett a nép nagy tömege, melyet méltán vadnak nevezhetni; s az angolegyház, mely napról-napra jobban közelíteni látszott a rómaihoz, aligha kisebb ellenszenv tárgya volt.

A kormány rég óhajtotta az angol rendszert az egész szigetre kiterjeszteni; s tön is már, e célból, némi változásokat, melyek a presbyteri rendszer egyetlen hívének sem voltak inyére. Mindeddig azonban nem kísérlett meg egy újítást, mely mindenek fölött kockázatos, mert közvetlen hat vala a köznép érzékeire. A közistentisztelet még a nemzet tetszése szerint történt. Most azonban Károly és Laud elhatározták, ráerőtetni a skótokra az angol, vagy inkább egy oly liturgiát, mely, a miben az angoltól különbözött, minden szigoru protestans ítélete szerint, még rosszabb volt.

E lépésnek, melyet pajkosságból s a közérzelem vétkes félreismeréséből vagy még bűnösebb megvetéséből tön a zsarnokság, — ezen lépésnek köszöni hazánk szabadságát. Mikor az idegen szertartásokat először végezték, lázadás támadt. A lázadás gyorsan forradalomná lett. Dicsvágy, hazafiság, vakbuzgalom egy rohanó folyamán egyesültek.

Egész nemzet fegyverben állott. Anglia hatalmas, mint néhány év múlva kitetszett, elegendő volt ugyan Skóczia fékezésére, de az angol nép nagy része rokonszenvel volt a fölkelők vallásos érzelmei iránt; s számos angol, a ki a térdhajtásokkal, oltárokkal és misemondó ruhákkal nem törődött, örömmel látta a pártütés előhaladását, mely valószínűleg megzavarja az udvar önkényes terveit, s szükségessé teszi a parlament összehívását.

Azon esztelenségért, mely e következményeket szülte, Wentworthot nem terheli felelőség *). Valóban az minden terveit zavarba döntötte. Nem volt azonban természete, engedést tanácsolni. Megkissrítették a fölkelést karddal győzni e: de a király hadi ereje s katonai tehetsége nem felelt meg a föladatnak. Angliában, ily körülmények közt, törvényellenesen új adót vetni ki, örültség lett volna. A parlamenten kívül nem volt más segélyforrás; s 1640. tavaszán a parlament egybehivatott.

A nemzetet jó kedélybe hozta a kilátás, hogy az alkotmányos kormányzás vissza lesz állítva, s a sérelmek orvosoltnak. Az új alsóház mérsékeltőbb s a trón iránt tiszteletteljesebb volt mindeniknél, a mely Erzsébet halála óta egybegyűlt. A legkitünőbb királypártiak (royalists) fennen magasztalták e gyülekezet mérsékletét, mi úgy látszik, nem kis boszuságot és csalódást okozott az ellenzék vezéreinek: Károly azonban a nagylelkűséggel valamint az ildommal mindég ellenkező szokást követett, úgy hogy a nép kívánatait soha sem teljesítette, míg fenyegető hangon nem nyilatkozott. Mihelyt az alsóházban szándokot vett észre, fölvenni a nemzet tizenegy év óta szenvedett sérel-

*) Lásd levelét Northumberland grófhoz, jul. 30-ról 1638.

meit, a király roszalása minden jelenségeivel, fölözlatta a parlamentet.

E rövidéletű gyülekezet feloszlata és azon örökre emlékezetes testület egybegyülése közt, mely hosszú parlament néven ismeretes, alig mult el néhány hónap, mialatt a járom még sulyosabbá lön a nemzet fölött, mint valaha, míg a nemzet szelleme a nyomás ellen föl nem támadt, ingerültebben, mint valaha. Alsóházi tagok, a titkos tanács előtt, kérdőre vonattak parlamenti magokviselete miatt, s mivel felelni vonakodtak, börtönbe zárattak. A hajópénzt még nagyobb szigorral szedték. A londoni lord mayor-t és sheriffeket, az adóbehajtás körüli hanyagság miatt, befogatással fenyegették. Katonákat erőszakosan soroztak be. Tartásukra megyéiktől zsaroltak pénzt. A kinpad, mely mindég törvénytelenül használtatott, s a mit legujabban ama korszak szolgálalkú birái maguk is törvénytelennek nyilvánítottak — a kinpad, mondom, szigetünkön 1640. május havában alkalmaztatott utósor.

Most minden a Skóczia elleni hadi működések eredményétől függött. Seregeiben nem igen volt található oly érzület, mely a zsoldosokat a nemzet tömegétől elkülönözte s vezéreikhez kötötte. Hadserge, mely nagy részint az ekétől erőszakosan elvitt, s oda visszavágyó ujonczokból állott, kik az országban akkor uralkodó vallásos és politikai érzelmekkel valának eltelve, — e hadsereg félelmesb volt magára a királyra, mint az ellenségre nézve. A skótok, fölbátorittatván az angol ellenzék főnökei által s az angol hadak részéről gyöngé ellenállásra találván, átkeltek a Tweeden és Tynen, s Yorkshire határain ütöttek tábort. S most a békétlenek zaja oly zivatarrá növekedett, mely mindenki lelkét levverte, egygyén kívül. Strafford még mindég ragazs

kodott a »thorough«-hoz; s egész a végletig oly kegyetlen kényúri természetet mutatott, hogy saját láncsásai készek lettek volna öt darabokra tépni.

Még volt hátra egy mód, a mely, miként a király kecsgettette magát, meg foghatta őt menteni azon nyomorúságtól, hogy egy más alsóházzal kelljen szembeszállnia. A lordok házától kevésbbé volt idegen. A püspökök hivei voltak; s a világi peereknek, mint testületnek, bár általán véve, kormányzásával elégületlenek valának, oly igen érdekében állt a rend fentartása s a régi intézmények állandósága, hogy valószínűleg nem fogtak átható reformokat követelni. Több százados szakadatlan gyakorlat ellenére, a király csupán lordokból hívott össze egy nagy tanácsot. De a lordok eszélyesbek voltak, hogysem az alkotmányellenes tisztet, a melylyel föl akarta őket ruházni, elfogadták volna. Pénz, hitel és hatalom nélkül levén saját táborában is, engedett a szükség kényszerűségének. A házak egybehívatlak; s a választások megmutatták, hogy tavasz óta, rémségesen növekedett a bizalmatlanság és gyűlölség a kormány ellen.

1640. novemberben gyűlt össze az a hires parlament, a mely, sok tévedés és viszontagság mellett is, hálás tiszteletét érdemli mindazoknak, kik a világ bármely részében alkotmányos kormány áldásait élvezik.

A következő éven át semmi fontosb véleménymegozslás nem mutatkozott a két házban. A polgári és egyházi közigazgatás, szinte tizenkét év alatt, oly elnyomó és alkotmánytalan volt, hogy azon osztályok, a melyek hajlamuknál fogva, általában a rendet és tekintélyt pártolják, maguk is igyekeztek a népszerű reformokat előmozdítani s törvényt elé állítani a zsarnokság eszközlőit. Törvényt hoz-

tak, hogy parliament és parliament közt három évnél soha se legyen hosszabb időköz, s ha meghívó levelek kellő időben nem adatnak ki a nagy pecsét alatt, a választási tisztviselők, ilyes iratok nélkül hívják egybe az illető testületeket képviselők választása végett. A csillagkamra, magas bizottság, yorki tanács mind elenyésztek. A kik, kegyetlen tagcsontítások szenvedése után, távol börtönökben sinylettek, visszanyerték szabadságukat. A nemzet boszúja kiméletlenül üldözte a korona fő tanácsosait. A főpecsétőr, a primás s a lord helytartó (lord lieutenant pörbe) fogattak. Finch szökéssel menekült. Laud a Towerbe záratott, Strafford vád alá helyeztetett s ítéletileg kivégeztetett. Ugyanaz nap, midőn ez történt, a király egy törvényt hagyott helyben, mely őt arra kötelezte, hogy a parlamentet, annak beleegyezése nélkül, nem függeszti fel, s nem napolja és oszlatja el.

Tíz havi szorgalmas működés után, 1641. szeptemberben, a házak rövid szünetre elnapoltattak, s a király meglátogatta Skóciát. Azzal bírta csak ez országot nagy nehezen lecsillapítani, hogy az egyházi ujtásokat illető tervei felhagyott, sőt, igen kedvetlenül, bizonyos határozatba is beleegyezett, mely a püspökséget isten igéjével ellenkezőnek nyilatkoztatta.

Az angol parliament szünideje hat hétig tartott. A két ház újabb összejövetelének napja egyik legnevezetesebb korszak történetünkben. Az napon kezdődik ama két nagy párt testületi létezése, a melyek azóta folyvást fölváltva kormányozták az országot. Igaz, hogy, bizonyos értelemben, mindég megvolt, s szükségkép megleend mindég a különbség, mely akkor föltünővé lett. Mert a véralkat, értelem és érdek különféleségéből származik, a mi minden társaságban megvan és meg fog lenni, valameddig a szo-

kás és ujdonság csábjai az emberi kedélyt ellenkező irányokban vonzani meg nem szűnnek. E különbözőzést nem csupán a politikában, hanem az irodalomban, művészetben, tudományban, sebészet- és erőművészetben, a hajózatban és földmívelésben, sőt a mathesisben is föltaláljuk. Mindenütt van bizonyos osztálya az embereknek, mely mindenben, a mi régi, szeretettel csügg; s habár túlnyomó okokkal meggyőzetnék is, hogy az ujtítás jótékony lesz, mindég csak némi baljóslattal és rossz sejtelemmel járúl ahhoz. Szintúgy találkozunk mindenütt az emberek egy másik osztályával, a mely vérmes reményü, merész számító, mindég előre tör, minden létező tökéletlenségeit gyorsan észreveszi, s hajlandó könnyen gondolni a haladással járó bajokkal és veszélyekkel és minden változást haladásnak hinni. Mindkét osztály érzelmeiben van, a mit helyeselni kell. De mindkettő legjobb példányai, a kik közel állnak a közös határhoz. Az egyik osztály szélén elbutult vakhitűek, s a másik osztály szélén szeles, hígvelejü kisérők állanak.

Kétségtelen, hogy első parlamentünkben is meg lehetett különböztetni egy részt a tagok közül, a mely a fenállót aggodalmasan őrizte, s egy másikat, a mely haladni vágyott. De míg a törvényhozás ülései rövidek voltak, határozott és állandó alakot nem ölthettek e testületek, nem gyülekeztek elismert vezérek körül, sem elkülönző neveket, pártjeleket s tábori jelszavakat nem vettek föl. A hosszú parlament első hónapjaiban oly nagy és általános volt a bosszuság, a mit a számos évi törvénytelen nyomás ébresztett, hogy az alsóház teljesen egy szívvvel lélekkel működött. Visszaélés visszaélés után vita nélkül tünt el. Ha a képviselő testület csekély kisebbsége megtartani kívánta is a csillagkamarát s a magas bizottságot, e töredék a reformerek lel-

kesedése és számszerinti túlnyomósága által elijesztve, csupán titkos sajnálkozásra szoritkozott azon intézmények mellett, a melyekre nézve a nyílt védelemnek sikerét nem remélhette. Később a royalisták, jónak találták előbbretenni szakadásuk keletét maguk és ellenzőik között, s a törvényt, mely a királyt a parliament eloszlatásától vagy halasztásától eltiltotta, a háromévi törvényt, a ministerek pörbefogását s Strafford elítéltetését azon felekezetnek tulajdonították, mely aztán a király ellen háborút viselt. Azonban ennél alig lehetett kevésbé őszinte csel. Ama szigorú határozatokat egytől egyig cselekvőleg mozdították elő oly férfiak, a kik utóbb a »cavalier«-ek élén állottak. Károly rossz kormányzásáról egy köztársasági sem szólt keményebben, mint Colepepper. A háromévi törvény mellett Digby tartotta a legjelesb beszédet. A főpecsétör pörbefogatását Falkland indítványozta. Azt az indítványt, hogy a királyi lord helytartó szoros fogságban tartassék, Hyde terjesztette elő a lordok háza sorompójánál. Mig Strafford elítéltetése iránt a törvény nem indítványoztatott, komoly egyenetlenség jelei nem voltak láthatók. Még e törvény ellen is, melyet csupán a végső szükség igazolhatott, csak mintegy hatvan tag szavazott az alsóházban. Bizonyos, hogy Hyde nem volt a kisebbség között, s hogy Falkland nemcsak a többséggel szavazott, sőt nyomosan szólt a törvény mellett. Még azon kevesen is, kik nem látták helyesnek, utólagos törvény erejénél fogva, Straffordot hallálal büntetni, szükségesnek hitték jellemére és igazgatására nézve a legnagyobb irtózásukat kifejezni.

Azonban e látszólagos egyetértés alatt nagy szakadás rejlett; s midőn a parliament, rövid szünet után, 1641. októberben ismét összeült, két ellenséges párt jelent meg

s szállt szembe egymással, — lényegében ugyanazok, melyek azóta különféle nevek alatt küzdöttek folyvást s küzdenek most is a közügyek vezetése fölött. Nehány éven át cavaliereknek (lovagoknak) és kerekfejűeknek hívták. Később toryknak és whigeknek nevezettek; nem is valószínű, hogy e nevezetek egyhamar kimenjenek divatból.

Könnyű volna e híres pártok bármelyikéről gúnyvagy dicsiratot készíteni. Mert senki sem fogja tagadhatni, a kiben az ítélőtehetség s őszinteség teljesen nem hiányzik, hogy saját felekezete hirnevén van néhány sötét folt, vagy hogy az ellenkező párt sok fényes névvel, hőstettel és számos nagy szolgálattal dicsekedhetik méltán az állam irányában. Abban áll az igazság, hogy bár mindkét felekezet sokszor súlyos hibát követett el, Anglia egyiket sem nélkülözhetette volna. Ha intézményeiben szabadság és rend, az ujtás és elévülés e hasznos eredményei, másutt nem ismert mértékben egyesítvék, e szerencsés sajátságot az államférfiak két versengő szövetségének kell tulajdonitnunk, a kik egymással tüzesen harczoltak s fölváltva nyertek diadalokat; azon szövetségnek, mely a tekintély és fenálló, s annak mely a szabadság és haladás mellett buzgólkodott.

Meg kell említnünk, hogy a két nagy angol politikai felekezet közt a különbség inkább fokozati mint elvbeli volt. Jobbrul és balrul voltak bizonyos határvonalok, a melyeket igen ríktán hágtak át. Egyik oldalon néhány rajongó kész volt minden törvényeinket és szabadságainkat a király lábaihoz vetni. Más részről néhány rajongó végetlen polgári zavarokon keresztül kergeti vala a köztársaság kedvencz álomképét. De nagyobb rész azok közül, kik a korona mellett harczoltak, ellene volt a kényuralomnak; s a népjogok hőseinek nagy többsége ellene volt a féktelenségnek. A

XVII. század folytán kétszer függesztette föl a két párt viszálykodásait, s egyesítette erejét közös ügyben. Első szövetségésök visszaállította az örököségi egyeduralsmat. Második egyesülésök az alkotmányos szabadságot mentette meg.

Azt is meg kell jegyezni, hogy e két felekezet soha sem volt az egész nemzet; sőt mindkettő, együttvéve, sem képezte soha a nemzet többségét. A kettő közt volt mindig a nagy tömeg, mely egyikhez sem ragaszkodott állandóan, a mely olykor tétlen, közönyös maradt, s gyakran ingadozott ide s tova. E tömeg nem egyszer, rövid időn, az egyik szélső pontról a másikra csapongott, s tért vissza ismét. Némelykor oldalt változtatott, csupán mivel meguntá ugyanazon embereket pártolni; néha mivel saját kicsapongásaitól ijedt meg, vagy mivel lehetetlenségeket várt, s csalódott reményeiben. De ha valamely irányban egész súlyát mérlegbe vetette, akkor lehetetlen volt az ellenállás.

Midőn a két versengő párt, határozott alakban, először tünt fel, úgy látszott, nem egyenetlenül vannak összepárosítva. A kormány részén volt a nemesség, s azon gazdag es jócsaládu gentlemenek nagy többsége, a kiknek a nemességhez csak a czim hiányzott. Ezek s a tőlük függők, a kiknek pártolásával rendelkezhettek, nem csekély hatalmat képeztek az államban. Ugyan e részen volt a papság roppant testülete, mindkét egyetem, s mindazon világiak, a kik a püspöki kormányalakhöz és az angol egyházi szer-tartáshoz erősen ragaszkodtak. E tekintélyes osztályok némely, sokkal kevésbé tisztos szövetségésök társaságában találták magukat. A puritánok erkölcsszigora a király pártjához terelte mindazokat, a kik kéjkereséssel foglalkoztak, s nők körüli udvarlásban, ruházati fényüzésben tetszetek maguknak, vagy a finomabb művészetek iránt hajlamot

fitogtattak. Ide tartoznak, a kik abból éltek, hogy másokat, üres idejökben, mulattattak, a festész és komikai költőtől le egészen a kötél-tánczig. Mert e művészek jól tudták, hogy fény- és kényeztetés alatt gyarapodhatnak, de amaz előítéletesen szigorú felekezeti sivar életmódja mellett éheket kell veszniök. A római katolikusokat szintén közös érdek vezérelte. A királyné, e francia leány, vallásukbeli volt. Férjéről tudták, hogy nagyon szerette, s nem csekély aggodalomban volt miatta. Bár kétségtelenül meggyőződésből protestans, nem viseltetett rossz akarattal az ő hit tanárai iránt, és sokkal nagyobb türelmet kívánt volna részökre biztosítani, mint a presbyterieknek engedni hajlandó volt. Ha az ellenzék felülkerül, valószínűleg szigorúan alkalmaztatja vala a vérengző törvényeket, a melyek a pápisták ellen, Erzsébet uralkodása alatt, hoztattak. A római katolikusoknak tehát a legerősebb indokaik voltak, az udvar ügyéhez csatlakozni. Általában oly óvatossággal viselték magukat, hogy gyávasággal és langyossággal vádoltattak; bár valószínű, hogy nagy mérsékletökkel a királynak, valamint saját érdekeiknek, a legjobb szolgálatot tették. Nem válik vala a királynak javára, ha barátai közt igen kitünteték magukat.

Az ellenzék fő erejét vidéken a szabad, kis birtokosok, s városokban a kereskedők és boltosok képezték. Élőkönyv azonban az aristocratia félelmes kisebbsége állott, oly töredék, a melyhez a hatalmas Northumberland, Bedford, Warwick, Stamford és Essex grófok s több más nagy birtokos és befolyású lord tartoztak. Ugyanazon sorokban foglalt helyet a nemconformista protestansok egész testülete s nagyobb rész a fenálló egyház azon tagjai közül, a kik még mindig Kálvin nézeteihez ragaszkodtak, a melyeket negy-

ven év előtt egyháznagyok és kisebbrendü papok általában magukéinak vallottak. A helyhatósági testületek, kevés kivétellel, szintezen részen voltak. Az alsóházban az ellenzék, bár nem egészen döntőleg, tulnyomósággal birt.

Egyik résznek sem hiányzottak a szabályokra nézve, a melyhez nyulni kívánt, erős indokai. A legfölvilágosultabb royalisták okoskodásait így foglalhatni egybe: »Igaz, hogy nagy visszaélések voltak; de orvosoltattak. Igaz, hogy becses jogok sértettek meg; de visszaállítottak, s új biztosítékokkal vétettek körül. Az ország rendleinek gyűlése, minden szokás és az alkotmány szelleme daczára, tizenegy éven át nem tartatott meg; de most gondoskodva van, hogy soha három év ne muljék el parliament nélkül. A csillagkamra, a magas bizottság, a yorki tanács nyomott és kifosztott bennünket; de e gyűlöletes itélőszékek megszűntek immár létezni. A lord helytartó katonai kényuralom föllállításán dolgozott; de árulásáért fejével lakolt. A primás pápista szertartásokkal keverte istentiszteletünket s pápista kegyetlenséggel büntetett aggodalmainkért; de a towerben várja itéletét. A főpecsétör oly tervet szentesített, a mely szerint Angliában mindenki tulajdona a korona önkénye alá lett volna vetve; de méltóságát, vagyonát elvesztette s külföldre volt kénytelen menekülni. A zsarnokság eszközei bünhödtek vétkeikért. A zsarnokság áldozatai elégtételt nyertek szenvedéseikért. Ily körülmények közt a legszerénytelenebb dolog volna azon utat és módokat folytatni, a melyek igazolhatók és szükségesek voltak, midőn hosszú időköz után először összegyűltünk, s az egész igazgatásban csak egy tömeg visszaélést találtunk. Ideje meggondolnunk, hogy nem annyira a kényuralom fölötti diadalunkat folytatjuk, mint féktelenség felé rohanunk. A fonák

intézményeket, a melyek utóbb hazánkat sanyargatták, nem lehetett lerombolnunk, rázkódások nélkül, a melyek a kormányt alapjaiban megingatták. Most midőn azon intézmények ledőltek, támogatnunk kell az épületet, a melyet előbb kötelességünk volt ostromolni. Ezentul bölcseségünk azt hozza magával, hogy újítási tervek iránt féltékenységgel viseltessünk, s mindazon előjogokat, a melyekkel a törvény, a közjó érdekében, a fejedelmet fölruházta, megóvjuk minden csonkítástól.

Ilyes nézetekben voltak azon férfiak, a kiknek vezére a derék Falkland volt. A másik oldalon nem kisebb nyomatékkal, s nem kevésbbé ügyes és erényes férfiak vitatták, hogy az angol nép szabadságainak biztossága inkább csak színleges, mint valódi, s hogy az udvar önkényes terveit azonnal újra előveszi, mihelyt az alsóház örködése tágul. »Igaz, — így okoskodott Pym, Hollis és Hampden, — igaz, hogy sok jó törvény hozatott; de, ha jó törvények elegendők a király korlátozására, alattvalóinak alig volna okuk igazgatása ellen panaszkodni. Az új szabályok bizonyára nem birnak nagyobb erővel, mint a »magna charta« vagy a »jogkérvény« (petition of right). Mindazáltal se a négy század szentesítette »magna charta«, se a »jogkérvény«, a melyet érett megfontolás után, nyomós okoknál fogva, maga Károly szentesített, nem találtattak elég hathatósaknak a nép ótalmára. Ha egyszer a félelem féke megszűnik, ha szunnyadni hagyják az ellenzéki szellemet, az angol szabadság minden biztosítéka csupán egyetlenre olvad le, a mi a királyi szó; s hosszas és sajnós tapasztalás bizonyítja, hogy e szóban bizni nem lehet.

A két párt még csak féltékeny ellenszenvvel áll szemközt, még nem mérköztenek, a midőn hírek érkeztek, me-

lyek föllobantották mindkettő szenvedélyeit, s megszilárdították nézeteit. Ulster nagy törzsfejei, a kik Jakab trónraléptekor, hosszú tusa után, alávetették magukat a királyi hatalomnak, nem soká türték a lealázó függést. Összeesküdtek az angol kormány ellen, s mint árulók elítéltettek. Roppant uradalmaikat elfoglalta a korona, s nemsokára ezer meg ezer angol és skót kivándorló népesítette. Az új települők a benszült népet messze fölülmulták polgárisultság és értelmiség tekintetében, s olykor visszaéltek fensőbbségökkel. A fajkülönségből származó ingerültséget növelte a valláskülönség. Wentworth vas uralma alatt alig hallatszott zugolódás; de miután megszűnt ama kemény nyomás, miután Skóczia sikeres ellenállásra példát adott, miután Angliát megoszlatták a belviszályok, az írek dühe rémitő erőszakosan tört ki. Az őslakosság egyszerre fölkelte a gyarmatosok ellen. Háboru pusztította Ulstert, a melyet a nemzeti és vallásos gyűlölség különös kegyetlenséggel bélyegez, s a szomszéd tartományokra is elterjedt. A dublini várat sem igen tartották biztosnak. Minden posta nagyított híreket hozott Londonba, bántalmak felől, a melyeknek nagyítás nélkül is, szánakozást és iszonyt kellett gerjeszteniök. E rossz hírek tetőpontra emelték mindkét nagy párt hevét, a melyek a Westminsterben egymás ellenében állottak. A royalisták vitatták, hogy ilyen válságos időszakban minden jó angol és jó protestánsnak fő kötelessége, a fejedelem karjait erősíteni. Az ellenzéknek ugy látszott, hogy ellenzésére és korlátozására soha sem voltak fontosabb okok. A közállapotot fenyegető veszély kétségkívül jó indok volt, hogy bizalomra méltó tisztviselőnek terjedt hatalom adassék; de szintén helyes ok, oly tisztviselőtől, ki szívéből ellensége volt a hazának, elvenni a ha-

talmat. A királynak mindig fő czélja volt nagy hadsereget állítani. Most szükség lön ily nagy seregre. Félni lehetett, hogy ha némi új biztosítékokról nem gondoskodnak, az Ír-föld legyőzése végett gyűjtött katonaság Anglia szabadságai ellen fordittatik. E fölött sokakban egy irtózatos, bár igazságtalan, de nem egészen természetellenes gyanu támadt. A királyné bevallott római kath. volt ; a puritánok a királyt, ki őket üldözte, nem tekintették őszinte protestansnak ; s annyira ismerték kétszínűségét, hogy nem volt árulás, a melyre őt alattvalói, némi látszatos oknál fogva, képesnek nem hitték volna. Nem sokára suttogni kezdtek, hogy a római katolikusok ulsteri pártütése egy roppant, sötét tervvel áll kapcsolatban, a mely a Whitehallban készült

Néhány heti előjáték után, a két párt között, a melyek a nemzet kormányáért azóta folyvást küzdöttek, s most is küzdenek, 1641. november 22-én történt az első nagy parlamenti csata. Az ellenzék indítványozá, hogy az alsóház fölírást terjeszzen a király elé, a melyben trónralépte óta igazgatása minden hibái soroltassanak el, s fejeztessék ki a bizalmatlanság, a melylyel a nép politikáját eddig tekintette. Azon gyülekezet, mely néhány hónap előtt egyhangulag követelte a visszaélések orvoslását, most majdnem egyenlő erejű, két heves és indulatos pártfelekezetre volt oszolva. Sok óráig tartott tüzes viták után, a fölterjesztés csak tizenegy szavazattal fogadtatott el.

E tusa eredménye igen kedvező volt a conservatív pártra nézve. Nem lehetett kétség, hogy, ha csak valamely nagy hibát nem követnek el, az alsóházban rövid időn túlnyomóságra emelkednek. A felsőház már az övék volt. Győzelmök biztosítására nem kellett egyéb, mint hogy a király

egész magaviseletében, tiszteletet mutasson a törvények iránt, s szigorú jólelkűséget alattvalói ellenében.

Első lépései jót ígértek. Ugy tetszett, átlátta elvégre, hogy a rendszert teljesen meg kell változtatni, s eszélyesen alkalmazta magát ahhoz, a mi többé nem volt kikerülhető. Nyilvánítá, hogy el van határozva az alsóházzal egyetértőleg kormányozni, s e végre oly férfiakat hívni meg tanácsába, kiknek tehetségében és jellemében bizalmat helyeztek az alsóház tagjai. Nem is történt rosszul a választás. Falkland, Hyde és Colepepper, kik mindhárman kitűnő részt vőnek a visszaélések megszüntetésében, s a gonosz miniszterek megbüntetésében, — e férfiak hivattak meg a korona bizalmas tanácsadóinak, s Károly ünnepélyesen biztosította őket, hogy a nélkül, hogy velök külön értekeznek, semmi oly lépést nem tesz, mely az alsóházat bármikép érdekli.

Ha ígéretét megtartja, kétségtelen, hogy a visszahatás, mely már is tőn előmenetelt, mihamar oly erőssé válik, mint csak a legtekintélyesb királypártiak ohajthatták. Az ellenzék leghevesb tagjai már-már kétségbe estek pártjuk kilátásai fölött, aggódni kezdtek biztosságuk miatt, s arról beszélgettek, hogy pénzzé tevén vagyonukat, ki fognak költözni Amerikába. Hogy e szép kilátások, a melyek Károly előtt nyiltak, rögtön elkomorultak, hogy életét balsorsa gyászba borította, s végre erőszak rövidítette meg, saját hűtlensége és törvénytapodása volt oka.

Igazat szólva, úgy latszik, hogy ő mindkét pártot gyűlölte, a melyekre az alsóház oszolva volt: nem csuda; mert bár különböző arányban, mindkét pártban egyesülve volt a szabadság és rend szeretete. A tanácsosok, a kikkel magát kénytelenségből környezte, nem voltak szive szerinti

férfiak. Részt vőnek azok zsarnoksága kárhoztatásában, hatalma csökkentésében s eszközeinek megbüntetésében. Igaz, hogy most el voltak határozva, szorosán törvényes eszközökkel védeni szorosán törvényes jogait; de visszaborzadtak volna a gondolattól, hogy Wenthwort »thorough«-féle tervei fölélesztessenek. Egyébiránt a király véleményében áruulók voltak, a kik Pym- és Hampdentől csupán pártütői gonoszságuk fokozatára nézve különböztek.

Néhány nap mulva, miután az alkotmányos royalisták főnökeinek megígérte, hogy semmi jelentékeny lépést nem teend tudtukon kívül, — oly lépésre határozta magát a király, mely a legfontosabb volt életében, gondosan eltitkolta előttök ez elhatározást, s oly modorban hajtotta végre mely aggodalommal és szégyennel töltötte el azokat. Az állam főügyésze által Pymet, Hollist, Hampdent, más alsóházi tagokkal, fölségsértési pörbe idéztette a lordok háza elé. Nem elégelvén a »magna charta« s több százados szakadatlan gyakorlat eme kiáltó megszegését, fegyveresek kíséretében, maga személyesen ment az ellenzék vezéreit a parlament falai közt elfogni.

A merény nem sikerült. A vádlott tagok, kevésel azelőtt, hogy Károly belépett, elhagyták a házat. Rögtön erőszakos felindulás követte ezt a parlamentben és országban egyaránt. A legkedvezőbb magyarázat, a melylyel a király magaviseletét ez alkalommal legrészrehajlóbb szónoikai védték, az, hogy elég gyáva volt, neje és udvaroncjai rossz tanácsa által magát e roppant oktalanságra engedni birni. De a közvélemény sokkal nagyobb bünnel vádolta őt hangosan. Ugyanazon pillanatban, midőn alattvalói, hosszas idegenkedés után, melyet rossz kormányzata okozott, bizalom és szeretet érzetével kezdtek ismét közeledni hozzá,

minden legdrágább jogaikra, a parlament kiváltságaira, magára az eskütszéki bíróság elvére is halálos csapást mért. Jelét adta, hogy önkényes szándokai ellenzését oly bűnnek tekinti, a melyet csupán vérrel lehet lemosni. Nemcsak nagy tanácsa és népe, de saját hozzátartozói iránt is megszegte hitét. Olyasmit tón, a miből, előre nem látott véletlen nélkül, valószínűleg véres összeütközés keletkezik vala az elnöki szék körül. A kik az alsóházban legtöbb befolyással bírtak, érezték most, hogy a vitály kimenetelétől, melybe vegyültek, nemcsak hatalmuk és befolyásuk, de fejük és vagyonuk is függ. Az udvarral ellenkező párt lángoló buzgalma tüstént föléledt. A sérelmet követő éjen át egész London városa fegyverben volt. Nehány óra múlva már tömérdek szabad nép lepte el a fővárosba vivő utakat, kalapjaikon a parlament ügye jelvényeivel sietvén a Westminster felé. Az alsóházban egyszerre ellenállhatlanná lett az ellenzék; s több mint két szavazattal egy ellen, példátlan erőszakos határozatokat vitt keresztül. A Westminstercsarnok körül erős nemzetőr-csapatok álltak őrt, rendesen fölváltva. A királyi palota kapuinál ingerült sokaság tolongott naponta, melynek gúnya és szitkai az elfogadási terembe fölhallatszottak, s a melyet az udvari tiszték alig tudtak a királyi szobáktól távol tartani. Ha Károly tovább mulat zavargó fővárosában, valószínű, hogy az alsóház talált volna ürügyet, a tisztelgés külső jelei mellett, államfogylyá tenni őt.

Elhagyta Londont, s a számolás borzasztóan emlékezetes napjáig nem tért vissza többé. Alkudozás kezdődött és folyt több hónapig. Vádak és visszatörölások váltották föl egymást a tusázó pártok közt, jobbra és balra. Lehelenné vált minden kiegyenlítés. Végre a büntetés, mely min-

den megrögzött hűtlenséget bizton követ, a királyt is elérte. Hiába adta most királyi szavát zálogul, hiában hívta az eget bizonyságúl, hogy nyilatkozatai őszinték. Se eskük, se egyezkedések nem oszlathatták el a bizalmatlanságot, a melylyel őt ellenei tekintették. Meg voltak győződve, hogy saját biztosságuk az ő teljesen reménytelen állapotától függ. Mihez képest azt követelték tőle; hogy nem csupán azon jogokról, a melyeket régi törvények és saját ígéretei megszegésével bitorlott, hanem egyéb jogokról is mondjon le, a melyekkel az angol királyok emlékezetet haladó idők óta bírtak, s folyton bírnak a mai napiglan. A házak beleegyezése nélkül ne legyen szabad, se ministert nevezni, se peert tennie. Mindenek fölött, hogy a fejedelemnek le kelljen mondani azon legfőbb katonai hatalomról, a mely, emlékezetet haladó időktől fogva, a királyi hatalomhoz volt kapcsolva.

Nem lehetett várni, hogy Károly ily kívánatokra reáálljon, mig bármikép módja lesz ellenszegülni. Mindazáltal bajos lenne megmutatni, hogy a ház, biztossága érdekében, kevesebbet követelhetett volna. Valóban a legzavartabb helyzetben voltak. A nemzet nagy többsége szilárdul ragaszkodott az örököségi egyeduradalomhoz. Köztársasági véleményeket mindaddig kevesen követtek, s nem merészelték nyíltan vallani. A királyság kormányalakját tehát lehetlen volt eltörölni. Pedig világos volt, hogy a királyba többé nem lehet bizalmat helyezni. Azoknak, a kik ujdón tapasztalásból tudták, hogy a király vesztöket elhatározta, esztelenség lett volna, egy másik »jogkérvény« benyújtásával megelégedniök, hogy tőle uj ígéreteket nyerjenek, a minöket ismételve tön és megszegett. Az ország régi alkotmánya teljes fölforgatásában csupán hadsereg

hiánya akadályozta őt. Irföld legyőzése végett, szükség volt most nagy hadsereget állítani; merő esztelenség volt volna tehát a katonai teljhatalmat, melyet elődei birtak, nála meghagyni.

Ha valamely ország oly állapotban van, mint Anglia volt akkor, ha a királyi tisztet szeretettel és tisztelettel tekintik, de a személy iránt, a ki e méltóságot viseli, nincs bizodalom, sőt gyűlölség uralkodik, úgy látszik, nem lehet kétség, mily utat kelljen választani. A hivatal méltósága fentartandó, a személy eltávolítandó. Így cselekedtek ösünk 1399 és 1689-ben. Ha 1642-ben egy férfinak olyan állása van, mint II Rikárd letételekor Lancaster Henriknek, s II Jakab letételekor az orániai herczegnek volt, hihető, hogy az alkotmány alakján változtattak volna. Az új király, választásuknál fogva lépven a trónra, s támogatásuktól függvén, kénytelen lett volna kívánataikkal és véleményeikkel egyezőleg kormányozni. De a parlamenti párt közt nem volt királyi vérből származott herczeg; s bár sok magasrangu és kitünő tulajdonu férfiút foglalt magában, egy sem állott oly magasan a többiek fölött, hogy a koronára jelöltethetett volna ki. Így mivel királynak kellett lenni, új király pedig nem volt található, kénytelenek voltak Károlynál meghagyni a királyi czimet. E szerint nem maradt fen egyéb mód, mint a királyi czimet a királyi jogoktól különválasztani.

A változás, melyeket a két ház intézményeinkben tenni szándékozott, határozottan kifejezve, s kötlevéli pontokban szerkesztve, szerfölöttinek látszik ugyan, valóban mindazáltal nem bír több jelentőséggel, mint a melyet, a következő nemzedék idejében, a forradalom eszközölt. Igaz, hogy forradalom alatt a fejedelem törvény által nem fosz-

tatott meg a ministerek kinevezése jogától: de szintén igaz, hogy a forradalom óta egy ministerség sem volt képes, az alsóház szándoka ellenére, hat hónapig hivatalban maradni. Igaz, hogy a fejedelemnek most is megvan hatalma peereket nevezni, s mi fontosabb, a kard hatalma is kezében van: de nem kevesebb igaz, hogy a forradalom óta, e jogok gyakorlatában, mindég oly tanácsosok vezették a fejedelmet, a kik birták a nemzet képviselőinek bizalmát. Tényleg a kerekfejűek pártjának vezérei, 1642-ben, s az államférfiak, kik félszázaddal utóbb forradalmat csináltak, ugyanazon célt követték. E cél volt, hogy a tusa a korona és parlament között akkép végeztessék be, hogy a parlamentnek a végrehajtó közigazgatás fölött legfőbb ellenőrség adassék. A forradalom államférfiai ezt közvetve az uralkodóház változtatásával eszközölték. Az 1542-ki kerekfejűek, nem lévén képesek az uralkodóházat megváltoztatni, kénytelenek voltak, egyenes úton törni czéluk felé.

Azonban nem csodálhatjuk, hogy az ellenzék követelései, melyek szerint a parlamentre teljesen és formaszertint át kellett ruháztatniok azon jogoknak, melyek mindég a koronát illették, — nem csuda, mondom, ha e követelések bántották azt a nagy pártot, a melyet tisztelet a fennálló hatalom iránt, s félelem az erőszakos ujítástól jellemez. Közélebb remélte e párt, hogy békés úton tulnyomóságra jut az alsóházban; de minden ily remény meghíusult. Károly kétszinüisége engesztelhetlenné tette régi elleneit, számos mérséklett férfit, a kik épen áttérőben voltak részére, rosza-akarói sorába visszataszított, s legjobb barátit úgy elkese-ritette, hogy egy ideig, a szégyen és fájdalom miatt némán visszavonultak. Most azonban az alkotmányos royalisták

kénytelenek voltak két veszély közt választani; s kötelességöknek tartották, inkább azon fejedelem körül seregleni, kinek előbb magaviseletét kárhoztatták, s a kinek szava kevés bizalmat gerjesztett bennök, hogysen a királyi méltóságot lealáztatni, s az ország szervezetét merőben átalakíttatni engedjék. Ily érzelmek sok férfit vezettek a király részére, a kiknek erénye és tehetségei bármely ügynek becsületére váltak volna.

1642. augusztusban végre kardot vontak: s az ország minden megyéjében csakhamar két ellenséges tábor szállt fegyverbe egymás ellen. Nem könnyű meghatározni, a két versengő párt között melyik volt félelmesebb eleinte. A parlament parancsa alatt álltak London s a London körüli megyék, a hajóhad, a thamesi (temzei) hajózás s a nagy városok s kikötők többnyire. A parlament rendelkezett az ország majd minden hadi tárairól, s hatalmában volt mind a külföldről behozott kelméket, mind a hazai műipar némely jelentékenyebb termékeit megadóztatni. A király, tűzérés s hadiszerek tekintetében, rosszúl volt ellátva. Az adó, melyet a seregei által elfoglalt vidékekre vetett, valószínűleg sokkal kisebb öszletet hozott be, mint a parlament csupán London városából kapott. Pénzsegélyre nézve, valóban, főleg gazdag párthivei bőkezűségétől függött. Ezek közül sokan, hogy őt segíthessék, jószágaikra pénzt vettek föl, elzálogosították drágaköveiket; s összeolvasztatták ezüst-tálaikat és keresztelő medenczéiket. A tapasztalás azonban teljesen bebizonyította, hogy egyesek önkéntes adakozása, a legnagyobb fölhevülés korában is, nyomoru pénzforrás, a szigorú és rendszeres adóztatáshoz képest, mely, akarva nemakarva, mindenkit egyaránt terhel.

Károly azonban birt egy előnyvel, mely jól hasz-

nálva, bőséges kárpótlást nyújt vala a pénz és hadi táruk hiányáért, s a mely, minden rossz bánásmód mellett is, túlnyomóságot szerez vala, néhány hónapig, számára a hadban. Seregei kezdetben sokkal jobban harczoltak a parlamentéinél. Igaz, hogy mindkét hadsereg majdnem egészen oly férfiakból állt, a kik soha sem láttak csatatért. Mindamellett nagy volt a különbség. A parlamenti csapatok tele voltak bérenczekkel, kiket egyedül szükölködés és dologtalanság birt beállításra. Hampden ezredét egynek tartották a legjobbak közül; Hampden ezredét mindazáltal Cromwell úgy írja le, mint csupán pinczerek és gazdátlan cselédek gyülevész csoportját. A királyi hadsereg ellenben nagy részint emelkedett szellemű, hű indulatu gentlemanekből állott, a kik megszokták a becsületsértést rettentőbbnek tartani a halálnál, s hozzá voltak szokva a viváshoz, löfegyver használatához, merész lovagláshoz, s a férfias és veszélylyel járó vadászathoz, a mit helyesen neveztek a háboru képmásának. Ilyen úri emberek, kedves paripáik hátán, kisebb csapatokat vezetvén, a melyek ifjabb atyjokfiaiból, lovászaikból, erdészeikből és vadászaikból állottak, — képesek voltak az napon, a melyen táborba szálltak, derekasan végezni dolgukat apróbb csatákban. A szilárd helytállást, a kész engedelmességet, a mozdulatok gépi pontosságát, mik a rendes katonaságot jellemzik, soha sem tették tulajdonukká e derék önkéntesek. Kezdetben azonban szintoly fegyelmetlen volt az ellen, mely ellenökben állott, miként ők, s még kevesbbé tevékeny, deli és bátor. Egy ideig tehát a »cavalier«-ek majd minden csatában nyertesek voltak.

A parliament a hadvezér választásában szerencsétlen volt. Essex grófot rangja és vagyona a parlamenti párt

egyik legtekintélyesb tagjává tette. A szárazon becsülettel harczolt, s midőn a háboru kezdődött, senkinek sem volt oly nagy katonai hirneve az országban. De hamar kitetszett, hogy nem volt alkalmas fővezérnek. Kevés erély és semmi eredetiség sem volt benne. A rendszeres hadtudomány, melyet a palatinatusi háborúban tanult, nem mentette meg őt a meglepetés és teljes megveretés szégyenétől, oly vezér ellenében, mint Rupert, a ki egy vállalkozó csapatvezérnél nem tarthat nagyobb hirre igényt.

A tisztok, kik Essex alatt viselték a főparancsnokságokat, szintén nem voltak képesek pótolni, a mi ő benne hiányzott. E miatt, valóban, nem vádolhatni a parlamentet. Olyan országban, mely, a legöregebb emberek élő emlékezete óta, nem viselt szárazon nagyobbyszerű háborut, tapasztalt ügyességű s erélyű hadvezéreket nem lehetett találni. Szükség volt tehát, első pillanathban, még nem kísérelt férfiakat bizni meg; s természetesen azoknak adtak elsőséget, a kik állásuknál vagy a parlamentben kifejtett ügyességöknél fogva kitünők voltak. A választás azonban majd egyetlen esetben sem volt szerencsés. Se a nagy urakból, se a szónokokból nem lettek jó katonák. Stamford grófot, Anglia főbb nemeseinek egyikét, megverték Strattonnál a királpártiak. Fiennes Nathaniel, a ki polgári ügyek körül legtöbb tehetséget fejtett ki kortársai közt, Bristol gyáva föladásával szégyent vont fejére. Valóban ugy látszik, mindazon államférfiak közül, kik ez idő szerint magasb katonai parancsnokságokat vállaltak, egyedül Hampden vitte át a táborba is azon képességet és lélekerőt, mely őt a politikában jelessé tette.

A háboru első éve alatt az előny határozottan a királpártiak részén volt. Győzelmesek voltak mind a nyugoti,

mind az északi megyékben. Bristolt, az ország második városát, elvették a parlamenttől. Több csatát nyertek s egyetlen komoly vagy szégyenletes vereség sem érte őket. A kerekfejúek közt a balsors viszályt és elégületlenséget kezdett támasztani. A parlamentet majd összeesküvések, majd zendülések tartották riadásban. Szükségesnek hitték Londont erősíteni a királyi hadsereg ellen, s néhány ellenséges indulatú polgárt saját kapuik elé akasztatni. Nehányan a legkitűnőbb peerek közül, a kik eddig Westminsterben maradtak, az udvarhoz menekültek; kétség sem lehetett, hogy ha ez évben a »cavalier«-ek hadi működéseit belátó, erős lélek vezérli vala, Károly nemsokára diadalmasan ment volna be a Whitehallba.

De a király elszalasztotta a szerencsés pillanatot; s az soha sem tért vissza többé. 1643. augusztusban Gloucester városa előtt szállt táborba. E várost a lakosság és őrsereg oly határozottsággal ótalmazták, minőt a parlament pártfelei nem mutattak a háboru kezdete óta. London vetélkedésre tüzeltetett. A »city« polgárőrhadai önként elhatározták, bárhová elmenni, a hol szolgálatukra szükség van. Azonnal nagy erő gyűlt, s nyugot felé kezdett vonulni. Gloucester ostromával fölhagytak. A királpártiak az ország minden részeiben csüggedtek: a parlamenti párt szelleme éledt; s az elpártolt lordok, kik a minap Oxfordba futottak a Westminsterből, sietve tértek vissza Oxfordból a Westminsterbe.

S most új és nyugtalanító kórjelek kezdtek jelentkezni a sinyló politikai testen. A parlamenti pártban eleitől fogva voltak emberek, kik oly célokra törtek, melyektől azon párt többsége borzadálylyal rémült volna vissza. Ezek, vallásukra nézve, »independensek« voltak. Azt tar-

tották, hogy minden keresztyén gyülekezet, Krisztus alatt, főhatalommal bir lelki ügyekben; hogy tartományi és nemzeti zsinatokra hivatkozni nem kevesebbé szentírás-elleni dolog, mint az érseki vagy vatikáni szék elé hivatkozni; s hogy a pápistaság, a püspöki és presbyteri rendszer csak ugyanazon nagy apostasia három különböző alakja. Politikai tekintetben az »independensek«, koruk szójárása szerint, tősgyökeres irtók, vagy, korunk szelidebb kifejezése szerint radikálok voltak. Nem elégelvén a királyi hatalom korlátozását, az ó angol szerkezet romjain köztársaságot kívántak állítani. Eleinte csekély fontosságúak voltak, számra és nyomatékra nézve egyaránt; azonban két évig sem tartott a háboru, mikor már nem ugyan a legszamosabb, de leghatalmasb felekezetté lőnek az országban. A régi parlamenti vezérek közül néhányan elhaltak, mások elvesztették a közbizalmat. Pym, fejedelmi tisztességgel temettetett a Plantagenetek közé. Hampden önmagához méltóan esett el, midőn hasztalan törekedett példája által seregét bátorítani, hogy Rupert harczias lovasságával szembeszálljon. Bedford hűtlenné lett az ügyhez. Northumberlandról tudva volt, hogy se hideg se meleg. Essex és hadnagyai kevés erélyt és ügyességet mutattak a hadi működések vezetésében. Ily körülmények közt történt, hogy az independensek buzgó, elszánt, s egyezkedéstől idegen pártja emelni kezdte fejét mind a táborban, mind az alsóházban.

E felekezetnek Cromwell Oliver volt lelke. A béke foglalkozásaira növelve, negyven évesnél idősebb korában a parlament hadseregében tisztséget vállalt. Alig lett katoná s a lángész éles pillanatával észrevette, a mit Essex és a hozzá hasonlók, minden tapasztaltságuk mellett, sem voltak képesek kitalálni. Világosan látta ő, miben állt a roya-

listák ereje, s mily eszközökkel lehetett csupán az erőt legyőzni. Láttá, hogy a parlament hadseregét újra kell alakítani. Láttá, hogy e célra bőséges és igen jó anyagok vannak, nem oly tündöklők ugyan, de szilárdabbak, mint a minőkből a király vitézlő csapatai alkotva voltak. Ujonczokat kellett keresni, kik nem csupán zsoldért szolgáltak, tisztas állású s szilárd jellemű ujonczokat, kik istenfélők, s a közsabadság mellett buzognak. Ilyen férfiakból állította saját ezredét, s Angliában addig nem ismert szigorú fegyelem alá vetvén őket, egyszersmind rettentő erejű izgatószerkeket nyújtott értelmi és erkölcsi valójuknak.

Az 1644. év eseményei teljesen bebizonyították magasabb tehetségeit. Délszakon, hol Essex volt főparancsnok, folyvást szégyenteljes balesetek érték a parlament haderejét; míg északon a marston-moori győzelem, mi másutt vesztve lőn, mindent teljesen helyre pótolta. Nem kevesebbé komoly csapás volt ama győzelem a royalistákra, mint arra a pártra, mely eddig uralkodó volt a Westminsterben; mert tudva volt, hogy az ütközetet, melyet a presbyterianok már gyalázatosan elvesztettek, Cromwell erélye s az általa képezett harcosok dönthetlen vitézsége nyerte meg.

Ez események az önmegtágadási határozatot s a hadsereg újból alakítását vonták maguk után. Essex és a kik alatta főtisztségeket viseltek, diszes ürügyek alatt s a tisztelet minden jeleivel, többnyire elmozdítottak; s a háború folytatása nagyon különböző kezekre bízott. Fairfax, e derék katona, de gyöngye határozatlan elmű ember, lőn a haderő névszerinti főparancsnoka; de valódi feje Cromwell volt.

Cromwell az egész hadsereget ugyanazon elvek szerint sietett rendezni, a melyek szerint saját ezredét alkotta.

Ez által a háború sorsa el lőn határozva. A »cavalier«-eknek most az övékhez hasonló bátorság, s még nagyobb lelkesedés s olyan fegyelem ellen kellett küzdeniök, a minő nálok egészen hiányzott. Rövid időn közmondássá lett, hogy Fairfax és Cromwell katonái más fajú had, mint Essex katonái voltak. Nasebynél történt az első nagy ütközet a royalisták és a parliament ujdonalakitott hadseregei között. A kerekfejűek győzelme teljes és eldöntő volt. Gyorsan követte azt folyvást több diadal. Nehány hónap alatt az ország egészen a parliament hatalma alá került. Károly a skótokhoz menekült, a kik őt, nemzeti jellemök nem nagy dicséretére, angol alattvalóinak kiadták.

Mialatt a háború kimenetele még kétes volt, a házak a primást kivégeztették, hatóságuk körében eltiltották a liturgia használatát s mindenkit fölhívtak, aláírni ama hires oklevelet, a mely »solemn league« és »covenant« néven ismeretes. Midőn a harcznak vége lett, még nagyobb hévvel láttak az átalakítás és visszatorlás munkájához. Az ország egyházi szerkezete új alakot nyert. A régi papság nagy részét kivetették javadalmaiból. A royalistákra, kiket a királynak adott bő segélyezés már elszegényített, olykor egészen tönkretevő pénzbüntetések rovattak. Sok vagyont elkoboztak. Sok számüzött »cavalier« czélszerűnek látta, roppant költségen vásárolni meg a győzelmes felekezet kitünő tagjainak pártfogását. A korona, püspökök és káptalanok roppant uradalmait lefoglalták, s vagy eladományozták, vagy árverés alá bocsátották. E kifosztások következtében Anglia földének nagy része egyszerre eladóvá lett. A pénz szüke, a vásár tularasztása miatt s mivel a jogczim nem volt biztos, s a félelem a vevőkül jelenkező hatalmasoktól akadályozta a szabad versenyt, — az ár gyakorta csak névsze-

rinti volt. Ilyképen sok régi, tisztcs család elenyészett, hogy többé hire sem hallatszott; s számos új ember lett hirtelen dúsgazdag.

De minthogy a házak ily módon éltek hatalmukkal, hamar kisikamlott az kezeik közöl. Oly erő létesítése szerzte azt nekik, a melyet nem tudtak fékezni. 1647. nyarán, mintegy tizenkét hóval azután, hogy a »cavalierok« utósó erőssége magát a parlamentnek alávetette, kényszerítve lett a parlament magát tulajdon katonáinak alávetni.

A következő tizenhárom év folytán Anglia különböző név és alak mellett, valóban karddal kormányoztatott. Se azelőtt, se azután soha nem volt hazánkban a polgári hatalom katonai uralkodás alá vetve.

A hadsereg, a mely most az államban felülkerekedett, nagyon különbözött minden más seregtől, mely azóta közöttünk látható volt. Jelenleg a közkatonának nincs annyi zsoldja, a mely az angol napszámosok legalsó osztályán kívül, keresetmódjától bárkit elvonzana, s a tisztől szinte áthághatlan korlát választja el. Kik a szolgálatban magasra jutnak, legtöbbsnyire pénzen veszik az előléptetést. Anglia távol tartományai oly számosak és terjedelmesek, hogy mindenkinek, a ki a sorkatonaság közé áll, készen kell lennie, hogy hosszas időt számkivetésben s néhány évet olyan éghajlat alatt tölt, mely az európai faj egészségének s testi erejének ártalmas. A parlament hadserege a honi szolgálatra volt állítva. A közkatona zsoldja sokkal több volt a nép nagy tömege napszámánál; s ha értelmiség és bátorság által magát kitüntette, főtisztségekre tarthatott számot. A hadsorok ennél fogva oly egyénekből alakultak, a kik állapotuk és nevelésük tekintetében felül állottak a sokaságon. E józan, erkölcsös, szorgalmas és gondolkodni szokott fér-

fiakat nem inség kényszerűsége, nem ujság avagy féktelenség áhítása, nem a tisztek toborzási csele, hanem politikai és vallásos buzgalom s e mellett a kitüntetés s előléptetés vágya indította fegyverfogásra. Büszkeségök volt, mint ünnepélyes határozataikban kifejezve találjuk, hogy őket nem erőttették a hadi szolgálatra, s nem is főleg nyereségvadászat miatt álltak abba, hogy ők nem janicsárok, hanem szabadoknak született angol férfiak, kik saját jószántukból vetették kockára életüket. Anglia szabadságaért és vallásáért, s a kiknek joguk volt sőt kötelességük, örködni a nemzet jólléte fölött, a melyet megmentettek.

Ily módon alakult haderőnek, hatálya csorbitása nélkül, lehetett engedni némi szabadságot, mely bármely más seregben minden fegyelmet fölbontott volna. Általában oly katonaság, mely politikai klubbokba alakulva, követeket választana, s az állam legfontosb kérdéseire nézve határozatokat hozna, csakhamar minden korláton át fogna törni, megszűnnék hadsereg lenni, s a leggonoszabb és veszélyesebb népcsoportozattá változnék. Korunkban nem volna tanácsos, valamely ezredben vallásos gyülekezeteket engedni, hol a szentírásban járatos káplár vezetné csekélyebb malasztot nyert ezredese ájtatoskodását, s megdorgálná bűnbe esett őrnagyát. De annyira ment a Cromwell által képzett harczosok értelmisége, komolysága s önuralma, hogy táborukban politikai és vallásos szervezet a katonai szervezet romlása nélkül, fenállhatott. Ugyanazon férfiakat, a kik tisztükön kívül, mint demagogok és tábori egyházszónokok voltak ismeretesek, rendületlenség, rendszeretet és kész engedelmesség különböztette meg az őrhelyen, fegyvergyakorlaton, és csatatéren.

Háboruban e rendkívüli erő ellenállhatlan volt. Crom-

well rendszere az angol népet jellemző dönthetlen bátorságot ösztönözte és szabályozta egyszersmind. Más vezérek szintoly szoros rendet tartottak. Más vezérek szintoly hő buzgóságra lelkesítették harczosaikat. De a legszigorubb fegyelem, a leghöbbs lelkesedéssel csupán az ő táborában volt található. Sergei gépi pontossággal s a keresztes hadak legszilajabb túlhevétől lángolva mentek győzelemre. E hadsereg, attól fogva, midőn ujra alakittatott, mindaddig, miglen eloszlatták, se a britt szigeten, se a szárazon nem talált ellenre, mely támadását kiállotta volna. A puritán harczosok angol, skót, ír földön és Flandriában, gyakori nehézségek közepett, olykor háromszorta nagyobb erővel szemközt, nem csak legyöztek, de mindig összerontottak, darabokra törtek minden erőt, mely ellenök szegült. Végre megszokták az ütközet napját, mint diadalnapot tekinteni, s megvető elbizottsággal indultak Európa leghiresebb zászlóaljai ellen. Turenne megdöbbsent a férfias örömsriadáson, melyel angol szövetségesei csatára mentek, s valódi katonai gyönyörévet nyilvánított, midőn tapasztalta, hogy Cromwell láncásaiban már szokássá vált, örvendezni az ellenség megpillantásán; s a számüzött »cavalier«-ek a nemzeti büszkeség érzetével látták, hogy honfitársaik egy hadteste, számra felülhaladva az ellenségtől s elhagyatva szövetségeseitől, miként verte vissza s üzte hanyatthomlok maga előtt a spanyol gyalogságot, s miként tört utat a sánczba, melyet Franciaország legügyesb tábornagyai (marschals) épen bevehetlennek nyilatkoztattak.

De a mi Cromwell hadait más hadsergektől leginkább megkülönböztette, a szigorú erkölcsiség s istenfélelem volt, mely minden csapatot áthatott. A legbuzgóbb royalisták elismerték, hogy ezen különös táborban esküvés nem hallat-

szott, részegség avagy játék nem volt látható, s a békés polgárnak tulajdona és a női becsület szentnek tartatott. Ha bántalmak történtek, egészen másneműek voltak, mint a minő kihágásokat győzelmes hadak rendesen elkövetni szoktak. Egy szolgáléány sem panaszkodhatott a vörösruhások durva szerelmeskedése miatt. Egy lat ezüstöt sem vittek el az ötvösök boltjaiból. De egy pelagian egyházi beszéd, vagy valamely ablak, melyre a szüzanya s a gyermek valának festve, oly ingerültséget idéztek elő a puritán seregben, a mit a tiszték csak a legnagyobb erőködéssel bírtak lecsillapítani. Cromwellnek egyik legnehezebb föladata volt, visszatartóztatni musketirjeit és dragonyosait, hogy fegyveres kézzel ne támadják meg azon lelkészek szószékeit, a kik, azon időkor nyelvél élve, nem papoltak izletesen; s számos székesegyházunk maig is hordja azon gyűlölet bélyegeit, a melylyel ama szigoru szelleműek a pápistaság minden nyomait tekintették.

Még e hadseregnek sem volt könnyű az angol népet fékentartani. Alig kezdette a nemzet érzeni a katonai zsarnokság nyomását, nem türve e szolgaságot, tüzes harcra kelt ellene. Lázadások törtek ki oly megyékben is, melyek a közelebbi háboru alatt leginkább hódoltak a parlamentnek. Valóban maga a parlament is jobban irtózott régi védelmezőitől, mint régi elleneitől, s Károlylyal, a hadsereg rovására, egyezkedni óhajtott. Skócziában ugyanekkor szövetség alakult a royalisták és presbyteriek nagy része közt, mely az independensek tanaitól iszonyodott. Végre kitört a zivatar. Norfolk, Suffolk, Essex, Kent, Wales vidékein zendülés ütött ki. A Temzén álló hajóhad egyszerre a királyi színeket tüzte ki, tengerre szállott s a délszaki partot fenyegette. Nagy skót erő lépte át a határt, s Lan-

cashire felé nyomult. Gyanítani lehetett, hogy e mozgalmakat mindkét ház többsége titkos megelégedéssel szemlélte.

A hadsereg jármát azonban nem lehetett imigy lerázni. Mig Fairfax a főváros körül a lázadásokat elnyomta, Olivér szétverte a walesi fölkelőket, s váraikat romokban hagyva, a skótok ellen ment. Seregei, a lázadókhöz képest, csekély számmal voltak; de nem igen volt szokása, ellenségeit számba venni. A skót hadsereg teljesen semmivé tétett. Változás történt a skót kormányban. Edinburghban a király irányában ellenséges kormány alakított; s Cromwell, katonáinak még inkább kedvence, mint valaha, diadalmasan tért Londonba vissza.

S most bizonyos szándok, a mit a polgári háboru kezdetén senki sem mert volna érinteni, s mely az úgynevezett ünnepélyes szövetekezéssel és »covenant«-tal oly kevésé volt összeférhető, mint Anglia régi törvényeivel, — némi határozott alakot kezdett öltetni. Az ádáz harczosok, kik a nemzet fölött uralkodtak, több hónapon át, rémitő boszút forraltak a fogoly király ellen. Mikor és miképen származott e terv; vajon a hadvezértől szivárgott-e a seregek közé, vagy a hadseregből ment által a hadvezérre; vajon a politikának kelljen-e tulajdonitni, mely a vakhevet csak ürügyül használta, vagy a vakbuzgalomnak, mely erőszakos rohamába sodorta a politikát, — oly kérdések, a melyekre mai nap sem lehet teljes biztossággal felelni. Mindent összevéve, mindazáltal, valószínűnek látszik, hogy a ki vezérelni látszott, valóságban csak vitetett, s hogy ez alkalommal, miként, néhány év mulva, egy más alkalommal saját ítéletét és hajlamait föláldozta hadserege kívánatainak. Mert az általa létrehozott erő oly hatalom volt, a melyet maga sem birt mindég fékezni; s hogy rendesen pa-

rancsnokolhasson, szükség volt olykor engedelmeskednie. Nyilván erősítette, hogy ő nem volt a dolog megindítója, az előleges lépések tudomása nélkül történtek, s nem tanácsolhatja a parlamentnek, hogy megtegye a csapást, de ő saját érzelmeit aláveti a körülmények hatalmának, mikben a gondviselés szándokainak jelenségeit látja. Divatba jött e nyilatkozatok az azon képmutatás példái gyanánt tekinteni, a melylyel közönségesen vádolták. De a kik képmutatónak nyilatkoztatják, azok sem igen merik őt bolondnak mondani. Meg kellene tehát mutatniok, hogy valamely czélja volt, a mi végett a hadsereget titkon azon útra ösztönözte, a melyet maga nyíltan nem mert ajánlani. Képtelenség föltenni, hogy ő, kit becsületes ellenei soha sem állítottak ugy elő, mint gyáva, kegyetlen vagy engesztelhetlen boszulót, — élete legfontosb lépését csupán rossz akaratból tette volna. Sokkal bölcsebb volt ő, hogysen ne tudta volna, hogy, a királyi vér kiontásába beleegyezvén, oly tettet követ el, mely kiengesztelhetlen, s mi nem csak a királypártiakat, hanem a parlament párthivei kilencz-tized részét is fájdalommal és iszonyattal fogja eltölteni. Bármely álmoképek ringattak is másokat, ő bizonyára se a régi szabásu köztársaságról, se a szentek ezredéves uralkodásáról nem álmodozott. Ha már akkor vágyakozott egy új uralkodóház alapítója lenni, kétségtelen, hogy I. Károly sokkal kevesebbé veszélyes vetélytárs volt, mint II. Károly leendett. I. Károly halála perczében azonnal minden »cavalier« hűsége, teljesen át fogott szállani II. Károlyra. I. Károly fogoly volt; II. Károly szabad. I. Károly azok nagy része előtt, a kik kivégeztetése gondolatától is borzadtak, gyanu és idegenkedés tárgya volt; II. Károly mindazon érdeket, melyet viszontagságos ifjuság és ártatlanság szerez, föl fogta kelteni. Nem

lehet, hogy ily nyilvánlevő, fontos tekintetek azon kor legmélyebb politikusának figyelmét elkerülték volna. Az a való, hogy volt idő, midőn Cromvell a király és parlament közt közbenjáró akart lenni, s a meghasonlott országot, a királyi név tekintélye alatt, akarta a kard hatalmával újra rendezni. E szándokához hű maradt, miglen katonáinak ellenszegülő szelleme s a király orvosolhatlan kétszinúsége azzal fölhangyia kényszerítették. A táborban egy felekezet zajosan kezdte kérni fejét az árulónak, ki Agaggal alkudozott. Összeesküvések alakultak. Fenhangon fenyegetöztek perbefogatással. Lázadás tört ki, melyet Olivér minden szilárdsága és erélye alig birt lecsillapitni. S bár, szigoruságot nyájassággal okosan egyeztetve, sikerült a rendet helyreállitnia, látta, hogy a legnagyobb nehézséggel és veszéllyel járó föladat lenne, mérkőzni azon harczosok dühével, a kik a megbukott zsarnokban önmagok és istenök ellenségét látják.

Ugyanekkor még inkább nyilvánvaló lett, mint valaha, hogy a királyban bizni nem lehet. Károlyon erőt vettek bünei. Valóban olyasok valának e bünök, a melyek rendszeren bajok és bonyodalmak közt tűnnek föl a legkiáltóbb színben. Csel a gyöngének természetes védszere. Oly fejedelem tehát, a ki természetileg álnok a hatalom tetőpontján is, nem könnyen fog, balsors és viszontagságok középett, nyiltságot tanulni. Károly nem csak lelkiismeretlen, de nagyon szerencsétlen képmutató is volt. Soha sem volt politikus, a kire annyi ravaszság és csalás sült volna ki ellenmondhatlanul. Nyilván elismerte a westminsteri házakat törvényes parlamentnek, ugyanakkor titkos iratbantanácsa előtt, semmisnek nyilvánította az elismerést. Nyilvánosan tiltakozott minden gondolat ellen, mintha népe el

len az országba idegen segílyt akarna hívni: titokban Franciaországtól, Dániától és Lotharingiától segedelmet kért. Nyilvánosan tagadta, hogy pápistákat alkalmaz: ugyanakkor tábornokaihoz titkos parancsokat küldött, hogy minden pápistát, a ki szolgálni akar, alkalmazzanak. Oxfordban nyilvánosan magához vette a szentséget, annak zálogául, hogy a pápisták iránt soha még engedékeny sem lesz: titokban bizonyossá tette nejét, hogy szándoka türni Angliában a pápista vallást; s Glamorgan lordot fölhatalmazta, ígéretet tenni, hogy a pápista egyház Irhonban fel fog állittatni. Később biztosa rovására akarta magát menteni. Glamorgan feddést kapott egy királyi kéziratban, mely arra való volt, hogy mások is olvassák, s megdicsértetett egy másikban, a melyet csak magának lehetett látnia. Az őszinteség hiány valóban annyira erőt vön a király egész valóján, hogy leghűbb baráti sem tartóztathatták magokat, egymás közt keserves és szégyenletes panaszkodástól tekervényes politikája miatt. Mondák, hogy csatavesztései nem okoztak nekik oly nagy fájdalmat, mint cselszövényei. Mióta fogolylyá lett, nem volt a győztes pártban felekezet, mely hizegesei- és mesterkedéseinek tárgya nem lett volna: de soha sem volt boldogtalanabb, mint midön Cromwellnek kísérlte meg hizelegni s egyszersmind áskálódni ellene.

Cromwellnek arra kellett magát elhatároznia, akarja-e pártja és hadserege ragaszkodását, saját nagyságát, sőt tulajdon életét is kockáztatni, oly kísérllet által, mely valószínűleg meg fogott hiusulni, hogy megmentsen egy fejedelmet, a ki előtt semmi kötelezettség nem érvényes. Sok lelki küzdelem, kétely és hihetőleg sok ima közt, elhatározta magát. Sorsára hagyta Károlyt. A hadsereg szentei elvégezték, hogy az ország régi törvényei s a nemzet

mondhatni közös érzelmei daczára, a király vérével adóz-
 zék. Ő egyideig szerencsétlen elődeihez, II. Edvard és II.
 Rikkárdéhoz, hasonló halált várt. Ily árulás veszélye azon-
 ban távol volt tőle. A kiknek kezében volt, nem éji orgyil-
 kosok voltak. A mit ők tettek, azért cselekedték, hogy lássa
 ég és föld s fenmaradjon örök emlékezetben. Ők magát a
 botrányt, a melyet okoztak, ohajtották élvezni. Hogy
 Anglia ó alkotmányával s közvéleményével a király kivé-
 geztetése merőben ellenkezett, — e körülmény különös in-
 gerűvé tette a királyölést az előtt a felekezet előtt, mely
 teljes politikai és társadalmi forradalmat készült csinálni.
 Hogy szándékukat végbeviassék, szükség volt előbb a kor-
 mány gépezetének minden részét összetörniök; s e kényszer-
 rűség inkább kedves, mint sajnos volt előttök. Az alsóház
 határozatot hozott, mely a királylyal való egyezkedésre cél-
 zott. A katonák erőszakkal kizárták a többséget. A lordok
 egyhangulag elvetették az indítványt, hogy a király törvény
 elé állitassék. Házuk azonnal bezáratott. Egy törvényes
ítélőszék sem akarta elfogadni a birói tisztelet a jogszolgál-
 tatás kútfeje fölött. Forradalmi törvényszéket állitottak. E
 törvényszék Károlyt zsarnoknak, árulónak, gyilkosnak és
 közellenségnek nyilatkoztatta; s ezer meg ezer néző láttá-
 ra, saját palotájának étcsarnoka előtt fejezték le.

Rövid időn kitetszett, hogy azon politikai és vallásos
 vakbuzgók, a kiknek tulajdonithatni e tettet, nem csak bűnt,
 de hibát is követtek el. A fejedelemnek, a kit népe eddig
 főleg roszaságairól ismert, alkalmat szereztek, hogy egy
 nagy színpadon, minden nemzet és kor szemei előtt, némi
 olyas tulajdonokat tüntessen föl, melyek ellenállhatlanul
 csodálkozást és szeretetet gerjesztenek az emberiségben, —
 a lovagias férfiú emelkedett szellemét, s a töredelmes keresz-

tyén béketürését és szelidségét. Mi több, bosszújokat akkép hajtották végre, hogy a kinek egész élete Anglia szabadságai ellen intézett megtámadások hosszú sora volt, most úgy látszott meghalni, mint vértanuja azon szabadságok ügyének. Egy demagog sem tön soha oly benyomást a közvéleményre, mint a fogoly király, ki ezen végperczben, megtartva minden királyi méltóságát s törhetlen bátorsággal nézván a halállal szembe, szavakat kölcsönzött elnyomott népe érzelmeinek, férfiasan tiltakozott a törvényben ismeretlen ítélőszék ellen, a katonai erőszaktól az alkotmány elveire hivatkozott, kérdezte, minő joggal zárattak ki az alsóház legtiszteletreméltóbb tagjai s fosztatott meg a lordok háza törvényhozói tisztétől, s elmondta könyező hallgatónak, hogy nem csak saját ügyét, hanem az övéket is védelmezi. Hosszas rosz kormányzását, számtalan hitszegését mind elfeledték. Emlékezete, alattvalói nagy többségének elméjében, azon szabad intézményekkel lön összekötve, a melyeknek lerontásán sok évig működött: mert azok a szabad intézmények vele együtt vesztek el, s a fegyverigázta közönség gyászos, néma csendében, egyedül ő emelte szavát azok védelmére. E naptól veszi kezdetét a visszahatás az egyeduralom és számüzött ház érdekében, s e visszahatás nem szünt meg előbb, míg a trón, régi méltóságában, újra föl nem emeltetett.

Eleinte azonban, úgy látszott, mintha a királygyilkosok új erélyt meritettek volna a véráldozatból, a mely őket egymással a legszorosban egybefűzte, s egyszersmind örökre elkülönözte honfitársaik nagy testületétől. Angliát köztársaságnak nyilatkoztatták. Névszerint a csekély számra olvadt alsóház volt az államban legfőbb hatalom. Tényleg a hadsereg és főbb nagyai intéztek mindent. Olivér válasz-

tott. Megnyerte katonái szivét, s polgártársainak majd minden egyéb osztályaival szakasztott. Alig lehetett mondani, hogy táborhelyén és várain kívül pártja volt volna. Az erő azon elemei, a melyek, midőn a polgárháboru kitört, szemközt állottak, most egyesültek ő ellene; a »cavalier«-ek, a kerekfejűek nagy többsége, az angol, a presbyteri, a római kath. egyház, Anglia Skóczia és Irföld mindnyájan. De oly szellemmel és határozottsággal birt, a mely képes volt legyőzni és összerombolni mindent, a mi utjába gátot vet vala, s a mi által honának korlátlanabb urává tudott lenni, mint bármely törvényes királya lehetett valaha; egyszer-smind honát is félelmesbbé és tiszteletesbbé tehetette, mint törvényes királyainak uralma alatt, sok nemzedéken által, volt valaha.

Anglia már föl hagyott a küzdéssel. A más két királyság azonban, melyeket a Stuartok kormányoztak, ellenséges volt az új köztársaság iránt. Irhon római katolikusai, s Skóczia presbyterjei előtt egyaránt gyűlöletes volt az »independens« felekezet. Azon országok, a melyek az imént pártütők voltak I. Károly ellen, mindketten elismerték most II. Károly tekintélyét.

De Cromwell erélye és ügyessége előtt mindennek meg kellett hajolni. Néhány hónap alatt leigázta Irhont, a mint még soha sem volt leigázva, ötszázados mézszárlás alatt, az első normanok partraszállta óta. Föltette magában, a népfajok és hitfelekezetek ama harcának, mely oly soká dúlta e szigetet, végetvetni, határozottan uralkodóvá tevén az angol és protestans népiséget. Párthivei szilaj lelkesedésének, e czélból, féket eresztett, háborút indított, minőt Izrael viselt a kanaánbeliek ellen, kardrahányatta a bálványozókat, úgy hogy nagy városok lakosok nélkül hagyattak, sok

ezeret kiűzött a szárazföldre, számos ezret Nyugotindiába szállított, s a támadott ürt tömérdek szász vérű és kalvinista hitű gyarmatosokkal töltötte be. Rendkívüli dolog, hogy a meghódított ország e vaspálcza alatt a jólét némi külszínét kezdte mutatni. Kerületek, melyek kevéssel azelőtt oly vadak voltak, mint a hol Connecticut első megszállói a vörös emberekkel harczoltak, néhány év alatt Kent- és Norfolkhoz lettek hasonlóká. Új épületek, utak és ültetvények voltak láthatók mindenfelé. A jószágok jövedelme gyorsan emelkedett; s nem sokára panaszták az angol földbirtokosok, hogy minden piacot irföldi termények töltöttek el, s védtörvényeket követeltek.

A győzelmes vezér, a ki, mint valódilag már rég volt, most névszerint is főparancsnoka lón a köztársaság hadseregeinek, — Irföldről Skócia ellen fordult. Ott volt az ifju király. Beleegyezett, hogy presbyterinek vallja magát s aláírja a »covenant«-ot; s ez engedmények viszonzásául, a komoly és szigorú puritánok, kik Edinburghban a hatalommal rendelkeztek, megengedték, hogy a koronát föltegye, s fölvigyázatuk és ellenőrzésök alatt, ünnepélyes és komor udvart tartson. E gyűnyos hódolat rövid ideig tartott. Két nagy ütközetben semmivé tette Cromwell Skócia haderejét. Károly futással mentette meg életét, s csak nagy nehezen került el atyja sorsát. A Stuartok régi királysága először hódíttatott meg teljesen. Függetlenségének, melyet a leghatalmasb és legügyesebb Plantagenetek ellen oly férfiasan megvédett, nyoma sem maradt fen. Az angol parlament szabott törvényt Skóciának. Angol birák tartottak törvényszéket Skóciában. Maga azon hajthatlan egyház is, a mely annyi kormány ellenében helytállott, alig merészelte szavát hallatni.

Eddig legalább látszólagos egyetértés volt a harcosok közt, a kik Irhont és Skócziát leigázták és a Westminsterben székelő politikusok közt; de a veszély által összetartott egyezséget fölbontotta a győzelem. A parlament fedlte, hogy csak a hadsereg teremtménye volt. A hadsereg kevésbé volt hajlandó, mint valaha, a parlament parancsainak magát alávetni. Valóban azon kevés számú tagnak, a kikből a megvetőleg »csonká«-nak nevezett alsóház állott, nem volt több igénye a nemzet képviselőinek tartatni, mint a hadvezéreknek. A vita csakamar törésre került. Cromwell fegyveresekkel töltötte meg a házat. Az elnököt kidobták székéből, a hatalom jelét elvették az asztról, a termet kiürítették s az ajtót bezárták. A nemzet, mely a tusázó felek közül egyiket sem szerette, de kénytelen volt, akarata ellenére is, becsülni a tábornok képességét és határozottságát, ha nem is tetszéssel, béketűrőssel szemlélte a dolgot.

A király, a lordok, az alsóház, egymás után most mind le voltak győzve és verve; s úgy látszott, Cromwell egyedül örökölte mindhármuk hatalmát. Némi korlátok közé volt mindazáltal szorítva, épen azon hadsereg által, a melynek roppant hatalmát köszönte. Azon rendkívüli hadtest, legnagyobb részint buzgó köztársaságiakból állott. Midőn honukat szolgaságba döntötték, azon hiedelemmel ámitották magokat, hogy azt szabaddá teszik. A könyv, melyet mindenek fölött tiszteltek, oly előzményt nyújtott nekik, mely gyakran nyelvökön forgott. Igaz, hogy a tudatlan és hálátlan nép zugolódott szabaditói ellen. Szintugy zugolódott egy más választott nép is vezére ellen, a ki őt a szolgaságnak házából, kinos és félelmes utakon, tejjel és mézzel folyó földre vezérelte. Azon vezér mindazáltal önmaguk ellenére is megszabadította rokonait; s nem rettent

vissza, mikor borzasztó példát kellett adni az ígért szabadság megvetőin, a kik Egyiptom húsfazékait, munkaőreit és bálványait visszaóhajtották. A szent harcosok célja, a kik Cromwellt környezték, egy szabad és istenfélő köztársaság alapítása volt. E célra készek voltak, tartózkodás nélkül, bármely erőszakos és törvénytelen eszközöket használni. Nem volt lehetlen segedelmökkel egyeduralmat állítani föl, mely valóban korlátlan lett volna; de valószínű volt egyszersmind, hogy segélyöket azonnal el fognák vonni oly uralkodótól, a ki, habár szoros alkotmányos korlátok mellett, a királyi czimeket és méltóságokat fölvenni megkísértené.

Cromwell érzelmei merőben különbözők voltak. Nem az vala ő már, a ki volt; s nem volna igazságos dolog, a változást, mely nézeteiben történt, csupán önző nagyravágás eredményének tekinteni. Midőn a hosszú parlamentbe lépett, falusi magányából csekély könyvtudományt, nagy dolgok körül semmi tapasztalást, s olyan kedélyt hozott magával, melyet a kormány és papuralom hosszas zsarnoksága epével töltött el. A következő tizenhárom év alatt nem közönséges politikai növelésen ment át. Főszereplő volt egy egész sor forradalomban. Sok ideig lelke s végre feje egy felekezetnek. Seregeket vezérlett, ütközeteket nyert, szerződéseket kötött, országokat hódított, békitett ki és rendezett. Valóban igen különös lett volna, ha nézetei ugyanazok maradnak, mint azon napokban voltak, midőn elméjét főleg földi és hitvallása foglalták el, s midőn a legnagyobb esemény, mely élte folyamában változást okozott, egy huutingdoni marhavásár vagy imagyülés volt. Látta, hogy némely újítási tervek, a melyek mellett egykor buzgólkodott, magokban se jók, se roszak nem levén, az ország közérzelmeivel ellenkeznek, s hogy, ha azon tervekhez ragaszkodik,

csak örök zavarok várnak reá, melyeket a fegyver folytonos használatával kell elnyomni. Ohajtotta tehát egész lényegében visszaállítani azt a régi alkotmányt, melyet a nép többsége mindig szeretett, s a melyért epedett most. Az ösvény, a melyen utóbb Monk indult, zárva volt Cromwell előtt. Egy irtózatoss nap emlékezete örökre elválasztotta a Stuartháztól a nagy királygyilkost. Nem maradt egyéb hátra, mint magának lépni a régi angol trónra s az ó angol alkotmány szerint országolnia. Ha ezt végrehajtja, remélhette, hogy a roncsolt állomány sebei gyorsan behegednek. Tisztes és békés férfiak nagy számmal seregelenek vala körül. Azon royalisták, a kik inkább intézményhez, mint személyhez ragaszkodtak, a királyi méltósághoz inkább, mint I. vagy II. Károlyhoz, rövid idő mulva Olivér királynak csókolnak vala kezét. A peerek, kik most daczosan félrevonulva falusi lakaikban vesztegeltek, s vonakodtak legkisebb részt venni a közügyekben, — e peerek örömmel foglalják el ujra helyeiket, ha a hatalmat bíró király irata felsőházukba meghívja őket. Northumberland és Bedford, Manchester és Pembroke büszkén viszik a koronát és sarkantyúkat, a királyi pálczát és golyót az aristocratia visszaállítója előtt. A népet lassanként hódolat érzelmei kapcsolják vala az uj uralkodóházhoz; s ez uralkodó ház alapítójának elhunytával, a királyi méltóság, közegyezés szerint, fogott volna szállani maradékára.

Az értelmesb royalisták szerint helyesek voltak e nézetek, s ha Cromwell saját ítéletét követheti vala, a száműzött ág soha sem helyezettett volna vissza. Terve azonban merően azon egyetlen osztály érzelmeibe ütközött, a melyet nem lehetett megbántania. A »király« név gyűlöletes volt a katonák előtt. Nehányan köztök már sem örömet láttak

a közigazgatást egyes ember kezeiben. A nagy többség, mindazáltal, kész volt tábornokát, mint a köztársaság választott fő tisztviselőjét, támogatni minden felekezet ellen, a mely hatalmának ellenszegült: de nem akartak ráállani, hogy a királyi czimet fölvegye, vagy hogy a méltóság, mely személyes érdemeinek méltó jutalma volt, örökösének nyilvánítassék családjában. Minden a mit tehetett, csupán az volt, hogy az új köztársaságnak, a mennyire a hadsereg megszenvedi, hasonló alkotmányt adjon, minő az egyeduralom régi alkotmánya volt. Hogy hatalomra jutása egyedül saját cselekvényének ne lássék, tanácsgyűlést hívott egybe, részint oly egyénekből, a kiknek pártolására számíthatott, részint olyanokból, a kiknek ellenzésével bizvást daczolhatott. E gyűlekezet, melyet ő parlamentnek nevezett, s a melyet egyik legkitűnőbb tagjáról gúnyosan Barabone parlamentjének neveztek, miután rövid ideig közmegvetés tárgya volt, visszaadta a tábornok kezébe a hatalmat, a melyet tőle nyert, s szabad tért engedett neki kormányzási terv készítésére.

Terve eleitől fogva nagyon hasonlított az ó angol alkotmányhoz; s néhány év mulva biztosnak hitte még tovább menni, s a régi rendszert, új nevek és formák alatt, majd minden részében visszaállítani. A királyi czim nem újított meg; hanem a királyi jogokkal egy lord protector (Lord High Protector) ruháztatott föl. Az uralkodó nem fölségnek, hanem »ő magasságának« neveztetett. Nem koronázták meg s nem kenték föl a westminsteri apátságban; de ünnepélyesen trónra ültették, az állam kardjával övezték, bibor öltönyt adtak reá, s gazdag bibliát nyújtották át neki Westminster csarnokában. Tisztét nem nyilatkoztatták

öröködésinek : de reá bízott utóda kinevezése ; s kétségtelen volt, hogy fiát fogja azzá nevezni.

Az alsóház lényeges része volt az új alkotmánynak. Ezen testület alakításában a protector oly bölcseséget és közszellemet tanusított, melyet kortársai nem méltányolnak eléggé. Messzelátó férfiak már észrevették a régi képviseleti rendszer hibáit, bár nem voltak még szintoly komolyak, mint később lettek. Cromwell ugyanazon elvek szerint javította e rendszert, a melyek szerint Pitt, százharmincz év múlva, javítani megkísérelte, s a melyek szerint végre korunkban javították. A kis helységek még kiméletlenebbül megfosztattak jogaiktól, mint 1832-ben ; s a megyei kövek számát tetemesen növelték. Igen kevés képviseletlen város emelkedett még akkor jelentékenységre. E városok közül Manchester, Leeds és Halifax voltak legkitünőbbek. Mindhárom képviseletet nyert. A főváros képviselői számát szaporították. A választási jog úgy alakított, hogy minden értékkel bíró ember, akár volt szabad földbirtoka, akár nem, szavazattal birt a megyében, a hol lakott. Nehány skót és néhány Irföldre települt angol gyarmatos is meghivatott a gyülekezetbe, a mely a Westminsterben, a brit szigetek minden részeinek törvényt volt hozandó.

Nehezebb föladat volt felsőházat alakítani. A népuralom nem szorul az elévülés támaszára. Egyeduralom is gyakran áll fen ily segély nélkül. De az előkelő (patricius) rend az idő műve. Olivér már létező, dús, nagy tekintetű nemességet talált, oly népszerűt a közpolgárság előtt, mint bármely nemesség volt valaha. Ha ő, mint Anglia királya, a peereket, az ország régi szokása szerint hívhatta meg parlamentbe, kétségkívül sokan engedtek volna a meghívásnak. Ezt ő nem tehette ; s mit sem használt, hogy

kitünő családok fejeinek ülést ajánlott új senatusában. Azt hitték, hogy egy újdun származású gyülekezetbe kinevezést fogadván el, születési jogukról mondanának le, s áru-
lók lennének rendök ellen. A protector tehát kénytelen volt felsőházát új emberekkel rakni tele, a kik az utóbbi zivataros időkben magokat kitüntették. Ez volt legboldogtalanabb intézkedése, s egyik pártnak sem tetszett. Az egyengetők haragudtak rá, hogy előjogos osztályt alkotott. A sokaság, mely tisztelettel és kegyelettel viseltetett az ország nagy történeti nevei iránt, tartózkodás nélkül nevette azon felsőházat, a melyben a szerencse által fölkapott vargák és bérkocsisok ültek, a melybe kevés régi nemes hivattott meg, s a melytől majd minden régi nemes, a ki hivatalos volt, megvetéssel fordult el.

Gyakorlatilag azonban csekély fontosságú volt, miként alakított Olivér parlamentje: mert birt eszközökkel, támaszuk nélkül, sőt ellenzésök daczára is, vinni a kormányt. Ugy látszott, kivánt alkotmányosan kormányozni, s a kard uralmát a törvényekével ohajtotta fölcserélni. De hamar átlátta, hogy mind a royalisták, mind a presbyteriek annyira gyűlölik, hogy a veszélytől csak korlátlan-
ság mentheti meg. Az alsóház, melyet parancsából először választott a nép, kérdésbe vonta tekintélyét, s eloszlattott, mielőtt egyetlen határozatot hozott. Második alsóháza, bár őt protectornak elismerte s örömet királylyá tette volna, makacsul vonakodott elismerni újdun lordjait. Nem volt más mód, mint eloszlattania a parlamentet. »Isten — kiálta föl, mikor elváltak, — isten legyen bíró közöttünk!«

A protector kormányzási erélye mindazáltal e visz-
lyok mellett sem csökkent. A katonák, kik nem akarták

engedni, hogy a királyi czímet fölvegye, mellette állottak, midőn oly hatalmi tettekre vetemült, a melyeknél nagyobbakat soha egy angol király sem kísérelt meg. A kormányzat tehát, bár köztársasági alakban, valódilag kényuralom volt, melyet csupán a kényúr bölcsesége, józansága és nagylelkűsége mérsékelte. Az ország katonai kerületekre volt felosztva. E kerületek tábornokok parancsnoksága alá helyeztetek. Minden fölkelési mozgalmat gyorsan elnyomtak és büntettek. A kard félelmes hatalma ily szilárd, erős és tapasztalt kezekben elfojtotta a »cavalierok« és »egyengetők« bátorságát. A hű nemesség nyilvánította, hogy oly készek mint egykor, életüket a régi kormányért és uralkodóházáért kockáira vetni, ha legkisebb remény mutatkozik sikerre: bérlőik és szabadosaik élén azonban oly zászlóaljok láncsaiba rohanni, a kik száz csatában és ostromban győztek, nem volna egyéb, mint ártatlan és becses vér örült pazarlása. Nem lévén nyílt ellenállásra reményök, mind a royalisták, mind a köztársaságiak gyilkolási sötét terveket kezdetek koholni: de a protector jól volt értesítve: soha sem lankadt ébersége: s ha elhagyta palotája falait, biztos testőrök kardjai és vérteli környezték mindenfelől.

Ha ő kegyetlen, kicsapongó és ragadozó fejedelem volt volna, a nemzet kétségbeesésben fogott találni bátorságot, s végerőködéssel igyekezett volna megmenteni magát a katonai zsarnokságtól. De a sérelmek, melyeket az ország szenvedett, bár komoly elégtelenséget gerjesztettek, még sem voltak olyszerűek, a melyek nagy tömegeket oda visznek, hogy életüket, vagyonukat, családaik jólétét félelmes és egyenetlen játéokban kockáztassák. Az adózás, bár súlyosabb, miként a Stuartok alatt, a szomszéd álla-

mokéhoz s Anglia segélyforrásaihoz képest, nem volt súlyos. A tulajdon biztos volt. Ha az új állapot zavarásától tartózkodott, a »cavalier« is békén élvezhette, a mije a polgári viszályok közt megmaradt. A törvények csupán oly esetekben sértettek, mikor a protector személye és kormánya érdekelve volt. Egyén és egyén közt addig nem ismert pontossággal és tisztasággal szolgáltatták ki az igazságot. Egy angol kormány alatt sem történt, a hitujítás óta, oly kevés vallásos üldözés. Igaz, hogy a szerencsétlen katolikusokat alig tekintették a keresztyéni szeretet körébe tartozóknak. De a bukott angol egyház papságának istentiszteletét türték, oly föltétel alatt, hogy egyházi szónoklataikban a politikától tartózkodjanak. Még a zsidóknak is, a kiknek nyilvános istentisztelete a XIII. század óta tiltva volt, minden irigy kereskedők és vakbuzgó hittudósok daczára, megengedtetett, hogy Londonban zsinagógát építsenek.

E fölött a protector külpolitikáját még azok is kénytelenek voltak, kedvök ellenére is, helyeselni, a kik leginkább gyűlölték őt. A »cavalierek« alig tartóztathatták vissza óhajtasukat, hogy bár törvényes király volna, a ki a nemzet hírének növelésére annyit tett; s a köztársaságiak kénytelenek voltak megvallani, hogy a zsarnok, önmagán kívül, senkinek sem engedte hazáját sérteni, s ha megfosztotta is szabadságától, legalább dicsőséget adott azért cserében. Fél század mulva, mialatt Anglia az európai politikában alig birt nagyobb nyomatékkal, mint Szászország vagy Velence, csakhamar a világ legfélelmesebb hatalmassága lett, az egyesült államoknak ő szabta a béke föltéteit, a Berberség kalózain boszut állt a keresztyénség közös sérelmeiért, a spanyolokat vizen és szárazon meg-

győzte a legszebb nyugotindiai szigetek közül egyet elfoglalt, s a flamandi parton egy erősséget szerzett, mely megvigasztalta a nemzeti büszkeséget Calais elvesztéséért. Legfőbb hatalom lett az oceánon. Ő állott élén a protestáns érdekeknek. A római katolikus országokban elszórt reformált egyházak mindnyájan Cromwellt tekintették védőjöknek. Languedoc hugenottáit, azon pásztorokat, kik az Alpok falvaiban az ágostainál régibb protestáns vallást követték, csupán nagy nevének félelme által megóvta elnyomástól. Maga a pápa kényszerítve érezte magát, emberiséget és mérsékletet hirdetni a pápista fejedelmeknek. Mert egy szózat, mely ritkán fenyegetett hiában, kinyilatkoztatta, hogy ha isten népe kedvező bánást nem tapasztal, az angol ágyúk az Angyalvár előtt dördülnek meg. Valóban semmi sem volt, a mit Cromwell maga és családja érdekében, inkább kívánhatott, mint általános vallásos háború Európában. Ily háborúban szükségkép ő lett volna a protestáns seregek fővezére. Anglia szive vele lett volna. Egyhangu lelkesedés dicsőítette volna győzelmeit, minőt nem ismert az ország a nagy »ármáda« veszedelme óta, s e diadalok le fogták volna törölni a foltot, a melyet egy, a nemzet közzózata által kárhoztatott tett hagyott fényes híren. Szerencsétlenségére nem nyílt alkalom kifejteni bámulatos katonai tehetségeit, csupán a britt szigetek lakói ellen.

Mig élt, szilárdon állt hatalma, a gyűlölség, bámulat és félelem tárgya egyszersmind alattvalói előtt. Való, hogy kevesen szerették kormányzását; de a kik gyűlölték, kevesbbé gyűlölték, mint félték tőle. Ha rosszabb kormány, talán minden erélye daczára is fölforgattatik. Ha gyöngébb kormány, bizonyára minden érdemei daczára megdöntetik vala. De elég mérséklettel birt, tartózkodni oly sértésektől,

melyek dühbe hozzák az embereket; s oly hatalommal és erélylyel, a melynek csak a dühödésig sértett fogott volna ellenszegülni.

Sokszor állították, bár feltünő alaptalansággal, hogy Olivér saját hirnévére szerencsés időben halt meg, s ha hosszabbra terjed, hihetőleg gyalázat és balkörülmények közt végződik élete. Annyi bizonyos, hogy, mind végig tisztelték katonái, a britt szigetek összes népe engedelmes volt iránta, s minden külhatalom félt tőle; s hogy Anglia régi fejedelmei közé oly temetési pompával tétetett le, minőt London soha sem látott azelőtt, s fia Rikárd oly békesen lépett helyébe, mint bármely király után a walesi herczeg.

Hat hónapig oly nyugalmasan és rendesen folyt Cromwell Rikárd igazgatása, hogy egész Európa szilárdnak hitte helyzetét az állam élén. Valóban állása, némi tekintetben, kedvezőbb volt atyjáénál. Az ifju még senkit sem tön ellenévé. Kezei tiszták voltak polgárvértől. Maguk a »cavalier«-ek elismerték, hogy becsületes, jó indulatu gentleman. A számra és vagyonra hatalmas presbyteri felekezet halálos ellene volt az elhunyt protectornak, de az uj protector iránt kedvező hajlammal viseltetett. E párt mindég ohajtotta, visszaállítva látni az ország régi polgári szerkezetét, némi világosb körülírásokkal, s a közszabadság némi erősb biztosítékival, de sok oka volt félni a régi uralkodóház visszahozásától. Rikárd volt valóban embere az eféle politikusoknak. Embersége, nyíltsága és szerénysége, közepszerű elmetehetségei, s a készség, a melylyel magát bölcsőbb emberek által vezéreltetni engedé, — nagyon alkalmassá tették őt korlátolt egyeduralom fejévé.

Egy ideig nagyon valószínűnek látszott, hogy ügyes

tanácsadók vezetése mellett véghez viendi, a mit atyja hasztalan kísérlett meg. Parliament hivatott egybe, s a meghívó iratok a régi mód szerint adattak ki. A kis helységek visszanyerték az imént elvesztett kiváltságukat: Manchester, Leeds és Halifax megszűntek képviselőket küldeni; s Yorkmegye ismét csak két követre szorítottatott. Oly nemzedék előtt, mely a parlamentreform kérdése által csaknem dühödésig fel volt ingerelve, különösnek látszhatik, hogy nagy megyék és városok békén sőt nemi megelégedéssel alávetették magukat e változtatásnak: de bár gondolkodó emberek a régi képviseleti rendszer fonákságait már azon időben is észrevehették s előreláthatták, hogy azon fonákságok, előbb, utóbb, komoly gyakorlati bajokat szülnek, e bajok akkor még nem voltak igen érezhetők. Más részről Olivér képviseleti rendszere, bár a legjózanabb elveken alapult, nem volt népszerű. Az események, a melyekből származott, és az eredmények, a melyeket szült vala, egyaránt elidegenítették tőle az embereket. Katonai erőszak idézte elő. Viszályoknál egyéb gyümölcse nem volt. Egész nemzet megutálta a kard uralkodását s a törvényuralma után epedett. Honnan még a fonákságok és visszaélések visszaállítása is közelégültséggel találkozott, ha a törvénnyel szorosán egyezők voltak, s karddal töröltettek el.

Az alsóházban erős ellenzék volt, részint bevallott köztársaságiakból, részint titkos royalistákból: de állandó nagy többség hajlandónak mutatkozott a tervre, hogy a régi polgári alkotmány, új uralkodóház alatt, visszaállítsák. Rikhárdot ünnepélyesen elismerték főtisztviselőnek. Az alsóház nemcsak reállt, hogy Olivér lordjaival tárgyalásba bocsátkozzék, de határozatilag is elismerte, hogy azon nemeseknek, kik az utóbbi zavarok alatt a közszabadság

mellett voltak, joguk van a felsőházban ülni minden új ki-nevezés nélkül.

Eddig szerencséseknak mondhatni az államférfiakat, a kiknek tanácsát Rikárd követte. A kormány legtöbb ágazata ugy volt immár alakitva, a mint a polgárháboru kezdetén volt. Ha a protector és parliament háborítlanul folytathaták működésöket, semmi kétseg, hogy a dolgoknak hasonló rende alakul vala meg a Cromwell-ház alatt, a minő később a Hanover-ház alatt alakult. De az államban volt egy hatalom, melynek a parliament és protector együtt sem birtak ellenállani. A katonákra Rikárd csak a nagy név tekintélye által volt képes hatni, a melyet öröklött. Ő sohasem vezérelte öket győzelemre. Söt fegyvert sem viselt soha. Minden hajlama és szokása békés volt. S nézetei és érzelmei sem találkoztak a hadi szentek helyeslésével hit-ügyekben. Hogy jó ember volt, kielégitőbb bizonyságait adta, mint a mély fohászok és hosszú papolás, — nyájas és alázatos voltával az emberi nagyság tetőpontján, s vidám lemondással kegyetlen igaztalanságok és balsors közepett: de az akkor minden örszobában otthonos szenteskedő szó-járás undort gerjesztett benne, a mit eltitkolni nem mindenkor volt elég ildoma. A tiszték, kik legtöbb befolyással birtak a London közelében állomásozó seregekre, nem voltak baráti. Vitéz és ügyes férfiak voltak ezek, kitünők a harcmezőn, de a nélkül a bölcseség és polgári bátorság nélkül, a melyben oly jeles volt elhunyt vezérok. Sok volt közöttök becsületes, de vakbuzgó, independens és köztársasági. Ez osztályt Fleetwood képviselte. Mások türelmetlenül vágytak azzá lenni, a mi Olivér volt. Gyors fölemelkedése, szerencséje és dicsősége, beigtatása a palotában, s pompás temetése az apátságban, fölgyulasztotta képzelődé-

söket. Ők szintoly jó születésűek, növeltetésűek voltak, mint ő; nem foghatták meg, miért ne volnának szintolyan méltók a bibor palástra s az állam kardjára; s szilaj nagyra-vágyásuk tárgyait, nem, mint ő, türelemmel, éberen, okosan és határozottsággal, hanem azzal a nyugtalankodással és tétovázással hajhászták, a mely a követelő közepszerűséget jellemzi. A nagy eredetinek ily silány másolatai közt a legkitünőbbik Lambert volt.

A tisztek, Rikhárd beiktatása napján, már elkezdtek összeesküdni új urok ellen. A jó egyetértés közte és a parlament közt siettette a válságot. Boszúság és fölindulás terjedt el a táborban. A hadsereg vallásos és katonai érzelmei egyaránt mélyen voltak sértve. Ugy látszott, hogy az »indepedens«-ek a »presbyteri«-eknek, a katonák a polgáriaknak lesznek alárendelve. A békétlen katonák s az alsóház köztársasági kisebbsége közt szövetség kötöttet. Méltán lehet kétleni, valjon Rikhárd legyőzhette volna-e azt a szövetséget, ha atyjának tiszta belátását és vas bátorságát örökölte volna is. Annyi bizonyos, hogy az övéhez hasonló együgyűség és szelidség nem oly tulajdonok, a minőket a körülmény követelt. Dicstelenül és harcz nélkül bukott meg. A hadsereg eszközül használta őt a parlament felosztatására, s aztán megvetőleg félredobta. A tisztek, köztársasági szövetségeseik iránti hálából, kimondották, hogy a »csonka« parlament kiüzetése törvénytelen volt, s fölhivták e gyülekezetet, hogy folytassa működéseit. A régi elnök s a régi tagok jegyzéke csakhamar megjelent, s az egész nemzet alig csillapítható gúnyja s átka közt, az államban legfőbb hatalomnak kiáltatott ki. Egyszersmind határozottan kinyilatkoztatták, hogy fő tisztviselő és felsőház nem lesz.

De a dolgok ezen állapota nem soká tartott. A mely napon a hosszú parlament föléledt, megújult viszálya a hadsereggel. A »csonka« testület ismét elfeledte, hogy lételet a katonák tetszésének köszöni, s alárendelteként kezdett bánni velök. Az alsóház ajtai ismét katonai erőszakkal zárattak be, s az ügyek intézését a tisztek által nevezett ideiglenes kormány vette át.

Időközben nagy bajok előérzete s a rettegés közel álló még nagyobb bajoktól, végre szövetséget hozott létre a »cavalier«-ek és presbyteriek közt. Némely presbyteriek ugyan még I. Károly halála előtt hajlandók voltak ily szövetkezésre: de csak Cromwell Rikhárd bukása után keletkezett vágy a királyi ház visszahozására. Mert okszerűen többé nem lehetett remélni, hogy a régi alkotmányt, új uralkodóház alatt, vissza lehessen állítani. Csak egyetlen választás maradt fen, a Stuartok vagy a hadsereg. A számozott család nagy hibákat követett el; de e hibákért keményen bünhődött, s a balsors iskolájában hosszas, és, mint remélhető volt, üdvös kiképezést nyert. Valószínű volt, hogy II. Károly példát vesz I. Károly sorsán. De, bármint lett legyen is a dolog, a veszélyek, a melyektől az ország rettegett, olyasok voltak, hogy azok elhárítása végett, lehető volt némi véleményeket sérteni, s némi eredményeket kockáztatni. Nagyon lehetőnek látszott, hogy Anglia minden kormányfajok közt a leggyülöletesb és lealázóbb kormány alá kerül, mely a kényuralom és féktelenség minden csapását egyesítendi. Akármilyen jobb volt tehetségtelen, és dicsőségtelen zsarnokok folytonos jármánál, kiket, az áfrikai deyek példája szerint, rövid időnként előforduló katonai forradalmak fogtak trónra emelni. Ugy látszott, Lambert Desboroughnak s Desborough Harrisonnak adand helyet.

Valahányszor a vezéri pálcza egyik gyöngye kézről a másikra megy vala által, a nemzet ki fogott volna zsákmányoltatni, hogy a seregeknek uj ajándékot lehessen adni. Ha a presbyteriek a királypártiaktól átalkodottan elfordulva maradnak, az állam elvesz vala; sőt igen kétes volt vajon a presbyteriek és royalisták egyesült erőfeszítése által is megmenthető-e. Mert a félelem a győzhetlen hadseregtől a sziget minden lakóin erőt vön; s a királypártiak, kik száz szerencsétlen ütközetben tapasztalták, mi keveset tehet a szám a fegyelem ellenében, még teljesebben elvesztették bátorságukat, mint a kerekfejűek.

Mig a katonaság egyesülve maradt, sikertelenek voltak az elégületlenek minden szövetekezései s fölkelései. A »csonka« parliament második kiüzetése után azonban, néhány nap mulva, hírek érkeztek, melyek mind az egyeduralom mind a szabadság hiveinek szívét fölviditották. Az a hatalmas erő, a mely sok éven át, mint egy ember, működött, s ekkép működén, ellenállhatlan volt, végre meghasonlott. A skócziak hadsereg jó szolgálatot tön a közállománynak, s a legerőteljesb állapotban volt. Nem vett részt az utóbbi forradalmakban, s boszus érzelemmel szemlélte azokat, mint egykor a Duna és Rajna mellett álló római legió, midőn megtudták, hogy a pretorianok őrhada áruba bocsátotta a császárságot. Nem lehetett türni, hogy bizonyos ezredek, csupán mivel történetesen közel szállásoltak a Westminsterhez, a maguk fejétől, többféle kormányt állítsanak föl és döntsenek meg egy fél év alatt. Ha szükség volt, hogy az államot katonák rendezzék, azon katonákat, kik Anglia hatalmát a Tweed északi részén fentartották, bizonyára szintügy illette a szavazás joga, mint a kik a londoni towerben szállásoltak. Ugy látszik, a Skócziában fekvő kato-

naság közt kevesebb vakbuzgóság volt, mint a hadsereg bármely részében; s tábornokuk, Monk György, a túlhévnék épen ellentéte volt. Ez, a polgárháború kezdetén, a király részén viselt fegyvert, a kerekfejűek által fogolylyá tétetett, majd a parlamenttől megbizást fogadott el, s bár nem igen lehetett igénye a szent névre, bátorság és hadi ügyessége által főtisztségekre emelkedett. Mindkét protectornak igen hasznavehető szolgálja volt ő, békés megnyugvással fogadta, midőn a tisztek, a Westminsterben Rikhárdot letették, s a hosszú parlamentet visszaállították, s talán a hosszú parlament második kiüzésében is szintoly békésen megnyugszik vala, ha az ideiglenes kormány óvakodott volna őt sérteni s megboszantani. Mert óvatos és lassu természetű volt; épen nem hajlandó, biztos és mérsékelt javadalmakat, bár a legfényesb siker reményében, kockáztatni. Ugy látszik, a közállomány új urainak megtámadására nem annyira azon remény indította, hogy ha legyőzi őket, nagyra megy, mint inkább azon félelem, hogy ha magát alájok veti, még biztosságban sem leszen. Bár mik voltak indokai, magát az elnyomott polgári hatalom védőjének nyilvánította, az ideiglenes kormánytól megtagadta bitorlott hatalma elismerését, s hétezer veterán élén indult Angliába.

E lépés általános kitörésre volt jeladás. A nép szerte megtagadta az adófizetést. A citybeli mesterlegények ezrenként gyülekeztek, s szabad parlamentért kiáltoztak. A hajóhad a Temzén fölvtorlázott, s a katonai zsarnokság ellen nyilatkozott. A katonák, nem levén többé egy hatalmas fő parancsa alatt, pártokra szakadoztak. Félvén, hogy maga marad az elnyomott nemzet boszúja tárgyául, minden ezred sietett külön békére lépni. Lambert, ki a

skóciai hadsereg ellen észak felé sietett, seregeitől elhagyatott és fogolylyá lett. Tizenhárom éven át a polgári hatalom, minden összeütközésben, kénytelen volt a katonai hatalomnak engedni. A katonai hatalom most önként megalázta magát a polgári hatalom előtt. A »csonka« parlament, ez általánosan gyűlölt, s megvetett, mindaddig azonban egyetlen testület az országban, mely a törvényes tekintély némi színével birt, — megint visszatért a házba, honnan kétszer gyalázatosan kiűzetett.

Az alatt Monk London felé előnyomult. A merre csak ment, körüle sereglett a nemesség, esdvén előtte, hogy hatalmát a béke s a roncsolt nemzet szabadsága visszaállítására használja. A hideg vérű, hallgatag, egy alkotmányért vagy hitvallásért sem buzgó tábornok megtartotta áthatlan zárkozottságát. Méltán lehet kétkedni, mik voltak tervei ez idő szerint, s ha vajon volt-e valami terve. Fő célja volt, valószínűleg, fentartani, a meddig lehet, a szabad választást többféle cselekvési út közt. Rendesen olyan emberek politikája, a kiket, miként ők inkább ovatosság, mint messzelátás különböztet meg. Hihető, hogy csak akkor határozta el magát, miután néhány napot a fővárosban töltött. Az egész nemzet kiáltó szava szabad parlamentet kívánt; s nem lehetett kétség, hogy valóban szabad parlament a száműzött családot azonnal visszahelyezi. A »csonka« és a katonák még mindig ellenségei voltak a Stuartháznak. De a »csonkát« általánosan gyűlölték és megvetették. A katonák hatalma még mindig valóban féltelmes volt, bár a viszály rendkívül csökkentette. Nem volt fejök. Az imént, az ország több részein egymás ellen álltak csatarendben. Csak egy nappal előbb, hogy Monk Londonba érkezett, ütközetre került a dolog a parton a lovasság és

gyalogság közt. Az egyesült hadsereg soká igában tartotta a meghasonlott nemzetet; de most a nemzet egyesült, s a hadsereg oszlott meg.

Monk titkolózása és határozatlansága, rövid ideig, minden pártot kinos feszültségben tartott. Végre megtörte hallgatását s szabad parlament mellett nyilatkozott.

A mint megtudták elhatározását, az egész nemzetet bős öröm szállta meg. Bárhol megjelent, ezrenként fogták körül, hangoztatva és áldva nevét. A harangok, Angliaszerte, vidáman szóltak, sör folyt az utczákon: s éjelenként, öt mérföldnyire London körül, számtalan örömtűz vöröslött. Az alsóház presbyteri tagjai, a kiket több év előtt a hadsereg kiűzött, visszatértek üléseikre, s a nagy sokaságtól oly örömrivalgással fogadtattak, mely egészen betöltötte a Westminster-csarnokot és a palota-udvart. Az independensek főnökei nem mertek immár az utczákon mutatkozni, s alig voltak biztosak saját lakaikban. A kormányról ideiglenesen intézkedtek: általános választási parancsok adtak ki; s ekkor önmaga határozta el ünnepélyesen feloszlását az a nevezetes parlament, a mely, hűsz eseménydús év alatt, a szerencse mindennemű forgását tapasztalta, diadalmaskodott fejedelmén, majd saját szolgálai által lett rabbá téve és lealázva, kétszer kiűzetett és kétszer visszahelyeztetett.

A választás eredménye olyan volt, mint a nemzet hangulatától várni lehetett. Az új alsóház, kevés kivétellel, a királyi család iránt jó indulatú egyénekből állt. Presbyteriek képezték a többséget.

Szinte bizonyosnak tetszett most, hogy visszahelyezés fog történni; de kinos kétség tárgya volt, vajon e visszaállítás békés lesz-e. A katonák komor és vad indulatot

mutattak. Ők gyűlöltek a »király« czimet. Gyűlöltek a »Stuart« nevet. Gyűlöltek a presbyteri rendszert, a püspököt még inkább. Epés boszankodással látták, hogy hosszú uralkodásuk vége közelg, s dicsőségtelen, fáradságos és inséges élet áll előttök. Balsorsukat egynémely tábornok gyöngeségének, s mások árulásának tulajdonították. Szeretett Olivérök még most is visszaszerezné, egy óra alatt, a lehanyatlott dicsőséget. Elárulva, meghasonolva, s vezér nélkül hagyatva, kiben bizalmuk lehetne, — még így is félelmesek voltak. Nem könnyű dolog volt szembeszállani ötvenezer fegyveres férfiú dühével és kétségbeesésével, a kik soha sem fordítottak hátat ellenségnek. Monk, és a kik vele működtek, jól látták ez állapot veszélyes voltát. Minden mesterséget fölhasználtak a békétlen harczosok csillapítása és megoszlatása végett. Egyszersmind erősen készültek az összeütközésre. A skóciai hadsereg, mely most Londonban szállásolt, pénz, dicséret és ígérek által jó kedvben tartatott. A gazdag polgárok mit sem sajnáltak a vörös ruhástól, s valóban annyira bőkezűleg bántak legjobb boraikkal, hogy a szent harczosokat néha oly állapotban lehetett látni, mely se vallásos, se katonai jellemöknek nem vált becsületére. Monk elég bátorsággal birt, némely ellenszegülő ezredeket föloszlatni. Aközben az ideiglenes kormány, a gentry és tisztviselőség egész testülete által derekasan segítette, legnagyobb erőfeszítéssel igyekezett a nemzetőrséget (militia) rendezni. A honvédcapatok minden megyében készen tartattak indulóra; s ez erőt legalább százhuszezer emberre lehet számitani. A Hyde-parkban huszezer jól fegyverzett s jól fölszerelt polgár ment szemlén által, s oly szellemet mutatott, mely igazolta a reményt, hogy szükség esetén, boltjaikért és tüzhelyeikért férfiasan fognak küzdeni.

A hajóhad szívvvel lélekkel a nemzettel tartott. Zivataros idő volt ez, aggodalom, de remény kora is. Uralkodó vélemény volt, hogy Anglia meg fog szabadittatni, de nem kétségbeesett véres harcz nélkül, s hogy azon osztály, a mely oly soká uralkodott karddal, kard által fog elveszni.

Szerencsére a harcz veszélyei elhárítottak. Egy perczben ugyan a legnagyobb vész fenyegetett. Lambert kiillant fogságából s fegyverre kiáltotta pajtásait. A polgárháboru lángja ismét föléledt; de gyors és erélyes eljárás elfojtotta előbb, hogysen ideje volt volna elterjedni. Cromwell szerencsétlen utánzója megint fogoly lett. Merénye meghiusulta elcsüggesztette a katonákat; s mogorván átengedték magukat sorsuknak.

Az uj parliament, mely királyi levelek nélkül hivatván egybe, pontosabban csak »convent«-nek mondatik, összejött a Westminsterben. A lordok viszont megjelentek csarnokukban, honnan az erőszak tizenegy évnél tovább kizárta őket. Mindkét ház azonnal meghivta a királyt, hogy térjen vissza hazájába. Még soha nem látott ünnepélylyel kiáltották ki. Diszes hajóhad kísérte őt Hollandból a kenti partra. Midőn kiszállott, ezer meg ezer bámuló lepte el a doveri fokot, s alig volt egy közöttök, a ki nem sirt volna örömében. Útja Londonba folytonos diadalmenet volt. Rochestertől fogva az egész út bódékkal és sátrakkal volt beszegve, ugy nézett ki, mint egy végtelen vásár. Zászlók lobogtak mindenütt, harang és zeneszó hangzott, s patakokban folyt a sör és bor annak egészségéért, a kinek visszatérte a béke, törvény és szabadság visszatérése volt. Az általános öröm közt azonban, egy helyen sötét és rettentő látvány mutatkozott. Blackheatben a hadsereg volt felállítva a fejedelem fogadására. Ez mosolygott, köszöntött, s

nyájasan nyujtotta oda kezét az ezredesek s őrnagyok ajkai elé. De hasztalan volt mindezen udvariasság. A katonák magatartása levert s durczás volt; s ha érzelmeiknek szabad utat engednek vala, a fényes ünnep, melyben ők kedvetlenül vettek részt, gyászos és véres véget ért volna. De nem volt közöttök egyetértés. A viszátkodás és elpártolás kiirtott belőlök minden bizalmat vezéreik és egymás iránt. London városának egész polgárhada fegyverben állott. Az ország különböző részeiből, hű nemes urak és gentlemanek vezérlete alatt, számos polgárhad gyült egybe a király üdvözetére. Békésen végződött ama nagy nap; s a visszahelyezett vándor biztosan nyugodott meg elődei palotájában.

II. FEJEZET.

Anglia története, a XVII. században, a középkori mintára alakult korlátolt egyeduradalom átalakulásának története, oly korlátolt egyeduradsággá, mely a társadalom előhaladottabb állapotának inkább megfelel, midőn a korona birtokaira nem szoríthatni többé a közterheket, s midőn a honvédelmet nem bízhatni többé hűbéres katonaságra. Láttuk, hogy a hosszú parlament élén volt államférfiak, 1642-ben, sok erőfeszítéssel munkáltak e változás létesítésén, közvetlen és formaszerint az ország rendei ruházván a ministerek választását, a hadsereg parancsnokságát s az összes végrehajtó hatalom fölött a főfelügyelést. A tervnél akkor alig lehetett jobbat gondolni: de a polgárháború fordulata teljesen felforgatta. A házak diadalmaskodtak, az igaz; de csak harcz után, a mi őket oly hatalom létrehozására kényszerítette, a melyet nem ellenőrizhettek, s a mely csakhamar uralkodni kezdett minden osztály és minden párt fölött. Egy ideig a katonai kormánytól válhatlan részakat mérsékelte némileg azon nagy ember bölcsesége és nagylelkűsége, a kinek kezében volt a főparancsnokság. De midőn a kard, melyet ő erélylyel ugyan, de mindég józan okosság vezérelte — s általában jótermészet, mérsékelte erélylyel használt, — olyan vezérek kezébe került, a kik se ügyességével, se erélyeivel nem bírtak, igen valószínűk

látszott, hogy rend és szabadság azoneygy romba dől gyalázatosan.

E romlás szerencsésen eltávoztattatott. A szabadság mellett buzgó irók nagyon is szokásba vették gyászos eseményképen rajzolni a restauratiót; s kárhoztatni a convent esztelenségét vagy aljasságát, mely visszahivta a királyi családot, a nélkül, hogy a rossz kormányzat ellen új biztosítékokat kívánt volna. De a kik így beszélnek, nem fogják föl azon korszak valódi természetét, a mely Cromwell Rikárd letételét követte. Anglia roppant veszélyben forgott, hogy hitvány emberek zsarnoksága alá süljed, a kiket sorban emel föl és ránt alá a katonák szeszélye. Minden fölvilágosult hazafi fő célja volt, megmenteni az országot a katonai uralkodástól; oly föladat, mit a legvérmesebbek is alig remélhettek elérni, mig a katonák egyesülve maradnak. Egyszerre egy reménysugár mutatkozott. Tábornok állott tábornok ellen, hadsereg hadsereg ellen. Egy szerencsés pillanat fölhasználásától függött a nemzet jövő sorsa. Őseink jól használták e pillanatot. Feledték a régi sérelmeket, fölhagytak a kicsinyes aggodalmakkal, alkalmasb időre halasztottak el minden vitát az újításokra nézve, melyeket intézményeink kívántak, s a »cavalier«-ek és kerkefejűek, episcopalisok és presbyteriek, szoros egyességben, egyaránt fölléptek az ország régi törvényei mellett és a katonai kényuralom ellen. A hatalom pontos megosztását a király, a lordok és az alsóháziak közt helyesen lehetett mellőzni, mig eldöntetik, vajon a király, a lordok és az alsóház, vagy vasasok és láncsások fogják-e Angliát kormányozni. Ha a convent államférfiai más utra indulnak, ha a kormányzás elvei fölött hosszas vitákat tartanak, ha új alkotmányt szereznek és küldenek Károlyhoz, ha

értekezésekbe bocsátkoznak s néhány hétig futárok jönnek és mennek vala Westminster és Németalföld közt tervekkel és ellentervekkel, Hyde válaszaival és Prynne ellenészrevételeivel: szétbomlott volna a szövetség, a melytől a közszabadulás függött: a presbyteriek és royalisták bizonyosan összezörrentek; a katonai pártfelek hihetőleg kiengeztelődtek, s a szabadság elfogult baráti, a legroszabb Stuarténál is rosszabb uralom alatt bánkodhattak volna sok ideig, hogy elszalasztották az arany alkalmat.

A régi polgári szerkezet tehát mindkét nagy párt közegyezésével állítottatott helyre. Szintugy volt minden, mint tizennyolcz év előtt, midőn I. Károly elhagyta fővárosát. A hosszú parlament mindazon határozatait, melyek királyi egyezést nyertek, még teljes erőben levőknek tekintették. Uj engedményt, mely a cavaliereket még inkább érdekelte, mint a kerekfejűeket, ily engedményt könnyű volt nyerni a visszahelyezett királytól. A katonai földbirtok, eredetileg, nemzeti védelem eszközéül volt rendelve. Idő folytán azonban mind elenyészett, a mi ez intézményben hasznos volt; s csak üres szertartások és terhek maradtak fen. A földtulajdonosnak, ki a koronától lovagi szolgálat fejében birt jószágot — s Anglia földét nagyobb részint így birták — jökora öszletet kellett fizetnie, midőn tulajdona birtokába lépett. Egy holdat sem adhatott el, ha engedélyt nem vett rá. Halála után, ha jószágai kiskorúra szálltak, a fejedelem lett gyám, nemcsak a jövedelem nagy része illette őt a kiskorúság ideje alatt, de gyámgyermekétől, súlyos büntetés alatt, meg is kívánhatta, hogy valamely rangjához ilő személylyel házasságra lépjen. Szűkölködő élősdiekre nézve legfőbb inger volt, a mi őket az udvarhoz vonzotta, a remény, hogy szolgáltságuk és hizelgésök

díjául királyi ajánlólevelet nyernek valamely gazdag örökös nőhez. E visszaélések elenyésztek az egyeduralkodással. Hogy azzal ismét föl ne éledjenek, minden földes úr ohajtotta az országban. Eltöröltettek hát ünnepélyesen törvényileg; s a lovagféle régi birtokviszonyoknak semmi maradványát sem szenvedték meg, azon tisztes szolgálatokon kívül, a melyeket némely kastélyos urak, a fejedelem személye körül, koronázáskor, teljesítettek.

A sergeket most föl kellett oszlatni. Ötvenezer, hadi élethez szokott ember bocsáttatott szét egyszerre a világba: s a tapasztalás igazolni látszott azt a hiedelmet, hogy e változás sok nyomort és bünt fog szülni, hogy az elbocsáttott régi katonákat koldulni látják majd minden utcán vagy az éhség rablásra kényszerítendi. Azonban semmi ily eredmény nem következett. Néhány hónap mulva nyoma sem maradt fen, hogy a világ legrettebb hadserege csak az imént vegyült el a tömegbe. Maguk a royalisták megvallák, hogy az elbocsáttott harcosok, a becsületes ipar minden ágában, többre mentek más embereknél, hogy közlők egy sem esett tolvajság vagy rablás vádja alá, hogy egyet sem hallottak alamizsnát kérni, s ha valamely pék kőműves vagy nyerges szorgalma és józansága által figyelmet ébresztett, az igen hihetően Olivér régi katonái közül való volt.

A katonai zsarnokság elenyészett; de mély és tartós nyomokat hagyott a közszellemben. Az állandó hadsereg nevétől sokáig irtóztak; s megjegyzendő, hogy ez érzelem a »cavalier«-ek közt még erősebb volt, mint a kerekfejűek között. A legszerencsésb körülménynek tekinthetni, hogy midőn hazánkban, először és utószor, kard uralkodott, nem törvényes fejedelmeinek, de oly pártütőknek kezében volt

az, kik a királyt megölték, s az egyházat lerombolták. Ha fejedelem vezérel, Károlyéhoz hasonló jogcímekkel, Cromwelléhoz hasonló jó hadat, valóban csekély remény volt volna Anglia szabadságára nézve. Szerencsére azon eszköz, mely által lehet csupán határtalanná az egyeduralom, különös irtózat és gyűlölet tárgya lett az egyeduralmi párt előtt, s a királypártiak és főpapiak (prelatists) képzeletében sokáig válhatlan kapcsolatban volt a királygyilkolással és tábori szent szónoklattal. A toryk, még Cromwell halála után egy századdal is, folyvást zajongtak, a rendes zsoldos had minden szaporítása ellen, s fenhangon hirdették a nemzetőrség (militia) dicséretét. Egy minister, ki ritka mértékben birta bizalmukat, még 1786-ban sem volt képes legyőzni idegenségöket a parterődítés ily nemű terve ellen: s az állandó hadsereget soha sem tekinthették visszatetszés nélkül, míg a francia forradalom ellenszenveiknek új irányt nem adott.

A szövetkezésnek, mely a királyt visszahelyezte, vége lön a veszélylyél, a melyből származott; s két ellenséges párt tűnt föl ismét, készen az összeütközésre. Igaz, mindketten egyetértettek arra nézve, hogy egynémely szerencsétlen embert, kik épen közgyűlölet tárgyai voltak, büntetni kell. Cromwell nem volt többé; s a kik előle futottak, kénytelenek voltak azon nyomorú boszúval beérni, hogy a legnagyobb fejedelemnek, ki valaha Angliát kormányozta, kiásatták, fölakasztották, négyfelé vágatták és megégették holt tetemeit. A boszuállás többi, bár kevés, de még is igen sok tárgyát a köztársasági főnökök sorában találták. A győzők azonban, kiket a királygyilkosok vére kapcsolt egybe, hamar egymás ellen fordultak. A kerekfejűek elismerték ugyan az utolsó király erényeit s kárhoztatták a

törvénytelen bíróság által fejére mondott ítéletet, vitatták mindazáltal, hogy uralkodása sokban alkotmányellenes volt, s hogy a házak jó és erős indokokból fogtak ellene fegyvert. Ez államférfiak nézete szerint az egyeduralomnak nem volt gonoszabb ellene a hizelgőnél, a ki a kiváltságot a törvény fölébe helyezte, ki minden ellenzést kárhoztatott a királyi kihágások ellen, s nem csak Cromwellt és Harrisonsot, de Pymet és Hampdent is honárulóknak szidalmazta. Ha a király nyugalmas és szerencsés uralkodást kívánt, azokban kell vala megbiznia, kik bár a parliament megtámadt előjogai védelmére kardot vontak, atyja megmentése végett kitették magukat a katonák dühének, s legfőbb részt vettek a királyi család visszahozásában.

A »cavalierek« érzelmei tetemesen különböztek. Tizennyolcz év folytán, minden viszontagságban, hűvek voltak a koronához. Osztóván fejedelmök balsorsában, nem kellett-e diadalában is osztózniok? Nem kellett-e különbséget tenni közöttök és a hűtlen alattvaló közt, a ki törvényes ura ellen harczolt, Cromwell Rikhárddal tartott, s a Stúártok visszahelyezésébe soha sem egyezett, mig ki nem tett, hogy a nemzetet semmi egyéb nem mentheti meg a hadsereg zsarnokságától? Megengedték, hogy az ilyen ember ujdón szolgálata által bocsánatot érdemlett. De hasonlíthatni-e utolsóelőtti órában tett szolgálatát azok fáradalmához és szenvedéseéhez, kik a nap hevét és terhét hordozták? Lehet-e őt egy sorba állítani oly férfiakkal, a kik nem szorultak királyi kegyelemre, — férfiakkal, kik éltek minden szakában királyi hálára érdemesítették magukat? Mindenek fölött lehet-e túrni, hogy megtartsa a vagyont, mely a királyiszek ínségbe döntött védőinek értékéből származott? Nem volt-e elég, hogy feje és ősi jószága, melyet törvény

szerint százszor el kellett vesztenie, biztos volt, s hogy az egész nemzettel együtt ő is részesült ama szelíd kormány áldásaiban, a melynek sokáig ellensége volt? Szükség volt-e árulásáért jutalmaztatnia, oly férfiak rovására, kiknek egyedüli bűne hűségök volt, a melylyel alattvalói esküjüket megtartották? S mi érdeke volt a királynak, hogy régi elleneit régi barátitól vett zsákmánynyal gazdagítsa? Minő bizalmat lehetett oly emberekben helyezni, a kik fejedelmöknek ellenszegültek, háborút folytattak ellene, bebörtönözték, s a kik, még most is a helyett, hogy szegényen és töredelmesen meghajták vala fejeiket, védelmére keltek mind annak, a mit tőnek, s hinni látszottak, hogy kevéssel a királygyilkolás előtt megállapodván, fényes bizonyosságát adták hűségöknek? Igaz, hogy közelebb a trónt fölemelni segítették; de nem kevesebbé igaz, hogy azt előbb megdöntötték s hogy még mindég olyan elveket vallottak, a mely őket viszont megdöntésére viheti. Kétségkívül helyes lehetett, hogy egy némely megtértre, a kik kitünőleg hasznos szolgálatot tőnek, a királyi tetszés jelei árasztassanak: de az ildom, mint szintén a hála és igazság, intette a királyt, hogy azokat tartsa legnagyobb becsben, a kik kezdetől végig, jóban és rosszban, háza mellett álltak. Ez okból a cavalierek, igen természetesen, mindenre nézve, a mit szenvedtek, kárpótlást, s a korona kegyosztásaiban elsőséget kívántak. A párt néhány heves tagja tovább ment, s zajosan kívánta sokak száműzését.

A politikai tusát, szokás szerint, elmérgesítette a valóságos harcz. A király különös állapotban találta az egyházat. Atyja, kevéssel a polgárháború kezdete előtt, akarata ellen jóváhagyását adta egy, Falkland által erősen pártolt törvényre, mely a püspököket megfosztotta ülésöktől a lor-

dok házában, de a püspökség és liturgia törvény által soha sem töröltetett el. A hosszú parlament azonban olyan határozatokat hozott, a melyek az egyház-kormányban és közistentiszteletben teljes forradalmat csináltak. Az új rendszer, elvben, alig volt kevesebbé »erastian«, mint a melyet kiszorított. A házak, a melyeket főleg a nagy műveltségű Selden tanácsai vezérlettek, azt határozták, hogy az egyházi hatalom a világinak szorosán alá rendelve tartassék. Vonakodtak nyilvánítani, hogy bármely alaku egyházi szerkezet isteni eredetű volna; s gondoskodtak, hogy minden egyházi széktől a parlament elé történjék a végső felelősség. Ez igen fontos fentartás mellett, elhatározták, hogy Angliában oly egyházszerkezet állíttassék föl, mely a Skóciában most létezőhöz igen hasonlít. Egymás fölött fokozatos rendben keletkező egyházgyűlések hatósága váltotta föl a püspökök és érsekek hatóságát. A »liturgia« helyébe presbyteri »directorium« lépett. De alig alakultak meg az új intézmények, midőn az »independens«-ek legfőbb befolyásra emelkedtek az államban. Az independenseknek nem volt kedvök az osztályi, tartományi és nemzeti zsinatokra vonatkozó rendeleteket erősen fogni. Azon rendeletek tehát soha sem hajtottak teljesen végre. A presbyteri rendszer csupán Middlesex- és Lancashireben állíttatott föl egészen. A többi ötven megyében, úgy látszik, majd minden egyházközség összefüggés nélkül maradt a szomszéd községtől. Némely kerületekben ugyan a lelkipásztorok önkéntes egyletekbe álltak kölcsönös segély és tanácslás végett; de az egyleteknek nem volt kényszerítő hatalma. Az egyházak védurái, kiket akkor se püspök, se presbyterium nem korlátolt, a legbotránnyosabb emberekre bizhatták volna most a lelki gondviselést, ha Olivér önhatalmilag be nem avatkozik

vala. Ő, saját hatalmánál fogva, vizsgáló bizottságot állított. Ennek tagjai (»triers«) többnyire independens lelkészek voltak, de néhány presbyteri papnak és világinak is volt köztök ülése. Ezen vizsgálók bizonyítványa az »institutio« és bevezetés helyett szolgált egyszersmind; s ilyen bizonyágirat nélkül senki sem birhatott egyházi javadalmat. Kétségkívül a legönkényesb tettek egyike, mit valaha angol uralkodó elkövetett. De mivel mindenki érezte, hogy valamely hasonló ovaték nélkül, tudatlan és részeges semmirekellők borithatnák el az országot, lekipásztorinevet viselvén és fizetést huzván: nagy tekintetű férfiak, kik egyáltalán nem voltak Cromvellnek baráti, többen elismerték, hogy ez alkalommal közjötevő lett. A »presentált«-ak, megnyervén a vizsgálók helybenhagyását, rectoriák birtokába léptek, miveltek földeiket, beszédtek a tizedet, könyv vagy egyházi köntös nélkül imádkoztak, s szolgáltatták ki az urvacsorát a vele élőknek a kik hosszú asztaloknál ültek.

E szerint az ország egyházi szerkezete rendbehozhatlan zavarban volt. A püspöki rendszert rendelte kormány alakul a régi törvény, mely még nem volt eltörölve. A parlamenti határozat által rendelt kormányalak presbyteri volt. De se a régi törvény, se a parlamenti határozat nem birt gyakorlati erővel. A tényleg fenállott egyházat ugy írhatni le, mint oly testületet, mely néhány presbyteri és számos independens gyülekezetből állott, a melyeket mind a kormány hatalma fékezett és tartott össze.

Azok közül, kik a király visszahozásában munkás részt vőnek, sokan zsinatok és »directorium« mellett buzogtak, sokan ellenben egyezkedés utján ohajtották megszüntetni a hitviszályokat, melyek oly régóta izgatták Angliát. Laud és Calvin vakbuzgó hivei közt nem lehetett se

béke, se fegyverszünet: de nem látszott lehetlennék, a mérsékelt »episcopalis«-ok közt Usher iskolájából, és a mérsékelt »presbyteri«-ek közt Baxter iskolájából, némi kiegyenlítést eszközölni. A mérsékelt »episcopalis«-ok meg fogták engedni, hogy a püspök mellett egy törvényszerű gyülekezet álljon. A mérsékelt presbyteriek nem fogták volna ellenezni, hogy minden tartományi gyülekezetnek törvényszerűleg egy állandó elnöke legyen, s ez elnök törvényszerűleg püspöknek neveztessek. Lehet vala módosított liturgia, mely a rögtönzött imát nem zárta ki, keresztelési szertartás, melyben a keresztvetést, tetszés szerint, alkalmazhatták, vagy elhagyhatták, urvacSORAosztás, melynél a hívek ülhetek, ha lelkiismeretök nem engedte a térdelést. A lovagok nagy része azonban hallani sem akart ily tervről. E párt vallásos tagjai lelkiismeretesen ragaszkodtak egyházuk egész rendszeréhez. Azt szerette meggyilkolt királyuk. Az vigasztalta őket inség és balsors közepett. Istentisztelete, melyet a kísérlet idején annyiszor végeztek suttogva, zárt teremben, olyan varázsszal birt előttök, hogy egy czikkecskét sem akartak abból kihagyni. Más királpártiak, kik nem sok igényt képeztek ájtatosságra, kedvelték a püspöki egyházat, mert elleneiknek ellensége volt. Ezek valamely imát vagy szertartást nem azon jó hatásnál fogva, melyet maguknak szerzett, hanem azon boszantás miatt becsültek, a melyet a kerekfejűeknek okozott; s annyira nem voltak hajlandók engedmény által egyesülést vásárolni, hogy az engedményt főleg azért ellenezték, mert egyesülés eszközlésére volt irányozva.

Kárhozatosak, de természetesek és nem egészen menthetlenek voltak ez érzelmek. A puritánok magaviselete, hatalmuk napjaiban, kétségtelenül kegyetlen és kihívó volt

Ha egyéb nem, saját elégtelenségök, tusáik, saját győzelmök, s ama dölyfös hierarchiának bukása is, mely őket oly sulyosan nyomta, — mindezek, mondom, megtaníthatták őket, hogy Angliában, a XVII. században, polgári tisztviselőnek nem áll hatalmában, tulajdon hittani rendszerének mintájába szorítani az emberek lelkét. De ők oly türelmetleneknek és avatkozóknak tanúsították magukat, mint Laud volt valaha. Nem csak templomokban, de magánházakban is eltiltották, sulyos büntetések alatt, a »Közima könyvét.« Bűn volt gyermeknek beteg szülője ágyfejénél azon szépséges collecták közül olvasni valamit, a melyek negyven nemzedéken át enyhítették a keresztyének lelki szenvedéseit. Szigorú büntetések voltak hirdetve azok ellen, kik a kálvinisták istentiszteleti módja ellen szólani merészelték. Tiszteletreméltó jellemű papok ezerenként vették ki javadalmaikból, sőt gyakran rajongó gyülevésznép méltatlankodásainak is ki voltak téve. Egyházak és síremlékek, a művészet jeles művei s a régiség becses maradványai, durva kezekkel romboltattak. A parlament elégettetni rendelt a királyi gyűjteményben minden képet, mely Jézust vagy a szűz anyát ábrázolta. A szobrászati művekkel szintoly rosszul bántak, mint a festményekkel. A nymphák és gráciák a jóniai vésművek, puritán kőfaragóknak adattak át, hogy illedelmesbökké tegyék. Kisebb vétségeket józan ész és emberség által alig mérsékelt szigorral üldözött az uralkodó felekezet. Erős törvényt hoztak a fogadások ellen. Halálos büntetést rendeltek a házasságtörésre. Büntett volt a két nem között a tilos érintkezés, habár erőszak vagy csábítás nem forgott is fen, se közbotrány nem következett, s házassági jogok sem sértettek. Szigorúan tiltották a közvigalmakat, az álarczosoktól kezdve, melyek a nagyok lakaiban

tartattak, a falvak gyepén tartott birkozásig s egyéb mulatságokig. E rendelet meghagyta, hogy Angliában minden Májusfát azonnal kivágjanak. Egy másik, minden színházi mulatságot eltiltott. A színházakat leszerelni, a színeseket korbácsoltatni rendelte. A kötél-tánczot, bábmutatványt, tekézést, lófuttatást mind nem jó szemmel nézték. De a medveviadal, akkoriban fő és alrendűek kedvencz mulatsága volt mindenekfölött, a mi azon szigoru pártfelekezet epéjét leginkább fölháborította. Megjegyzendő hogy ez iránti ellenszenvökben mi sem volt azon érzetből, a mely korunkban, a törvénykezést arra indítja, hogy az állatok ótalmára az ember dévaj kegyetlenkedése ellen föllépjen. A puritán nem azért gyűlölte a medveviadalt, mivel a medvének kint, hanem mivel a nézőknek életet okozott. Valóban ők rendesen arra törekedtek, hogy a nézők és a medve kinzásában egyaránt leljenek kettős életet.

A puritánok lelkületére semmi sem vet inkább fényt, mint karácson napját illető föllépésök. Karácson, emlékezetet haladó idők óta, öröm és házias kedélyesség kora volt, midőn a családok egybegyűltek, a gyermekek hazajöttek iskoláikból, a viszályok kiegyenlítették, ének hallatszott minden utcán, minden ház téli zölddel volt díszítve, s jó ételekkel rakva minden asztal. Ekkor a szegényeknek bőségesen részesülniök engedtetett a gazdag feleslegében, kinek szivessége, a nap rövidsége s az idő zord volta miatt, különösen jól esett. Ekkor a földes ur és jobbágy, az ur és szolga közt a különbség kevesebbé volt föltűnő, mint az év egyéb részein. Hol sok az élvezés, némi kihágás is történik: általában véve mindazáltal a szellem, melylyel a szent napot ülték, nem volt illetlen keresztyén ünnephez. A hosszú parlament 1644-ben parancsot adott, hogy de-

czember 25-két, mint ünnepet, szorosán megtartsák, s hogy mindenki alázatos siránkozásban töltse azt ama nagy nemzeti bűn miatt, mit ő és atyái oly gyakran elkövettek az napon, dévajkodván, vadkan-fővel lakozván és sült almával fűszerezett itallal. Ugy látszik, egy közintézkedés sem boszantotta föl inkább akkor a köznépet. Az ünnep közelebbi évnapján félelmes zendülés tört ki sok helyen. A constablereknek ellentálltak, a tisztviselőket sértegették, s a buzgóságról jelölteknek házát is megtámadták, s az eltiltott istentiszteletet nyilván megtartották a templomokban.

Ily szelleműek voltak a tulzó puritánok, a presbyteriek és independensek egyaránt. Olivér ugyan se üldözésre, se avatkozásra nem igen volt hajlandó. De Olivér, a párt főnöke s következőleg nagy mértékben rabja, nem kormányozhatott mindenben saját hajlamai szerint. Az ő igazgatása alatt is sok tisztviselő oly gyűlöletessé tette magát, mint sir Hudibras, belekötött a vidék minden vigalmaiba, az ünnepi gyülekezeteket szétoszlatta, s a hegedűsöket kalodába tétette. Még félelmesb volt a katonák buzgalma. Bármely faluban megjelentek, vége volt a táncznak, harangszónak és aratási vigaságnak. Londonban sokszor félbeszakasztották a színházi előadásokat, a miket a protector helyes ítélete s jóelműsége elnézett.

A félelemhez és gyűlölséghez, melyet ily zsarnokság gerjesztett, megvetés is nagy mértékben vegyült. A puritánok különösségei, szemforgatása, öltözete, dialecticája, sajátyszerű aggályai, Erzsébet uralkodása óta folyvást kedvencz tárgyai voltak a gúnynak. E különösségek azonban sokkal kinzőbbaknak tetszettek oly felekezetben, mely nagy birodalmat kormányzott, mint jelentéktelen és üldözött gyülekezetekben. Az éneklő beszéd, melylyel egy vagy más

furcsa melléknevű szenteskedő kaczajt gerjesztett, még nevetésesb volt tábornokok és államtanácsosok ajkairól. S meg kell még jegyezni, hogy a polgári zavarok alatt több kis felekezet támadt, a melyeknek különczségei felülmultak mindent, a mit addig Angliában láttak. Egy eszelős szabó, kit Muggleton Lajosnak hívtak, korcsmáról korcsmára járt, és sörözés közt mindenkit örök kínokkal fenyegetett, a kik, az ő bizonyítására, nem akarnák hinni, hogy a legfőbb lény csak hat láb magasságu, s hogy a nap épen négy mértföldnyire van a földtől. Fox György roppant gúnycaczajt támasztott, midőn hirdette, hogy a keresztyén őszinteség megsértése, egyes személyt többesszámú névmással jelölni, s hogy bálványozási tisztelet Janus és Wodin iránt »január«-t és »wednesday«-t (szerda) mondani. Nehány évvel utóbb előkelő férfiak által karoltatott föl tana, s a közvéleményben nagyon emelkedett. Azonban a »visszahelyezés« ideje óta a quakereket közönségesen a legmegvetendőbb vakbuzgóknak tartották. A puritánok itt szigoruan bántak velök. Uj Angliában pedig halálra üldözték. A közönség mindazáltal, mely ritkán különböztet tisztán, sokszor összezavarta a puritánokat a quakerekkel. Mindegyik »schismaticus« volt. Mindegyik gyűlölte a püspökséget és liturgiát. Mindegyik ruházatán, időtöltésében és magatartásán volt, a mi kirívó különcségnek tetszett. Bárha véleményben a kettő közt nagy volt a különbség, közönségesen együvé sorozták őket, mint énekelve beszélő hitszakadottakat, s bármi nevetéses vagy gyűlöletes volt az egyikben, mindkettő iránt növelte a sokaság gúnyát és idegenségét.

A háborúk előtt, a kik a puritánok véleményeitől és modorától leginkább idegenkedtek is, kénytelenek voltak megvallani, hogy erkölcsi magukviselete, lényegében, álta-

lánfogva feddhetlen volt; de e dicséretben most már nem részesültek, s fájdalom, nem is érdemelték azt. Közsorsa a hitfelekezeteknek, hogy míg el vannak nyomva, szentességre nézve nagy hirnevet nyernek, s azonnal elvesztik azt, mihelyt hatalomra jutnak. Ritkán lesz valaki egyéb, mint lelkiismereti indokokból, üldözött gyülekezet tagja. Az ily testület tehát, kevés kivétellel, őszinte egyénekből áll. A legszigorúbb fegyelem, mely alá valamely vallásos társadalmat vetni lehet, csak igen gyöngye tisztító szer, kissé erősebb üldözéshez képest. Bizonyosak lehetünk, hogy midőn Diocletian az egyházat üldözte, igen kevesen vették föl a keresztiséget, a kiket komoly hitvallási meggyőződés nem készített; s kevesen csatlakoztak protestáns gyülekezetekhez, midőn félniök kellett, hogy Bonner megégeti őket. De midőn valamely hitfelekezet hatalmassá lesz, midőn pártolása gazdagságra és méltóságokra nyit utat, világias és nagyra-vágyó emberek seregelnék hozzá, beszélnek nyelvén, alkalmazkodnak szorosán szertartásaihoz, majmolják sajtóságait s a buzgóság küljelenségeiben gyakran tovább mennek becsületes tagjainál. Se választás, se elővigyázat az egyházi előjárók részéről nem gátolhatja meg az ily álnok felebarátok betolakodását. A konkolynak és buzának együtt kell nőni. A világ csakhamar észreveszi hogy az istenesek nem jobbak más embereknél, s némileg méltán gyanakszik, hogy, ha nem jobbak, sokkal rosszabbaknak kell lenniök. Kéves idő múlva, mindaz, a mi előbb szentség bélyege volt, gazember jellemvonásának tekintetett.

Igy volt ez az angol nemconformistákra nézve. El voltak nyomva; s a nyomás megőrzötte testületi tisztaságukat. Csupán pártfogásuktól lehetett remélni előmenetelt és hatalmat. Kedvezésöket, csak szellemi rokonság jeligéit

váltva velök, lehetett megnyerni. Barabone parlamentjének, — e leglényegesben puritán politikai gyülekezetünknek — egy volt legelső határozatai közöl, hogy senki se bocsáttassék közzolgálatra, míg istenes voltáról a ház meg nem győződött. Mit akkor a valódi istenesség jeleinek tartottak, a komor színű ruházatot, savanyu képet, sima hajtat, az orrbeszédet (szuszkaságot), a sokféle »textus«-sal (szent idézetekkel) kevert előadást, a színjátszóktól, kártyásoktól és sólyomvadászattól irtózást, — mindezt könnyen utánozták oly emberek, a kiknek mindegy volt bármely hitvallás. Az őszinte puritánok nem sokára azon vették észre, hogy elvesztek a világiaknak, s azok közöl is a legroszabbaknak özönében. Mert a legczégéresebb kicsapongót is, ki a királyi zászló alatt szolgált, méltán erényesnek lehetett tartani némelyekhez képest azok közöl, kik midőn lelki örömökről, vigasztaló iratokról csevegtek, csalás, ragadozás és titkos fajtalanóság gyakorlatában éltek szüntelen. A nép, mit méltán sajnálhatunk, de csudálnunk nem lehet, hirtelenében a képmutatókról vont ítéletet az egész testületre. A közvélemény ekkép a puritánok hittanát, modorát, szóejtését a legsötétebb és aljassabb vétkekkel hozta kapcsolatba. Mihelyt a restauratio után biztosan lehetett nyilatkozni azon felekezet ellen, mely az államban oly soká uralkodott, a puritánság ellen az ország egyik végétől a másikig általános fölzudulás támadt, a melyet sokszor épen azon képmutatók lármája növelt, a kiknek aljassága hozott szégyent a puritán névre.

Ekként ama két nagy párt, mely hosszas harcz után a királyság visszaállítása végett pillanatra egyesült, ujra szemben állt, mind a politikában, mind a hit dolgában. A nemzet nagy testülete a királypártiakhoz hajlott. Strafford

és Laud büntetetei, a csillagkamra és magas bizottság kicsapongásai, a roppant szolgálatok, melyeket a hoszu parliament, első évben tön az államnak, — mind feledésbe mentek. Ellenben undorral emlékeztek I. Károly kivégeztetéséről, a csonka parliament ádáz zsarnokságáról, s a hadsereg erőszakosságáról; s a sokaság hajlandó volt, a ki csak az utolsó királynak ellenszegült, mind felelősnek tartani haláláért és a következett baleseményekért.

Az alsóház, a presbyterianok uralma alatt választatván, épen nem képviselte a nép közvéleményét, s nagyon késznek mutatkozott a »cavalier«-ek türelmetlen királyhűségét megtorolni. Egy tag, ki azt merte mondani, hogy a kik I. Károly ellen kardot vontak, szintoly hazaárulók mindnyájan, mint a kik fejét vetették, rendre utasított, s megdorgáltatott az elnök által. Közohajtása volt ugyan a háznak, hogy az egyházi viták a mérsékelt puritánok kielégítésére intéztessenek el. De ilyes elintézés az udvarnak és nemzetnek egyaránt nem volt inyére.

A nép a visszahelyezett királyt jobban szerette ek kor mint elődei közül bárkit valaha. Háza viszontagságai, atyjának hősie halála, saját hoszas szenvedései és regényes kalandjai gyöngéd részvét tárgyává tették őt. Visszatérte türhetlen szolgaságtól szabadította meg a hazát. Mindkét versengő felekezet által hivatván vissza, oly helyzetben volt hogy mindkettő között biró lehetett; s némi tekintetben képessége is volt e föladata. A természet kitünő tulajdonokkal és szerencsés véralkattal ajándékozta meg. Növelése olyan volt, hogy attól értelme kifejlődését s minden köz- és magánerény gyakorlására képessé idomulását lehetett várni. Átment a sors minden változásán, s az emberi természet mindkét oldalát látta, első ifjúságában kivetttévén

a palotából, száműzés, nyomor és veszély volt élete. Midőn a lélek és test legmagasb fokán áll a fejlettségnek, s mikor az ifjuság szenvedélyeinek csillapulni kellett, visszahivatott vándorlásaiból, hogy koronát viseljen. Keserű tapasztalásból megtanulhatta, mennyi alávalóság, hitszegés és hálátlanság rejlik az udvaroncok hódoló alázatossága alatt. Más felől valódi nemeslelkűségre talált a legszegényebbek kunyhóiban. Midőn kincs és hatalom volt ígérve mindennek, ki őt elárulja, s halál volt mondva rá, a ki rejtegeti, kalyibák lakói és szolga-emberek hiven megőrizték titkát s szintoly tisztelettel csókolták meg kezét, mint ha őseinek trónján ült volna. Várni lehetett, hogy ilyen iskolából oly ifju, a kiből se ügyesség, se szeretetreméltó tulajdonok nem hiányoztak, mint nagy és jó király fogna kikerülni. Károly ez iskolából, emberekhez szokva, csinos és tetszetős modorral s némi élénk társalgási képességgel lépett ki szerfölött engedve az érzékiségnek, kedvelve a hivalkodást és hasztalan multságokat, képtelenül öntagadásra és erőfeszítésre, hit nélkül az emberi erényben és ragaszkodásban, nem ohajtva hirnevet, nem fogékonyan szemrehányásra. Szerinte minden embert meg lehetett vásárolni: de némelyek zsugoribban alkudoznak áruk fölött, mint mások; s midőn ez alku igen makacsul és ügyesen ment, némi szép nevet nyert. A főmesterséget, melylyel ügyes emberek fentartották tulajdonaik árát, becsületességnek nevezték. A főmesterséget, melylyel szép hölgyek kecseik árát fentarták, szeméremnek nevezték. Isten, haza, család és barátok iránti szeretet egynemű szójárások, gyöngéd és illemes kifejezései az önszeretetnek. Így gondolkozván Károly az emberek felől, természetes, hogy keveset gondolt vele, mit tartottak róla. Becsület és szégyen csak annyi volt neki, mint vaknak a

világ és sötétség. A hizelgés megvetését igen dicsérték benne, azonban, jelleme többi vonásaival egybevetve, nem látszik érdemelni magasztalást. Hizelgésen alul szintugy lehetni, mint fölötte. Ki senkiben sem bizik, tányérnyalókban sem fog bizni. Ki nem becsüli a való dicsőséget, képmását sem fogja becsülni.

Becsülendő Károly véralkatában, hogy bármi roszul vélekedett neméről, mégsem lett embergyülölő. Többnyire gyűlöletest látott az emberekben. Mégsem gyűlölte őket. Sőt oly erős volt benne az emberi érzés, hogy igen kellemtelenül esett neki szenvedéseiket látni vagy panaszaitak hallani. De az emberiségnek e neme, bármily szeretetre méltó és dicséretes magánemberben, a kinek hatalma: segíteni és ártani, szük körre van szoritva, fejedelmekben mindig inkább volt bűn, mint erény. Nem egy jó indulatu uralkodó egész tartományokat oda engedett zsákmányolás és elnyomás végett, csupán azért, hogy saját asztala körül és sétáin csak boldog arcokat ohajtott látni. Senki sem alkalmas nagy társadalmak kormányzására, ki azon sokaknak kedveért, a kiket soha sem fog látni, fél kedvét szegni azon keveseknek, a kik szine elé juthatnak. Károly könnyelműsége olynemű volt, minőt hasonló belátásu emberben soha sem lehetett találni. Rabja volt másoknak, a nélkül, hogy ámitott lett volna. Semmirekellő férfiak és nők, kiknek szintén szívök fenekére látott, s a kikről tudta, hogy nem szeretik őt és bizalmát nem érdemlik, — könnyen kicsaltak tőle czimeket, hivatalokat, uradalmakat, államtitkokat, és kegyelmezéseket. Sokat adakozott ő; mindazáltal a jótékonyságnak se örömeit nem élvezte, se hírére nem kapott. Soha nem adott önként: de roszul esett valamit megtagadnia. Minek következtében, jó voltában rendesen nem

azok részesültek, a kik leginkább megérdemelték, s nem is azok, a kiket legjobban szeretett, hanem a legszemtelenebb és alkamatlanabb tolakodók, kik színe elé juthattak.

II. Károly politikai eljárásának indokai nagyon különböztek azoktól, melyek elődeit és utódait vezérelték. Nem olyan ember volt, a kit a kormányzat patriarchai elméletével, vagy az isteni jog tanával ámitni lehetett. Teljesen dicsvágy nélküli volt. Gyűlölte a foglalkozást, s inkább lemondott volna koronájáról, hogysem a kormányzat valódi vezetésével járó vesződésnek magát alávesse. Annyira ment idegenkedése a fáradságtól, és tudatlansága a közügyekben, hogy tanácsülésben, a szolgálat tevő irnokok sem tartóztathatták magukat, hogy üres észrevételein és gyermekes türelmetlenségén ne mosolyogjanak. Se hála, se boszu nem vezérelte pályája elhatározásában; mert soha sem volt kedély, a melyen a jó szolgálat és bántalom oly gyöngé, mulékony nyomot hagyott volna. Csupán oly király ohajtott lenni, mint XV. Lajos lön utóbb Franciaországban, olyan király, a ki magántetszései kielégítése végett a kincstárral korlátlanul rendelkezhetett, kincscsel és méltóságokon alkalmas embereket bérelhetett, őt a naplopásban segitni, s a ki midőn az állam rosiz igazgatása miatt a megaláztatás mélyébe s a romlás küszöbére jutott is, el tudta zárni serailja körétől a kellemetlen igazságot, s el tudta fordítani szemeit és füleit mindattól, a mi kéjelgő nyugalmit háborithatta. E végett ohajtott önkényes hatalomra tenni szert, ha veszély és alkamatlanizág nélkül hozzá lehet vala jutni. Vallásos viták, a melyek protestáns alattvalóit megoszlatták, legkevesbbé sem érdekelték lelkiismeretét. Nézetei ugyanis a hitlenség és pápistaság közt önelégült határozatlanságban ingadoztak. De ha lelkiismeret-

rete semleges volt is az episcopalisok és presbyteriek közt folyt vitában, izlés épen nem volt az. Kedvencz vétkei épen azok voltak a melyek iránt a puritánok legkevesebbé voltak engedékenyek. Egy napot sem tölthetett el oly szórakozások nélkül, melyeket a puritánok vétségeseznek tartottak. Mint kitünőleg jó növelésű, s a nevetségesre igen erős érzékkel bíró embert, megvető kaczajra indították a puritánok különcségei. Valóban volt némi oka, nem szeretni e szigoru felekezetet. Oly korban, midőn a szenvedélyek leghevesebbek s a könnyelműség leginkább megbocsátható, Skócziában töltött Károly néhány hónapot, név szerint mint király, tetteleg mint államfogoly a mogorva presbyteriánok kezében. Nem elégelvén meg tőle követelni, hogy magát szertartásaikhoz alkalmazza, s a »covenant«-ot aláírja, örködtek minden mozdulata fölött, s minden ifjusági szeszélyért megleczkézték. Kénytelen volt, vagy akarta vagy sem, vég nélküli imádkozásokon és egyházi beszédeken lenni jelen, s szerencsésnek tarthatta magát, ha saját gyarlóságait, atyja zsarnokságát és anyja bálványozását a szószékről otrombául szemére nem hányták. Élte ezen szakában igazán oly nyomorú volt, hogy a veszély, mely őt ismét vándorra tette, inkább szabadulásnak, mint csapásnak tekinthető. Ily érzelmek befolyása következtében Károly ohajtotta elnyomni a felekezetet, a mely atyjának ellenállott.

A király testvére, Jakab, yorki herczeg, ugyanezen részre állott. Jakab, noha feslett életű, de szorgalmas és rendszeres volt, s a hatalom és foglalkozás bolondja. Rendkívül lassu es szükkörű felfogású, s makacs, megorva és nehezen feledő természetű. Nem meglepő dolog, hogy e herczeg nem jó szemmel nézte Anglia szabad intézményeit, s a

felekezetet, mely amaz intézményekért buzgólkodott. Mind-
eddig a herczeg magát az angol egyház tagjának vallotta,
de már oly hajlamokat nyilvánított, melyek komoly nyug-
talanságot okoztak a jó protestánsok közt.

Hyde Edvárd, az ország kancellárja, volt, a kin az
időben a kormányzás terhei legnagyobb részben nyugodtak,
— Hyde, ki később Clarendon gróffá lett (earl of Claren-
don). A tisztelet, melylyel Clarendon, mint író, iránt visel-
tetünk, ne vakitson el bennünket azon hibákra nézve, a
melyeket mint államférfiu elkövetett. Némelyeket mindaz-
által e hibák közül kimagyaráz és ment azon szerencsétlen
helyzet, a melyben volt. A hosszú parliament első évében a
tanácsosok közt, a kik a nemzet sérelmei orvoslásán mun-
káltak, becsülettel kitüntette magát. Ama sérelmek közül
a leggyűlöletesbek egyike, a yorki tanács, főleg az ő törek-
vései következtében szüntettetett meg. Mikor a nagy sza-
kadás történt, mikor a reformpárt és a conservatív feleke-
zet először tünt föl csatarendben egymás ellen, Hyde, sok
bölc és jámbor férfiuval, a conservatív részre állott. Ő te-
hát az udvar sorsát követte, s I. Károly bizalmát oly mér-
tékben bírta, mint, azon fejedelem tartózkodó kedélye és
tekervényes politikája mellett, bármely miniszternek lehe-
tett, s utóbb osztozott II. Károly száműzetésében s vezér-
relte political eljárásában. A restauratio alatt Hyde első
miniszter lett. Nehány hónap mulva beszéltek, hogy a ki-
rályi házzal, rokonság által, szoros viszonyba jött. Lánya,
titkos házasságban, York herczegné lett. Unokái talán a
koronát fogták viselni. E fényes özszeköttetés őt az ország
régii nemesei fölé emelte, s egy ideig mindenhatónak tartot-
ták. Némi tekintetekben igen alkalmas volt e magas ál-
lásra. Államiratokat senki sem készített ügyesebben. Senki

sem szólt fontosabban és több méltósággal a tanács és parlament előtt. Senki sem ismerte inkább az államtudomány általános elveit. Senki sem figyelte meg élesebb szemmel a jellemkülönbségeket. Ezek fölött erős vallásos és kötelességérzet volt benne, őszinte tisztelet hazája törvényei, s lelkismeretes figyelem a korona becsülete és érdeke iránt. De rideg, rátartó természetű volt, s nem türt ellenzést. Mi több, soká volt számkivetésben: s e körülmény egymaga teljesen alkalmatlanná tette volna őt a legfőbb ügyvezetésre. Alig történhetik, hogy oly államférfiu, a kit polgári zavarok száműzésbe menni és legjobb éveit idegen földön tölteni kényszeritnek, visszatérte napján alkalmas legyen a kormány élén állani. Clarendon nem volt kivétel e szabály alól. Kemény harcz után, mely pártjának és saját sorsának bukásával végződött, izgatott kedélylyel hagyta el Angliát. 1646-tól 1660-ig tengeren túl élt, messze távolból, s hamis világításban szemlélvén mindazt, a mi otthon történt. Ismereteit a közdolgok felől szükségkép összeesküvők jelentéseiből meritette, kik közt sok bukott és kétségbeesett ember volt. Az eseményeket természetesen nem azon mértékben tartotta kedvezőknek, a melyben a nemzet jólétét és dicsőségét növelték, hanem a szerint, a mint az ő visszatérése óráját siettették. Ohajtása, mit soha sem titkolt, az volt, hogy honfiai soha se élvezzenek nyugalmat és szabadságot, mig a régi uralkodóházat vissza nem hozzák. Végra visszajött; a nélkül, hogy csak egy hete lett volna körültekinteni maga körül, társaságokba vegyülnie, s vizsgálni a változásokat, a melyeket negyven eseménydus év a nemzet jellemében és érzelmében előidézett, egyszerre az állam kormányára állított. Ily körülmények közt a legtapintatosb és tanulékonyabb

minister is valószínűleg komoly hibákba esett volna. Tapintat és tanulékonyság pedig nem igen volt sajátja Clarendon jellemének. Angliát még mindig annak nézte, a mi ifjúságában volt; s szigoruan lenézett minden gyakorlatot, mely száműzetés alatt keletkezett. Noha távol volt tőle a szándék, az alsó ház régi és kétségtelen hatalmát bármikép megtámadni, igen kedvetlenül nézte e hatalom növekedését. Szentek voltak szemében a királyi jogok, a melyekért soká szenvedett, s a melyek elvégre hatalomra és méltóságra emelték őt. Politikai és személyes ellenszenvvel tekintette a kerekfejűeket. Az angol egyházhoz mindig erősen ragaszkodott, s valahányszor annak érdeke forgott fen, sajnálkozva elkülönözte magát legkedvesebb barátaitól. A püspöki rendszer és közimakönyv iránt buzgalma lángolóbb volt most mint valaha, s a puritánok elleni boszus gyűlöléssel párosult, a mi se mint államférfiúnak, se mint kereszténynek nem vált nagy becsületére.

Mig együttült az alsóház, a mely a királyi családot vizsgálta, lehetlen volt a régi egyház-szerkezet visszállítást eszközölni. Nem csak eltitkolták szorgosan az udvar szándokait, sőt a király, a legünnepélyesb módon, oly biztosításokat nyújtott, a melyek megnyugtatták a mérsékelt puritánok kedélyét. Megigérte, visszahelyezése előtt, hogy alattvalóinak lelkiismereti szabadságot ad. Most ismételte azon ígéretet, s hozzá tette, hogy legjobb tehetsége szerint iparkodik, a vizálgodó felek közt egyezést eszközölni. Ohajtása, ugymond, a lelki hatalmat a püspökök és egyházgyűlések közt megosztva látni. A liturgiát értelmes hittudósok testülete, felében presbyterianokkal, fogná átnézni. Az oltári ing, az urvacsoránál (áldozáskor) a testállás, s a kereszteléskor a keresztvetés kérdései olykép lennének elinté-

zendők, hogy a gyöngéd lelkiismeretek megnyugodjanak. Miután a király ekkép elaltatta azok figyelmét, a kiktől leginkább félt, eloslatta a parlamentet. Már jóváhagyását adta egy határozatra, a mely, kevés kivétellel, közböcsánatot biztosított mindenkinek, a ki az utóbbi zavarok alatt, politikai vétséget követett el. Az alsóháztól bizonyos adóöszlet ajánlatát is megnyerte élete folytáig, a melyből az évi jövedelmet tizenkétszázezer fontra becsülték. A valóságos bevétel ugyan, néhány évig, kevéssel ment többre egy milliónál: de ez öszlet, a korona örökös jövedelmeivel együtt, a kormány költségei fedezésére, béke idején, akkor elég volt. Állandó hadseregre semmit sem ajánlottak. A nemzet magától a névtől is irtózott; s ilyen haderőnek csak említése is fölriaszt és lángragyulaszt vala minden pártot.

1661 elején általános választás következett. A nép örömittas volt alattvalói lelkesedésében. A fővárost készültek tartották mozgalomban a legfényesb koronázásra, melyet valaha láttak. Következőleg oly képviselőtestület választatott, a minőt soha sem látott Anglia. A győztes jelöltek nagy része oly férfiakból állott, a kik a koronáért és egyházért harczoltak, s a kiknek kedélye el volt keserítve azon sok bántalom és méltatlanság miatt, a miket a kerekfejüektől szenvedtek. Midőn a tagok összegyűltek, a szenvedélyek, melyek mindeniket külön hevitettek, uj erőt merítettek a rokonszenvből. Az alsóház, néhány év alatt, buzgóbb volt a királyság mellett, mint maga a király, s buzgokodóbb a püspöki egyház mellett, maguknál a püspököknél. Károly és Clarendon szinte elrémültek ily teljes győzelmökön. Olyan forma helyzetben látták magokat, mint XVIII. Lajos és Richelieu herczeg a kamarák 1815-ki

ülésekor, ha a király ohajtja vala is teljesíteni a presbyterieknek tett ígéreteit, most nem állott volna hatalmában tennie. Valóban egyedül befolyásának erős megfeszítése mellett sikerült a győzelmes »cavalier«-eket visszatartani, hogy a mentességi határozatot vissza nem vették, s meg nem torolták kiméretlenül mind a mit szenvedtek.

Az alsóház azzal kezdte, hogy elhatározta, hogy minden tag, kizáratás büntetése alatt, köteles az urvacsorához a régi liturgiában rendelt forma szerint járulni, s hogy a »covenant« a palota udvarán hóhér által égettessék el. Végzést hoztak, mely nemcsak elismerte, hogy a kard hatalma a királynál van, de kijelentette, hogy a házak a legrendkívülibb esetben sincsenek jogosítva neki erővel ellenállani. Egy más határozat minden testületi tisztviselőtől esküt kívánt, hogy az ellenállást a királyi hatalomnak minden esetben törvénytelennek tartja. Nehány tüzes ember törvényt kívánt hozni, mely a hosszú parlament által hozott rendelkezéseket egyszerre mind megsemmisítse s a »főbizottságot« és »csilágkamarát« visszaállítsa; de, bármily erőszakos volt, ennyire még sem ment a visszahatás. Ezután is törvény maradt, hogy minden három évben parlamentet kell tartani: de a kényszerítő záradékokat, a melyek a választási tisztviselőket oda utasították, hogy annak idején, királyi meghívó levél nélkül is, megtartsák a választást, eltörölték. A püspököket visszahelyezték felsőházi üléseikbe. Az ó egyházi rendszert s a régi liturgiát följutották, minden módosítás nélkül, mely legalább az értelmeseb presbyteriánok kibékítésére czélzott volna némileg. A püspöki »ordinatio« most lón először mulhatlan kellék az egyházi előlépésre. Egy napon kétezer lelkész üzetett ki javadalmaiból, a kiknek lelkiismerete nem engedte, hogy

magokat ahoz alkalmazzák. Az uralkodó felekezeti, ingerkedve emlékeztette a szenvedőket, hogy a hosszú parlament, hatalma tetőpontján, még nagyobb számu királypárti papot hányt ki. A szemrehányás igen alapos volt ugyan; de a hosszú parlament a papoknak, a kiket kitett, végre ellátást rendelt, mely őket az éhhaláltól megmenthette; s a »cavalier«-ek, dühök mámorában, nem voltak eléggé igazságosak és emberségesek, e példát követni.

Majd büntető szabályok következtek a »nemconformisták« ellen, törvények, a melyekre igen könnyű volt, előzményeket találni, a puritán törvényhozásban, de a melyeket a királynak nem lehetett helybenhagynia, a nélkül, hogy ígéreteit meg ne szegje, a melyeket élete legfontosabb válszákaiban nyilván tön azoknak, a kiktől sorsa függött. A presbyterianok, a végső szükség és rettegés közben, a trón zsámolyához folyamodtak, hivatkozván ujdont tett szolgálataikra s az ünnepélyesen és ismételve lekötött királyi szóra. A király habozott. Saját kéziratát és pecsétjét nem tagadhatta el. Nem titkolhatta el maga előtt, hogy a folyamodóknak sokkal tartozik. Nem igen volt szokása alkalmatlan szorgalmazásnak ellenállani. Nem volt üldöző természetű. A puritánokat ugyan nem szerette; ellenszenve azonban csak bágyadt érzelem volt, igen kevésbé hasonló amaz erélyes gyűlötséghez, mely Laud szívében lángolt. E fölött a római kath. vallás iránt részrehajló volt; s tudta, hogy lehetlen e vallás követőinek istentiszteleti szabadságot engedni, a nélkül, hogy azon engedmény a protestans disszidentekre is ki ne terjesztessék. Tön azért némi gyöngye kísérletet, fékezni az alsó ház türelmetlen hevét; de azon ház sokkal mélyebb meggyőzések, s erősebb szenvedélyek befolyása alatt állt, mint ő. Szinlett küzdés

után engedett, s erélyes szándékot mutatva, sorban több gyűlöletes határozatot elfogadott a separatisták ellen. Büntett lön, dissenteri istentiszteletet látogatni. Egyes békebirót eskütszék nélkül illette az elítélés joga, s harmadik bünesetben hét évi deportációra tul a tengeren hozhott ítéletet. Keresett kegyetlenséggel gondoskodtak, hogy a vétkes ne Ujangliába szállittassék a hol hihetőleg rokonszenvű barátokra találandott. Ha számüzetési ideje letelte előtt visszatér honába, halálos büntetés alá esett. Uj és fölötté oktalan esküt rendeltek a lelkészekre, a kiket, a nem conformistaság miatt, javadalmaiktól megfosztottak; s a kik vonakodtak azt letenni, öt mértföldnyi körben kitiltattak minden városból, a melynek testületi kormánya vagy a parliamentben képviselte volt, és a hol ők, mint lelkészek, laktak. A tisztviselők, a kiknek e szigoru törvényeket végre kellett hajtaniok, közönségesen oly férfiak voltak, a kiket pártszellem és bántalmak emléke hevitett, melyeket a köztársaság idejében magok szenvedtek. A börtönök tehát hamar megteltek dissenterekkel: s a szenvedők közt nem egy volt, a kinek szellemére és erényére bármely keresztyén egyház büszke lehetett volna.

Az angol egyház nem volt hálátlan pártfogásáért. Léte első napja óta ragaszkodott az egyuralomhoz. De a visszahelyezést követő századnegyed alatt buzgalma a királyi hatalom és öröködési jog mellett határt nem ismert. Együtt szenvedett a Stuártházzal. Együtt helyeztetett visza e házzal. Közös érdekek, baráti és ellenséges rokonszempelmek fűzték ahhoz. Lehetlennek látszott, hogy idő jöhessen valaha, midőn elszakadnak a kötelékek, a melyek öt fölséges vértanuja gyermekeihez kapcsolták, s midőn a hűség, a melylyel dicsekvék, megszünik kedves és hasznos

kötelesség lenni. Mihezképest émelygős nagy szavakkal dicsőítette azt a hatalmat, mely folyvást ótalmára s öregbítésére használtatott, s igen is könnyedén kárhoztatta azok gonoszságát, a kiket az elnyomás, melytől maga ment volt, pártütésre vitt. Kedvencz szójárása az ellen nem állás tana volt. E tant minden módosítás nélkül hirdette, s végső következményig követte. Tanítványai fáradatlanul ismételték, hogy semmi kigondolható esetben, ha mindjárt Anglia Busiris- vagy Phalarishoz hasonló királylyal veretnék is meg, a ki a törvény daczára, s az igazságnak még ürügye nélkül is, naponként száz meg száz áldozatot ítélne kintpadra és halálra, — még ekkor sem volnának igazolhatók az ország minden rendei egyetemben, ha zsarnokságának anyagi erővel állanának ellen. Szerencsére az emberi természet elemei elég biztosítást nyújtanak, hogy az ily elméletek mindig csak elméletek maradjanak. — Eljött a kísérlet napja: s ugyanazok, a kik lehangosabban és legőszintébben hirdették e szerfölötti loyaltást, Anglia majd minden megyéjében fegyverre keltek a trón ellen.

A tulajdon újra más kezekre került most országszerte. Azon nemzeti eladásokat, a melyeket a parliament nem erősített meg, erőtleneknek tekintették a törvényszékek. A fejedelem, püspökök, dekárok, káptalanok, a királpárti nemesség és »gentry« megint beléptek elkobzott javaik birtokába, s azon vevőket is kihányták azokból, a kik jó árt fizettek. Így a veszteségek, a melyeket a »cavalier«-ek, ellenfeleik uralma alatt, szenvedtek, részben kárpótoltattak: de csak részben. A birtoklási haszonvét iránti kereseteknek utját vágta a közbocsánat: s azon királpártiak, a kik pénzbüntetések fizetése vagy hatalmas kerekfejűek kegyének megvásárlása végett, valódi értéköknél sokkal olcsóbban

adtak el jószágokat, — saját cselekményeik következményeitől nem mentettek föl.

Mig e változások fejlődtek, még fontosabb változás történt a közönség erkölcsében és szokásaiban. A szenvedélyek és hajlamok, a melyek a puritánok uralma alatt szigoruan fékezve voltak, s ha kielégítették is, csak lopva elégítették ki, zabolátlan hévvel törtek ki, mihelyt megszűnt a nyomás. Azzal a heves vágygyal, a melyet hosszas nélkülözés szükségkép gerjeszt, rohantak a hivalkodó multságokra és kéjzűzésre. A közvélemény nem igen fékezte. Mert a nemzet, a melyben az éneklőbeszéd undort, s minden szenteségi igény gyanut ébresztett, még mindene sajogván az életmódban szigoru, imában telhetetlen uralkodóknak csak az iménti zsarnoksága után, a nemzet, mondom, egyideig még tetszéssel nézte a szelidebb és vigabb kihágásokat. S még kevesbbé fékezte a kormány. Valóban nem volt kicsapongás, a mire a király és kedvencz udvaronczinak czimeres feslettsége föl nem bátorított volna. I. Károly néhány tanácsosa, kik nem voltak már ifju emberek, megtartották azt az illemes méltóságot, mely harmincz év előtt a Whitehallban divatos volt. Igy Clarendon maga és baráti, Wriothsley Tamás Southampton-gróf, a főkincstárnok és Butler Jakab, Ormond-herczeg, ki sok viszontagság közt lovagiasan harczolván Irföldön a király ügyéért, most mint főhelytartó kormányozta ezen országot. De se szolgálataik emlékezete, se nagy hatalmuk az államban nem volt képes e férfiakat megmenteni a gunytól, a melylyel a divatos bün az elavult erényt illetni szokta. Udvariassággal alig lehetett máskép, mint az illem valahogyan megsértése által, dicséretet nyerni. Különféle s nagy tehetségek is elősegítették e ragály terjedését. Az egyuraságnak és véteknek egy-

aránt hódoló nemzedék előtt igen tetszetős alakot öltött újabban az erkölcsbölcselet. Hobbes Tamás, szabatosabb és világosabb nyelven, mint bármely metaphysicairó azelőtt, vitatta, hogy a fejedelem akarata a jog és jogtalanság zászlója, s hogy minden alattvalónak késznek kell lennie, királyi parancsra, pápista, mohamedan vagy pogány vallást követni. A kik nem voltak képesek megítélni, a mi e nézletekben valódi értékkel birt, ezereinkint örömmel üdvözölték az elméletet, mely, midőn a királyi tisztet fölmagasztalta, tágitotta az erkölcsiség kötelékeit, s a vallást pusztá államügyyé alázta le. A hobbismus csakhamar minden művelt ember jellemének lényeges része lön. Az irodalom minden könnyebb nemei erősen az eláradó féktelenség színét viselték. A költészet minden aljas vágy kerítőjévé sülyedt. A nevelés, a helyett, hogy bünt és hibát pirulásra kényszerített volna, az ártatlanság és hűség ellen fordította félelmes fulánkjait. A visszahelyezett egyház kikelt ugyan az elhatalmazó erkölcstelenség ellen, de gyöngén és nem teljes szívből kelt ki. Jelleméhez úgy illett szükségkép, hogy megintse tévelygő fiait. De intéseit némileg hanyagon intézte. Figyelme másfelé volt fordítva. Egész lélekkel a puritánok semmivétételén csüggött s tanítványai oktatásán, hogy adják meg a császárnak a mi a császáré. A felekezet, mely szigoru erkölcsiséget hirdetett, kirabolta és elnyomta őt. A világiak helyezték vissza kincseibe és méltóságába. A vigalom és divat emberei nem igen voltak ugyan hajlandók életüket parancsaihoz alkalmazni, de készek voltak fegyveresen vérben gázolni palotáiért, székesegyházaiért, könyveinek minden soráért, s ruháinak minden öltéseiért. Ha a feslett életű »cavalier« játék- és bordélyházakba járt is, került a titkos gyülekezéseket. Ha fajtalan szó és szitok

nélkül soha sem beszélt is, némi elégtételül szolgált részökről, a készség, a melylyel Baxtert és Howet, az imádkozás és hithirdetés miatt börtönbe vetették. Ilyképen a papság, egy ideig, a hitszakadás elleni harczra annyi erőt fordított, hogy a bűn elleni harczra alig maradt. Etherége és Wycherley fajtalan verseit, az egyház fejének jelenlétében és különös helybenhagyásával, női ajkak mondották el nyilván nők előtt, míg a »Zarándok utjá«-nak szerzője tömlöczben sinylett, mert isten igéjét a szegényeknek hirdette. Kétségtelen és igen tanúságos tény, hogy a midőn az angol papuralom politikai hatalma tetőponton állott, épen azon években állt a nemzeti erény legalsóbb fokon.

Alig volt osztály vagy életmód, mely az elhatalmazó erkölcstelenség ragályától megmenekült volna; de a romlott társadalom legromlottabb része talán azok voltak, a kik a politikával foglalkoztak. Nem csak azon ártalmas befolyásoknak voltak ők kitéve, melyek alatt a nemzet általában szenvedett, hanem egy különös és a leggonoszabb nemű kisértetnek is. Jellemök gyakori, erőszakos forradalmak és ellenforradalmak közt képződött ki. Nehány év alatt újra meg újra változni látták honuk egyházi és államszerkezetét. Láttak püspöki egyházat, mely a puritánokat üldözte, puritán egyházat, mely az »episcopalis«-okat üldözte, s megint püspöki egyházat, mely a puritánokat üldözte. Látták az egyeduralom eltörlését s meg visszaállítását. Látták a hosszú parlamentet háromszor az állam élén, s háromszor elosztatva milliók átkai és kaczaja közt. Látták egy új királyi házat hirtelen a hatalom és dicsőség tetőpontjára emelkedni, s egyszerre letaszittatni a kormány-székről, küzdelem nélkül. Látták, mikép lön új képviseleti rendszer tervezve, megkisértve s meg elhagyva. Látták egy

új felsőházat alkotni, és felforgattatni. Látták mikép ruházatott át roppant tömeg birtok a cavalierekről a kerekfejűekre, s a kerekfejűekről viszont a cavalierekre. Ily események közt senki sem lehetett tevékeny és előtörökő államfi, ha kész nem volt változni a szerencse változásival. Csupán visszavonultságban tudta bárki köztársasági vagy királypárti jellemét állandóan sokáig megtartani. Ki ily időszakban el van határozva, polgári nagyságra jutni, a szilárdságnak még gondolatáról is le kell mondania. A helyett, hogy a végtelen változás közepett változhatlanság színét mutassa, szüntelen örködni kell a következő visszahatás jelenségeire. Szükség megragadnia a legalkalmasb pillanatot, a bukó ügy elhagyására. Valamely párttal, míg uralkodó, folyvást együtt haladván, azonnal el kell válnia tőle, mihelyt bajai kezdődnek, megtámadnia, üldöznie kell azt, s új szövetségeselek társaságában, a hatalom és jólét új ösvényére lépnie. E helyzet természetesen az ügyesség és vétkekek bizonyos saját nemeit a legmagasb tökélyre fejti ki benne. Gyors észlelő, és segélymódokban találékony lesz. Nehézség nélkül elsajátítja minden párt avagy felekezet hangulatát, a melylyel összevegyül. Az idő jelenségeit a sokaság előtt csodásnak látszó éles elmével észreveszi, a minővel a régi rendőrtiszt a bűn leggyöngébb nyomain el tud indulni, s a melylyel a mohikán harczfi az erdőségen át mindig a csapáson marad. De az ekkép fegyelmezett államférfiuban ritkán találunk becsületességet, állhatatosságot s több ilyes erényt. Egy tanban sincs hite, egy ügyért sem hevül. Annyi ó intézményt látott elsodortatni, hogy az elévülés iránt nincs tisztelete. Annyi új intézmény után — melytől sokat vártak — látott merő csalódást, hogy a tökélyesedésben nincs reménye. Hasonló gúnynyal tekint azokra, a kik a fentartáson

tünődnek; mint a kik újítani törekcszenek. Semmi sincs az államban, a minek védelméhez vagy lerontásához, tartózkodás vagy **pirulás nélkül**, járólni képes nem volna. Elvek és barátok iránti hűség merő ostobaságnak és eszeveszett-ségnek látszik előtte. A politikát nem tekinti az emberiség boldogítását tárgyaló tudománynak, hanem a sors és ügyesség hevítő kockajátékának, melyben az ügyes és szerencsés játékos vagyont, czimert, talán koronát nyerhet, s egyetlen elhamarkodott mozdulat vagyon- és életvesztésre vihet. A nagyravágyás, mi jó időkben és jó kedélyekben félerény, most, minden emelkedett és emberszerető érzeményből kivetkőzve, önző vágygyá lesz, alig nemesebbé a fősvénységnél. A közpálya emberei közt, kik a visszahelyezéstől a Hannoverház trónralépteig az államban a nagy pártok élén állottak, igen keveset nevezhetni, a kiknek híret olyasmi nem szennyezi, a mit jelenleg durva hűtlenségnek s megvesztegetésnek mondanának. Alkalmasint nagytás nélkül el lehet mondani, hogy a legelvtelenebb férfi is, ki emlékezetünkre közügyekben részt vőn, megérdemlené, hogy a XVII. század utolsó felében divatozott mértékhez képest, lelkiismeretesnek és érdeknélkülinek tartassék.

Mig Angliában ezen politikai, vallási és erkölcsi változások történtek, a királyi hatalom, nehézség nélkül, visszaállított a brit sziget minden részében. Skócziában lelkesedéssel üdvözölték a Stuartok visszahelyezését; mert a nemzeti függetlenség visszaállítását látták abban. S igaz volt, hogy a járom, melyet Cromwell vetett rájok, szinleg levétetett; a rendek Edinburgban régi teremőkbe viszont egybegyültek, s az ítélőszékek ülnökei a skót törvényt ismét a régi formák szerint szolgáltatták ki. A kis királyság függetlensége mindazáltal szükségképen inkább névszerinti

volt mint valódi: mert a királynak épen nem volt mit tartania más tartományok idegenségétől, míg Anglia részén állott. Oly helyzetben volt most a király, hogy a kísérletet, mely atyja romlását okozta, ismét megtehetette, atyja sorsának veszélye nélkül. I. Károly saját hitvallását a skótokra királyi hatalommal rájok erőtetni oly időpontban kísérlette meg, midőn vallása és királyi hatalma népszerűtlen volt Angliában; s nemcsak czélt nem ért, de zavart támaszott, mely utójára koronájába és fejébe került. Most változtak az idők: Anglia egyeduralom és főpapi rendszer mellett buzgott; s így a tervet, mely a mult nemzedék idejében a legoktalanabb volt, megint föl lehetett fogni csekély kockázattal a trónra nézve. A kormány elhatározta, hogy Skóciában püspöki egyház állittassék föl. Minden skót kárhoztatta e szándokot, a kinek ítélete némi tekintélyvel bírt. Több skót államférfi, ki a királyi jogok mellett buzgott, presbyteri volt születésére. Ha nem voltak is igen lelkiismeretesek, mindazáltal némi előszeretet maradt fenálló gyermekeiségök vallása iránt; s jól tudták, e vallás mely igen szívökön fekszik honfitársaiknak. Erélyes fölírást tőnek: de, midőn látták, hogy föliratuk sikertelen volt, nem bírtak elég erénnyel megmaradni ellenzésök mellett, mely urukat megfogta bántani, s néhányan közlők oly bűnös alávalóságra vetemültek, hogy üldözték, a mit lelkismeretökben a keresztyénség legtisztább alakjának hittek. A skót parlament úgy volt alkotva, hogy alig mutatott valaha komoly ellenzést sokkal gyöngébb királyok iránt is, mint Károly ekkor volt. A püspöki egyház tehát törvény által megalapított. Az istentisztelet külsejére nézve tág tér engedtetett a papságnak. Némely egyházakban az angol liturgiát használták. Másutt a papok e litur-

giából oly imákat és háladásokat választottak ki, a melyeken a nép legkevesebbé akadhatott föl. De a nyilvános istentisztelet végén rendszeren elénekelték a dicséneket, s kereszteléskor elmondták az apostoli hitformát. A skót nemzet legnagyobb része az új egyházat egyaránt gyűlölte mivel babonás és mivel idegen; mint Róma romlottságaival szennyezett, s mint Anglia felsőbbsege jelét. Az ország nem az volt, a mi huszonkét év előtt. Szerencsétlen háboru és idegen uralom megtörte a nép szellemét. A jobbágiság (aristocratia), melyet a közép osztály és nép nagy tiszteltben tartott, az I. Károly elleni mozgalomnak élén állt, de hódolattal viseltetett II. Károlyhoz. Az angol puritánoktól most nem lehetett segílyt várni. Gyöngye felekezett valának, melyet mind a törvény, mind a közvélemény kárhóztatott. A skót nemzet tömege ekkép fájdalmasan megadta magát, s nem kevés lelkismereti furdalás között a főpapi egyház istentiszteletét látogatta, vagy oly presbyteri papokét, a kik ráadták fejöket, hogy a kormánytól féltürelmet fogadjanak el, a mi »indulgence« név alatt ismeretes. Volt azonban, főleg a nyugoti alföldön sok bátor és elhatározott férfiú, a kik azt tartották, hogy a covenant megtartásának kötelessége elébbvaló, mint a mely a tisztviselők iránti engedelmességre kötelez. Ezek, a törvény daczára, folyvást saját módjuk szerint tartott istentiszteletre gyülekeztek. Az »indulgence«-t nem úgy tekintették, mint a tisztviseléség által az egyházon ejtett sérelmek részletes orvoslatát, hanem mint új sérelmet, mely annál gyűlöletesb, mert jótétemény színe alá rejtették. Az üldözés, mondanak, csak a testet ölheti meg; de a sötét »indulgence« a lélekre hoz halált. Kiüzetvén a városokból, hegyeken és pusztákon gyülekeztek. Ha a polgári hatalom megtámadta

őket, erőt erővel vertek vissza habozás nélkül. Mindég fegyverkezve jöttek össze. Nyílt lázadásban törtek ki újra. Könnyen legyőzhették, s kegyelem nélkül büntették őket: de se vereség, se büntetés nem törhette meg lelköket. Vadállatok gyanánt, üldözték, kinpadon tépték, szaggatták, százként börtönözték, tömegestől akasztották őket, egyszer Angliából jött katonák féktelenségének tették ki, másszor a hegységről leszállongó szilaj csapatok önkényének engedték át: mindazáltal oly ádáz tekintettel állottak a balsors ellenébe, hogy a legmerészebb és hatalmasabb zsarnoknak is rettegni kellett a kétségbeesők bátorságától.

Ilyen volt Skóczia állapota, II. Károly uralkodása alatt. Irföld nem kevesebbé föl volt zavarva. E szigeten oly forrongás uralkodott, melyhez képest az angol államférfiak leghevesebb indulatosságát lágymelegnek mondhatni. Az ir »cavalierek« és ir »kerekfejűek« közt a gyűlölséget csaknem elfeledtette az a lázasabb gyűlölet, a mely az angol és celta faj közt dühöngött. Az »episcopalisok« és »presbyteriek« közt a válfal el látszott enyészni, ahoz a válfalhoz képest, mely mindkettőt elkülönözte a pápistáktól. Az utolsó polgári zavarok alatt az irföld nagyobb része a győzőkre ruháztatott át a legyőzöttekről. A korona kegyére se a régi, se az új foglalók nem igen tarthattak igényt. Rablók és kifosztottak, nagy részben, egyaránt pártütők voltak. A kormány a két fölingerelt fél kölcsönös vádjait és ellenkező követeléseit hamar meguntá, és zavarba jött miattok. Azon gyarmatosok, a kik közt Cromwell az elfoglalt földet kiosztotta, a kiknek maradékát most is »cromwellian«-oknak nevezték, állították, hogy az ős lakosok az angol nemzetnek, bármely uralkodóház alatt, s a protestans hitvallásnak, bármely alakban, halálos ellenei.

Azon kegyetlenségeket, a melyek az ulsteri pártütést beszenyeyezték, nagyítva irták le: a királyt sürgették, hogy a »protector« politikáját kövesse; s nem átallottak példalóznai, hogy nem lesz Irföldön béke, mig a régi faj ki nem irtatik. A római katolikusok lehetőleg szépitgeték vétéségöket, s keserves szavakkal irták le büntetésök kegyetlenségét, a mi valóban nem is volt szelid. Esedeztek Károly előtt, hogy az ártatlant ne zavarja össze a bünössel, s figyelmeztették őt, hogy sokan a bünösök közül, visszatérvén hűségökre, s védvén jogait atyja gyilkosai ellen, jóvátették a mit vétkeztek. Az udvar megunván a két párt alkalmatlankodásait, a melyek közül egyiket sem volt oka szeretni, végre úgy menekült a panasztól, hogy egyezkedést rendelt. Fölhagytak azzal a kegyetlen, de teljesen bevégzett és erélyes rendszerrel, a melylyel Olivér az egész szigetet angollá törekedett tenni. A »cromwelliek«-et rávették, hogy szerzeményeik harmadáról mondjanak le. Az ekkép visszaadott föld oly követelők közt, a kiket a kormány leginkább kegyelt, osztatott föl szeszélyesen. De sokan, a kik erősítették, hogy semmi hűtlenséggel nem vádoltathatnak, s nehányan, a kik hűségök fényes bizonyítványaival dicsekhettek, se visszahelyezést, se kárpótlást nem nyerhettek, s eltöltötték Francia- és Spanyolországot panaszaikkal a Stuartház igaztalan és hálátlan volta miatt.

Időközben a kormány Angliában is megszűnt népszerű lenni. A királypártiak czivódni kezdtek az udvarral és maguk között; s a párt, mely legyözve, letiporva, s úgy látszék, meg volt semmisítve, melyben azonban még erős életelem maradt, ismét fölemelte fejét s megújította a védtelen háborút.

Ha vétlen volt volna a kormány, akkor sem tarthat vala állandóan a lelkesedés, a melylyel a király visszajöt-

tét s a katonai zsarnokság megszűnését üdvözölték. Természetünkben rejlő törvény, hogy az lly lázas fölgerjedéseket mindég lehangoltság követi. Az udvar oly módon visszaélt gyözelmével, hogy e lehangoltság gyorsan és teljesen bekövetkezett. Minden mérsékelt ember megütközött a méltatlanságon, kegyetlenségen, a mint a »nemconformistákkal« bántak. A büntető törvények teljesen megtisztították az elnyomott felekezetet azoktól a nem őszinte tagoktól, a kiknek bűnei ros sz hirbe hozták, s istenfélő, becsületes emberek testülete lön az megint. A hóditó, uralkodó, üldöző, vagyonkobzó puritánt gyűlölték. Az elárult, sérelmekkel illettetett, mindazon köpenyforgatóktól a kik jó sorsában barátságát keresték, elhagyott puritán, a kit honából vadként kiűztek, kemény büntetés alatt tiltottak el az imádkozástól s a szentségek föl vételétől lelkiismeretének kívánata szerint, s ki még is szilárd föltételében, hogy inkább istennek, mint embernek engedelmeskedjék, — e puritán némi kedvetlen emlékezések mellett is, száanalom és tisztelet tárgya volt minden ép kedély előtt. Ezen érzelmek még erősebb gyökeret vertek, midőn hire ment, hogy az udvar nem hajlandó a pápistákkal hasonló szigorral bánni, a minőt a presbyteriek ellenében tanusított. Sok vidéken kőszagyanú keletkezett, hogy a király és herczeg nem őszinte protestánsok. E fölött sokan, a kiket a köztársaság farizeusainak rideg szigora és képmutatása elidegenített, még inkább idegenkedni kezdettek az udvar és »cavalier«-ek nyílt romlottságától, s hajlamot éreztek kétkedni, vajjon »Dicsértessék — az — isten Barabone« komor lelkülete nem jobb-e a Buckinghamek és Sedleyk istentelen elvetemültségénél s kicsapongásánál. Még erkőlcstelen emberek, a kiket a józan ész és közszellem nem hagyott el egészen, —

még ezek is panaszkodtak, hogy a kormány a legkomolyabb tárgyakat hiábavalóságnak tekinti, hiábavalóságokat vesz komoly foglalkozása tárgyául. Megbocsátható a királynak, ha szabad idejében borral, tréfával és szép nőkkel mulatott. De türhetlen, hogy merő henyévé s kéjenczé aljasodjék, hogy az állam legfontosabb ügyei elhanyagoltassanak, a közszolgálat nyomorral járjon, s a pénzügy zavarba jöjjön, azért, hogy rossz nők és tányérnyalók meggazdagodjanak.

Számos királypárti csatlakozott e panaszokhoz, sok éles észrevétellel toldván meg azokat a király hálátlansága miatt. Igaz, hogy minden jövedelme sem volna elég, azon arányban jutalmazni, a mint elhagyatottaknak vélték magukat. Mert minden szükölködő uri ember, a ki Rupert vagy Dorby alatt harczolt, azt hitte, hogy szolgálatai kitünőleg érdemdúsak, szenvedései kiválólag súlyosak voltak. Mindenik hizelgett magának, hogy bármi történjék a többiekkel, őt mindenért gazdagon kármentesítik, a mit a polgári zavarok alatt vesztett, s az egyeduralom visszaállítását saját elpusztult javai visszaállítása követendi. A ki ily várakozásban élt, egy sem tudta boszankodását mérsékelni midőn látta, hogy a király alatt szintoly szegény, mint a csonka parlament és a protector alatt volt. Az udvar gondatlansága és kicsapongása keserű kifakadást gerjesztett e hű veteránokban. Joggal mondhatták, hogy — a mit ő felsége ágyasok és bohóczokra pazarol, fele elég volna, száz olyan lovag szivét megvigasztalni, a kik miután atyjának segélyzése miatt kivágták tölgyeseiket, s beolvasztották ezüstszereiket, most kopott öltönyben járnak ide s tova, nem tudván merre forduljanak ebédelni.

Ugyanekkor hirtelen csökkent a jövedelem. Minden

birtokos bevétele negyed résznyivel szállt alább. Az ország minden megyéjében hallatszott a szükölködő földmivesek feljajdulása; s az inség miatt, szokás szerint, a kormányt tartották felelősnek. A »gentry«, kénytelen levén egy időre mérsékelni kiadásait, boszusan szemlélte, hogy a Whitehal-leban a fény és pazarlás növekedett, s kiirthatlanul meg rögzött benne a hiedelem, hogy a pénz, a melynek háztartási költségeket kellett fedeznie, hogy-hogynem, a király kegyenczei zsebébe folyt.

A kedélyek most oly hangulatban voltak, hogy minden köz dolog elégületlenséget szült. Károly, Katalin portugáli hercegnőt vette nőül. E házasság egyáltalán nem tetszett: s a zugolódás hangosan tört ki, midőn valószínűlennel mutatkozott, hogy a királynak törvényes örököse születék. Dunkirk, a melyet Olivér Spanyolországtól nyert, XIV. Lajos francia királynak eladatott. Ez eladás közboszankodást gerjesztett. Az angolok már kedvetlenül kezdték szemlélni a francia hatalom növekedését, s oly érzelmeikkel nézni a Bourbon-házat, mint nagyatyáik az osztrák házat tekintették. Okosság volt-e, kérdezék az emberek, ilyen időben, egy már amúgy is igen félelmes királyság erejét növelni? Dunkirket a nép, különben is nagyra becsülte, nem csupán mint őrhelyet, mint Németalföld kulcsát, hanem úgy is, mint az angol vitézség diadaljelét. Ugyanaz volt ez Károly alattvalói előtt, a mi Calais egy régibb nemzedéknek, s ami nekünk Gibraltár foka, mely oly férfiasan megvédetett, veszélyes és balsorsú éveken át, egy hatalmas szövetség sergei és hajóhadai ellen. A gazdálkodási indoknak volt volna némi súlya, ha takerékos kormány vitatta volna. De tudták, hogy a Dunkirkre tett költség sokkal csekélyebb volt az udvarban erkölcstelen-

ségre s bolondságokra pazarlott öszleteknél. Tűrhetlennek látszott, hogy a mindenben, a mi kedvtelésül szolgált, példátlanul pazar fejedelem, zsugorian fősvénykedjék mindenben a mi az állam biztosságára és dicsőségére vonatkozott.

A közelégületlenség növekedett, midőn látták, hogy mig Dunkirk gazdasági okból elhagyatott, Tangier várát, mely Katalin királyné hozományához tartozott, roppant költséggel kiigazítják és fentartják. E helyhez nem volt semmi emlék kötve, a mi a nemzeti büszkeségnek hizelggett; semmikép sem mozdíthatta elő a nemzeti érdeket; dicstelen, haszontalan és végnélküli háborúkba sodort bennünket a muzulmánok félvad csoportival; s olyan éghajlat alatt feküdt, a mely különösen ártalmas volt az angol faj egészségének és erejének.

De a zugolódás, melyet e hibák okoztak, csekély volt ahhoz a zajhoz képest, a mely nemsokára kitört. A kormány háborúba keveredett az »Egyesült tartományok«-kal. Az alsóház teljes készséggel ajánlott meg történetünkben példátlan öszleteket, többet, mint a mennyivel Cromwell fentartotta seregeit és hajóhadait, midőn hatalmától az egész világ rettegett. De annyira ment azoknak, a kik hatalmát örökölték, kicsapongása, roszelelkűsége és képtelenvolta, hogy a bőkezűség többet ártott mint használt. Az udvar ingyenélői, nem birván oly tulajdonokkal, hogy ama férfiakkal, kik akkor Holland hadait intézték, államférfiakkal mint De Witt, és hadvezérekkel, mint De Ruyter, mérközhettek volna, — csakhamar meggazdagodtak, mig a hajók népe fölzendült az éhség miatt, a hajótáruk örizetlen hagyattak, s a hajók romlatag, fölszeretlen állottak. Elhatározták végre, fölthagyni minden támadó hadi tervvel; csakhamar kitünt, hogy e kormánynak még a védelmi háború is nehéz

föladat volt. A hollandi hajóhad fölvtorlázott a Thamesen (Temzén), s a Chatamnál levő hajókat fölégette. Mondják, hogy a nagy megaláztatás eme napján a király épen serailja hölgyeivel lakomázott, s az ebédlőben egy molylepe hajhászásával mulatta magát. Ekkor végre, későn, igazságot szolgáltatott Olivér emlékezetének. Mindenki magasztalta hősiségét, szellemét és hazafiságát, emlegették mindenütt, miként rettegett, kormánya alatt, minden külhatalom Anglia nevéből, mint borultak lábai elé a most oly fenhéjázó »Egyesült-államok«, s mikor megtudták, hogy nincs többé, miként világították ki Amsterdament, mint valamely nagy megszabadulás után, s a gyermekek örömkialtozva futkostak a csatornák partjain, hogy meghalt az ördög. Még royalisták is kiáltozták, hogy csak úgy lehet az államot megmenteni, ha a köztársaság régi katonáit szólítják fegyverre. A főváros hamar kezdte érezni az ostromzár nyomorait. Tüzelőt alig lehetett kapni. Tilbury várát, honnan Erzsébet férfias lélekkel szórta megvető nyilatkozatait Párma és Spanyolország ellen, gúnynyal illették a támadók. Először és utójára hallották London polgárai idegen ágyúk dörgését. A tanácsban komolyan szóba hozták, hogy ha az ellenség előnyomul, a Towert oda kell hagyni. A nép nagy csoportokban özönlött az utczákon, kiáltozva, hogy Angliát megvették és eladták. A miniszterek házait és hintóit megtámadta a tömeg; s valószínűnek látszott, hogy a kormánynak kültámadással és lázadással egyszerre gyűl meg baja. A végveszély ugyan hamar elhárult. Békét kötöttek, egészen másneműt, mint a minőket Olivér szokott aláírni; s a nemzet újra békében, de aligha kevesebb ingerült és komor hangulatban volt, mint a hajópénz kivetésekor.

Az elégtelenséget, melyet a rosz kormányzás ébresz-

tett, oly viszontagságok tetőzték, a melyeket a legjobb igazgatás sem lett volna képes elhárítani. Mig Holland ellen a gyalázatos háború tartott, két nagy csapás sujtotta Londont, a minők, oly rövid időn, egy várost sem értek. A döghalál, mely irtózatossá volt mindannál, a mely három századon át a szigetet meglátogatta, hat hónap alatt száz ezer embernél többet ragadott el. S alig szűnt meg a halottszeke körüljárni, mikor a tűzvész, a minőt Róma égése óta, Nero alatt, nem láttak Európában, egészen elhamvasztotta a »city«-t, a »tower«-tól a »temple«-ig, s a folyótól a smitfieldi kerületig.

Ha általános választás történik, mi alatt a nemzet annyi csapást szenvedett, valószínűleg ismét a kerekfejük jutnak vala tulnyomóságra az államban. De a parlament még a »cavalier«-ek parlamentje volt, melyet a visszaállítást követő hűségi elragadtatásban választottak. Mindazáltal hamar nyilván lett, hogy egyetlen angol, bármilyen királyhű, törvényhozás sem fog többé beleegyezni, hogy csupán az legyen, a mi a Tudorok idejében volt a törvényhozás. Erzsébet halálától fogva a polgári háború idejéig, a puritánok, a kik a képviselői testületben tulnyomósággal birtak, ügyesen élvén a pénz hatalmával, a végrehajtás terén folyvást tovább terjeszkedtek. Azok a »gentleman«-ek, a kik az alsóházat a visszahelyezés után képezték, noha irtóztak a puritán névtől, igen örömet öröklötték a puritán országlat gyümölcseit. A legjobb akarattal voltak ugyan, akkép használni a hatalmat, a melyet az államban birtak, hogy királyukat honn és külföldön tiszteltté és hatalmassá tegyék; de el voltak határozva, nem válni meg magától a hatalomtól. A XVII. század nagy angol forradalma, tudniillik a végrehajtó közigazgatás fölötti felügye-

letnek a koronáról az alsóházra átszállítása, — e parlament hosszas fenállása alatt mindég haladt előre, lárma nélkül, de gyorsan és szünetlen. Károlynak, a kit esztelenségei és kicsapongásai szegénységben tartottak, pénzre volt szüksége. Pénzt csupán az alsóháztól nyerhetett törvényesen. Ezt nem lehetett rávenni, hogy pénzajánlatainak árt ne szabjon. A szabott ár pedig az volt, hogy engedjék a király minden előjogaiba beavatkozniok, nem kedvelt törvényekre jóváhagyását kicsikarniok, ministeriumokat dönteni, irányt szabni a külkormányzatnak, sőt a hadügyet is igazgatniok. A királyi méltóság s a király személye iránt fennen és őszintén a legerősebb ragaszkodást nyilvánítottak. De Clarendonnak nem ígérték hódolatot; s szintoly dühösen megtámadták őt, mint elődeik Straffordot. A minister bukását erényei és vétkei egyaránt elősegítették. Ő volt a kormány látszólagos feje, s ennél fogva oly cselekményekért is felelősnek tartották, a melyeket a tanácsban erősen, de hasztalan, ellenzett. A puritánok, s mindazok, a kik szánonlommal viselteltettek irántok, kérlelhetlen vakbuzgónak, egy második Laudnak tekintették őt, a kinek Laudnál sokkal több esze van. Minden alkalommal vitatta ő, hogy a mentességi törvényt szorosán meg kell tartani: s bármennyire becsületére vált, a mint magát e részben viselte, gyűlöletessé lett az által mindazon királypártiak előtt, a kik értékveszteségöket a kerekfejűek ellen indított kártételi és haszonvételi keresetekkel kívánták volna helyreépítozni. A skót presbyteriek neki tulajdonították egyházuk romlását. Az ir pápisták őt okozták jóságai elvesztése miatt. Mint a York herczegné atyjának, hihetőleg oka volt kívánni, hogy magtalan királyné legyen, s azért gyanúba vették, hogy szándékosan olyat ajánlott. Dunkirk eladásáért méltán vádolták.

Heves természete, rátartó magaviselete, csuf kapzsisága, melylyel hajhászta, s a fitogatás, a mint pazarolta a kincseket, képcsarnoka tele van-Dyk remekeivel, melyek egykor inségre jutott lovagok tulajdonai voltak, palotája, melynek roppant, és pompás homlokzata épen királyaink szerényebb székhelyével szemközt emelkedett, — mind ez sok méltó s némi méltatlan megrovást vont reá. Midőn a hollandi hajóhad a Temzén volt, a sokaság dühe főleg a korlátnok (chancellor) ellen fordult. Ablakait beverték, kertjében a fákat levagdalták, s akasztófát emeltek kapuja előtt. De sehol sem gyűlöltek annyira, mint az alsóházban. Nem volt ő képes észrevenni, hogy gyorsan közelgett az idő, mikor azon háznak, ha ugyan fenálland, ez államban legfőbbnek kell lennie, midőn a bánásmód e ház irányában az országlás legfontosb része lesz, s azon emberek támasza nélkül, a kikre az alsóház hallgat, lehetlenné válik a kormányt vinni. Makacsul átkodott a parliamentet bármi tekintetben különböző testületnek tekinteni attól, a mely negyven év előtt, mikor ő a Templeben törvényt tanult, ült vala együtt. Nem kívánta ő a törvényhozást azon jogoktól megfosztani, a melyek az ország régi alkotmányánál fogva, tulajdonai voltak: de e jogoknak ujabb, noha természetes, kikerülhetlen s csupán maguknak e jogoknak, megsemmisítése által elháritható fejleménye kedvetlenné tette és fölháborította őt. Semmi sem birhatta rá, hogy valamely hajópénzt rendelő iratra a nagy pecsétet ráüsse, vagy a tanácsban arra adja szavazatát, hogy valamely parlamenti tag a vita közben ejtett szavak miatt a »tower«-be zárassék; de boszuságra gyuladt, midőn az alsóház nyomozni kezdte, mint pazarolták el a hadviselésre ajánlott pénzt, s vizsgálódni kezdett a hajózat rosz ellátása körül. Ily vizsgálódás, szerinte, tul volt hatás-

körén. Megengedte, hogy a ház a leghódolóbb (loyal) gyülekezet volt, hogy jó szolgálatokat tön a koronának, s hogy szándékai mind igen jók. De nyíltan, és zárt körben egyaránt, minden alkalommal, sajnálatát fejezte ki, hogy az egyeduralomhoz oly őszintén ragaszkodó urak, bal fölfogás következtében, a fejedelem előjogait sértegetik. Bármennyire különböznek is, ugymond, szellemben a hosszú parlament tagjaiktól, mégis ezen parlamentet követik, dolgokba avatkozván, a melyek az ország rendjeinek körén kívül esnek, s csupán a korona hatalma alá tartoznak. Vitatta, hogy a haza soha sem fog jól kormányoztatni, míg a megyei lovagok és polgárok meg nem elégszenek azzal az állással, a melyben elődeik Erzsébet idejében voltak. Mint ki nem forrottat s Anglia régi alkotmányával össze nem férőt, megvetőleg vetett vissza minden tervet, a melyet az idő jelenségeit jobban észlelő férfiak, egyetértés fentartása végett, ajánlottak. Az ifju szónokok iránt, kik az alsóházban kitünni és tekintélyre emelkedni kezdettek, épen nem kegyesen viselte magát; sikerült is neki, alig egy kivétellel, mindnyáját halálos ellenévé tenni. Valóban egy volt a legkomolyabb hibái közül az ifjuság szertelen megvetése; s e megvetés annál kevesebbé volt igazolható, mert saját tapasztaltsága az angol közügyek körül sehogysem állt arányban életkorával. Élete nagy részét külföldön töltötte, úgy hogy a világról a melyben visszatértekor magát találta, kevesebbet tudott sokaknál, a kik fiai lehettek volna.

Ez okoknál fogva nem szerették őt az alsóházban. Egészen különböző okok miatt szintoly kevéssé szerették az udvarnál. Egy régibb nemzedék erkölcsiségével s politikájával birt. Még ifju tanuló korában is, bár tréfa és kéj emberei közt élt, nagy mértékben megóvták őt természeti

komolysága és vallásos elvei a divatos feslettségtől; és sehoggy sem volt kedve, hajlottabb korában s hanyatló egészséggel, kicsapongó lenni. Az ifjuság és vigság bűneit majdnem oly keserű és megvető idegenséggel tekintette, mint a minőt a felekezetek hittani tévelyei iránt érzett. Egy alkalmat sem mulasztott el, hogy a színészek, dorbézolók és kéjhölgyek iránt, kikkel a palota tömve volt, boszúságát ki ne mutatta volna, s az intések, melyeket magához a királyhoz intézett, nagyon élesek, s mi Károlynak még kevesbbé tetszett, igen hozadalmasak voltak. Alig emelkedett egyetlen szózat a minister mellett, kit kétféle gyűlölség terhelt, — hibák miatt, melyek a népet dühre ingerelték, s erények miatt, melyek viszont a fejedelem előtt voltak unalmasak és alkalmatlanok. Southampton nem volt többé. Ormond férfiasan és hűn teljesítette a bátorság kötelességét, de hiában. A korlátnok nagyot bukott. Elvették tőle a pecsétet; az alsóház vád alá vette; feje nem volt biztos; menekült az országból: határozatot hoztak, mely örökös száműzésre kárhoztatta őt, s a kik megtámadták és aláásták volt, czi-vódni kezdtek hatalma töredékein.

Clarendon feláldoztatása némileg enyhítette a közönség boszuvágyát. De az ingerültség, melyet a kormány pazarlása és hanyagsága s az utóbbi háború rosz folytatása gerjesztett, semmikép sem szűnt meg. Károly tanácsosai, a korlátnok sorsa láttára, önbiztosságukért aggódtak. Mihez-képest tanácsolták uruknak, hogy az izgatottságot, mely a parlamentben és szerte a hazában egyaránt elhatalmazott, engesztelje ki, s e végre oly lépést tegyen, a melyhez hasonlót a Stuártház történeteiben nem találunk, — méltót Olivér okosságához és nagylelkűségéhez.

Oly ponthoz értünk most, hol a nagy angol forra-

dalom története a külpolitika történetével kezd szövődni. Spanyolország hatalma, számos év óta, hanyatlásban volt. Birta ugyan még Európában Milanót, a két Siciliát és Belgiumot, Amerikában még az egyenlítő mindkét oldalán, a forró égöv határain túl messze terjedtek birtokai. De e nagy testet szélhűdés érte, s nem csak más államokat nem volt képes háborgatni, de, segély nélkül, támadást sem birt visszaverni. Franciaország most, minden kétségen kívül, legnagyobb hatalom volt Európában. Segélyforrásai, azon idők óta, általában növekedtek, de nem oly gyorsan, mint Angliáéi. Meg kell még jegyeznünk, hogy száznyolczvan év előtt az orosz birodalom, mely most első rendű egyeduralom, Európa politikai rendszerén, mondhatni, egészen kívül állott, mint Abyssinia vagy Siám; hogy a Brandenburgház akkor alig volt a szász háznál hatalmasb, s hogy az Egyesült-államok köztársasága még kezdetét sem vette. Franciaország súlya tehát, bár most is igen tekintélyes, aránylag fogyott. Földterülete, XIV. Lajos napjaiban nem volt épen oly nagy, mint jelenleg; tágas, tömör, termékeny, támadásra és védelemre egyaránt jó helyzetű, szerencsés éghajlatú volt, s derék, tevékeny és eszes nép lakta. Az állam egy fő irányát követte föltétlenül. A nagy hűbériségek, melyek háromszáz év előtt, a nevet kivéve, mindenben független fejedelemségek voltak, a koronához kapcsolattak. A rendek közgyűlése csak néhány öreg ember emlékezetében élt. A két nagy bibornok, a kik negyven évig kormányozták a nemzetet, leverte az ellenállást, melyet a hugenották, nemesek s a parlamentek a királyi hatalom ellen kifejtettek. A kormány most kényuralom, de, — legalább a felső osztályokkal való bánásmódra nézve szelid és nemeslelkű kényuraság volt, udvarias szokások és lovagias érzelmek által

mérsékelve. A segédeszközök, a melyekkel a fejedelem rendelkezhetett, igazán rettentők voltak azon korhoz képest. Jövedelme, mely ugyan szigorú és aránytalan kivetés szerint hajtattott be, s a földmivelőket súlyosan terhelte, messze felülhaladta minden más uralkodót. Hadserege, mely igen jól volt fegyelmezve s az akkor élő legnagyobb tábornokok által vezéreltetett, több mint százhuszezer emberből állt immár. Ily sereg rendes katonaságot nem láttak Európában a római birodalom bukása óta. A tengeren Franciaország nem volt első hatalmasság. De, bár vetélytársai voltak a tengeren, egy sem volt nála fölebbvaló. Olyan ereje volt a XVII. században, hogy egy ellenség sem állhatott meg magában ellene, s két nagy szövetség sem lehetett győztes, a melyben a keresztyénség fele egyesült.

A francia király személyes tulajdonai növelték azt a tiszteletet, a melyet országának hatalma és jelentékenysége ébresztett. Soha egy fejedelem sem képviselte több méltósággal és diszszel egy nagy állam fölségét. Maga volt magának első minisztere, s e terhes hivatal kötelességeit oly ügyességgel és szorgalommal teljesítette, minőt okszerűen nem lehetett várni olyantól, a ki a trónt kised korában örökölte, s a kit, mielőtt még szólni tudott, hízegők környeztek. Kitünő mértékben tanúsított két, fejedelemben megbecsülhetlen tehetséget, hogy szolgálait jól tudta megválasztani, s eljárásaik dicsőségének főrészt magának tudta tulajdonítani. Idegen hatalmak ellenében némileg nagylelkű volt, de nem igazságos. Szerencsétlen szövetségesekre, kik lábaihoz borultak, s a kik minden reményöket csupán szánakozásában helyezték, oly regényes önzetlenséggel terjesztette ki pártfogását, s mely kóbor lovaghoz inkább látszott illeni, mint államférfiúhoz. De tartózkodás és

szemérem nélkül széttépte a közhit legszentebb kötelékeit, valahányszor érdekeivel vagy azzal, a mit dicsőségének mondott, érintkezésbe jöttek. Hűtlensége és erőszakossága mindazáltal kevesebb ellenséget támasztottak, mint a dölyf, a melylyel szomszédait szüntelen saját nagyságára s az ő csekély voltokra emlékeztette. Nem merült még abba a szigorú ájtatosságba, a mely később zárdái tekintetét adott udvarának. Sőt szintoly kicsapongó volt, noha távolról sem olyan hiábavaló és léha, mint testvére Angliában. De őszinte római katolikus volt; s lelkiismerete s hiusága egyaránt ösztönözték, hogy hatalmát, hirhedett elődei, Klodwig, nagy Károly és szent Lajos példája szerint, az igaz hit ótalmára és terjesztésére használja.

Őseink természetesen komoly nyugtalansággal szemlélték Franciaország növekvő hatalmát. E magában teljesen okszerű érzelembe, más, kevesbbé dicséretes érzelmek is vegyültek. Franciaország régi ellenünk volt. Franciaország ellen vívtuk a legdicsőbb harczokat, a melyekről évkönyveink emlékeztek. A Plantagenetek kétszer hajtották végre Franciaország meghódítását. Franciaország elvesztését nagy nemzeti csapásúl említették sok ideig. A francia királyi czimet még most is viselték fejedelmeink. Láthatók voltak még a Stuártház czimerében, saját orszlánaink mellett, a francia király liliomai. A XVI. században a félelem Spanyolországtól fölfüggesztette az ellenséges indulatot, a melynek hajdan Franciaország volt tárgya. De a spanyolok rettegését megvető szánalom váltotta föl; s megint Franciaországot tekintették nemzeti ellenünknek. A visszahelyezett király legnépszerűtlenebb tette volt, hogy Dunkirket eladta Franciaországnak. A francziák iránti rokonszenvet, a legsúlyosb bűn gyanánt,

számította be Clarendonnak az alsóház. A közérzelem csekélységekben is mutatkozott. Midőn a Westminster utczáin a francia és spanyol követségek cselédei közt czivódás történt, a népség, bár a beavatkozástól keményen el volt tiltva, kétségtelen tanuságait adta, hogy nem aludt ki a régi ellenszenv.

Francia- és Spanyolország most komolyabb vitába keveredtek. XIV. Lajos politikájának egész életében egyik fő tárgya volt, hogy birodalmát a Rajna felé terjeszsze. Ez okból Spanyolország ellen harczra kelt, s épen javában foglalatott. Az Egyesült államok szorongva szemlélték fegyverei előhaladását. Ama hires szövetség a hatalom, jólét és dicsőség tetőpontjára ért. A batáv föld, melyet a haboktól foglaltak el, s mesterséggel védtek azok ellen, alig volt nagyobb a walesi herczegségénél. De e szük terület szorgalmas és népes méhkahez volt hasonló, a melyben naponként új meg új vagyon teremtetett, s roppant tömeg régi vagyon volt már fölhalmozva. Holland tekintete, a gazdag miveltség, a tömérdek csatorna, az örökké forgó malmok, a hajók végtelen sokasága, az egymást érő nagy városok, a kikötők, hol ezer meg ezer árbocz emelkedett, a tág és diszes paloták, csinos majorok, a gazdag butorzatú termek, képcsarnokok, nyári lakok, tulipánágyak hasonló benyomást tettek azon időben az angol utasra, mint Angliának első látása most a norvégra vagy canadaira. Az Egyesült államok rendei kénytelenek voltak magokat Cromwell előtt megalázni. A visszahelyezés után azonban elégtételt szereztek, győzelmes háborút viseltek Károly ellen, s tisztos föltételek alatt kötöttek békét. De bármily gazdag volt is a köztársaság s bármily nagy tekintélyű Európa előtt, — nem mérkőzhetett Lajos hatalmával. Tartott tőle,

és nem ok nélkül, hogy annak birodalma nem sokára határáig terjed; s méltó is volt félelme oly nagy, dicsvágyó s mivel sem törődő fejedelem közvetlen szomszédságában. De nem volt könnyű módot találni, a mely elhárítsa a veszélyt. Holland maga nem fordithatta a mérleget Franciaország ellen. A Rajna felől nem lehetett segélyt várni. Több német fejedelmet megnyert Lajos; s magát a császárt a magyar elégületlenek tartották elfoglalva. Angliát azon súlyos bántalmak emlékezte távolította el az Egyesült államoktól, a melyeket nem rég szenvedett tőlök; kormányrendszere, a visszahelyezés óta, annyira bölcsesség és szellem hiával volt, hogy alig lehetett tőle bármi hathatós segélyt várni.

Azonban Clarendon sorsa s a parlament növekvő rosz kedve rábirták Károly tanácsosait, hogy egyszerre olyan politikára tértek, a mely a nemzetet csodálkozásra és örömmre gerjesztette.

A brüsszeli angol követ, Temple Vilmos (sir William Temple), egy azon kor legtapasztaltabb diplomatái s legkedveltebb irói közül, már előterjesztette udvarának, hogy egyaránt kívánatos és eszközölhető, Franciaország elnyomulásának akadályozása végett, a köztársaság rendével szövetségre lépni. Egy ideig mellőzték javaslatait; most azonban czélszerűnek látszott azok után indulni. Megbízták őt, hogy az Egyesült államokkal egyezkedésbe bocsátkozzék. Temple Hágába ment, s Holland akkori első miniszterével, de Witt Jánossal hamar tisztába jött. Svédországot bármi csekélyek voltak segédforrásai, az európai hatalmak közt magasra emelte Gusztáv Adolf szelleme, s még mindig nem szállt alá természetes helyzetébe. Rávették, hogy ez alkalommal Angliával és az Egyesült államokkal szövetekezzen. Így alakult az ugynevezett hármas szövetség (triple-

alliance). Lajos harag és boszuság jeleit mutatta, de nem tartotta jó politikának a spanyol háboru fölött e szövetség fegyverét is maga ellen fordítani. Ráállott tehát nagy darab földrész odahagyására, melyet seregei megszállottak. Visszaállt a béke Európában; s az angol kormány, mely az imént közmegvetés tárgya volt, alig néhány hónap alatt majdnem oly tekintélyre emelkedett a külföldi hatalmak előtt, mint a melylyel a protector birt.

Benn a hazában a legfőbb mértékben népszerű volt a hármass szövetség. Egyaránt hizelgett a nemzeti gyűlölségnek és büszkeségnek. Határt szabott a hatalmas és nagy-ravágyó szomszéd terjeszkedéseinek. Szoroson egyesítette a protestáns vezérállamokat. Együtt örültek a »cavalier«-ek és kerekfejűek: de a kerekfejűek öröme még nagyobb volt, mint a »cavalier«-eké. Mert Anglia most köztársasági kormányzatú, presbyteri hitvallású országgal lépett szoros szövetségre, oly ország ellen, a mely korlátlan fejdelem uralma alatt áll, s a római kath. egyházhoz tartozik. Az alsóház zajosan megtapsolta a kötést; s néhány udvariatlan zsembelő úgy tüntette föl, mint az egyetlen jót, a mit a király tett, mióta megjött.

Azonban a király keveset gondolt parlamentje vagy népe helyeslésével. A hármass szövetséget csak úgy tekintette, mint alkalmas eszközt az elégtelenség lecsillapítására, mi, úgy látszott, könnyen komolylyá válhatott volna. A nemzetnek, melynek feje volt, függetlensége, biztossága, méltósága semmi volt előtte. Az alkotmányos korlátokat alkalmatlanoknak kezdte találni. A parlamentben már erős szövetkezés támad, mely »honfi párt« név alatt ismeretes. E párt minden közférfiut magában foglalt, a ki a puritán és köztársasági elvek felé hajlott, és sokakat, a kik

az egyházi és öröködési egyedürséghez ragaszkodtak ugyan, de a kiket a félelem a pápistaság és Franciaországtól, s az udvar kicsapongásának s feslett és hűtlen voltának megutálása az ellenzék soraiba vitt. E politika embereinek folyvást nőtt hatalma. Azon tagok közül, a kik az 1661. évi loyalis fölhevülés közben választottak a parlamentbe, minden évben elhullott néhány; s az üres helyeket oly férfiak töltötték be, a kikkel nehezebben lehetett bánni. Károly nem is tartotta magát királynak, míg alattvalóinak gyülekezete számot kérhetett tőle mielőtt lefizethette adósságait, s megkivánhatta, hogy tudja melyik szeretője vagy jó pajtása lopta meg a pénzt, a mely hajóhad felszerelésére s toborzására volt rendelve. Bár nem igen törődött hírnevével, mégis boszankodott a gáncsolásokon, a melyek olykor az alsóházi vitákba kevertettek, s egy alkalommal megkísérlette a szólásszabadságot botránnyos módon fékezni. Coventry János, egy falusi úri ember, vita közben megrovta az udvar feslettségét. Bármely régiebb uralkodás valószínűleg a titkos tanács elé idézte s a towerbe zárta volna. Most más utat választottak. Titkon egy csapat betyárt béreltek, hogy hasítsák föl a sértő orrát. E nemtelen boszu, a helyett, hogy az ellenzési szellemet elfojtotta volna, olyan zivatart gerjesztett, a mely miatt a király kénytelen volt magát alávetni azon kegyetlen megaláztatásnak, hogy helyben kellett hagynia a határozatot, mely boszuja eszközeit sujtotta, és megfosztotta őt a hatalomtól, hogy azoknak kegyelmet adjon.

De mikép szabadithatta meg magát az alkotmányos korlátoktól, a melyeket nem türhetett? Csak nagy állandó sereg segélye által tehette magát kényurrá; s ilyen hadsereg nem volt. Jövedelme ugyan képessé tette, némi rendes

had tartására: de ezen hadak, ha számra nézve elegendők lehettek is, az alsóházban és országszerte nagy féltékenységet és neheztelést gerjeszteni, aligha elegendők fogtak lenni a Whitehallt és a towert a londoni pór nép fölkelése ellen megvédeni. Ily fölkelésektől valóban lehetett tartani; mert számításból tudták, hogy Londonban és külvárosaiban huszezeznél nem kevesebb régi katonája volt Olivérnek.

Mint hogy a király a parlament ellenőrsége alól magát föl akarta menteni, s e törekvésében otthon segélyt nem várhatott, természetes, hogy külföldön kellett azt keresnie. A francia király hatalma és kincsei megfelelhettek a nehéz föladatnak, Angliában határtalan egyeduralmat állítani föl. Ily szövetséges kétségkívül a hála lényeges bizonyítványait fogta várni hasonló szolgálatért. Károly kénytelen leendett nagy hűbérnöki rangra süllyedni alá, s csupán az öt pártfogoló kormány akarata szerint lehet vala háborut inditnia vagy békét kötnie. Viszonya Lajoshoz igen hasonló fogott volna lenni ahhoz, a melyben jelenleg a nagpori rajah vagy oudi király áll az angol kormányhoz. Azon fejedelmek kötelesek a keletindiai társaságot minden támadó és védelmi háboruban segitni, s nem léphetnek diplomáciai összeköttetésbe a melyet a keletindiai társaság helyben nem hágy. A társaság viszont biztosítja őket fölkelés ellen. Mig kötelességeiket a főhatalom iránt hűn teljesítik, szabad roppant jövedelmekről rendelkezniök, kedvencz korhely pajtásaikkal leinni magokat s büntetlenül elnyomniok minden alattvalót, a ki haragukat magára vonja. Magasabb szellemű, s erősebb értelmű férfiú nem türhetne ilyen életet. De az érzéki, semmi erősb elmefeszítést meg nem bíró Károly, a kiből a hazafiság és személyes méltóság érzete egyaránt hiányzott, semmi sértőt nem talált e kilátásban.

Inkább rendkívüli dolognak tetszhetik, hogy a yorki herczeg osztozott e tervben, a mely a koronát, melyet egykor valószínűleg ő fogott viselni, lealázta. Mert büszke, uralomvágyó volt; s valóban ő folyvást, sok alkalommal, kimutatta, hogy nem türheti a franczia jármot. De őt a vakbuzgalom majdnem úgy elaljasította, mint bátyját a túnyaság és erkölcstelenség. Jakab most római katolikus volt. Korlátolt, makacs lelkében a vakbuzgóság lett uralkodóvá, s az uralkodási vágygyal úgy összeforrt, hogy a két szenvedélyt nehezen lehetett egymástól megkülönböztetni. Nagyon valószínűtlennek látszott, hogy, idegen segély nélkül, saját hitvallásának felsőséget avagy csak türelmet is szerezhessen: és pedig olyan hangulatban volt, hogy semmi lealázót nem látott bármely lépésben, mely az igaz egyház érdekeit előmozdította.

Alkudozást kezdtek, mely több hónapig tartott. A szép, kellemes és eszes Henrietta Orleansi herczegnő, Károlynak huga, Lajos sógorasszonya, s mindkettejük kedvence volt a legfőbb közbenjáró. Az angol király ajánlotta, hogy magát római katolikusnak nyilatkoztatja, fölbontja a hármasszövetséget, s Franciaországgal szövetkezik Holland ellen, ha Franciaország kötelezi magát, hogy oly katonai és pénzerővel segítendő őt, a mely által magát függetlenné tehesse parlamentjétől. Lajos először azt szinlette, mintha ez ajánlásokat hidegen fogadná, s végre olyan arczczal, mintha mással nagy jót tenne, egyezett belé: valódilig pedig az út, a melyet követni szándékozott, olyan volt, a melyen csak nyerhetett és vesztenie nem lehetett.

Bizonyosnak látszik, hogy soha sem volt komoly szándéka Angliában fegyveres erővel kényuralmat és pápistaságot állítani föl. Be kellett látnia, hogy az szerfölött bajos

és kockázttató vállalat volna, hogy Franciaország minden erejének megfeszítését hosszas időkre igénybevenné, és semmikép sem férhetne egybe a terjeszkedés több részeivel, a melyeken vágyaival csüggött. Örömet megszerzette volna ugyan az érdemet és dicsőséget, hogy az egyháznak, a melynek tagja volt, méltányos föltételek alatt, nagy szolgálatot tegyen. De nem igen volt kedve elődei példáját követni, a kik, a XII. és XIII. században, a francia lovagok virágát Szíriába és Egyiptomba vitték meghalni; s jól tudta, hogy a keresztes háború a protestantismus ellen Nagybritanniában nem kevesebbé veszélyes lesz azon hadjáratoknál, a melyekben VII. és IX. Lajos sergei elvesztek. Nem volt indoka a Stuártokat korlátlanoknak kívánni. Nem tekintette az angol alkotmányt olyas érzelmekkel, a melyek utóbb a fejedelmeket arra ösztönözték, hogy a szomszéd nemzetek szabad intézményei ellen háborút viseljenek. Jelenleg egy nagy párt van minden polgárisult országban elágazva, mely népelvü kormányért buzog. Minden fontosabb előny, a melyet e párt bárhol nyer, csaknem bizonyos jeladás általános mozgalomra. Nem lehet csodálni, ha a kormányok, megrettenvén a közös veszélytől, szövetkeznek. De a XVII. században nem volt ily veszély. Anglia és Franciaország közszelleme közt roppant mélység vala. Intézményeinket, pártjainkat Párisban oly kevéssé értették, mint Konstantinápolyban. Kétes, ha vajon a francia akadémia negyven tagja közül csak egynek is volt-e könyvtárában egyetlen angol kötet, avagy csak nevéről is ismerték-e Shakespearet, Jonsont vagy Spensert. Nehány kevés hugonottának, a kik őseik daczos szellemét örökölték, volt talán hitrokonaikkal, az angol kerekfejűekkel, némi rokon érzelmök; de a hugonották megszűntek félelmesek lenni. A francziák, általán

véve, a római egyházhoz ragaszkodtak, s királyuk nagyságában és alattvalói hűségökben büszkélkedve, nem csak csodálat és rokonszenv nélkül, de szigoru roszalással és idegenséggel nézték küzdelmeinket a pápistaság és kényuralom ellen. Nagy tévedés volna tehát Lajos magaviseletét olynemű aggodalmaknak tulajdonítani, a minők a szent szövetséget arra indították, hogy Nápoly és Spanyolország belzavaraiba avatkozzék.

A whitehalli udvar ajánlatait mindazáltal nagy örömmel fogadta. Óriás terveket forgatott immár elméjében, a melyeknek Európát negyven évnél tovább folyvást forrongásban kell vala tartaniok. Ohajtotta az Egyesült államokat megalázni, s Belgiumot, France herczegséget és Lotharingiát birodalmához kapcsolni. S még itt sem állapodott meg. A spanyol király beteges gyermek volt. Valószínűleg maradék nélkül fogott meghalni. Legidősb nővére francia királyné volt. Majdnem bizonyosnak és pedig mihamar eljövendőnek látszott a nap, midőn a Bourbonház igényt emel ama roppant birodalomra, a melyben soha sem nyugszik le a nap. Két királyságnak egy fő alatt egyesülése ellen kétségtelenül egy szárazföldi szövetség alakult volna. De Franciaország egy maga megfelelt bármely szövetségnek. Anglia lenyomhatta a mérleget. Ily körülmények közt attól függött a világ sorsa, mily utat követend Anglia; s tudva volt, hogy az angol parlament és nemzet erősen ragaszkodott azon politikához, a mely a hármass szövetséget előidézte. Mi sem lehetett hát kedvesebb Lajosra nézve, mint értesülni, hogy a Stuártház fejedelmei segedelmére szorultak, s készek e segílyt roppant szolgálaton megvásárlani.

Föltette magában, használni ez alkalmat, a melyet, eltérés nélkül követett, mig az 1688-ki forradalom minden

politikáját zavarba nem hozta. Készségét nyilvánította az angol udvar szándokait előmozdítani. Bő segélyt ígért. Időről időre küldött is ily segélyt, a mennyi a remény fentartására elegendő volt, s a mennyit veszély és nehézség nélkül félre tehetett. Ily módon, sokkal kevesebb költséggel, mint a mennyibe Versailles vagy Marli építése és diszitése került sikerült Angliát, közel húsz évig, majdnem hasonló jelentéktelen taggá tenni az európai államrendszerben, a milyen a san-marinói köztársaság.

Nem volt czélja lerombolni alkotmányunkat, hanem hogy a különböző elemeket, a melyek azt alkották, örök тұsában tartsa, s engesztelhetlen gyűlölséget támaszszon azok közt, a kiknél az erszény, és a kik kezében a kard hatalma volt. E szándokához képest fölváltva mindkét pártot megvesztegette és ingerelte, egyaránt fizette az udvar minisztereit és az ellenzék főnökeit, biztatta az udvart, hogy álljon ellen a parlament pártos terjeszkedésinek, s megsugatta titkon a parlamentnek az udvar kényuralmi terveit.

Különös megjegyzést érdemel egy csele, a melylyel élt, hogy az angol tanácsban tulnyomóságot nyerjen. Károly, noha a szó magasabb értelmében szeretni képtelen volt, minden nőnek rabszolgája lett, a kinek személye vágyait fölingerelte, s a kinek tekintete és csacsogása elmulattatta őt unalmában. Valóban méltán nevetség tárgya lenne oly férj, a ki magas rangú és tiszta erényü nejétől félszáz évnyi méltatlanságot tűrne el, mint az angol király ágysaitól szenvedett, a kik, mindent jóvoltának köszönhetvén, majdnem szemei előtt szerelmeskedtek udvaronczaival. Békén tűrte Palmer Borbála garázda szeszélyeit s Gwinn Leonóra szilaj negédét. Lajos úgy hitte, hogy a leghasznavehetőbb követ, a kit Londonba küldhet, egy szép, kicsapongó s ár-

mányos francia nő lesz. Ily nő volt Luiza, a Queronaile-házból, kit durva őseink »madam Carwell«-nek hívtak. Rövid idő múlva minden vetélytársnői fölött diadalmaskodott, Portsmouth hercegnő lett, s csak Károly életével szünt meg uralma.

A koronás fők közt kötött egyezmény legfontosb föltételei titkos kötlevelbe foglaltattak, melyet Doverben 1670. májusban irtak alá, épen tizedik évnepjån, hogy Károly ugyanazon kikötőben a tulbizalmas nép örömkönyei és kiáltozásai közt partra szállott.

Ez egyezményben kötelezte magát Károly, hogy a római katolikus hitről nyilván vallást tesz, hogy fegyvereit Lajoséival egyesíti az Egyesült-Államok hatalma levezésére, s hogy Anglia teljes erejét, szárazon és vizen, a Bourbon-háznak a nagy spanyol királyságot illető jogai fentartására fordítja. Lajos viszont bő segély fizetésére kötelezte magát, s ígerte, hogy ha Angliában fölkelés történék, szövetségese támogatására saját költségén hadsereget küld.

Ez alkukötés komor előjelek közt történt. Miután aláirták és megpecsételték, hat hét múlva már nem volt többé az a kecses hercegnő, a kinek befolyása, a melylyel bátyjára és sógorára birt, honának annyira kártékony volt. Halála irtózatoss gyanut ébresztett, s egy pillanatig úgy tetszett, a Stuárt- és Bourbon-ház között ujdön alakult barátságot megszakítja; de rövid idő múlva ismét biztosították egymást a szövetségesek, hogy jó indulatuk csorbát nem szenvedett.

A yorki herceg sokkal butább levén, hogysen a veszélyt belássa, avagy vakbuzgóbb, hogysen azzal gondoljon, türelmetlenkedett, hogy a római kath. vallást illető

czikket azonnal teljesíteni lássa; de Lajos elég bölcs volt belátni, hogy ha ez uton indulnak, olyan kitörés lesz Angliában, a mely a tervnek leginkább szívéen fekvő részeit hihetőleg meghiúsítja. Mihez képest azt végezték, hogy még protestánsnak fogja magát mondani Károly, s nagy ünnepeken az angol egyház szertartása szerint veszi föl az urvacsorát. Kevéssé tartózkodó öcsce megszűnt a királyi kápolnában megjelenni.

Ez idő tájban halt meg a yorki hercegné, a száműzött Clarendon gróf leánya. Nehány évig titkon katolikus volt. Két leányt hagyott maga után, Máriát és Annát, a kik utóbb, egymás után, Nagy-Britannia királynői lettek. Protestánsoknak növelték őket, a király határozott parancsából, a ki tudta, hogy hiában vallaná magát az angol egyház tagjának, ha a gyermekeket, kik trónját valószínűleg öröklik, engedelmeiből a római egyház tagjainak növelik.

A korona fő tisztviselői ez időben oly férfiak voltak, a kiknek nevei nem irigylendő hirre jutottak. Ovakodjunk mindazáltal emléköket azzal a gyalázattal terhelni, a melyet igazság szerint uruk érdemlett. A doveri kötésért főleg maga a király felelős. Ő tanácskozott a fölött a francia ügynökökkel; sok levelet saját kezűleg irt e tárgyban; ő volt, a ki a leggyalázatosabb pontokat, melyeket az magában foglalt, először indítványozta; s néhányat e pontok közül gondosan eltitkolt cabineté többsége előtt.

Történetünkben kevés oly különös dolog fordul elő, mint azon hatalom származása és növekedése, a melylyel most a cabinet bir. Az angol királyok, régi idő óta, éltek titkos tanács segélyével, a melynek a törvény sok fontos tisztet és kötelességet tulajdonított. Több századon át a legnyomatékosb és legkényesebb ügyek fölött tanácskozott

e testület. Azonban jelleme lassanként megváltozott. Számosabb lett, mint az eljárás gyorsasága s a titoktartás kívánta. A titkos tanácsosi rangot, tiszteletbeli megkülönböztetés gyanánt, sokszor oly egyénekre ruházták, a kikre semmitsem bízta, s a kiknek véleményét soha sem kérdezték. A fejedelem, a legfontosb esetekben, egy vezér ministerekből álló kis kör tanácsát hallgatta meg. Ez állapot jó és rossz oldalait rég kijelölte Bacon szokott éles ítélete és belátása szerint: de a közfigyelmet csak a visszahelyezés után kezdte magára vonni a benső titkos tanács. Régi szabásu államférfiak sok ideig alkotmánytalan és veszélyes tisztségnek tartották a cabinetet. Mind e mellett folyton folyvást nőtt fontossága. Végre magához ragadta a végrehajtási fő hatalmat, s aztán, több nemzedéken át, rendszerünk lényeges alkatrészének tekintetett. Törvényünk előtt mindazáltal, bármily különösnek tessék, maiglan ismeretlen. Azon nemes és tisztos urak neveit, kikből áll, soha sem jelentik hivatalosan a közönségnek. Üléseiről és megállapodásairól nem visznek jegyzőkönyvet; s a parlamentnek soha egyetlen határozata sem ismerte el.

Néhány év alatt a nép a »cabal« szóval élt, mint egyjelentésüvel a cabinet helyett. Azonban a véletlen szeszélye ugy hozta magával, hogy 1671-ben a cabinet öt olyan egyénből állott, a kik neveinek első betűi a »Cabal« szót képezék: Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley és Lauderdale. Minélfogva e ministereket nevezték különösebben »cabal«-nak, s ők e nevet csakhamar oly rossz hirbe hozták, hogy az idő óta, mindig csak bélyegző kifejezésül használtatott az.

Clifford Tamás kincstári biztos volt, s az alsó házban magát jelesen kitüntette. A »cabal« tagjai közt ő volt leg-

tiszteletreméltóbb. Mert tüzes és hatalmaskodó természete mellett, erős, bár sajnosan tévelygő becsület- és kötelesség-érzettel bírt.

Bennet Henrik, Arlington lord, akkor államtitkár, mióta férfi korát elérte, többnyire a szárazon lakott, s eltanulta azt a világpolgári közönyt alkotmányok és hitvallások iránt, a mely főleg oly egyénekben gyakran észrevehető, kik vándor diplomataságban töltötték életüket. Ha volt kormányalak, a melyet szeretett, a franciaországi volt az. Ha volt egyház, a melynek elsőbbséget adott, a római volt az. Volt némi ügyessége a társalgásban, némi tehetsége a rendes hivatalos ügyek vitelére. Sok utazása és érintkezései megtanították őt a mesterségre nyelvét és magaviseletét alkalmazni bármely társasághoz, hol épen volt. Élénksége a palotában mulattatta Károlyt; komolysága a vitákban és értekezletekben ámulatban tartotta a közönséget: s részint szolgálati készség, részint reménynyújtás által sok személyes ragaszkodást sikerült megnyernie.

Buckingham, Ashley és Lauderdale oly férfiak voltak, a kikben az akkori államférfiak ragálya, az erkölcsatlenség, a leggonoszabb alakban mutatkozott, a véralkat és lélekerő különböző nagy módosításival. Buckingham éltől eltelt ember volt, a kit unalom elűzése végett lepett meg a dicsvágy. A mint megkísérlette egykor magát az építészettel, zenével és bohózatirással s a bölcsesség köve keresésével mulatni, most kísérletet tön, titkos alkudozásokkal s a hollandi háborúval mulatni magát. Csélesapságból és ujdonságkedvelésből inkább, mint valamely mélyebb tervből, hűtlen volt immár minden párthoz. Egykor a »cavalier«-ek közt szerepelt. Majd elfogatási parancsokat adtak ki ellene, mivel a köztársasági párt fenmaradt töredékével a város-

ban áruló levelezést folytatott. — Most ismét udvari ember volt, s a király kegyét oly szolgálatokkal buzgólkodott megnyerni, a melyektől borzalommal fordultak volna el, a kik a király ügyéért dicsően harczoltak és szenvedtek.

Ashley, sokkal erősebb fővel és sokkal hőbb és komolyabb dicsvágygyal, szintolyan köpenyforgató volt. De Ashley változékonyságának alapja nem könnyelműség, hanem számító önzés volt. Egymásután több kormányt szolgált és árult el. Árulásaiban mindég ugy alkalmazta magát az időkhez, hogy állapota minden forradalmon át folyvást emelkedett. A sokaság álmélkodva ily szerencse fölött, a mely, mig minden változik körül, állandó marad: szinte csodás előrelátást tulajdonított neki, s azon héber államférfihoz hasonlította őt, a kiről írva volt, hogy tanácsa, miként ha isten szájából jőne.

Lauderdale, e durva, zsémbes ember, mind jó, mind rossz kedélyében színlelt nyíltsága mellett, talán az egész »cabal«-ban a legbecstelenebb ember volt. A skót fölkélok közt tüntette magát föl 1638-ban, s a »covenant« mellett buzgólkodott. Vádolták, hogy nagy része volt a dologban, midőn I. Károlyt az angol parlamentnek kiadták, s azért minden jó lovag szemében áruló volt, ha lehet, még rosszabb, mint a kik a főtörvényszékben ültek, a mely Károlyt elítélte. Gyakran zajos kedvcsapongással szólt azon napokról, midőn énekelve beszélt és pártütő volt. Most fő eszköze volt az udvarnak a vállalatban, ellenszegülő honfitársaira rájuk kényszeríteni a püspöki rendszert; s eljárásában nem irtózott kiméletlenül használni a kardot, kötetlet és kinzó szereket. Mindazáltal, a kik ismerték őt, tudták, hogy harmincz év alatt semmi változást nem szenved-

dett valódi érzelmeiben, hogy I. Károly emlékezete még mindég gyűlöletes volt előtte, s a presbyteri kormányalakat most is minden egyházszerkezet fölött becsülte.

Bukingham, Ashley és Lauderdale oly könnyen túltették magokat mindenben, hogy nem tartották biztosnak beavatni őket a király szándokába, melyszerint magát római katolikusnak nyilatkoztatja. Ál kötményt mutattak nekik, a melyből a vallást illető cikket kihagyták; Clifford és Arlington neve és pecséte áll a valódi kötleveél alatt. Mindkét államférfiú előszeretettel viseltetett az ó egyház iránt, a mely előszeretettel a bátor és heves Clifford nem sokára férfiasan bevallotta, de a hidegebb és gyöngébb Arlington eltitkolta, míg a halál közeledése őszinteségre nem bírta őt. A cabinet többi három ministere azonban nem olyan emberek voltak, hogy könnyen sötétségben lehetett volna őket tartani, s valószínűleg többet gyanítottak, mint a mit határozottan bevallottak. Bizonyosan mind tudták a Franciaországgal kötött politikai egyezményeket, s nem szégyenlettek Lajostól nagy ajándékokat elfogadni.

Első gondja volt Károlynak pénzsegélyt nyerni, mit a titkos kötés végrehajtására fordíthatott. A »cabal«, mely a hatalmat bírta, midőn kormányunk átmeneti állapotban volt, két külön rendszer büneit egyesítette magában. Miként az utolsó angol államférfiak közé tartozott ez őt gonosz tanácsos, a kik komolyan a parlament eltörléséről gondolkodtak, úgy ők voltak Angliában az elsők, a kik megvesztegetni kísérelték azt. Politikájokban találjuk Strafford »thorough«-jának végső nyomait, s legelső jelenségeit a pénzzel folytatott rendszeres vesztegetésnek, a melyet aztán Walpole üzött. Mindazáltal hamar észrevet-

ték, hogy noha főleg »cavalier«-ekből állott az alsóház, s a tagok közt bőven osztották a hivatalt és francia aranyat: még sem volt kilátás, hogy a Doverben szőtt terv legkevesebbé gyűlöletes részét is többség támogassa. Csaláshoz kellett hát folyamodni. Ehez képest a király nagy buzgóságot nyilvánított a hármasszövetség elvei mellett, s követelte, hogy Franciaország nagyravágyásának fékezése végett, a hajóhadat szaporítani kell. Ezzel törbe ejtették az alsóházat s nyolczszázezer fontnyi ajánlatot szavazott meg. A parlament azonnal elhalasztatott, s az udvar ekkép, ellenőrségtől mentten, kezdett a nagy terv végrehajtásához.

Súlyosak voltak a pénzügyi nehézségek. Hollanddal csak iszonyú költséggel lehetett háborút viselni. A rendes jövedelem nem volt több, mint a mennyi a kormány viteleire béke idején kellett. A nyolczszázezer font, a mennyit az alsóháztól épen most kicsaltak, a hajóhad és katonaság költségét egy háborús évben sem fogta fedezni. A hosszú parlament által adott rettentő leczke után még a »cabal« sem mert önkéntes adózást vagy hajópénzt tanácsolni. Ily zavarban Ashley és Clifford a közhitel bünös megszégését hozták javaslatba. A londoni aranyművesek akkor nemcsak drága érczekből dolgoztak, hanem tőzsérek is voltak, s a kormánynak nagy pénzösszegeket szoktak előlegezni. Ez előlegezésekért utalványokat kaptak a közjövödelmekre s a befolyt adóból kamatostól kielégítették őket. Ily módon mintegy tizenháromszázezer fontot hiteleztek az állam jótállására. Egyszerre kijelentették, hogy a tőkét bajos dolog visszafizetni s a hitelezőknek be kell érniök a kamatokkal. Következőleg képtelenek lőnek saját kötelezettségeiknek eleget tenni. A váltóház fölzúdult; több nagy kereskedő-

ház megbukott, s aggodalom és inség lepte meg a társadalmat. Közben gyors lépéseket tettek a kényuralom felé. Egymást érték a kiáltványok, a melyek a parlamenti határozat alól feloldoztak, vagy olyasmit parancsoltak, a mit törvényesen csupán a parlament rendelhet. E rendelmények közt legfontosabb volt a türelmi nyilatkozat (declaration of Indulgence.) Ez oklevél királyi hatalomnál fogva félretette a büntető törvényeket a római katolikusok ellen s hogy a rendszabály valódi célját észre ne vegyék, a protestans »nemconformisták« ellen hozott törvényeket szintén fölfüggesztették.

E türelmi nyilatkozat megjelenése után néhány napra háború hirdettetett az Egyesült-államok ellen. Tengeren a hollandok becsülettel folytatták a harczot; de szárazon kezdetben megdöntötte őket az ellenállhatlan hatalom. Nagy francia had kelt át a Rajnán. Egyik erősség a másik után megnyitotta kapuit. A szövetség hét tartománya közül hármat elfoglalt az ellenség. Az ellen tábortüzeit már az amsterdami városház tetejéről lehetett látni. A köztársaságot, erős kultámadások mellett, egyszersmind belviszályok szaggatták. A kormány néhány hatalmas polgár zártkörű oligarchiája kezében volt. Számos önválasztotta városi tanács volt, a melyek közül, saját körében, mindenik sok fölségi jogot gyakorlott. E tanácsok a tartományi rendekhez, a tartományi rendek pedig a szövetségi gyűlés rendeihez követeket küldöttek. Öröködési főtisztviselő nem volt e rendszer lényeges része. Mindazáltal egy nagy férfiakban különösen szapora család fokenként roppant, és némileg korlátlan hatalomra tön szert. Vilmos, Orania és Nassau e néven első hercege, s Holland helytartója (Stadtholder) áll vala a hires fölkelés élén Spa-

nyolország ellen. Fia, Móricz, ez államok főkapitánya s első ministere lön; jeles tulajdonai és közszolgálati által s némi kegyetlen eljárások következtében majdnem királyi hatalomra emelkedett, s e hatalom nagy részét családjára hagyta. A helytartók a helyhatósági oligarchák voltak. De a hadsereg és polgárok nagy tömege, mely a kormányzatra való befolyásból merőben ki volt zárva, oly idegenséggel tekintette a polgármestereket és követeket, a minővel Róma legiói és köznépe a senátust, s az oraniai házért úgy buzgott, mint a római köznép Caesar háza mellett. A helytartó volt a köztársasági haderő vezére, tőle függött minden hadparancsnokság, nagy része volt a polgári hivatalok osztásában s majdnem királyi pompa környezte.

II. Vilmós herczegnek erősen ellenszegült az oligarcha párt. Élete, 1650-ben, nagy polgári zavarok közt végződött. Gyermeektelen halt meg: háza párthivei egyidőre fő nélkül maradtak; s a hatalom, a melyet gyakorlott, a városi tanácsok, tartományi és országos rendek közt osztott fel.

Azonban néhány nappal Vilmos halála után, özvegye, Mária. I. Károly angol király leánya, egy fiat szült, a ki hivatva volt, hogy a Nassau-ház dicsőségét és hatalmát legfőbb pontra emelje, az Egyesült-államokat megmentse a szolgaságtól, Franciaország hatalmát megalázza, s az angol alkotmányt állandó alapra helyezze.

Ezen herczeget, kit Vilmos Henriknek neveztek, az a párt, mely most Hollandban a legfőbb volt, születésétől fogva, komoly féltékenységgel, s nemzetségének régi barátai hódoló ragaszkodással tekintették. Nagy tekintélyben állott, mint roppant vagyon birtokosa, mint Európa legfényesebb házai egyikének feje, mint a német birodalom

egyik uralkodó hercege, mint angol királyi vérből származott herceg s főleg mint a batáv szabadság alapítóinak maradéka. De a fényes állás, melyet egykor nemzetségében örökösöknek tekintettek, üresen maradt; s a jobbágias párt arra törekedett, hogy ne legyen többé helytartó. A főtisztviselő hiányát nagy mértékben pótolta Holland tartomány »nagy pensionarius«, de Witt, kit ügyessége, szilárd-sága és becsületessége a helyhatósági oligarchia tanácsában vetélytárs nélkül emelt hatalomra.

A francia berohanás teljes változást idézett elő. A szenvedő és elrémült nép dühösen felzudult a kormány ellen. Örültségökben a szorongatott köztársaság legvitézebb hadvezéreit, s legderékabb államférfiait támadták meg. De Ruytert bántalmakkal illette a pór nép. De Wittet Hágában a szövetséggyűlés palotájának kapuja előtt darabokra szaggatták. Az Orániai herceg, a kinek a gyilkosság büntetésében semmi része nem volt, de a ki ez alkalommal, mint húsz évvel utóbb egy más gyászos esetben, kiméletet mutatott az érdekében elkövetett büntettek iránt, a mi dicsőségén némi foltot hagyott, — vetélytárs nélkül feje lőn a kormánynak. Bármilyen ifju volt, lángoló és törhetlen lelke, noha rideg, komor külszin álarczázta, hamar fölélesztette elcsüggedt honfitársai bátorságát. Nagybátyja s a francia király hiában kísérlették meg őt fényes ajánlatokkal a köztársaság ügyétől elvonni. A szövetséges rendekhez magasztos és ihlető hangon szólt. Elég bátor volt olyan tervet ajánlani, mely a régiség hősisége színét viselte, s ha teljesedésbe megy vala, a legdicsőbb tárgy fogott volna lenni hős költeményre az újabb történetek körében. Mondá a követeknek, hogy nem veszett el minden, habár szülőföldüket, s mindazon csodadolgokat, a melyekkel az emberi

szorgalom azt eltöltötte, az oceán alá kell is temetni. A hollandoknak tul kell élniök Hollandiát. A szabadság és tiszta vallás, a melyet zsarnokok és vakhitüek kiüznek Európából, menhelyet találhat Ázsia legtávolabb szigetein. A köztársaság kikötőiben levő hajók elegek lesznek kétszázezer kivándorlót átszállítani az ind Archipelagusra. A batáv köztársaság ott uj és dicsőbb életet kezdhet s a czukornád és szerecsen diófák földén még gazdagabb Amsterdam pénzcsarnokát s tudósabb Leyden iskoláit állithatja föl. A nemzeti szellem a tenger hullámaként emelkedett. A szövetségesek által ajánlott föltéteket határozottan visszautasították. Megnyitották a töltéseket. Az egész tartomány egy nagy tóvá lett, a melyből a városok, bástyáikkal és tornyaikkal, szigetek gyanánt emelkedtek ki. Az ellenségnek gyors visszavonulással kellett menekülni a végromlás elől. Lajos, ki noha némelykor szükségesnek látta a hadsereg élén megjelenni, még is sokkal inkább szeretett a palotában, mint a táborban lenni, — Lajos, mondom már visszatért, Versailles ujdon ültetett fasorai között élvezni a verselők hizelgéseit s a hölgyek mosolyát.

S most gyors fordulatot vőnek a dolgok. A tengeri háború eredménye kétes volt: szárazon az Egyesült-államok pihenést nyertek ; s e pihenés, bármily rövid vala, végtelen fontosságú volt. Lajos roppant tervei által fölriasztva, a nagy osztrák-ház mindkét ága fegyvert ragadott. Spanyolország és Hollandia, melyeket a régi bántalmak és megaláztatások emlékezte elválasztott egymástól, közel látván a közös veszélyt, kibékültek. Németország minden részeiből seregek özönlöttek a Rajna felé. Az angol kormány, már is elköltötte a közhitelezők kifosztásából gyűjtött összeget. A városból semmi kölcsönt sem lehetett

várni. Minden kísérlet, királyi hatalomnál fogva vetni ki adót, rögtön pártütést idéz vala elő; s Lajos, a kinek most fél Európa ellen kellett küzdenie, nem volt oly állapotban, hogy az angol nép fékezésére eszközökkel szolgálhatott volna. Össze kellett hívni a parlamentet.

1673. tavaszán, közel két évi szünet után, a házak ismét összegyültek. A parlament vezérletére nézve a király bizalmát főleg Cliffordban, a ki most peer és főtárnok, és Ashleyban helyezte, a ki Shaftesbury gróf és főkorlátnok volt. A »honfi párt« azonnal ostromolni kezdte a »cabal« politikáját. A támadást nem rohammal, hanem lassú, tudományos közeledéssel kezdték. Az alsóház kezdetben reményt nyújtott, hogy a király külpolitikáját támogatja, de követelték, hogy a király e támogatást belpolitikája teljes megváltoztatásán vásárolja meg. Először a türelmi nyilatkozat visszahuzását törekedtek megnyerni. Az udvar minden számos, népszerűtlen lépése közt legnépszerűtlenebb e nyilatkozat kihirdetése volt. A legellenkezőbb érzelmekbe ütközött ez oly szabadelvű cselekmény, mi oly kényurilag történt. A hitszabadság ellenei és a polgári szabadság barátai mind ugyanazon oldalon találkoztak; s e két osztály tizenkilencz huszad részét tette a nemzetnek. A buzgó egyháziak a kedvezés miatt ütöttek zajt, a melyben mind a pápista, mind a puritán részesült. A puritán, ha örvendhetett is az őt zaklatott üldözés megszüntetésének, nem igen érzett hálát oly türelemért, a melyet az Antikrisztussal kellett megosztania. S minden angol, a ki előtt a szabadság és törvény némi értékkel birt, kedvetlenül szemlélte a királyi hatalom nagy berontását a törvényhozás mezejére.

Őszintén meg kell vallani, hogy az alkotmányi kérdés akkor nem volt ment homálytól. Régi királyaink kétségkívül

jogot igényeltek és gyakoroltak a büntető törvények felfüggesztése körül. A törvényszékek elismerték e jogot. A parlamentek elnézték megrovás nélkül. Hogy némi afféle joga volt a koronának, az előzmények tekintélyével szemközt, a »honfi pártiak« közül is kevesen merték tagadni. De világos volt, hogy ha ez előjog korlátlan volna, az angol kormányt alig lehetne a merő kényuralomtól megkülönböztetni. Hogy ilyes korlát létezett, a király és ministerei teljesen elismerték. Az volt a kérdés: vajjon a türelmi nyilatkozat e határon kívül vagy belül esik-e? Egyik félnek sem sikerült oly határvonalat húzni, mely a vizsgálatot kiállta volna. A kormány némely ellenei panaszolták, hogy a nyilatkozat negyvennél nem kevesebb törvényt függesztett fel. De miért nem negyvenet, szintúgy, mint egyet? Volt szónok, ki saját véleménye gyanánt vitatta, hogy a király rossz törvényeket alkotmányszerűleg fölfüggeszthet, de jókat nem. Fölösleges az ilyes különböztetés képtelenségét magyarázni. Ugy látszik, általánosan elfogadott tan volt az alsóházban, hogy a fölmentési hatalom világi dolgokra van szorítva, s a fenálló vallás biztosítása végett hozott törvényekre nem terjed ki. Pedig úgy látszik, hogy a király, mint az egyház feje, ha általában birt felmentő joggal, igen helyesen élhetett azzal, a hol az egyház volt érdekelve. Midőn más részről az udvarpártiak kísérlették meg ez előjog határait kijelölni, ők sem voltak szerencsésebbek az ellenzéknél *).

Az az igazság, hogy a felmentő hatalom nagy szabálytalanság volt a polgári szervezetben. Elméletileg telje-

*) Legokosabban mondta e tárgy fölött az alsóházban Coventry Vilmos: »Őseink soha sem huztak körvonalat az előjog és szabadság körül«.

sen összeférhetlen volt a vegyes kormányzat elveivel: de oly időkben sarjadzott föl, midőn az emberek keveset törődtek elméletekkel. Gyakorlatban nem éltek vele kiáltólag vissza. Eltűrték tehát s lassanként némi elidősödést nyert. Végre, hosszú időköz után, fölvilágosult korszakban s fontos esetben addig szokatlan mértékben, s oly célra használták, a melytől általánosan iszonyodtak. Azonnal szigorú taglalás alá vették. Eleinte ugyan teljesen alkotmányellenesnek nem merték mondani. De észre kezdték venni, hogy merőben eltér az alkotmány szellemétől, s ha gátot nem vetnek elébe, az angol kormányt korlátolt egyeduralomból korlátlanná változtatja át.

Ily aggodalmak befolyása következtében az alsóház a királytól megtagadta a fölmentés jogát, nem ugyan minden büntető törvényre, hanem azokra nézve, a melyek egyházi ügyekre vonatkoznak, s nyilván értésére adták, hogy ha e jogról le nem mond, nem fognak neki a holland háborúra pénzsegélyt ajánlani. Ő, pillanatnyira, hajlandónak mutatta magát mindent kockára vetni: de Lajos mindenkép igyekezett rábirni, hogy engedjen a szükségnek, s jobb időre várjon, midőn a francia hadseregeket, a melyek most súlyos harcban álltak a szárazon, Angliában az elégtelenség elnyomására lehet használni. Magában a »cabal«-ban egyenetlenség és árulás jelei mutatkoztak. Shaftesbury, közmondássá vált előérzetével, úgy látta, hogy erős visszahatás áll a küszöbön, s minden az 1640-ikhez hasonló eldöntő időszak felé indul. Föltette magában, hogy ez időszak őt nem találja Strafford helyzetében. Egyszerre tehát megfordult, s a lordok házában elismerte, hogy a »nyilatkozat« törvénytelen volt. A király ekkép, elhagyatva szövetségese és korlátnoká által, engedett, eltörölte a nyilatko-

zatot, s ünnepélyes ígéretet tőn, hogy soha sem fog az e'öz-ményképen felhozatni.

Még ennyi eredmény sem volt elég. Az alsóház, nem elégelvén, hogy fejedelmét az »indulgence« eltörlésére kényszerítette, azután akarata ellenére, jóváhagyást csikart ki tőle egy hires törvényre, a mely IV. György uralkodásáig folyvást fentartotta erejét. E törvény, »Test act« név alatt ismeretes, azt rendelte, hogy minden polgári vagy katonai hivatalban levő egyén tegye le a »fensőségi« esküt, nyilatkozatot írjon alá az »átváltozási tan« ellen, s a szentséget nyilván vegye föl, az angol egyház szertartásai szerint. A befejezés csak a pápisták ellen foglalt magában ellenséges kifejezéseket: de a törvény pontjai alig voltak kevesbbé kedvezők a pápisták, mint a puritánok legszigorubb osztálya irányában. A puritánok azonban, megrettenvén az udvarnak a pápisták iránt tanusított világos részrehajlásán s biztatva némely egyházférfiak által, hogy a mint a pápisták le lesznek fegyverezve, a protestans »nemconformisták«-on könnyíteni fognak, nem igen szegültek ellen: a király pedig legnagyobb pénzszükében levén, nem merte megtagadni jóváhagyását. A törvény keresztülment; s annak következtében York herczeg kénytelen volt a fő tengernagyi (admiral) hivatalt letenni.

Eddig az alsóház nem nyilatkozott a hollandi háború ellen. De miután a király, az ovatosan tett pénzadományok fejében, belpolitikájával föl hagyott, egész erővel külpolitikája ellen támadtak. Kivánták tőle, hogy Buckinghamet és Lauderdale-t tanácsából végkép bocsássa el, s bizottságra bízták, megvizsgálni, vajjon Arlingtont pörbe kelljen-e fogni. Rövid idő mulva a »cabal« nem volt többé. Clifford, ki az öt között némileg egy maga igényelhetette, hogy becsü-

letes embernek tartassék, megtagadta az új eskü letételét, letette feje pálczáját s falusi lakára vonult. Arlington a királyi háznál nyert diszes és nyugalmas szolgálatért hagyta el az államtitkári hivatalt. Shaftesbury és Buckingham kibékültek az ellenzékkel s a háborgó városi democratia élén jelentek meg. Lauderdale azonban folyvást minister maradt a skót ügyekre, a melyekbe a parlament nem avatkozhatott.

S most az alsóház sürgette a királyt, hogy Hollandiával békét kössön; s határozottan nyilvánította, hogy a háborúra nem ad több segélypénzt, kivéven, ha az ellenfél makacsul vonakodnék méltányos föltételekre állani. Károly szükségesnek látta, a doveri egyezmény teljesítésének, alkalmasb ideig, még gondolatával is fölhagyni, s azzal kecsgetetni a nemzetet, hogy a hármasszövetség politikájára tér vissza. Temple, ki a »cabal« uralma alatt, könyvei és virágágyai közt, elvonulva élt, előhivatott magányából. Eszközlésére külön békét kötöttek az Egyesült-államokkal, s ő megint követ lön Hágában, hol jelenlétét az udvar őszintesége biztos zálogául tekintették.

Az ügyek főigazgatása most Osborn Tamásra, egy yorkmegyei baronetre bízott, ki az alsóházban az ügyek kezelésében és vitatásában kitünő tehetséget tanúsított. Osborn főkincstárnok lett, s csakhamar Danby gróffá tettek. Nem olyan férfiú volt, a kinek jelleme, az erkölcsiség némi magasb mértéke szerint, dicséretre volna érdemes. Kincs és méltóságok után vágyott, s vesztegetett levén, másokat is megvesztegetett. A »cabal«-tól örökölte a parlament megvesztegetésének mesterségét, mi ugyan még igen fejletlen volt s kevés kilátást nyújtott azon ritka tőkélyre, a melyre a következő században vitték. Osborn sokat tőkélyesített az első feltalálók tervén. Azok csak szónokokat

vettek, míg Danbynek mindenki eladhatta magát, ha szövattal birt. Az új ministert mindazáltal nem kell összezávarni a doveri szerződőkkel. Nem hiányzott benne az angol és protestans érzet; s midőn önérdekei körül serénykedett, soha sem feledkezett meg teljesen hona és vallása érdekeiről. Igaz, hogy növelni kívánta a királyi hatalmat; de az eszközök, melyekkel azt növelni törekvők, nagyon különböztek azoktól, melyekkel Arlington és Clifford éltek. Mindig távol volt lelkétől a gondolat, hogy idegen fegyver segélyülhívása, s az országnak függő tartománynyá alacsonyítása által alapíttassék meg a kényuralom. Terve volt, ismét egybegyűjteni az egyeduróság körül azon osztályokat, a melyek az előbbi nemzedék tusái alatt az egyeduralom hű szövetségesei voltak s a melyeket az udvar újabb vétkei és hibái elidegenítettek. Azt hitte, hogy a régi »cavalier« érdek, a nemesség, a vidéki gentlamenek, a papság és egyetemek segélyével Károlyt nem ugyan korlátlan, de talán szintoly hatalmas fejedelemmé lehet tenni, mint Erzsébet volt.

Ez érzelmek következtében, Danby föltette magában, hogy minden politikai hatalom birtokát, a végrehajtóit és törvényhozóit egyaránt, kizárólag a cavalier pártnak biztossítsa. Ehhez képest 1675-ben egy törvényjavaslatot terjesztett a lordok háza elé, a mely szerint senki sem viselhetett semmiféle hivatalt, se a parlament bármelyik házában nem ülhetett, mielőtt eskü alatt nem nyilvánította, hogy az ellenszegülést a királyi hatalom ellen, minden esetben bűnösnek tartja, s hogy se az állam-, se az egyházkormányban soha nem törekszik változást idézni elő. Ez indítvány fölött a viták, a szavazatok és tiltakozások hetekig ingerült állapotban tartották az országot. A felsőházi ellenzek, élén a

»cabal« két tagjával, kik a nemzettel kibékülni óhajtottak, Buckinghammel és Shaftesburyvel, egészen példátlanul heves és makacs volt s elvégre diadalt aratott. A törvényjavaslatot ugyan nem vetették el, de késleltették, megcsönkítették s végre elhagyták párologni.

Ilyen önkényes és kizárólagos volt Danby terve a belpolitikára nézve. A külpolitikát illetőleg inkább becsületére váltak nézetei. Valóban e nézetek merőben ellenkeztek a »cabal«-éival, s alig voltak különbözők a »honfi párt«-éitól. Az a lealázott helyzet, a melyre Anglia jutott, keserű panaszra indította őt, s nagyobb erélylyel mint udvariassággal nyilvánította, hogy legforróbb óhajta, Franciaországot bottal hajtani rá, hogy Angliának megadja a tartozó tiszteletet. Oly kevéssé titkolta érzelmeit, hogy egy nagy lakomán, hol az állam és egyház legkitünőbb méltóságai jelen voltak, nem a legillőbb módon poharat üritett mindazok vesztére, a kik ellene vannak a Franciaországgal viselendő háborúnak. Igen örömet látta volna honát azon hatalmak szövetségében, a kik Lajos ellen egyesültek, s e végre Temple-t, a hármasszövetség szerzőjét, igyekezett a külügyi hivatal élére állítani. De az első miniszter hatalma korlátolva volt. Legbizalmasb leveleiben panaszkodott, hogy urának elfogultsága akadályozza, hogy Anglia Európa nemzetei közt illő helyet foglalhasson. Károly telhetlenül szerette a francia aranyat: nem hagyhatott föl a reménnyel, hogy egykor francia fegyver segélye által, képes lesz korlátlan egyeduralmat alkotni: s mindkét tekintetből jó egyetértést kívánt fentartani a versaillesi udvarral.

A fejedelem ekkép a külpolitikában egy rendszer felé, a miniszter pedig merőben ellenkező rendszer felé hajlott. Se a fejedelem, se a miniszter nem voltak oly természetűek,

hogy bármely czélt el nem térő szilárdsággal követtek volna. Alkalmilag mindegyik engedett a másik ostromának ; s ellenkező hajlamaik és kölcsönös engedményeik az egész igazgatásnak rendkívül szeszélyes jellemet adtak. Károly néha, könnyelműségből és tunyaságból, oly lépéseket engedett Danbynek, a melyekért Lajos, mint halálos bántalmakért, neheztelt. Néha viszont, hogy magas tisztét elhagyni ne kelljen, Danby tón oly engedményeket, a melyek neki keserü bánatot és szégyent okoztak. A királyt rávették, hogy Máriának, York herczeg legidősb leányának és vélt örökösének és Oraniai Vilmosnak, Franciaország halálos ellenének és a reformatió született hősének egybekelésére egyezését adja. Sőt a derék Ossory gróf, Ormondnak fia, brit seregekkel segélyül küldetett a hollandoknak, s az egész háború legvéresebb napján fényesen igazolta a nemzet híresztelt, elszánt bátorságát. Másfelől a kincstárnok rá hagyta magát venni, nemcsak hogy némely botrányos pénzügyleteket elnézzen ura és a versaillesi udvar közt, hanem, bár kedvetlenül, eszközül is használtatta magát azokban.

Időközben a »honfi párt«-ot két erős érzelem, két ellenkező irányban hajtotta. A népszerű pártvezérek megrettentek Lajos nagyságától, ki nemcsak a szárazföldi szövetség egész ereje ellen helyt állott, de újra tért nyert. És mégis félték a Franciaország megalázására szolgáló eszközöket saját királyukra bizni, nehogy azon eszközöket Anglia szabadságai lerontására használják. E kettős, teljesen jogszerű aggodalom között az összeütközés az ellenzék politikáját szintoly ingataggá és kicsapongóvá tette, mint az udvaré volt. Az alsóház háborut kívánt Franciaország ellen, míg a király, Danby által szorítva, hogy kívánatukat telje-

sítse, engedni látszott és hadsereget kezdett gyűjteni. De a mint látták, hogy a katonaszedés megkezdett, Lajostól való félelmöket más, közelebb álló félelem váltotta föl. Attól kezdettek tartani, hogy az ujonczokat oly szolgálatra fordítják, mely Károlynak inkább érdekében volt, mint Flandria ótalma. Ennélfogva megtagadták a pénzsegélyt, s a katonaság elbocsátását szintoly zajosan követelték, mint előbb a fölfegyverzést kívánták volt. A történetírók, a kik szigoruan megrótták e következetlenséget, úgy látszik, nem voltak eléggé tekintettel az alattvalók szorongatott helyzetére, a kiknek okuk volt hinni, hogy fejedelmök, szabadságaik ellen, idegen és ellenséges hatalommal szövetezik. Megtagadni tőle a haderőt, annyi mint ótalom nélkül hagyni az államot. S megadni a haderőt, annyi lehetett, mint az állam ellen fegyverzeni őt fel. Ilyen körülmények közt a habozást nem lehet becsületesség hiányának vagy csak gyöngeség jelének is tekinteni.

A francia király szándékosan élesztette e féltékenységet. Igéretei által, hogy a trónt a parlamentellenesítendő, soká szenvedőleges állapotban tartotta Angliát. Most nyugtalanul látván, hogy Danby hazafias tanácsai a cabinetben valószínűleg győzni fognak, a parlamentet kezdette tüzelni a trón ellen. Lajos és a »honfi párt« között volt egy dolog, a miben találkoztak: a mély bizalmatlanság Károly iránt. Ha a honfipárt bizonyos lehet vala, hogy fejedelmök csupán Franciaország ellen szándékszik hadat indítani, legnagyobb készséggel segítették volna. Ha Lajos bizonyos lehet vala, hogy az ujonczsedés csak az angol alkotmány elleni háborúra történik, nem fogott volna kísérletet tenni, hogy akadályozza azt. De Károly állhatlan és hűtlen volta annyira ment, hogy a francia kormány és angol ellenzék,

semmi másban nem értvén egyet, abban mégis egyetértettek, hogy Károly tiltakozásinak nem lehet hinni, s őt egyaránt szegénységben és hadsereg nélkül ohajtották tartani. Lajos követe, Barillon, és azon angol államférfiak közt, a kik Franciaország ellenében mindig legnagyobb félelmet és idegenséget nyilvánítottak s éreztek is valóban, közlekedések kezdődtek. A honfipárt legnyiltszívűbb tagja, lord Russel Vilmos Bedford gróf fia, nem tartózkodott külföldi követséggel a felett tanácskozni, miként lehessen szorultságba hozni saját fejedelmét. Ennyi mindössze is Russel büne. Elvei és vagyona egyaránt fölülemelték őt minden szennyes kísérleten: de számos ok van hinni, hogy társai közül néhányan kevesebb lelkiismeretesek voltak. Igaztalanság volna őket azon nagy elvetemültséggel vádolni, miszerint pénzt fogadtak el, hogy hazájoknak ártsanak. Ellenkezőleg szolgálatot vélték tenni annak, de tagadhatlanul elég hitványak és gyöngédtelenek voltak, idegen fejedelem által meg hagyni magokat űzettetni, hogy hazájoknak szolgáljanak. Azok közt, a kiket e lealacsonyító vád alól nem menthetni föl, volt egy férfit, a kit közönségesen a közszellem megtestesülésének tartottak, s a ki, némely nagy erkölcsi és értelmi hibák daczára, méltán igényelheti, hogy hősnek, bölcselkedőnek és hazafinak neveztessek. Lehetlen ily nevet fájdalom nélkül látni Franciaország zsoldosai sorában. De vigaszúl szolgál némileg, ha meggondoljuk, hogy körülünk minden becsület és kötelességérzetből kivetkőzöttnek tartanak azt az országot, a ki nem utasítva vissza magától hasonló kísérleteket, mint a mely sir Algernon Sidney erényén és büszkeségén diadalmaskodott.

E cselszövények eredménye volt, hogy Anglia, noha némelykor fenyegető helyzetbe tette magát, tétlen maradt,

mig a szárazföldi háború, miután közel hét évig tartott, a nimvegi békével véget ért. Az Egyesült-államok, melyek 1674-ben a végromlás partján látszottak állani, tisztességes és jó feltételeket nyertek. E bajos szabadulást általában az ifju helytartó ügyességének és bátorságának tulajdonították. Hire nagy volt egész Európában, főleg az angolok közt, a kik őt saját fejedelmi házukból valónak tekintették, s örömmel látták benne leendő királynéjok férjét. Franciaország sok jelentékeny várost megtartott Németalföldön s a nagy francia tartományt (Franche comté). Majd minden veszteséget a hanyatló spanyol királyság szenvedett.

Néhány hó mulva, hogy a háboru a szárazon megszűnt, nagy fordulati pont következett be Anglia közéletében. Tizennyolcz év óta siettek a közügyek e válpont felé. A népszerűséget, bármily nagy volt a király uralkodása kezdetén, rég elpazarolták tőkéstől együtt. A hódoló lelkesedést nagy elhülés váltotta föl. A közszellem visszafelé ismét meghaladta azt a tért, a melyben 1640-től 1660-ig átment, s megint azon állapotban volt, mint mikor a hosszú parlament egybegyült.

Az elhatalmazó elégületlenség többféle érzetből állott. Egyik a sérült nemzeti büszkeség volt. Ugyanazon nemzedék, néhány évig Angliát alárendeltség nélkül látta szövetségben Franciaországgal, diadalmasan Holland- és Spanyolország fölött, mint a tenger urát, Róma félelmét s a protestans ügy fejét. Segélyforrásai nem fogytak; s várni lehetett volna, hogy egy törvényes s alattvalói szeretete és kész engedelmissége által erős király alatt legalább is oly nagy tekintetben álland Európá előtt, mint azon bitor alatt volt, a kinek a legnagyobb erélyre és éberségre volt szüksége,

fékezni a háborgó népet. S mindazáltal kormányzói ügyefogyottsága és hasztalan volta miatt oly mélyen sülyedt, hogy minden olasz és német herczegség, mely ötezer embert állíthatott táborba, jelentékenyebb tag volt a nemzetek köztársaságában.

A nemzeti lealáztatás érzetéhez aggodalom vegyült a polgári szabadság miatt. Hiresztelések, melyek ugyan határozatlanok, de határozatlanságukban még nyugtalanítóbbak voltak, az udvart az angol nép minden alkotmányos joga ellen forralt szándokkal terhelték. Azt is susogták, hogy e szándék idegen fegyverek közbenjöttével fogna végrehajtatni. Ilyen beavatkozásnak csak gondolatára is fölforrott a vér még a cavalierek ereiben is. Némelyeket, a kik az ellennemállási tant egész terjedelmében vallották, hallani lehetett most, mint mormogták, hogy e tannak is van határa. Ha idegen erőt hoznának be a nemzet fékezésére, saját türelmökről sem fognának felelni.

De se a nemzeti büszkeségnek, se az aggodalomnak a közszabadság miatt nem volt oly nagy befolyása a közszellemre, mint a római kath. vallás gyűlöletének. E gyűlölet a közönség egyik uralkodó szenvedélye lőn, s a tudatlanokban és vallástalanokban oly erős gyökeret vert, mint azokban, a kik meggyőződésből voltak protestansok. Mária uralkodásának kegyetlenségei, a melyek a leghiggadtabb és pontosabb előadás szerint is méltó iszonyt gerjesztettek, s a melyek a népszerű martyrologiákban se higgadtan, se pontosan nem adatnak elő, — az összeesküvések Erzsébet ellen s mindenek fölött a löpor-merény, mély és keserű érzelmet hagytak hátra a nép lelkében, mely emlékeztetések, imák, örömtüzek és bucsújárások által évenként élesztetett,

Hozzá kell adnunk, hogy azon osztályoknak, a melyek ragaszkodásban a trón iránt leginkább kitüntek, — a papságnak és birtokos »gentry«-nek különös oka volt a római egyházra idegenséggel tekinteni. A papság javadalmaival, a birtokos »gentry« apátságait és tizedeit féltette. Mig eleven emlékezetben volt a »szentek« uralkodása, a pápista-ság gyűlöletét némileg háttérbe szorította a gyűlölség a puritánság ellen: de a visszahelyezés óta lefolyt tizennyolcz év alatt csökkent a gyűlölet a puritánság ellen, a pápista-ság ellenében pedig növekedett. A doveri kötés föltételeit igen kevesen tudták pontosan; bár némi vonatkozások keringtek. Az volt az általános hiedelem, hogy nagy csapást készülnék a protestáns vallásra mérni. Sokan gyanúba vették a királyt, hogy Róma felé hajlik. Öcscsét s vélt örökösét vakbuzgó római katolikusnak ismerték. Az első Yorkherczegné mint római katolikus halt meg. Azután Jakab, az alsóház fölterjesztései daczára, Máriát, modenai herczegnőt, ki szintén római kath. volt, vette nőül. Ha e házasságból fiak származnak, félni lehetett, hogy az angol trónon fölváltva hosszas ideig olyan fejedelmek ülnek, a kik a fenálló hitvallás iránt ellenségesek. Közelebb megszegették az alkotmányt, hogy a római katolikusokat a büntető törvényektől óvják. A szövetséges, a ki Anglia politikáját sok éven át leginkább vezérelte, nemcsak római katolikus, de a reformált egyház üldözője volt. Ily körülmények közt nem csoda, hogy a köznép hajlandó volt Mária idejének visszajövetelétől félni, a melyet ő véresnek nevezett.

Ekkép a nemzet oly állapotban volt, hogy a legkisebb szikra lángot gyujthatott. Ily viszonyok közt egyszerre két felől szitottak tüzet az égő anyag roppant tömegében; s pillanat alatt minden lángba borúlt.

A francia udvar, mely Danbyt halálos ellenének ismerte, megbuktatására azzal a csellel élt, hogy őt jó barátjának híresztelte. Lajos, Montague Ralf, egy hűtlen és szemtelen ember által, ki mint angol követ volt Franciaországban, bizonyítványokat terjesztett az alsóház elé, hogy a kincstárnok bizonyos öszlet pénzért a whitehalli udvarhoz járulásában részt vett. E fölfedezésnek nem maradt el természetes következménye. A parlament boszúja ugyan nem vétségei, hanem érdemei miatt sujtotta a kincstárnokot: nem minthogy bűnös egyezkedésben részt vett, hanem mivel igen kedvetlenül és akadékoskodva vett részt. De azon körülményekről, a melyek a maradék ítélete előtt vétkét nagyon enyhítették, mit sem tudtak kortársai. Nézetök szerint ő volt az alkusz, a ki Angliát Franciaországnak eladta. Világos volt, hogy vége nagyságának, s kétséges, ha feje megmenthető-e.

Az ezen fölfedezés által okozott forrongás mindazáltal kicsiny volt, azon mozgalomhoz képest, a mely keletkezett, midőn szerte híresztelni kezdtek, hogy egy nagy pápista összeesküvést fedeztek föl. Bizonyos Oates Titus nevű pap az angol egyházból rendetlen életmódja s »heterodox« tanai miatt egyházi előjárói részéről fenytéket vont magára, kénytelen volt elhagyni egyházi javadalmaát s azóta folyvást gyalázatos és kőbor életet élt. Egykor római katolikusnak vallotta magát s a szárazon a Jézus szerzete angol zárdáiban töltött némi időt. E növeldekben sok vad beszédet hallott arról, miként lehetne Angliát az igaz egyházra visszatéríteni. Az ekkép fölkapkodott czélzatokból egy irtózatos regényt alkotott, mely inkább hasonlított beteg ember álmához, mint oly dologhoz, mi a való világban valaha történt. A pápa, mondá, Anglia kormányát a jézuisi-

tákra bizta. A jézsuiták, szerzetők pecséte alatt kiadott oklevelekben, pápista papokat, nemeseket és gentleman-eket neveztek az egyház és állam minden főhivatalára. A pápisták Londont egyszer fölégették. Megkisérelték ismét fölégetni. E pillanatban a Temzén levő minden hajó fölgyújtását tervezik. Jeladásra fölkelnek és fölkonczolják minden protestáns szomszédukat. Ugyanakkor egy francia hajóhad köt ki az ir parton. Anglia minden főbb államférfiát s papjait meggyilkolják. Három vagy négy terv készült a király meggyilkolására. Le fogják szurni. Gyógyszerben mérget adnak neki. Ezüst golyókkal lövik meg. A közszellem oly sebhedt és ingerlékeny volt, hogy e hazugságok kész hitelre találtak a köznépnél; s két esemény, a mi hamarjában történt, némely gondolkodó emberben is gyanút ébresztett, hogy a mese bár szemlátomást nagyítva és eltorzítva van, még sem egészen alaptalan.

Bizonyos Coleman Eduárd, egy igen tevékeny, s nem igen becsületes római kath, cselszövő volt a vádlottak közt. Iratait átvizsgálták. Kitűnt, hogy azok legnagyobb részét csak imént megsemmisítette. De néhány megmaradt darab oly helyeket foglalt magában, a melyek, nagyon elfogult emberek előtt, igazolni látszottak Oatest. Azon helyek ugyan, őszinte magyarázat szerint, alig látszottak többet ki fejezni, mint reményeket, melyeket egyházához erősen ragaszkodó római katolikus lelkében a közügyek állapota, Károly hajlamai, Jakabnak még erősb rokonszenvei, s a viszonyok az angol és francia udvar között, természetesen ébreszthettek. De az ország nem volt hajlandó akkor a pápisták leveleit őszintén magyarázni; s az okszerűség némi színével vitatták, hogy ha az iratok, a melyeket, mint jelentékteleneket, föl sem vettek, ily gyanus dolgokkal telvék,

azon okleveleknek, a melyeket gondosan elégettek, valami nagy gonoszság titkát kellett magukban foglalniok.

Néhány nappal utóbb tudomásra jött, hogy sir Edmondsbory Godfrey, egy kitünő békebiró, ki előtt Oates vallomásait tette Coleman ellen, eltűnt. Vizsgálat történt; s Godfrey testét London közelében egy szántóföldön találták meg. Világos volt, hogy nem rablók támadták meg. Sorsa maiglan titok. Némelyek úgy hiszik, ön keze által veszett el; mások, hogy magán ellensége ölte meg. A legkevesebbé valószínű, hogy az udvar iránt ellenséges párt ölte volna meg, hogy az összeesküvés mondája némi szint nyerjen. Mindent egybevetve, a legvalószínűbbnek látszik, hogy valamely izgatott fejű pápista boszujának esett áldozatul, a ki Oates hazugságai s a sokaság bántalmi miatt eszét vesztette, s a hamisesküvő vádló és az ártatlan tisztviselő közt nem tőn helyes különbséget; mire számos példát mutat az üldözött felekezetek története. Ha így volt, a gyilkosnak később keservesen meg kellett bánnia gonoszságát és esztelenségét. A gyűlölet és félelem ingerültségbe hozta a fővárost s az egész nemzetet. A büntető törvények, a melyek némileg élöket kezdték veszíteni, új szigort öltöttek. A birói személyek többnyire házkutatással és iratok lefoglalásával foglalkoztak. Minden tömlöcz pápistával telt meg. Ostrom alatti városnok tetszett London. A városi hadtestek minden éjjel fegyverben álltak. Készületeket tőnek a nagy utcák torlaszozására. Örcsapatok jártak föl és alá az utcákon. A Whitehall körül ágyúkat szegeztek ki. Egy polgár sem tartá magát biztosnak, ha egy kis ölmos bot nem volt köntöse alatt, a melylyel bezúzhassa a pápista gyilkosok kaponyáját. A meggyilkolt tisztviselő teste több napig ki volt téve a nagy sokaság bámulására s

aztán rendkívüli és borzasztó szertartásokkal temették el, a melyek inkább félelmet és boszuvágyat, mint bánatot és valóságos reményt mutattak. A házak megkivánták, hogy a boltzatokba, a melyek fölött ülészetek, örök állittassanak, biztosításúl egy másik löpor-összeesküvés ellen. Ekivánat szellemében történt minden eljárásuk. Erzsébet uralkodása óta már le kellett tenniök az alsóház tagjainak a »fensőség«-i esküt. Némely római katolikus azonban úgy igyekezett az esküt magyarázni, hogy azt minden tartózkodás nélkül leteheték. Most szorosabb vallásos esküt adtak hozzá s a római kath. lordok először zárattak ki parlamenti üléseikből. Szigoru határozatokat hoztak a királyné ellen. Az alsóház egy államtitkárt (ministert) fogságba vettetett, mivel oly gentleman-ekhez intézett kinevezési okleveleket irt alá, a kik nem voltak jó protestánsok. A főkincstárnokot fölségsértés miatt perbe fogták. Sőt annyira feledték a tant, a melyet, míg a háboru eleven emlékezetben volt, fennen hirdettek, hogy megkísérlették a »honvédség« parancsnokságát is kivenni a király kezéből. Ily hangulatba hozta tizennyolcz évi rossz kormányzás a leghódolóbb parlamentet, a mely valaha Angliában egybegyült.

S különös mégis, hogy a király, szinte a végponton is, a népre mert hivatkozni; holott a rép még inkább föl volt ingerelve, mint képviselői. Az alsóház, bármily elégtelen volt is, több cavaliert foglalt magában, mint a menyenyien valószínűleg új helyeket fogtak nyerni. De azt hitték hogy az elosztatás gátot vet a keresetnek a főkincstárnok ellen, a mi hihetőleg a franczia szövetség minden bünös titkát világosságra hozza, s Károlynak személyére nézve legnagyobb zavart okoz vala. Ennélfogva 1679 januárban

eloszlatták a parlamentet, a mely 1661 kezdete óta fenállott; s általános választási rendeletek bocsátattak ki.

Néhány hétig az egész országban példátlanul heves és makacs küzdelem folyt. Szokatlan mennyiséget költöttek. Új taktikához folyamodtak. Azon kor röpirataiban, mint valamely rendkívüli dolgot, olvassuk, hogy béreltek, a választók beszállítása végett, nagy áron lovakat. A szokás, mely szerint szabad birtokot eldarabolnak, hogy a szavazatokat szaporítsák, ez emlékezetes tusakor keletkezett. Dissenter hitszónokok kik az üldözés elöl soká nyugalmas zúgokban rejtöztek, most előjöttek menhelyeikből, helységről helysére jártak, hogy isten elszórt népének buzgalmát éleszszék. A dolgok erősen a kormány ellen fordultak. Az új tagok többnyire oly hangulatban jöttek a Westminsterbe, a mely kissé különbözött azon elődeikétől, a kik Straffordot és Laudot a towerbe küldték.

Ez időben a birói székeket, — a melyeknek, politikai mozgalmak közepett, biztos menhelyül kellene lenniök minden párt ártatlanai számára, — vadabb szenvedély és rútabb megvesztegetés mocskolta be, mint magukon a szószékeken lehetett látni. Oates mesebeszéde, bár elegendő volt az egész országot fölháborítani, ha csak más bizonyságok által nem erősítettik, vádlottai közül a legcsekélyebbik megrontására sem volt elégséges. Mert, Anglia régi törvénye szerint, honárulási pör indítására két tanubizonyság volt szükséges. De az első csalónak boldogulása megszülte szükséges eredményeit. Néhány hét alatt inségből és homályból gazdagságra s oly hataiomra emelkedett, mely öt hercegeket és nemesekre nézve félelmissé tette, s olyan hirt nevet szerzett, a minő aljas és gonosz természetűek előtt a dicsőség minden csábjával bir. Nem maradt soká segédek és vetélytársak nélkül.

Bizonyos Carstairs nevű gazember törte meg az utat, a ki magának Skócziában az által szerzett élelmet, hogy álruhában titkos gyülekezetbe járt, s aztán, a hitszónokok ellen vallott; Bedloe, egy hires csaló, követte őt; s nem sokára London minden bordélyaiból és fonókáiból özönlött elő a hamis tanú, hogy a római katolikusok fejére esküdjenek. Egyik azon regével állt elő, hogy harminczezer ember fog összegyűlni zarándok álruhában Corunnánál, honnan Walesbe vitorláznak. Egy másiknak azt ígérték, hogy szentté avatják, s ötszáz fontot adnak neki, ha a királyt meggyilkolja. A harmadik a »covent-garden«-ben egy vendéglőbe lépett, s ott hallotta, hogy egy nagy római katolikus tőzsér minden vendég és pinczér hallatára fogadást tőn, hogy megöli az eretnek zsarnokot. Oates, hogy követői homályba ne állítsák, roppant toldalékokkal bővítette eredeti elbeszélését. Oly szörnyű szemtelen volt, hogy állitni merészelt, hogy egyszer egy félig nyilt ajtó mögött, a királynét férje meggyilkolásába beleegyezni hallotta. Még az ilyen költeményeket is elhitte a köznép, s elhinni állították a legfőbb tisztviselők. Az ország főbirái megvesztegettettek kegyetlenek és félénkek voltak. A »honfi párt« fejei pedig még bátorították az elhatalmazott ámitást. Valóban a legtiszteletreméltóbbak köztök maguk is annyira el voltak ámitva, hogy az összeesküvési föladások nagyobb részét igaznak hitték. Olyan férfiak, mint Shaftesbury és Buckingham kétségkívül észrevették, hogy mese az egész. De olyan mese volt, a mely kezökre dolgozott; s vásott lelkiismeretöket egy ártatlan ember halála nem terhelte inkább, mint egy fogolymadaré. Az eskütszékek osztották a nemzetben akkor széltére uralkodó érzelmeket, s a birói padokról még bátorították öket, hogy tartózkodás nélkül engedjenek ez

érzelmeknek. A sokaság megtapsolta Oatet és társait, a vádlottak mentségére megjelent tanúkat pedig gúnynyal és szidalmakkal illette s örömkialtásra fakadt, midőn az elmarasztaló »bünös«-t kimondották, Hiába hivatkoztak a szenvedők előbbi életök becsületességére; mert a közönség azon hitben élt, hogy minél becsületesebb volt valamely pápista, annál inkább részt kellett vennie a protestáns kormány ellen az összeesküvésben. Hiában erősítették kivégztetésök pillanatáig bátor lélekkel ártatlanságukat; mert a közvélemény azt tartotta, hogy a jó pápista minden hazugságot, a mely egyházára hasznos, nemcsak menthetőnek de érdemszerzőnek tart.

Mig az igazságszolgáltatás formái mellett ártatlan vért ontottak, az új parlament összegyűlt; s annyira erőszakos volt az uralkodó felekezet, hogy a közügyek állása azokat s elrémítette, a kik ifjuságukat forradalmak közt töltötték, s Strafford elítéltetésére, az öt tag ellen intézett merényre, a felsőház eltörlésére és a király kivégztetésére még emlékeztek. Danby pörét újra fölveték. Ő a királyi kegyelemre hivatkozott. De az alsóház megvetőleg dobta félre e hivatkozást s a pör folytatását sürgette. Mindazáltal nem Danby volt a legfőbb előttök. Meg voltak győződve, hogy a nemzet szabadságát és vallását biztosítani az egyetlen mód, ha a yorki herczeg kizáratik a trónörökségből.

A király nagy zavarban volt. Azon volt, hogy öcsce, kinek látása is dühbe hozta a köznépet, egyidőre Brüsszelbe menjen; de ez engedménynek, mint látszott, semmi kedvező sikere nem lőn. A kerekfejúek pártja határozottan tulnyomó volt most. Milliónként hajlottak e párthoz, a kik, a visszaállítás idején, a királyi jogok mellett állottak. A régi »ca-

valier«-ek közül sokan osztoztak az uralkodó félelemben a pápistaság irányában, s a fejedelemnek, a kiért annyit áldoztak, hálátlansága miatt keserűséggel eltelve, szorultságát most sokan oly részvétlenül nézték, mint az nézte volt az övéket. Maga az angol papság is, a melyet a yorki herczeg apostasiája boszantott és nyugtalanított, bátorította az ellenzéket, a mennyiben a római katolikusok ellen kitört fölzúdulásban teljes szívből részt vett.

E végpontona király Temple Vilmoshoz fordult. E korszak minden hivatalnokai közt legtisztábban Temple őrizte meg jellemét. A hármass szövetség az ő műve volt. A »cabal« politikájában semmi részt nem akart venni, s míg azon kormány igazgatott, szoros magányban élt. Danby fölhívására hagyta el visszavonultságát, békét szerzett Anglia és Holland közt, s Mária herczegnő unokabátyjával, része volt az Oraniai herczeggel kötött házasság eszközlésében. Így mind azon kevés jót, a mit a kormány a visszahelyezés óta tőn, neki tulajdonították. Az utolsó tizennyolcz év számos büntette és hibája közül őt egy sem terhelte. Magánélete, bár nem tulszigorú, de tisztos volt; módja népies: és se czimekkel, se pénzzel nem lehetett megvesztegetni. Hiányzott mindazáltal valami e tisztos államferfiú jellemében. Hazafiságának hévmérője igen langyos vala. Kényelmét és személyes méltóságát sokra is becsülte, s kislelküleg visszajedt a felelősségtől. Szokásai valóban nem is olyasok voltak, hogy benső pártviszályaink közt szerepelni képes lett volna. Elérte az ötvenedik évet a nélkül, hogy ült volna az angol parlamentben; s hivatali tapasztalatait majdnem egészen küludvaroknál szerezte. Méltán tartották Európa egyik legjelesb diplomatájának: de a diplomata tehetségei és tökélyei nagyon különböznek azoktól, a melyek az ál-

lamférfiút, mozgalmas időkben, az alsóház vezetésére alkalmassá teszik.

Az általa javasolt terv elég őszinteségre mutat. Bár nem volt mély bölcselkedő, a kormányzat általános elveiről mindazáltal többet gondolkodott, mint a világ legtöbb gyakorlati embere; s a történeti tanulmányok és külföldi működés szélesebb kört nyitottak lelkének. Ugy látszik, legtöbb kortársánál tisztábban látta a kormányt behálózott nehézségek egyik okát. Az angol alkotmány jelleme időnként változott. A parlament a királyi jogok ellenében lassan, de folyvást tért nyert. A törvényhozó és végrehajtó hatalmak közt a határvonalon elméletileg szintoly szorosan ki volt jelölve, mint bármikor, de gyakorlatban napról napra gyöngült. Alkotmányos elmélet volt, hogy a király maga nevezi ministereit. De az alsóház Clarendont, a »cabalt« és Danbyt egymásután elüzte a közügyek éléről. Alkotmányos elmélet volt, hogy a háboru és béke joga egyedül a királyt illeti. De az alsó ház kényszerítette őt, hogy Hollanddal békét kössön s szintén kényszerítette, hogy Franciaország ellen háborút indítson. Alkotmányos elmélet volt, hogy a király egyedüli bírója, milyen esetekben szükség a bűntevőknek megkegyelmezni. De ő annyira félt az alsóháztól, hogy nem volt akkor elég bátorsága, gályarabságtól megmenteni, a kikiről jól tudva, hogy a hamis eskü ártatlan áldozatai.

Temple, mint látszik, a törvényhozás ketségtelen alkotmányos hatalmát megóvni, mindazáltal lehetőség gátolni kívánta, hogy a végrehajtó közigazgatás körébe mindinkább be ne nyomúljon. E nézetből elhatározta, hogy a fejedelem és parlament között egy testületet állít föl, melyen összeütközésök ereje megtörjék. Volt egy régi, nagy tiszteletben álló testület, melyet oly formán vélt

újraalakíthatónak, hogy e célra szolgáljon. Föltette, hogy a titkos tanácsnak új jellemet, s a kormányzatban új tisztet ad. A tanácsosok számát harminczban állapította meg. Ezek közül tizenöt az állam, törvény és vallás főügyvivői leendettek. A többi tizenöt helyre nagy vagyonú és magas jellemű nemesek és gentleman-ek volnának nevezendők. Benső (titkos) cabinet nem fogott lenni. Mind a harmincz minden politikai titokba beavatandó, minden ülésre meghívandó lett volna; s a királynak nyilatkozatot kell vala adnia, hogy minden alkalommal tanácsuk által kíván vezéreltetni.

Ugy látszik, azt hívé Temple, hogy e terv szerint a nemzetet a korona zsarnoksága, s egyszersmind a koronát a parlament tulterjeszkedése ellen biztosíthatja. Egy részről igen valószínűtlennek látszott, hogy a »cabal«-éihez hasonló tervek »harmincz« jeles férfiből álló gyülekezetben, a melynek fele része semmi érdek által nem volt az udvarhoz kötve, csak vitatás alá is terjesztessenek valaha. Más részről remélni lehetett, hogy az alsóház, megelégedvén a rossz igazgatás ellen az ily titkos tanács által nyújtott biztosítékkal, s szorosabban törvényhozási körében maradván, mint utóbbi időkben tette, nem tartandja szükségesnek, a végrehajtó közigazgatás minden részében zsákmányolni.

E terv, bár némi részben ügyes szerzőjére érdemes, elvben hibás volt. Az új tanács félig cabinet, félig parlament volt s mint majd minden egyéb, akár műtani, akár politikai találmány, mely két, merőben különböző cél eszközésére van intézve, egyiknek sem felelt meg. Igen nagy és igen megosztott volt arra, hogy jó kormányzó testület legyen. S a koronával sokkal szorosabb kapcsolatban állt,

hogysem jó korlátozó testület lehessen. Épen elég népies elem volt benne, hogy rossz államtanács legyen, mely titkot tartani, kényes alkukat eszközölni s háborút intézni nem képes. De a népies elem egyáltalán nem volt elég, hogy a nemzetet rossz kormányzás ellen biztosítsa. E terv tehát, ha őszintén megkísérlik vala, sem fogott sikerülni. Őszintén nem is kísérelték meg. A király ingatag és hűtlen volt: a parlament ingerült és méltánytalan; s az anyag, a melyből az új tanács alakult, bár talán a legjobb e korban, még is rossz volt.

Az új rendszer kezdetét mindazáltal általános örömmel üdvözölték; mert a nép olyan hangulatban volt, hogy minden változást javításnak gondolt. Az új kinevezések közül tetszetek is neki némelyek. Shaftesbury, mostani kedvence, lön elnök-lorrdá. Russel s a honfi párt némely más kitünő tagjai a tanács tagjaivá lettek. De néhány nap múlva minden ismét zavarba jött. Az ilyen nagy számú cabinettel járó alkalmatlanságok olyasok voltak, hogy maga Temple beegyezett egyik, általa szerzett alapszabály megszegésébe, s egy kis kör tagja lett, mely valóban mindent intézett. Három más minister csatlakozott hozzá, Capel Arthur, »Essex-gróf,« Savile György, »viscount Halifax,« és Spencer Ropert, »Sunderland-gróf.«

Essex grófról, a ki akkor a kincstár első biztosa volt, elég megjegyezni, hogy szilárd, bár nem fényes tehetségű s komoly jellemű férfiú volt, hogy a honfi párttal kapcsolatban állt, s őszintén óhajtotta azon időben, hogy e párt a trónnal, az államra nézve jótékony föltételek alatt, kibéküljön.

Azon kor államférfiai közt, szellemi tekintetben, Halifax volt első. Termékény, finom és bő értelemmel birt. Mi-

velt, világos és élénk ékesszólása, szava ezüst hangja a lordok házának gyönyörűsége volt. Eszme, képzelem és élcz ömledezett társalgásában. Politikai iratai, irodalmi becsre nézve, megérdemlik a tanulmányozást, s teljes joggal helyezik őt az angol remekírók közé. Azon nyomaték-
kal, mely nagy és sokoldalú tehetségeiből eredt, mindazon befolyást egyesítette, mely ranggal és nagy birtokokkal jár. Politikában mindazáltal nem igen volt szerencsésb másoknál, a kik kevesebb előnnyel bírtak. Valóban azon értelmi sajátságok, melyek iratait becsesekké teszik, sokszor akadályára voltak a gyakorlati élet surlódásaiban. Mert az előforduló eseményeket nem abból a szempontból tekintette, a melyben a szereplők előtt rendesen látszanak, hanem olyan szempontból, a melyben sok év múlva a bölcselkedő történetíró előtt mutatkoznak. Ilyen észjárás mellett bármely emberi testülettel sokáig szívesen nem működhetett. Az állam mindkét nagy pártjának előítéletei és nagyításai egyaránt boszantották őt. Megvetette a demagógok (pórruralmiak) kicsinyes mesterkéléseit és oktalan zaját. Még inkább megvetette az isteni jog és szenvedőleges engedelmesség tanait. Részrehajlatlanul megróttá mind az egyháziak, mind a puritánok vakbuzgóságát. Oly kevésbé volt képes megfogni, miként akadhat föl valaki a szentek ünnepén s az oltári köntösön, a mint nem foghatta meg, hogy üldözhet valaki mást azért, mivel azokon főnakad. Természetében olyasmi volt, a mit ma »conservatív«-nak mondanak. Elméletében köztársasági volt. Midőn a féktelenség félelme s a pórias ámitások megvetése arra bírta, hogy egy ideig az önkényes hatalom pártolóival csatlakozott, lelke akkor is mindég Lockeval és Miltonnal tartott. Valóban tréfái az örököségi egyeduralom fölött »a borjufő-

club« tagja szájába inkább illettek volna, mint a Stuártok titkos tanácsosáéba. Vallási tekintetben oly távol volt tőle a vakbuzgalom, hogy a kik nem szerették, istentagadónak nevezték: de a vádat erőteljesen visszautasította; s valóban, habár néha botrányt szült is a mód, mely szerint ritka okoskodó és gúnyoló tehetségeit komoly tárgyakon is gyakorolta, úgy látszik épen nem volt fogékonyság nélkül vallásos benyomásokra.

Ő volt feje azoknak a politikusoknak, kiket a két nagy párt megvetőleg »trimmer«-eknek nevezett. A helyett, hogy e gunynév miatt pörölt volna, megtisztelő czim gyanánt fogadta azt, s nagy élénkséggel vitatta e nevezet méltóságát. Minden jó, ugymond, súlyegyent tart (trims) a két szélsőség közt. A mérsékelt éghajlat a két égalj között a melyben az ember megsül vagy megfagy. Az angol egyház az anabaptista ostobaság s pápista tespedés közt. Az angol alkotmány a török kényuralom és lengyel féktelenség közt ingadoz. Az erény semmi egyéb, mint a hajlamok kellő mérséklete, mik egytől egyig vétekké fajulnak, ha kicsapongani hagyják. Sőt magának a legfelsőbb lénynek tökélyei is a tulajdonok pontos egyensúlyában állanak, melyek közül egynek sem lehet tulsúlya a nélkül, hogy a világ egész erkölcsi és anyagi rende meg ne bomoljék. Ekkép Halifax elvileg »trimmer« volt. Az volt tehát feje és szive alkatánál fogva egyaránt. Esze éles, kétkedő, s kimerithetlenül termékeny különböztetésekben és ellenvetésekben; izlése finom; kitünő érzéke a nevetségesre; természete szelid és bocsánatra hajló, és se gyűlölésre, se lelkesült csodálásra nem könnyen gerjedő. Ilyen férfiú bármely politikai szövetségben nem lehet soká állandó. De nem kell őt a renegátok aljas csoportjával egybezavarni. Mert ha bár, miként azok, egy oldalról

a másikra tért át, áttérése azokéval ellenkező irányban történt. Semmiben sem hasonlított azokhoz, a kik tulságról tulságra szökdelnek s a felekezetet, a melytől elpártoltak, rosszabb indulattal tekintik az állandó ellenségnél. Az ellenséges osztályok közt foglalt helyet, s egyik határszélén tul sem ment igen messze. A mely felekezethez valamely pillanatban tartozott, azt szerette legjobban azon pillanatban; mert azt a párt volt, a melynek nézetével az övé akkor leginkább egyezett. E szerint erőszakoskodó szövetségesei iránt mindég szigorú, s mérsékelt elleneivel mindég barátságos viszonyban állott. Dölyfös és boszuló diadalnapján mindenik pártot megróttá; s mindenik fél pártfogót talált benne, ha le volt győzve és üldöztetett. Örök dicsőségére meg kell említnünk, hogy ő igyekezett megmenteni azon áldozatokat, a kiknek elveszte a legsötétebb szenyfoltot hagyott mind a »whig,« mind a »tory« néven.

Ő az ellenzék közt nagyon kitüntette magát, s ezáltal a királyi nemtetszést annyira magára vonta, hogy csak sok nehézséggel és hosszú vita után nyert helyet a »harminczak tanácsá«-ban. Mihelyt azonban a küszöbön átlépett, kellemes modora és társalgása által kedvenczczé lett. A köz-elégületlenség erőszakossága őt komolyan nyugtalanította. Azt hitte, hogy jelenleg mentve a szabadság, s a rend és törvényes hatalom forog veszélyben. Ő tehát, mint szokása volt, a gyöngébb félhez csatlakozott. Áttérése talán nem volt egészen önérdektől ment. Mert bár tanulmány és elmélkedés sok közönséges előítélettől megszabadították őt, némely közönséges vágyaknak rabja maradt. Pénz szükében nem volt; s nincs tudva, hogy valaha bármily úton pénzt szerzett volna, a melyet akkor szigorú erkölcsbirák is becstelennek tartottak; de rang és hatalom nagy csáberővel

birt rá nézve. Ő ugyan állította, hogy a czimeket és nagy hivatalokat családoknak tartja, melylyel csak eszteleneket lehet horogra keríteni, hogy a hivatalkodást, fényt s pompát gyűlöli, s hogy legfőbb óhajta a Whitehall csillogó, lármás köréből az ősi lakát, Ruffordot környező nyugalmas fasorok közé menekülni: de magaviselete nem kissé különbözött nyilatkozataitól. Valóban ő az udvaroncok és bölcselkedők tiszteletét is óhajtotta egyszersmind birni, s egyképen vágyott csodáltatni, mivel magas hivatalokra emelkedett és hogy azokat megveti.

Sunderland államtitkár volt. E férfiuban korának politikai erkölcstelensége a legélénkebben volt személyesítve. A természet éles értelmet, nyugtalan és gonosz kedélyt, rideg szívet, és elvetemült lelket adott neki. Lelkülete olyan iskolán ment át, a melyben minden gonoszsága a legbujábbban érlelődött meg. Midőn a közéletbe lépett, több évet diplomatai hivatalokban külföldön töltött, s egyideig követ volt Franciaországban. Minden hivatásnak megvannak saját kisértetei. Nem igaztalanság, állítani, hogy a diplomatákat, mint osztályt, mindig inkább ügyességök, a mesteriség, a mely által megnyerik azok bizalmát, a kikkel dolguk van, és a könnyűség, a melylyel minden társaságnak, a hova jutnak, magukévá tudják tenni hangulatát, különbözteti inkább meg, mint bő nagylelkűség vagy szigoru egyenesség; s a viszonyok Károly és Lajos közt olyasok voltak, hogy egy angol nemes sem lehetett soká Franciaországban követ, úgy, hogy némi hazafiság- vagy becsületérzése fenmaradt volna. Sunderland a gonosz iskolából, a melyben neveltetett, mint ármányos, sima, szemtelen, minden előítélettől ment s egészen elvtelen ember lépett ki. Családi viszonynál fogva »cavalier« volt: de a cavalierok egy tulajdonával

sem birt. Azok az egyeduralom mellett buzgólkodtak, s elméletben minden ellenállást kárhoztattak. Azonban bátor angol szivök volt, mely valódi kényuralmat soha sem tudott volna türni. Neki ellenben köztársasági intézmények iránt volt némi szemléleti hajlama, a mely mellett gyakorlatban teljes készséggel a legszolgaibb eszközül engedhette magát a kényuralomnak. Mint sok egyéb kitanúlt hizelgő és közbenjáró, sokkal ügyesebb volt a jellemek kiismerésében és az egyéni gyöngeségek fölhasználásában, mint azon mesterségben, mely nagy tömegek érzelmeit megérteni, s nagy forradalmak közelítését előrelátni tanít. Mester volt a csel-szövésben; s bár gonoszságára előre figyelmeztettek, ravasz, tapasztalt emberek is alig tudtak modora varázsának ellenállani s ragaszkodási nyilatkozatainak hitelt nem adni. Egyes személyek észlelésébe s az azokkal való bánásmódba azonban oly igen elmerült, hogy a nemzet hangulatát kitanúlni merőben feledte; ezért kora minden fontosabb eseményeire nézve igen rosszúl számított. A közzsellem minden jelentékenyebb mozgalma és visszahatása meglepte őt; s a világ nem levén képes megfogni, mint lehessen oly ügyes embernek vakoskodnia, a hol a kávéházi politikusok tisztán láttak, gyakran mély terveknek tulajdonította, a mi, igazában merő botlás volt.

Jeles tulajdonai csak magán-értekezésben mutatkoztak teljesen. A királyi teremben, vagy igen kis körben nagy befolyást gyakorlott. De a tanácsülésben hallgatag volt; s a lordok házában soha sem nyitotta meg ajkait.

A korona négy bizalmas tanácsadója hamar belátta, hogy helyzetök szorongató és gyűlöletes. A tanács többi tagjai zúgtak ezek kitüntetése miatt, mely sehogy sem fért össze a király ígéreteivel; s néhányan közölök, Shaftesbu-

ryvel élőkön, újra kemény ellenzéshez fogtak a parlamentben. Az izgatottság, mely az utóbbi változások után csillapodott, megint erősebb lett, mint valaha. Hiában ajánlotta Károly, hogy az alsóháznak minden gondolható biztosítékot megad a protestans vallásra nézve, csak az öröködési rendet ne érintsék. Hallani sem akartak egyezkedésről. A kizáratási törvényt kivánták és semmi egyebet; csak a kizáratási törvényt. A király tehát, néhány héttel utóbb, hogy nyilván ígéretet tön, semmi lépést nem tenni új tanácsa nélkül, a lordok házába lépett, a nélkül, hogy szándokát a tanácsban említette volna, s a parlamentet elhalasztotta.

Ez elhalasztási nap, 1679. május huszonhatodika, nagy időszak történetünkben. Mert a »Habeas corpus act« e napon nyert királyi jóváhagyást. A »nagy charta« ideje óta az angolok személyes szabadságát illető sarkalatos törvény majd ugyanaz volt, a mi jelenleg; de a büntető eljárási rendszer hiánya nélkül fogamatlan volt. Nem új törvényre, de gyors és átható orvoslatra volt szükség; s ez orvoslatot a »Habeas corpus act« pótolta. A király örömet megtagadta volna e rendszabálytól beegyezését; de épen készülöben volt, az öröködési kérdésben parlamentjétől a népre hivatkozni, s oly eldöntő pillanatban vakmerőség fogott volna lenni e legnagyobb mértékben népszerű törvényt visszavetni.

Ugyanaz nap egyidőre szabaddá lett az angol sajtó. Régente szoros felügyelet alatt tartotta a nyomtatókat a »csillagkamara« ítélőszéke. A hosszú parlament eltörölte a csillagkamarát, de, Milton bölcséleti és szónoki törekvései daczára, elővizsgálatot állított és tartott fen. Nem sokára törvényt hoztak, mely tiltotta engedelem nélkül könyvet nyomtatni; oly kikötéssel, hogy e törvény a kö-

zelebbi ülés végeig erejében maradjon. E pillanat most bekövetkezett; s a király, midőn a házakat elbocsátotta, a sajtót fölszabadította.

Az elhalasztást csakhamar föloszlatás s új általános választás követte. Az ellenzék lelkesedése és ereje tetőpontján volt. A kizáratási törvény mellett hangosabban zajongtak, mint valaha; s e zajba egy más kiáltás is vegyült, mire fölfortyant a sokaság vére, mit azonban a szabadság fontoló baráti sajnálkozással és nyugtalanítva hallottak. Nem csak a yorki herczegnek, a ki bevallott pápista volt, hanem két leányának is, a kik őszinte és buzgó protestánsok voltak, megtámadták jogait. Bizton állították, hogy a király legidősb fia házasságban született és törvényes örököse a koronának.

Mialatt Károly a szárazon bolyongott, Hágában Walters Luciával, egy ritka szépségű, de gyöngye eszű s rendetlen erkölcsű leánynyal találkozott. Ágyasa lőn az, s egy fiuval ajándékozta őt meg. Gyanakodó szerető kétségeket táplált volna; mert a hölgynek sok imádója volt s egyik iránt sem tartották szivtelennek. Károly azonban teljes készséggel hitt szavának, s a kis Crofts Jánost, mint akkor hívták, úgy elhalmozta szeretetével, a mint oly rideg és könnyelmű természettől alig lehetett várni. Az ifju kegyencz, Franciaországban betanulván a testgyakorlatokat, a miket egy finom gentlemanben szükségeseknek tartottak, a visszaállítás után csakhamar megjelent a Whitehallban. A palotában nyert lakást, apródok szolgáltak körülé, s némi olys megkülönböztetésekben részesült, melyek addig királyi vérből származott hercegekre voltak szorítva. Még kora ifjúságában egybeházasították Scott Annával, a nemes Buccleuch-ház örökösével. Hitvесе nevét vette föl, s kezével rop-

pant uradalmainak is birtokába jutott. Az értéket, a melyet e módon nyert, rendesen tiz ezer font évi jövedelemnél nem kevesebbre becsülték. Czimekkel és még lényegesb kedvezésekkel halmozták el. Angliában Monmouth-herczeg, Skóciában Bucchleuch herczeg, a térdszalag lovagja, főlovászmester, az első testőrség parancsnoka, a Trenttől délre fekvő Eyre főbirája, s a cambridgei egyetem korlátnoká lett. S a közönség roppant szerencséjére nem tartotta őt érdemetlennek. Külseje igen deli és megnyerő, természete szelid, modora csinos és nyájas volt. Világfi létére megnyerte a puritánok szívét. Noha tudták, hogy a sir Coventry ellen intézett gyalázatos megtámadás dolgába be volt avatva, könnyen megnyerte a honfi-párt bocsánatát. Szigoru erkölcsbirák is megvallották, hogy ilyen udvarban, olyan férjtől, a kit, mint gyermeket, más gyermekkel házassítottak egybe, alig várhatni szoros házassági hűséget. Még a honfiak is készek voltak menteni a nyakas fiút, a ki az anyján elkövetett bántalomért tulságosan állott boszút. S a kicsapongó szerelem és éjjeli tivornyák szenyfoltjait becsületteljes tettek törölték le. Midőn Károly és Lajos Holland ellen egyesítették erejüket, a szárazra küldött angol segélyhadakat Monmouth vezérelte s vitéz katonának és nem értetlen haditisztnek mutatta magát. Visszatértekor az ország legnépszerűbb embere lőn. Mitsem tagadtak meg tőle a koronán kívül; s ugy látszott, maga a korona sem volt teljesen elérhetlen előtte. A megkülönböztetés, a melyet közte és a legfőbb nemesek közt igen oktalanul tőnek, rossz eredményeket szült. Még gyermek korában meg volt neki engedve, hogy a fogadási teremben kalapját föltegye, mig a Howardok és Seymourok fedetlen fővel álltak körül. Külföldi fejedelmek halálát a hosszú bibor köntösben gyá-

szolta, melyet a yorki és Ruprecht hercegen kívül egy alattvalónak sem volt szabad viselni. Természetes, hogy az ilyen dolgok arra vitték, hogy a Stuárház törvényes hercegének tekintse magát. Károly, még érettebb korában is, élveinek élt s nem gondolt méltóságával. Nem volt nehéz hinni, hogy husz éves korában, egy hölgygyel, a kinek szépsége őt elbájolta, s a kit olcsóbb áron nem nyerhetett meg, titkon végezte a házasságkötés szertartásait. Midőn Monmouth még gyermek volt s York herceget protestansnak tartották, szerte az országban, sőt oly körökben is, a melyeknek jól értesülve kellett lenniök, suttozták, hogy a király Walter Luciát nőül vette, s igazság szerint, az ő fia volna a walesi herceg. Sokat beszéltek bizonyos fekete szekrénykéről, melyben, a közhiedelem szerint, a házassági kötlevelet tartották. E hasztalan rege jelentékenynyé vált, midőn Monmouth, mint hős és hadvezér tért vissza Németalföldről, s York hercegről pedig tudták, hogy a nemzet nagy többsége által gyűlölt egyház tagja. A legcsekélyebb bizonyosság sem volt azon hir mellett. Ellene szólt a király ünnepélyes nyilatkozata, melyet tanácsa előtt tön, s a mely, rendeletéből, népével is közöltetett. De a sokaság, mely mindig szereti a regényes kalandokat, kapva kapott a mesén a titkos házasságról és fekete szekrényről. Az ellenzék némely vezérei ez alkalommal is ugy cselekedtek, mint Oates gyűlöletesb meséjére nézve, előmozdították a rege hitelét, a melyet meg kellett vetniök. Minden mesterséggel élesztették a nép részvétét az iránt, a kit az igaz vallás hősének, s a brit trón törvényes örökösének tekintett. Midőn Monmouth éjfélkor Londonba megérkezett, az éji örök parancsot kaptak a tisztviselőktől, hogy az örvendetes eseményt kiáltsák ki London utcáin: az emberek elhagyták ágyaikat; öröm-

tüzeket gyújtottak; az ablakokat kivilágították; megnyitották az egyházakat; s örömharangszó hangzott minden toronyból. Utazása közben nem kisebb pompával s nagyobb lelkesedéssel fogadták mindenütt, mint a minót a királyok országos körutazásakor ki szoktak fejteni. Egy kastélytól a másikig fegyveres »gentleman«-ek és »yeoman«-ek kísérték lóháton, hosszú sorokban. A városokból az egész népség özönlött elfogadására. Választók tódultak körébe, biztossá tevén őt, hogy szavazataikkal rendelkezhetik. Annyira emelkedtek igényei, hogy nem csak Anglia oroszlányait és Franciaország liliumait czimerében viselte azon baljós-latú pálcza nélkül, mely alatt kellett volna azoknak állaniok, a czimertan szabályai szerint, törvénytelen születése jeleül, — hanem a »király baját« *) is érinteni merészelte. Elment komának a parasztokhoz, minden falusi mulatságba belevegyült, birkozott, részt vón a botjátékban, s nyertes volt a gyalog versenyben gyors futók ellen, a kik cipőben voltak, míg ő saruban.

Különös, hogy történetünk két legfontosabb időszakában a protestáns fél főnökei azon egy hibát követték el, s e hibával honunknak és vallásunknak sokat ártottak. II. Edvárd halálakor Johannát, minden születési jogczim nélkül, nem csak Mária ellen, ki ellenségök volt, de Erzsébet ellenében is fölállították, a ki Anglia és a reformatio valódi reménye volt. Így a legtekintélyesb protestánsok, Erzsébettel élökön, kénytelenek voltak a pápistákkal szövetségzni. Százharmincz évvel utóbb az ellenzék egy része,

*) A néphit az angol királyoknak erőt tulajdonított, a golyvát illetésökkel gyógyítani. A golyvát ennélfogva »king's evil«-nek mondták.

Monmouth herceget állítván föl trónkövetelőnek, hasonlóképen nem csupán Jakabnak, a kit méltán hite és szabadsága kérlelhetlen ellenének tartott, de az orániai herceg- és hercegnének jogait is megtámadta, a kiket állásuk, valamint személyes tulajdonaik kitünőleg minden szabad kormány és reformált egyház védőinek jelölt ki.

Kevés idő múlva nyilván lett ez eljárás ostobasága. Jelenleg az ellenzék erejének nagy része Monmouth népszerűségében állott. A választások az udvar ellen ütöttek ki: közeledett a házak összegyűlési határnapja; s a királynak határoznia kellett, mely ösvényt kövessen. Tanácsadói a közérzet változásának első gyöngéje jeleit vették észre, s remélték, hogy, csupán az ütközet elhalasztása által, képes lesz biztosítani a diadalt. Tehát a nélkül, hogy a harminczak tanácsát csak meg is hallgatta volna, föltette magában, az új parlamentet, még mielőtt működéséhez fogna, elnapolni. Ugyanez időben York herceg, a ki Brüsszelből visszatért, parancsot kapott, hogy Skócziába vonuljon, s ez ország igazgatásának élére állíttatott.

Temple kormányzati tervét most már nyilván elhagyták és mihamar elfeledték. A titkos tanács ismét azzá lön, a mi volt. Shaftesbury és a kik hozzá csatlakoztak a politikában, letették hivatalaikat. Maga Temple, mint nyugtalan időkben szokott, kertjébe és könyvtárába vonult vissza. Essex odahagyván a kincstárnokságot, sorsát az ellenzékével egyesítette. De Halifax, a kit régi társainak heveskedése boszantott és nyugtalanított, és Sunderland, a ki hivatalt soha sem hagyott el, miglen megtarthatta, a király szolgálatában maradtak.

Ily körülmények közt a lemondások a vágyakodók új csoportjának nyitottak utat nagyságra. Két államférfú a

kik utóbb a legmagasb méltóságra emelkedtek, a melyet brit alattvaló elérhet, hamar magára kezdte vonni a közfigyelmet. Ezek Hyde Lőrincz és Godolphin Sidney.

Hyde Lőrincz, Clarendon korlátnok második fia s York herczegné testvére volt. Jeles tehetségei voltak, a melyeket parlamenti és diplomatiái tapasztalás öregbitett; de jelleme gyarlóságai nagyon csökkentették ügyességei valódi értékét. Diplomata és udvaroncز létére sem tanulta megfékezni és elleplezni indulatait. Szerencsében dölőfős és dicsekvő volt; balsorsban pedig leplezetlen fájdalma növelte ellenei diadalát; igen csekély ingerlés elég volt nála a harag föllobbanására; s mérgében keserőségeket mondott, a mikről azonnal megfeledkezett, mihelyt lecsillapúlt, a miket azonban mások évekig sem feledhettek. Gyors, átható esze tökéletes hivataloskodóvá tette volna, önteltsége és türelmetlensége nélkül. Iratai mutatják, hogy sok szónoki képességgel birt: de ingerültsége ártott neki a vitákban: mert mi sem volt könnyebb, mint indulatba hozni őt, s mihelyt indulatba jött, sokkal kevesebbé tehetséges ellenfél is erőt vőn rajta.

Nem úgy, mint azon nemzedék legtöbb politikai pártvezére, — következetes, rideg, haragtartó pártember volt ő, lovag az ő iskolából, a korona és egyház buzgó hőse s a köztársaságiak és nemconformisták ellensége. Következőleg számosan csatlakoztak személyéhez. Különösen a papság emberét látta benne s igen engedékenynek mutatkozott gyöngéi iránt, mire, igazat szólván, némileg szükség is volt; mert erősen ivott; s ha méregbe jött — s emberünk igen sokszor jött méregbe — úgy káromkodott, mint egy talyigás.

Most a kincstárnokságban ő lépett Essex helyébe. Meg kell jegyezni, hogy a kincstár fő tisztviselője akkor nem birt azzal a jelentékenységgel és méltósággal, a mely-

lyel ma bir. Mikor ő volt főkincstárnok, e főhivatalnok rendszeren első minister volt: de, ha a fehér bot bizottságnál vala, az első biztos nem állt oly magasan rangjára nézve, mint az államtitkárok. A kincstár első lordja csak Walpole ideje óta tekintetik a végrehajtó közigazgatás fejének.

Godolphin, mint apród növeltetett a Whitehallban s korán elsajátította egy kitanult udvaronc hajlékonyságát s önuralmát. Munkás, tiszta fejű volt, s igen gyakorlott a pénzügy részleteiben. E szerint bármely kormány hasznos szolgára találhatott benne; és se véleményeiben, se jellemeiben nem volt, a mi őt bármely kormány szolgálatától visszatartóztathatta. »Godolphin Sidney, monda Károly, soha sincs utban, sem az uton kívül.« Ez éles észrevételben sok foglaltatik, a mi megmagyarázza, miért boldogult oly rendkívül az életben Godolphin.

Mindkét nagy politikai párttal együtt működött ő különböző időszakban: de egyiknek szenvedélyeiben sem osztozott. Mint a legtöbb ovatos természetű embernek, a kinek a szerencse kedvez, nagy hajlama volt, túrni minden fenállót. Nem szerette a forradalmakat; s ugyanazon okból, mert a forradalmakat nem szerette, nem szerette az ellenforradalmakat se. Magaviselete föltünően komoly és tartózkodó volt: de személyes hajlamai aljasak és hiábavalók voltak; s legtöbb idejét, a mit a közügyektől elvonhatott, lófuttásban, kakasviadallal és kártyázással töltötte. Most, Rochester alatt, a kincstári tanácsban ült, s ott magát szorgalom és értelmiség által tüntette ki.

Egy egész év mult, míg az új parlamentnek megengedettett, hogy dolgai tárgyalása végett egybeüljön. Egy eseménydús év, mely maradandó nyomokat hagyott nyelvünkben és szokásainkban. Politikai viták soha sem folytak

azelőtt annyi szabadsággal. Soha sem voltak még oly ügyes szervezetű, sem oly félelmes befolyással bíró politikai körök (clubs). A közszellemet csupán a kizáratási kérdés foglalta el. Az ország minden nyomdája és szószéke részt vőn a harcban. Egy részről vitatták, hogy az állam alkotmánya és vallása sem volna biztos pápista király alatt; más részről, hogy Jakab joga a koronához egyenesen istentől származik, s a törvényhozás minden ágának köz egyezésével sem törölhetni el. Minden megye, minden város, minden család izgalomban volt. A szomszédi látogatások és udvariasságok megszakadtak. Szétbomlottak a barátság és vér legdrágább kötelékei. Még az iskolás gyermekek is ingerült pártokra voltak oszolva; s York herczegnek és Shaftesbury grófnak buzgó párthivei voltak a Westminster és Eton minden osztályában. A tusázó pártok zajától rengetek a színházak. Buzgó protestansok szinpadra hozták János pápát. Zsoldos verselők a király és herczeg magasztalásával tölték el prologjaikat és epilogjaikat. Az elégtelenek kérelmekkel ostromolták a trónt, hogy a parlament haladék nélkül egybehivassék. A »loyalis«-ok nyilatkozatokat küldöttek föl, melyekben a legnagyobb irtózatukat fejezték ki mindazok ellen, a kik a fejedelemnek rendet szabni mernek. A londoni polgárok tizezerenként gyülekeztek, hogy a pápát képmásában megégessék. A kormány a »Temple Bar«-hoz lovasságot állított és a Whitehall körül ágyúkat szegeztetett ki. Nyelvünk ez évben két szóval gazdagodott, megannyi nevezetes emlékeivel e zavargás és csalárdság korszakának, u. m. »mob« *) és »sham«. Az ud-

*) Shaftesbury párthiveit mondák »mobile vulgus«-nak, honnan, összerántva, lett »mob.« Addison nem akarta e szót elfo-

var elleneit »birminghamiak«-nak, »petitioner«-eknek (kérvényező) és »exclusionist«-áknak (kizárók) hívták. Azokat, a kik a király mellett voltak, »antibirmingham«-iak, »abhorrer«-ek és nyargalóczoknak *) nevezték. Ezen nevezettek hamar elavultak: de ugyan e tájban hallatszott először két gunynév, a melyet először boszantásból adtak, csakhamar azonban büszkeséggel vettek föl, a melyek még most is használatban vannak, oly szélesen elterjedve, mint az angol faj, s fen fognak maradni, valameddig az angol irodalom. Különös, hogy e gúnynevek közül egyik skót, a másik ír eredetű. Mind Skócziában, mind Ír földön, a rossz kormányzat miatt, csapatok alakultak kétségbeesettekből, a kiknek szilajságát még növelte a vallásos lelkesedés. Skócziában többen a »covenant« üldözött párthivei közül, dühbe jövén az elnyomás miatt, közelebb megölték a primást, fegyvert fogtak a király ellen, s hadai fölött némi előnyöket nyertek, s nem törhették meg, míg Monmouth, némi angol seregek élén, Bothwell Bridgenél meg nem verte őket. Ilyes hitbuzgók legszámosabban voltak a nyugoti alföld földmivelői közt, a kiket közönségesen »whig«-eknek hívták. Így ragadt a »whig« nevezet a skót presbyteri rendszer mellett buzgólkodókra, s majd átment azon angol politikusokra, a kik az udvar iránti ellenzésre s a »nemconformista« protestansokkal kedvező bánásra hajlamot mutattak. Ugyanez időben az írföldi mocsárok menhelyül szolgáltak a pápista száműzötteknek, a kik sokat hasonlítottak azokhoz, a kiket később »fejér legény«-eknek

gadni. »Nem szokhatom meg, ugymond, azt a: »m o b« »p o s,« »r e p« »i n c o g«-ot s több efféjét.« — Cs.

*) A kik a hivatalokban gyorsan akarnak előmenni.

(whyteboys) neveztek. Ez embereket akkor »tory«-knak hívták. »Tory«-nak nevezték aztán mindazon angolt, ki nem akart hozzájárulni, hogy a római kath. fejedelem a trónról kirekesztessék.

Az ellenséges pártok dühe, magára hagyva is eléggé erőszakos lett volna. De szándékosan mérgesítette azt el mindkettőjük közös ellensége. Lajos nem szűnt meg az udvart és ellenzéket agyaránt folyvást vesztegetni pénzzel és hízélgéssel. Károlyt biztatta, hogy erősen tartsa magát; biztatta Jakabot, hogy Skócziában polgárháborut támaszson; biztatta a whigekeket, ne tágítsanak, s bizton számoljanak Franciaország pártfogására.

Mindezen mozgalmak közepett éles látású ember észrevehette, hogy a közvélemény lassanként változik. A római katolikusokat folyvást üldözték; de az elítélések nem oly könnyen mentek. Új hamis tanuk egész raja, a kik között bizonyos Dangerfield nevű gazember tünt leginkább föl, háborgatta az ítélőszékeket: de az emberek előadásai, bár jobban voltak összeállítva, mint Oateséi, kevesebb hitre találtak. Az eskütszékek sem voltak többé olyan könnyen hívők, mint a Godfrey meggyilkolását követő páni félelem idejében; s a birák, a kik a meddig a nép dühe tetőpontján volt, annak engedelmes eszközei voltak, most némi részben nyilvánítani merészelték, a mit kezdet óta hittek.

A parliament végre, 1680 octoberben, összeült. A whigekek oly nagy többséggel bírtak az alsóházban, hogy ott a kizáratási törvény nehézség nélkül át ment minden fokozaton. A király alig tudta, mely tagra támaszkodhassék saját cabinetében. Hyde hű maradt tory nézeteihez. De Godolphin, a béke miatt aggódván, s azt hívén, hogy a köznyugalmat csupán engedménnyel állithatni vissza, a

törvény elfogadását kívánta. Sunderland mindég álnok és rövidlátó volt, nem képes a közelgő visszahatás jeleit észrevenni, s a pártot, a melyet ellenállhatlannak vélt, ohajtván kiengesztelni, föltette magában, hogy az udvar ellen szavaz. Pourtsmouth herczegnő kérve kérte királyi szertőjét, ne rohanjon hanyatthomlok veszélybe. Ha volt a mire nézve lelkismerete és becsületérzése nyugtalanította, az örökös kérdés volt az; egy pár napig mindazáltal úgy látszott, engedni fog. Ingadozott, tudakozta, mily öszletet fogna az alsóház neki adni, ha ráállana, s elnézte, hogy a főbb whigekkel alkudozni kezdtek. De a kölcsönös mély bizalmatlanság, a mely több éven át mind egyre nőtt, s a mit Franciaország ügyesen élesztett, lehetlenné tette az egyezkedést. Egyik fél sem akart a bizalomnak helyt adni a másik iránt. Az egész nemzet elfogult szorongással nézett most a lordok házára. A peerek számosan gyűltek egybe. A király maga jelen volt. Hosszú, komoly és olykor ingerült volt a vita. Voltak, kik a kardmarkolatra tették kezöket oly módon, a mely III. Henrik és II. Rikhárd zivataros parlamentjeinek emlékét idézte újra föl. Az áruló Sunderland Shaftesburyhez és Essexhez csatlakozott. De Halifax szelleme minden ellenzést lesujtott. Legjelentékenyebb társaitól elhagyatva, egy sereg ügyes ostromlóval szemközt védte ő a York herczeg ügyét, folyvást oly szónoklatokkal, a melyeket, több év mulva is, az okoskodás, élcz és ékesenszólás remekei gyanánt emlegettek. Ritkán történik, hogy a szónoklat szavazatot változtasson. De az egykorúak tesznek bizonyyságot, hogy Halifax beszédei változást okoztak a szavazásban. A püspökök, tanaikhoz hűven, védték az örököségi jog elvét, s a törvényt nagy többség félrevetette.

A párt, mely az alsóházban tulnyomó volt, keserűen sértve érezvén magát e veszteség által, a római katolikusok vére ontásában talált némi vigaszt. Howard Vilmos, viscount Strafford, egy azon szerencsétlenek közül, a kiket az összeesküvésben részvétellel vádoltak, hasonlóinak (peer) ítélőszéke elé állíttatott; s Oates és két más hamis tanu, Dugdale és Turberville, tanúskodására fölségsértés bűnében marasztatott el, és vérpadon mult ki. Pöre és kivégeztetése körülményei azonban hasznos intésül szolgálhattak a whig vezéreknek. A lordok házában nagy és tekintélyes kisebbség nem bűnösnek nyilatkoztatta a foglyot. A sokaság, mely néhány hó előtt gúnynyal és szitokkal fogadta Oates áldozatainak utolsó szavait, most fennszóval beszélte, hogy Strafford kivégeztetése gyilkosság. Midőn utolsó lélekzetével is ártatlanságát bizonyította, azt kiáltozták: »isten áldja meg nagyságodat!« »Mi hiszünk nagyságodnak!« Ítéletes szemlélő előre jósolhatta, hogy az akkor ontott vér nem sokára vért hoz.

A király elhatározta, még egyszer megkísérteni az elosztatást. Uj parlament hivatott egybe Oxfordba 1681 márcziusban. A Plantagenetek ideje óta mindég a Westminsterben ültek a házak, kivévén, mikor a fővárosban döghalál pusztított: de a rendkívüli körülmények rendkívüli ovatosságot látszottak kívánni. Ha a parlament szokott gyűlhelyén tartatik, az alsóház magát könnyen állandónak nyilváníthatja, s a londoni tisztviselőket és polgárokat segélyül hívhatá vala. A polgárhadak szintugy fölkelhetének Shaftesbury ótalmára, mint negyven év előtt fölkeltek Pymet és Hampdent védeni. Legyőzheték a testőröket, beveheték a palotát s a király foglyul eshetik vala pártos alattvalói kezébe. Oxfordban semmi ilyestől nem

lehetett félni. Az egyetem a korona hive volt, s a szomszéd nemesség általában tory. Itt tehát inkább az ellenzéknek, mint a királynak volt oka tartani erőszaktól.

A választások éles tusával történtek. Az alsóház többségét még a whigek alkották: de nyilván lehetett látni, hogy a tory szellem gyorsan emelkedett országszerte. Ugy tetszenék, hogy az élesesű és jártas Shaftesburynek a közelgő változást előre látnia, s az udvar által ajánlott egyezkedést elfogadnia kellett volna: de, úgy látszik, teljesen elfeledte régi politikáját. A helyett, hogy készüléket tett volna, legrosszabb esetben, biztos visszavonulásra, oly helyzetbe lépett, a melyben szükségkép győznie vagy vesznie kellett. Talán a népszerűség, siker és a harcz heve, bármily erős volt is, megszedítette fejét. Talán annyira sarkantyúzta pártját, hogy aztán nem volt képes fékezni, s hanyatt-homlok taszították előre, a kiket ő látszott vezetni.

Eljött az eseménydús nap. Az oxfordi gyűlés inkább lengyel diétához, mint angol parlamenthez volt hasonló. A whig tagokat nagy számu fegyveres bérlő és szolga kísérte lóháton, a kik a királyi testőrökkel kihívó tekinteteket váltottak. A legcsekélyebb összezörrenés polgárháborút támaszthatott ily körülmények közt; de egyik fél sem merészelte tenni az első csapást. A király megint ajánlotta, hogy bármiben megegyezik a kizáratási törvényen kívül. Az alsóház el volt határozva mit sem fogadni el a kizáratási törvényen kívül. Nehány nap mulva a parlament ujra föl volt oszlatva.

A király győzött. A visszahatás, mely a házak oxfordi gyűlése előtt néhány hónappal vette kezdetét, gyors előhaladást tön. A nemzet ugyan még ellene volt a pápistaságnak: de, ha az összeesküvés egész történetét átgon-

dolták, érezték, hogy protestáns buzgalmuk büntetetre és esztelenségre ragadta őket, s alig hitték, hogy dajka mesék által rávétettek, alattvaló és keresztyén felebarátaiknak vérét kívánni. Igaz, hogy a leghódolóbb sem tagadhatta, hogy Károly igazgatása sokszor igen rossz volt. De akik a Franciaországgal folyt dolgokról nem bírtak oly tökéletes tudománnyal, mint mi, s a kiket a whigek erőszakossága elidegenített, fölhordták mindazon nagy engedményeket, a melyeket az utóbbi néhány év alatt parlamentjeinek adott, s azon még nagyobb engedményeket, a melyekre magát késznek nyilvánította. Belegyezett a törvényekbe, a melyek a római katolikusokat a lordok házából, a titkos tanácsból s minden polgári és katonai hivatalból kizárták. Elfogadta a »Habeas corpus act«-át. Nem Károlyon múlt, hogy még erősebb biztosítékokat nem alkotnak azon veszélyek ellenében, a melyeknek az alkotmány és egyház, római katolikus fejedelem alatt, kitéve leendett: mert ő felhívta a parlamentet, jelölne ki ily biztosítékokat, — hanem azon whigeken, a kik hallani sem akartak a kizáratási törvény semmiféle pótlékáról. A király csak egyet tagadott meg népétől. Nem akarta születési jogát elvenni öcscsétől. S nem volt-e helyes ok, hinni, hogy a megtagadás dicséretes érzelmekből származik? Vajon maga a pártszellem milyen önző indokot tulajdoníthatott a király lelkének? A kizáratási törvény nem csonkította az uralkodó király jogait, se jövedelmeit nem csökkenté. Sőt elfogadása szaporíthatta tetemesen könnyű szerrel saját bevételét. S mit bánhatta ő, ki fog utána uralkodni? Ha személyes előszeretetből indult volna ki, — köztudomás szerint inkább Monmouth, mint York herczeg részére hajlott az. A király eljárásának legtermészetesb magyarázata volt tehát, hogy

bár könnyelmű természetű s lazább lelkismeretű volt, ez alkalommal kötelesség- és becsületérzésből cselekedett. S ha igen, vajon a nemzet kényszerítendi-e, azt tenni a mi-
ben bünt és gyalázatot lát? Buzgó királypártiak a nagy-
lelkűséggel és kötelességérzettel ellenkezőnek vélték, lelki-
ismeretét, szorosan alkotmányos eszközökkel is, nagyon
kényszeríteni. De nem is csupán szorosan alkotmányos esz-
közök voltak, a miket a whigek alkalmazni képesek voltak.
Jelenségeket lehetett immár látni, a melyek nagy zavarok
közelgését mutatták. Kik a polgári háboru és köztársaság
idejében gyűlöletes hírre jutottak, ismét kiléptek a homály-
ból, a melybe, a visszaállítás után, a közgyűlölet elől vo-
nultak, mindenhol láttatták bizalmas és tevékeny arcukat,
mintegy a »szentek« második uralkodásának előfutárai. Egy
ujabb Naseby, egy második főtörvényszék, egy másik bitor a
trónon, a lordok ujabb erőszakos kiűzése termeikből, az egye-
temek viszont megtisztítása, az egyház ismételt kifosztása és
üldözése, a puritánok újabb uralma: ime az eredmények, a
mikre az ellenzék kétségbeesett politikája törni látszott.

Ily érzelmektől lelkesülve a felsőbb és közép osztá-
lyok többsége sietett a trón körül egyesülni. A király hely-
zete nagyon hasonlított ez időben ahoz, a melyben atyja
közvetlen a »földerjesztés« elfogadása után volt. De a visz-
szahatásnak 1641-ben nem engedtek szabad folyamat. I.
Károly, épen azon pillanatban, midőn rég elidegenült népe
kiengesztelésre hajlandó szívvel, hozzá visszatért, az ország
alaptörvényeinek hűtlen megszegésével örökre elvesztette
bizalmukat. Ha II. Károly hasonló utat követ, ha a whi-
gek vezéreit törvénytelen módon fogságba veti, s oly itélő-
szék előtt, mely fölöttök nem birt törvényhatósággal, föl-
ségsértési pörbe fogja, igen hihető, hogy hamar visszanye-

rik elvesztett tulnyomóságukat. Szerencséjére, e döntő pillanatban, oly politikára hagyta magát venni, mely céljaira igen okszerű volt. Elhatározta, hogy a törvényhez tartja magát, egyszersmind azonban hogy erélyesen és kiméletlenül használja a törvényt ellenségei ellen. Nem volt köteles három év lefolyta előtt parlamentet hívni egybe. Nem igen volt pénzsükében. Az adózások, a melyeket élte-fogytáig megadtak, fölülhaladták a számítást. Egész világgal békében élt. A tangieri hasztalan és költséges teleppel fölhagyván, költségeit alább szállíthatta. Ideje és eszközei tehát bőven voltak, alkotmányos formák mellett, megtámadni az ellenzéket. A birákat, tetszése szerint elmozdithatta: a sheriff nevezte az eskütteket; s Anglia majd minden megyéjében ő maga nevezte a sheriffeket. Azon osztályból mely közelebb a pápisták fejére esküdött, találkoztak tanúk, készek a whigek fejére esküdni.

Az első áldozat College volt, egy alacsony származásu és növelésű, lármás és erőszakos demagog. Asztalos volt, s a híres protestáns ólmosbot föltalálója. Oxfordban volt, mikor a parlament ott ülésezett, s vádolták hogy fölkelést tervezett s a királyi testőrhad megtámadását. Dugdale és Turberville tőnek bizonyoságot ellene, ugyanazon gyalázatosak, a kik, néhány hó előtt, Strafford ellen álltak, mint hamis tanúk. Megyei lovagokból álló eskütszék előtt »exclusionist«-ának nehéz volt kegyelmet találni. Elítélték Colleget. A sokaság, mely az oxfordi törvényházat betöltötte, szintoly vad örömrivalgással fogadta az eskütszék ítéletét (verdict), mint a minőt ő és barátai ütöttek, midőn ártatlan pápisták gályarabságra ítéltettek. Kivégeztetése egy uj birói mészárlás kezdete volt, nem kevesbbé borzasztóé, mint a melyben maga is részt vőn.

A kormány ez első diadal által neki bátorodva, most egy merőben különböző osztályú ellenre mért csapást. Elhatározták, hogy Shaftesburyt főbenjáró pörbe idézik. Bizonyságokat gyűjtöttek, a mikről azt hitték, hogy az árulási vádat igazolják. De a tettek, melyeket bizonyítani kellett, Londonban követték el. A londoni sherifek, a kiket a polgárok választottak, buzgó whigek voltak. Ezek whigekből neveztek nagy eskütszéket, mely elvetette a vádat. E veszteség távolról sem ijesztette vissza a király tanácsadóit, sőt új, merész tervre vezette. Utjokban állván a főváros szabadságlevele, meg kellett semmisíttetnie. Állították, hogy London városa némely rendetlenségek miatt elvesztette előjogait s a királyi törvényszék előtt pört kezdtek azon testület ellen. Egyszersmind a visszaállítás után a »nem conformisták« ellen hozott törvényeket, a melyek a whigek uralma alatt szunnyadásban voltak, a legnagyobb szigorral léptették életbe országszerte.

A whigek szelleme még nem tört meg. Noha rossz állásban, még mindég számos és hatalmas volt a párt; s mint-hogy a nagy városokban, kivált a fővárosban, sereglett, látszata és zaja nagyobb volt valódi erejénél. Mult diadalaik emléke, s a jelen elnyomás érzelme által lelkesítve, mind erejüket tulbecsülték, mind sérelmeiket nagyobbaknak hitték, mint valóban voltak. Nem voltak képesek kimutatni azon világos és rendkívüli esetet, mely egyedül igazolhat oly erőszakos orvoslást, mint a fenálló kormánynak ellenállás. Bárminő gyanút mutattak, nem voltak képesek bebizonyítani, hogy fejedelmök Franciaországgal Anglia vallása és szabadságai ellen szövetkezett. A mit látni lehetett, nem volt elég igazolni a kardra hivatkozást. Igaz, hogy a kizárási törvényt elvetették, de a lordok, az alkot-

mánynyal egykoru joguknál fogva, vetették azt el. A király elosztatta ugyan az oxfordi parlamentet, de oly jogánál fogva tette azt, a mit soha senki kérdésbe nem vett. Igaz, hogy az udvar, az elosztatás óta, némi szigoru dolgokat tőn, de ezek is szoros összhangzásban voltak a törvény betüivel s maguk az elégületlenek újabb eljárásával. Igaz, hogy a király üldözöbe vette ellenzőit, de a kellő formák szerint s az illető hatóságok előtt. A bizonyság, melyet most a korona fölhozott, annyi hitelt legalább érdemlett, mint azon tanuskodás, a melynél fogva az ellenzék nem rég Anglia legnemesb vérét ontatta. A bánásmód, a melyet a vád alatt a whig a biráktól, ügyészektol, sheriffektől, esküttektől és nézőktől most várhatott, nem volt rosszabb, mint a minőt nem rég a whigek a vád alá vett pápistára nézve elég jónak gondoltak. Igaz, hogy megtámadták London városa kiváltságait, de nem katonai erőszakkal, s nem valami kérdés alá eshető királyi előjognál fogva, hanem a Westminsterhall rendes gyakorlata szerint. Nem vetettek ki adót királyi hatalommal. Egy törvényt sem függesztettek föl. A »Habeas corpus act«-át tiszteletben tartották. Még a »Test act« is végrehajtatott. Az ellenzék tehát nem bizonyíthatott a királyra olynemű rosz kormányzást, mely egyedül igazolhat fölkelést. S ha rosz kormányzása még kézzelfoghatóbb lett volna is, mint volt, mégis vétkes fogott lenni a fölkelés, mert szinte bizonyos volt, hogy nem sikerülend. A whigek helyzete 1682-ben nagyon különbözött attól, a melyben a kerekfejűek voltak negyven év előtt. A kik I. Károly ellen fegyvert fogtak, parlament határozatánál fogva tették, a mely törvényesen volt egybehiva, s a melyet, törvény szerint, saját beleegyezése nélkül, elosztatni nem lehetett. II. Károly ellenfelei magán emberek voltak. Az or-

szág majd minden katonai és hajóhad ereje rendelkezésére állt azoknak, a kik I. Károlynak ellenálltak. Az alsóházat I. Károly ellen a nemzetnek legalább fele segítette. De a kik II. Károly ellen hadat akartak indítani, bizonyára kisebbségben valának. Okszerűen tehát nem lehetett kételkedni, hogy ha fölkelést kísérlenek, bukni fognak. Még kevesbbé lehetett kételkedni, hogy bukásuk súlyosbitja mindazon rosztat, a mi miatt panaszkodtak. A whigek helyes politikája azt hozza vala magával, hogy a balsorsot, a mely hibáik természetes következménye s méltó büntetése volt, türelmesen viseljék, hogy türelemmel várják a közérzelem okvetlenül bekövetkező fordulatát, a törvényt megtartsák s azon, bár nem tökéletes, de mégsem merőben hasztalan ótalomhoz folyamodjanak, a melyet a törvény nyújtott az ártatlannak. Szerencsétlenségökre egészen különböző utat választottak. A párt heves és mire sem ügyelő vezérei ellenállási terveket készítettek és forraltak, s ha nem is helylással, de némi látszatos megnyugvással hallgatták őket sokkal derekabb emberek, mint ők voltak. Javasolták, hogy London, Cheshire, Bristol és Newcastle egyszerre keljenek föl. Őszszeköttetésbe léptek Skóczia presbyteriánjaival, a kik oly zsarnokság alatt nyomorogtak, minőt, a legrószabb időkben sem látott Anglia. Mig az ellenzék vezérei ekképn nyílt pártütési tervekkel foglalkodtak, de a félelem vagy aggodalmak bármely elhatározó lépéstől visszatartoztatták őket, nagyon különböző tervet forraltak néhány társaik. Tüzes elvekkal nem törődő s tulhévtől elkapott lelkiük előtt a protestáns vallás és Anglia szabadságai kivivására a legrövidebb és biztosb utnak tetszett a királynak és öcscsének orozva meggyíkolása. Helyet és időt jelöltek; s a gyíkolás részleteiről, ha nem végeztek is határozottan, de

gyakran beszéltek. E tervet csak kevesen tudták s különös gonddal titkolták az egyenes szívű, emberséges Russel és Monmouth előtt, ki ha nem volt is igen kényes lelkismertű, az atyagyilkosság bünétől mindazáltal iszonynal fordult volna el. Igy két összeesküvés volt, egymás kebelében. A nagy whig összeesküvés célja volt, a nemzetet fegyveres fölkelésre birni a kormány ellen. A kisebb összeesküvés, melyet közönségesen »rozsházinak« (rye house) neveztek, s melyben csak néhány kétségbeesett ember vőn részt, a király s a vélt trónörökös meggyilkolását tűzte célul.

Mindkét összeesküvést hamar fölfedezték. Gyáva áru-lók siettek megmenteni önmagukat, elmondva mindent, sőt többet, mint a mi a felekezet tanácskozásaiban történt. Teljesen be van bizonyítva, hogy azok közül, a kik ellenállásról gondolkodtak, csak igen csekély kisebbség engedett helyet a gyilkolás eszméjének; de mivel a két összeesküvés egymásba ágazott el, könnyű volt azokat egymással összeza-varni. A »rozsházi« összeesküvés által okozott méltó fölin-dulás egyideig az egész whig testületre kiterjedt. A királynak most módjában volt teljes bosszút állani évekig tartott kórlátoltsága és lealáztatása miatt. Shaftesbury ugyan kikerülte a sorsot, a melyet sokszoros hűtlensége annyira megérdemelt. Látva, hogy kikerülhetlen pártja romlása, a királyi testvérekkel hiában kísérelte meg a kibékülést. Hollandba menekült, s ott, az általa kegyetlenül megsér-tett kormány nagylelkű pártfogása alatt, meghalt. Mon-mouth atyjának lábaihoz borult s kegyelmet nyert, de csak-hamar uj bántalmat követett el, s jónak látta, önkéntes számkivetésbe menni. Essex a towerben önkeze által veszett el. Russel, ki, ugy látszik, semmi olyast nem tőn, a mit föl-ségsértésre magyarázhatának, és Sidney, a kit semmi tör-

vényes bizonyosság nem bizonyított vétkesnek, törvény és igazság daczára, lefejeztettek. Russel keresztyéni, s Sidney stoicus lelki erővel halt meg. Némely alsóbb-rangu poltikust fölakasztottak. Sokan elhagyták az országot. Sokakat vontak kereset alá a honárulás föl nem jelentése, gunyirat és összeesküvés miatt. A tory eskütszékektől az elmarasztalást, s a tory biráktól szigoru büntetéseket könnyű volt kieszközölni. E büntető eljárásokhoz szintoly felelmes polgári pörök járultak. Kereset indittatott a yorki herczeg rágalalmazói ellen ; s a vádlevélben holtigtartó fogsággal föléró birságokat követeltek, a miket nehézség nélkül meg is ítéltek. A királyi törvényszék ítéleténél fogva London városa, a korona irányában, elvesztette kiváltságait. A kormány, e nagy győzelemben fölfuvalkodva, más testületek szervezetét is megtámadta, a melyeket whig tisztviselők kormányoztak, s melyek a parlamentbe whig tagokat szoktak küldeni. Egy helység a másik után kénytelen volt lemondani kiváltságairól ; s uj »chartákat« osztogattak, a melyek mindenütt a toryknak adtak tulnyomóságot.

Ez eljárás, bármily kárhozatos volt is, a törvényesség színét viselte. Idejárult egy tett, azon kedvetlen érzés megnyugtatóására, a melylyel sok hű polgár oly aggodalmasan nézett a pápista fejedelem trónralépte elé. Anna, York herczeg fiatalabb leánya első nejétől, György herczeghez, az »orthodox« dán fejedelmi házból, adatott férjhez. A tory nemesség és papság most kecsegtethette magát, hogy az angol egyház valódilag biztositva van, a nélkül, hogy az öröködési rendet valamikép megszegették volna. A király és örököse majdnem egykorúak voltak. Mindketten közel az élet hanyatlásához. A király jó egészséggel birt. Valószínű volt tehát, hogy Jakab, ha trónra jut is valaha, csak rövid

ideig fog uralkodni. Uralkodásán tul protestáns fejedelmek hoszu sorára nyilt örvendetes kilátás.

A legyőzött párt a szabad sajtónak kevés, vagy épen semmi hasznát sem vette, mert a bírák és esküttek oly hangulatban voltak, hogy egyetlen irónak sem lehetett kilátása menekülésre, ha a kormány gúnyirat miatt perbe fogta. A büntetés félelme tehát mindent megtön, a mit az elővizsgálat tehetett volna. Egyszersmind az egyházi szószékek is a pártütés vétke ellen mondott beszédektől viszhangoztak. Az értekezések, a melyekben Filmer vitatta, hogy az istentől rendelt kormányalak az öröködési kényuralom, s hogy a korlátolt egyeduralom veszélyes képtelenség, — ujra megjelentek, s a tory párt nagy része által kedvezőleg fogadtattak. Az oxfordi egyetem; ugyanaz nap, midőn Russelt kivégezték, nyilván és ünnepélyesen magáéivá tette a különös tanokat, s Buchanan, Milton és Baxter politikai műveit az iskolák udvarán nyilván megégettetni rendelte.

Igy fölbátoritva, a király végre át merte lépni a határokat, a melyeket néhány év óta megtartott, s megszegte a törvény világos szavait. Törvény volt, hogy egy parliament elosztatásától a másik egybehívásáig három évnél több idő ne muljék el. Azonban az Oxfordban egybegyült parliament elosztatása után eltelt a három év a nélkül, hogy választási rendelet adatott volna ki. Az alkotmány e megszegése annál kárhuzatosb, mert a királynak kevés oka volt félennie találkozni az alsóházzal. A megyék általában az ő részén voltak, és sok helység, a melyekben nem rég a whigeknek volt tulnyomósága, ugy átalakittatott, hogy kétségkívül udvarpártiakat fogtak küldeni.

Rövid idő mulva ismét törvényt szegtek York herczeg kedveért. E főherczeg, részint vallása, részint mogorva,

durczás természete miatt oly népszerűtlen volt, hogy míg a kizáratási törvény a parlament előtt forgott, szükségesnek tartották őt a közönség szemei elől eltávolítani, nehogy nyilvános jelenléte a pártnak, a mely őt születési jogától megfosztani törekedett, hasznára legyen. Skócia kormányára küldték tehát, hol a vad, öreg zsarnok, Lauderdale éppen sirba hanyatló vala. Most Lauderdale is kitették. Jakab kormányzását gyűlöletes törvények, kegyetlen büntetések, s oly ítéletek bélyegezték, a melyekhez hasonló jogtalanságot még azon kor sem mutathat. A skót titkos tanácsnak hatalom adatott, kinpadra vonatni az államfogyokat. De a látmány oly rettenetes volt, hogy a mint a kinzószereket előhozták, a legszolgaibb és keményebb szívű udvaroncok is kisiettek a teremből. A törvényszéket olykor egészen elhagyták; s végre szükségesnek látták, szabályt hozni, hogy a tagok, ily alkalmakkor, üléseiken maradjanak. Észrevették, hogy a yorki herczeg élvet talál a látványon, melyet az akkor élő legrosszabb emberek sem szemlélhettek szájalom és irtózat nélkül. Ő, mikor a kinzást alkalmazták, nem csak a tanácsba jött, de a kinszenvedők vonaglásait olyas érdekel és kedvteléssel kísérte figyelme, minővel mások ritka tudományos kísérletekre figyelmeznak. Így működött Edinburgban, míg az udvar és whigek között a vitály kimenetele többé nem hagyott fenn kétséget. Akkor visszatért Angliába; de a »Test act« által minden közhivatalból ki volt zárva, s eleinte a király nem is vélte bátorságosnak megszegni azon törvényt, a melyet leghűbb alattvalóinak nagy többsége, hite és polgári jogai egyik főbiztositékául tekintett. Miután azonban, többféle kísérlet után, kitünt, hogy a nemzetnek elég türelme van szenvedni mindent, a mit az udvar tenni merészel: megkísérelte Károly, öcscse részére,

kivételt tenni a törvény alól. A herczeg ismét elfoglalta helyét a tanácsban, s megint átvette a hajózáti ügyek igazgatását.

Igaz, hogy az alkotmány e megszegései némi zugást idéztek elő a mérsékelt toryk közt, s még a király ministe-
rei sem helyeselték azokat mindnyájan. Halifax különösen, most »marquess« és titkos főpecsétőr, az naptól fogva, midőn a toryk segélye által túlnyomóságra jutottak, whig kezdett lenni. A mint a kizáratási törvényt elvetették, sürgette a lordok házáat, hogy a veszély ellen, a melynek a következő uralkodás alatt a szabadság és vallás ki lehet téve, intézkedésekről gondoskodjék. Ő most nyugtalanul szemlélte a visszahatás erőszakosságát, mely, nem kis mértékben, saját müve volt. Nem igyekezett titkolni a megvetést, a melyet az oxfordi egyetem szolgálaias tanai iránt érzett. Gyülölte a franczia szövetséget. Roszalta a parliament hosszas huzását, halasztását. Sajnálkozott a kegyetlenségen, a mint a legyőzött párttal bántak. A ki, midőn a whigeknél volt a hatalom, Straffordot büntelennek merte nyilatkoztatni, most midőn azok legyőzve, gyámoltalanok voltak, közben mert jární Russelért. A Károly által tartott egyik utósó tanácsülésben nevezetes jelenet adta magát elő. Massachusetts elvesztette szabadságlevelét. Kérdés támadt, mi módon kormányoztassék jövőre a gyarmat? Általános vélemény volt a tanácsban, hogy a törvényhozó és végrehajtó hatalom egyaránt egészen a koronánál maradjon. Halifax ellenkező oldalra állott, s a korlátlan egyeduralom ellen és a képviseleti kormány mellett, igen erélyesen nyilatkozott. Hiában gondolná valaki, — ugymond, — hogy angol fajta s angol érzés lelkesítette nép soká fogná türni, hogy az angol intézményektől megfosztattassék. Nem is

volna érdemes, — mondá fölkiáltva, — oly honban élni, a hol szabadság és tulajdon egyetlen kényúr szeszélyétől függene. York herczeg nagyon fölindult e beszéden, s előterjesztést tön bátyjának, mi veszélyes olyan embert hivatalban megtartani, a kire, mint látszik, Marvell és Sidney legonoszabb tanai mind elragadtak.

Némely jelenkori írók Halifaxnak vétkül tulajdonítják, hogy a bel- és külügyek vezetését roszalta, s még is a ministeriumban maradt. De ezen megrovás igazságtalan. Meg kell jegyeznünk, hogy a »ministerség« szó azon értelmében, a melyben ma vesszük, akkor ismeretlen volt. Maga a dolog sem létezett; mert oly időszak tulajdona, a melyben a parlamenti kormány teljesen meg van alapítva. Most a korona főszolgái egy testületet képeznek. Magától értetődik, hogy egymással baráti bizalmas lábon állanak, s a főelvekre nézve, a melyek szerint a végrehajtási igazgatás intézendő, egyetértenek. Ha csekély véleménykülönbség támad köztök, könnyen kiegyenlítik; de ha egyikök a többitől életkérdésben különbözik, kötelessége lemondani. Mig hivatalban marad, oly lépésekre nézve is felelős, a miktől társait tanácsával visszatartóztatni igyekezett. A XVII. században az igazgatás külön ágazatainak főnökei nem voltak ily szoros kötelékekkel egybefűzve. Mindenik közölök saját tetteiért volt felelős, a mint hivatalos pecsétjét használta, az okiratokért, a melyeket aláirt, s a királynak adott tanácsáért. Egy államférfiút sem tartottak felelősnek olyasért, a mit nem ő maga tön, vagy a mire másokat nem vett. Ha vigyázott, hogy jogtalan dologban eszközül ne szolgáljon, és, ha tanácsát kérvén, azt javasolta, a mi jogszerű, nem eshetett kárhoytatás alá. Szórszálhasogató különcznek tartják vala, a ki hivataláról lemond, mert ura nem szoro-

san saját körébe vágó tárgyra nézve tanácsával nem élt; a ki például tengernagyi hivataláról lelépett volna, mivel a pénzügy rendetlenségben volt, vagy a kincstárnokságról, mivel az ország külviszonyai nem voltak kielégítő állapotban. S azért épen nem is volt szokatlan, fő hivatalokban, azonegy időben, férfiakat látni, a kik egymástól elanynyira különböztek, mint Pulteney Walpole-tól, vagy Fox Pittől.

North Ferencz, Guildford lord a ki nem rég nagy peccsétőr lett, támogatta félénken és gyöngén Halifax mérsékelt és alkotmányszerű tanácsait. Guildford jellemét hosszasan leirta testvére, North Roger, egy szerfölött türelmetlen tory, igen mesterkelt és pedáns író, de mindazon aprólékos körülmények éber kutatója, a melyek az emberek hajlamaira világot vetnek. Nevezetes, hogy az életíró, bár a legerősebb testvéri részrehajlás befolyása alatt állt, s bár szemlátomást törekedett kedvező képmást állítani elő, még sem volt képes a főpeccsétört másképp festeni, mint a legnemtelenebb embernek. Pedig Guildfordnak tiszta értelme, nagy szorgalma volt, jártassága a tudomány- és irodalomban kitünő, s még kitünőbb a törvénytudományban. Hibái önzés, gyávaság és gyöngeség. Nem volt érzéketlen a női szépség iránt, se idegen a borban a mértékletlenségtől. De se bor, se női szépség, kora ifjúságában, nem csábíthatták soha az ovatos és józan világfít a nagylelkűség egyetlen meggon-dolatlan lépésére. Bár nemes származású volt, pályáján az által emelkedett, hogy becstelen önmegalázást mutatott mind azok előtt, a kik az ítélőszékeken befolyást gyakoroltak. A »common pleas« főbirája lett, s mint ilyen, részt vőn néhány legrútabb birói gyilkolásban, a mire történetírásunk emlékezik. Elég esze volt eleitől fogva belátni, hogy Oates

és Bedloe gazemberek: de a parlament és ország nagyon ingerült volt; a kormány engedett a nyomásnak; s North nem az az ember volt, ki egy jó hivatalt az igazság és emberiség kedvéért kockáztatott volna. Azért, míg titokban az egész pápista összeesküvés meséje ellen czáfolatot irt, nyilván azt mondta, hogy a dolog oly tiszta igazság, mint a nap az égen, s nem átalott a szegény római katholikuskokra, a kiket eléje állítottak, mord tekinteteket vetni birói székéről. Végre elérte a legmagasb birói hivatalt. De olyan törvénykezési hivatalnok, a ki számos évi hivatalos foglalkozás után, hajlottabb korában először avatkozik politikába, ritkán tűnik föl mint államférfiú; s Guildford az általános szabály alól nem volt kivétel. Valóban annyira érezte fogyatkozásait, hogy társainak a külügyeket illető tanácskozmányiban soha sem jelent meg. Még saját hivatalát illető kérdések körül is csekélyebb súlylyal birt véleménye, mint bárkié, a kinek kezében a nagy pecsét volt. A mi befolyása volt mindazáltal, a mennyire bátorsága engedte, a törvény érdekében élt vele.

Halifaxnak főleg Hyde Lőrincz szegült ellene, a ki az imént lett Rochester gróffá. Minden toryk közt Rochester volt a legtürelmetlenebb, s egyezésre legkevesbbé hajló. A párt mérsékelt tagjai panaszták, hogy míg ő volt első biztos, a mivel csak a kincstár rendelkezhetett, mind lármás rajongókra pazaroltatott, a kiknek előléptetésre más igényök nem volt, mint hogy szünetlen a whigek romlására ittak s örömtüzeket gyújtottak a kizáratási törvény megégetésére. York herczeg, a kinek kedvelt e rokon szellemben, szenvedélyesen és átkodottan pártolta sógorát.

A vetélkedő ministerek kísérletei, hogy egymást le-

győzzék és kiszorítsák, örök izgatottságban tartották az udvart. Halifax a királyt ostromolta, hogy parlamentet hívjon össze, közböcsánatot adjon, York herceget minden befolyástól a kormányra foszsa meg, Monmouth-t hívja vissza száműzetéséből. Lajossal szakaszson, s Hollanddal kössön békét a hármass szövetség elvei szerint. Más részről York herceg félt a parlament egybegyűlésétől, kifogyhatlan gyűlölettel szemlélte a legyőzött whigeket, még mindig kecsegtette magát, hogy a tizennégy év előtt Doverben készült terv teljesül, bátyjának naponként előterjesztéseket tön, mi czélszerűtlen a nagy pecsétet olyan embernél hagyni, a ki szívében köztársasági, s a főkincstárnoki helyre Rochestert ajánlotta teljes erővel.

A két felekezet tusái közben az ovatos, hallgatag és munkás Godolphin semlegesesen tartotta magát. Sunderland, szokott nyugtalan természete szerint, cselet szőtt mindkettő ellen. Kegyelmet veszve, kitették hivatalából, mert a kizárási törvény mellett szavazott, de Portsmouth hercegnő szíves közbenjárására, s mivel York herceg előtt csuszott-mászott, hamar kibékült s megint államtitkár lett.

Lajos sem volt hanyag vagy tétlen. E pillanatban minden kedvezett szándékainak. A német birodalomtól, mely akkor a Duna mellett a törökök ellen harczolt, nem volt mit félnie. Holland, magában, nem mert ellene szegülni. Dicsvágyának és dölýfének tehát teljesen engedhetett. Megszállta Dixmudet és Courtrayt. Bombáztatta Luxemburgot. A génuai köztársaságtól a legmegalázóbb hódolást követelt. Franciaország hatalma ez időben oly magas pontra emelkedett, a melyen se előbb se utóbb nem volt azon tiz század alatt, a mely Nagy Károly uralkodását elvlasztja Napoleonétól. Nehéz volt megmondani, hol

fognak megállapodni hódításai, csak Angliát lehessen hűbéri állapotban tartania. A versaillesi udvar fő célja volt tehát, akadályozni a parlament összehívását s az angol pártok kibékülését. E célra vesztegetés, ígéretek és fenyegetések pazarul használtattak. Károlyt néha pénzsegély reményével csábígtatták, olykor azzal ijesztették, hogy ha a házakat összehívja, nyilvánosokká teszik a doveri kötés föltételeit. Több titkos tanácsost pénzen megvásároltak; s kísérleteket tőnek, Halifaxot is megvenni, de hasztalan. Miután vesztegethetlennek találták őt, a francia követség minden mesterségét és befolyását megvetette, hogy hivatalát elveszítse: de mívelt elméssége s más egyéb jelességei oly kedvessé tették őt ura előtt, hogy a szándok meghiúsult.

Halifax nem elégelte a védelmi állást. Rochestert nyíltan vádolta eljárási hűtlenséggel. Vizsgálatot tartottak. Kisült, hogy a főkincstárnok rossz kezelése miatt negyven ezer fontot vesztett az állam. E fölfedezés következtében nem csak a fehér bothoz képzett reményeivel föl kelle hagynia, hanem a pénzügy igazgatásától a »lord president«-i, méltóságosabb, de kevesbbé nyereséges hivatalra mozdították el. »Láttam már embereket,« mondá Halifax, a kiket a lépcsőn ledobtak, de mylord Rochester az első, kit valaha láttam, hogy a lépcsőn földobtak volna.« Godolphin, a ki már peer volt, lett a kincstárnál főbiztos.

A tusa mindazáltal folyton folyt. Az eredmény teljesen Károly akarától függött; s Károly nem tudta magát elhatározni. Franciaországgal akart tartani: szakasztani akart Franciaországgal; soha sem fog új parlamentet hívni egybe: a parlament haladéktalan összehívására azonnal ki volt bocsátandó a meghívó leveleket. Biztosította

York herceget, hogy Halifax hivatalából elbocsáttatik, s Halifaxot, hogy a herceg Skócziába küldetik. Nyilván kérelhetlen haragot szinlett Monmouth ellen, s magán uton biztossá tette Monmouth-t változhatlan hajlandóságáról. Meddig fogott tartani, ha tovább él, a király habozása, s mire határozta volna magát el, csak hozzávetőleg mondhatni meg. 1685 kezdetén, míg az ellenséges pártok aggodalmasan várták elhatározását, meghalt és új jelenet következett. Nehány hó múlva a kormány kihágásai elenyésztették azt a hatást, a melyet az ellenzék kihágásai tőnek a közszellemre. Az erőszakos visszahatást, a mely a whig pártot megdöntötte, még erőszakosabb követte az ellenkező irányban ; s félreismerhetlen jelek mutatták hogy a nagy küzdelem, a korona kiváltságai és a parliament előjogai közt, közelit végfejeményéhez.

III. FEJEZET.

E fejezetben azt az állapotot szándéksom leírni, a melyben Anglia volt, midőn a korona II. Károlyról testvérére szállott. Ilyen leírásnak, az anyag gyér és elszórt voltahoz képest, szükségkép igen tökéletlennek kell lennie. Némi hamis felfogásokat azonban megigazitand, a mik a következő előadást érthetlenné vagy tanulságtalanná tehetnék.

Ha őseink történeteit haszonnal akarjuk tanulni, szükségkép övnünk kell magunkat a csalódástól, melyet családok, helyek és hivatalok jól ismert nevei természet szerint okoznak, és soha sem kell felednünk, hogy az ország, a melyről olvasunk, egészen más volt, mint a melyben élünk. Minden tapasztalati tudományban van némi tökélyesedési irány. Minden emberi lényben meg van a vágy, javítani saját állapotán. E két elem, nagy közcsapások és rossz intézmények akadályozása mellett is, gyakran elég volt, gyorsan előbbrevinni a polgárisodást. Se közönséges szerencsétlenség, se általában a rossz kormányzat nem teszen annyit valamely nemzet romlására, mint a természeti tudományok folytonos előhaladása, s az egyes emberek folytonos önjavítási törekvése tesz valamely nemzet jólétére. Sokszor tapasztalák, hogy tékozló kiadás, súlyos adó, a kereskedés fonák megszorítása, vesztegetett ítélőszékek, szerencsétlen

háborúk, párütések, üldözések, tűzveszély és vizár nem voltak képesek valamely fővárost oly hamar elpusztítani, mint magán polgárok iparkodásai képesek voltak teremteni. Könnyű megmutatni, hogy hazánkban a nemzeti vagyon, legalább hat századon át, majdnem szakadatlan növekvésben volt; hogy a Tudorok alatt nagyobb volt, mint a Plantagenetek alatt; a Stuartok alatt nagyobb, mint a Tudorok alatt; hogy a visszaállítás idején, csaták, ostromok és kobzások daczára, nagyobb volt, mint az nap, mikor a hosszú parlament egybegyült; hogy II. Károly halálakor, minden rossz kormányzás, kicsapongás, közbukás, két költséges és szerencsétlen háború, tűzvész s döghalál daczára, nagyobb volt, mint a visszaállítás napján. Ez emelkedés, sok időszakon át tartván, végre a XVIII. század közepe táján csodásan gyorsá lett, s a XIX. folytán rohanó sebességgel haladt előre. Részint földrajzi, részint erkölcsi helyzetünk következtében, több nemzedéken át, mentve voltunk azon rosszaktól, a melyek másutt az ipar törekvéseit gátolták s gyümölcseit semmivé tették. Mig a száraz minden része, Moskovától Lissabonig, véres és pusztító háborúk színhelye volt, Anglia nem látott ellenséges zászlót, hacsak mint diadaljelt nem. Mig körülünk forradalom foglalt helyet mindenütt, kormányunk soha sem forgattatott föl erőszakkal. Szigetünkön száz év alatt nem volt olyan jelentőségű zendülés, a melyet fölkelésnek lehetett mondani. A törvényt se népdüh, se királyi zsarnokság nem taposta. Szent volt a közhitel. Szeplőtlen az igazságszolgáltatás. Még oly időkben is, a melyeket az angol méltán mondhatott rossz időknek, olyan mértékben élveztük a polgári és vallási szabadságot, a melylyel a világ bármely más nemzete bőven beérte volna. Mindenki teljes bizalmat érzett, hogy az ál-

lam oltalmazza őt birtokában, a mit szorgalma szerzett, vagy önmegtagadása megtakarított. A béke és szabadság jótékony befolyása alatt virágzott a tudomány, s gyakorlati czélokra, addig nem ismert mértékben, alkalmaztatott. Minek következtében olyan változás történt hazánkban, a melyhez hasonlót nem találunk az ó-világ történetében. Ha valamely büvös mesterséggel szemeink elé varázsolhatnók Angliát, a mint 1685-ben volt, száz közül egy vidékre, vagy tiz ezer közül egy épületre alig ismernénk. A falusi birtokos nem ismerné meg saját földéit. A városi lakos nem ismerne saját utczájára. Minden megváltozott, a természet nagy alakjain, s az emberi mesterség néhány tömeges és állandó művein kívül. Megtalálnók Snowdont és Windermeret, a Cheddár sziklákat és Beachy Headet. Lelnénk itt amott egy norman egyházat, avagy egy várat, mely a rózsák harczairól tesz tanuságot. De e gyér kivételekkel minden idegennek látszanék előttünk. Sok ezer négyszög mértföld, hol most gazdag buzafield vagy rét van, zöld mesgyékkel kerítve, s falukkal és kellemes mezei lakokkal rakva, ugy tűnnék fel előttünk, mint hangás, kopár föld, s vad-réczéknek engedett posvány. Fa-kunyhókat látnánk kákával földve, a hol most műiparos városokat és tengeri kikötőket látunk, a melyeknek hire a világ legtávolabb részéig terjed. Maga a főváros oly kis térre zsugorodnék össze, mely nem igen haladná fölül azon külvárost, a mely jelenleg a Temze déli partján fekszik. Nem kevésbbé különösnek látszanék előttünk a nép módja és viselete, a butorzat és kocsi-fogatok, a boltok és lakások belseje. Ilyen változás valamely nemzet állapotán annyira legalább is érdemesnek látszik a történetirő figyelmére, mint bármely uralkodóház vagy ministerség változása.

Szükség, hogy a nyomozó, ki valamely állam állapotáról, bizonyos időben, helyes ismeretet akar képezni, egyik fő feladatúl tűzze, meghatározni, hány személyből állt akkor az állam. Fájdalom, Anglia népességét 1685-ben nem lehet teljes pontossággal megközelíteni. Mivel egy nagy állam sem vette föl még akkor ama bölcs rendszert, hogy a népesség időszakonként megszámláltassék. Mindenki saját hozzávetésére volt hagyva; s minthogy rendesen tények vizsgálata nélkül s erős indulatok és előítéletek befolyása alatt képezték véleményeiket, találgatásaik gyakran nevetségesen képtelenek voltak. Értelmes londoniak is általában úgy szóltak Londonról, mintha több millió lelket számlált volna. Sokan bizton állították, hogy harminczöt év alatt, I. Károly trónraléptétől fogva a visszaállításig, két millió lakossal szaporodott a város népessége. Mikor csak alig mult a ragály és tűzvész pusztítása, szokás volt mondani, hogy a fővárosnak másfél millió lakosa van még. Némelyek, a kik boszankodtak e nagyításokon, hanyat-homlok rohantak az ellenkező túlságba. Így Vossius Izsák, egy kétségtelenül eszes és tudományos férfit, erősen vitatta, hogy Angliában, Skócziában és Irföldön mindössze csak két millió ember van *).

Nem vagyunk mindazáltal segédeszközök nélkül, kigazítani e vad hibákat, a melyekbe némelyek a nemzeti hiuság, mások a »paradox« kórságos előszeretete miatt estek. Három számítás van, a melyek különös figyelmet látszanak érdemelni. Ezek teljesen függetlenek egymástól, s az eredményben mindazáltal csekély közöttök a különbség.

E számítások közül az egyiket King Gergely, lancas-

*) Vossius Izsák : De Magnitudine Urbium Sinarum 1685.

teri hírnök, egy éles eszű és ítéletű politikai számító, készítette 1696-ban. Számítása alapjául a házak számát vette, melyet az utóbb tüzhely-pénzt szedett tisztviselők irtak össze. Azon eredményre jutott, hogy Anglia népessége közel öt és fél millió volt*).

Azon időtájban III. Vilmos király határozottan kívánta tudni, a vallásfelekezetek aránylagos erejét. Vizsgálatot rendelt; s az ország minden egyházmegyéből jelentéseket terjesztettek eléje. E jelentések szerint öt millió kétszázezer körül kellett lenni angol alattvalói számának.

Végre napjainkban, Finlaison, egy kitünőleg ügyes tisztviselő, a régi egyházi összeírásokat alávetette mindazon vizsgálati kellékeknek, a melyeket a statistikai tudomány jelen fejlettségénél fogva alkalmaznia lehetett. Abban állapodott meg, hogy a XVII. század végén Anglia népessége alig volt kevesebb öt millió kétszázezer léleknél.

E három becsű közül, melyeket, elkülönözve, különböző egyének külön anyagok után tőnek, a legmagasabb, Kingé, tizenkettedrészszel nem mulja felül a legalacsonyabbat, Finlaisonét. Bizton mondhatjuk ennél fogva, hogy, midőn II. Jakab uralkodott, Anglia népessége öt millió, és ötmillió ötszázezer közt volt. A legmagasabb állítás szerint is tehát egy harmaddal kevesebb lakója volt, mint jelenleg, kevesebb, mint háromszorta véve az a népesség, a mely most fővárosában egybegyült.

A nép a királyság minden részében nagyon szaporodott, de általánvéve, sokkal inkább az északi, mint a déli megyékben. Valóban a Trenten tuli vidék nagy része, egész a XVIII. századig, vadon állapotban volt. Anyagi és er-

*) King's Natural and Political Observations 1696.

kölcsi okok közremunkálása okozta, hogy a polgárisodás ne terjedjen azon tájon. A lég zordon volt; a föld általában oly nemü, mely ügyes és szorgalmas munkálást kívánt; s csekély szorgalom és ügyesség lehetett oly vidéken, a mely gyakran volt háború színhelye, s melyet, midőn névszerint béke volt is, folyvást skót rablócsapatok pusztítottak. Mielőtt a két brit korona egyesült, és soká ez egyesülés után nagyobb különbség volt Middlesex és Northumberland közt, mint most Massachusetts és azon kivándorlottak telepítményei közt, a kik távol a Missisippi nyugoti vidékén puskával és dákossal (dagger) gyakorolnak durva igazságszolgáltatást. II. Henrik uralkodása alatt, a Tweedtől délnek több mértföldnyire, még világosabban lathatók voltak az öldöklés és rablás nyomai a vidék tekintetén, a hol a nép megszokott törvény nélkül élni. Ott még a skót rablók nagy néposztályt képeztek, a kiknek keresetmódja lakhelyek kirablása, s egész marhanyájak elhajtása volt. A visszahelyezés után nem sokára szükségesnek látták szigorú törvényeket hozni e bajok elhárítása végett. A northumberlandi és cumberlandi tisztviselőket felhatalmazták, hogy a tulajdon és rend ótalmára fegyveres sergeket gyűjtsenek, s a fölfegyverzés költségei fedezését helyhatósági adóval látták el. A községeket felszólították, hogy vérebeket tartsanak a rablók üldözésére. A XVIII. század közepén sok öreg élt még, a ki emlékezett azon időkre, mikor ily dühös ebeket szerte tartottak. De még ily eszközökkel sem látták sokszor lehetőségét, a rablókat a dombok és mocsárok között rejtekeikben föl kutatni. Mert e vadon földrajzát csak igen tökéletlenül ismerték. A Borrowdale és Ravenglas közti hegységen átvezető ösvény még III. György trónralépte után is titok volt, a mit gondosan rejtegettek a völgy lako-

sai, a kik közül némelyek, ifjuságukban, hihetőleg ez uton menekültek az igazság szolgálai elől. A nemesség kastélyai s a nagyobb bérlőlakok meg voltak erősítve. Az ökröket éjjelre az urilak kiálló teteje alá hajtották, a mit »peel«-nek neveztek. A lakosok fegyveresen háltak azok mellett. Nagy köveket és forró vizet tartottak készen, hogy össze-zuzhassák és leforrázhassák a rablókat, a kik a kis őrsereget meg mernék támadni. Utazó nem mert e vidékre menni, a nélkül, hogy előbb végrendeletet nem tett volna. A járókelő bírák, az ügyészek, irnokok és szolgák egész testületével lóháton utaztak, fegyverkezve, Newcastleből Carlislebe, s erős őrhad kísérte őket a sheriff parancsnoksága alatt. Élelmiszereket kellett magukkal vinniök; mert az egész vidék vadon volt, a hol semmit se lehetett kapni. A hely, hol a lovaglók ebédre megállapodtak, egy óriási tölgy alatt, máig is emlékezetes. A kik életöket csöndesebb kerületekben töltötték, megütköztek a szerfeletti erélyen, a melylyel a büntető igazságot kiszolgáltatták. Az esküttek, a kiket a gyűlölség és a közveszély érzete hevített, rablókat és marhatolvajokat oly gyorsan ítélték el, mint hadi törvényszék lázadás idején; s az elítélteket csapatonként vitték akasztófára. Némelyek, a kiket e nemzedék még látott, emlékeztek, hogy a vadász, a ki a vad üldözése közben a Tyne forrásához ment, a Keeldar Castle kívüli pusztaságon oly népet talált, mely aligha kevesbbé volt vad California indiánjainál, s meglepetve hallotta a félig meztelen nőket vad dalokat énekelni, mig a férfiak fegyvert forgatva, járták a csatatánczot.

Lassanként nehezen békés lett a határ. A béke nyomain az ipar, s az élet minden mesterségei előjöttek. Időközben fölfedezték, hogy a Trenttől északra terjedő vidék,

köszén rétegeiben, gazdagabb kincsforrásokkal bir Peru aranybányáinál. Ugy találták, hogy e kőszénfekvetek mellett a legtöbb haszonnal üzhetni majd minden kézműipart. Folytonos kivándorlás kezdődött észak felé. Az 1841. évi összeírás mutatja, hogy a régi yorki érsekség Anglia népességének két hetedét foglalja magában. A forradalomkor azt tartották, hogy azon érseki megye a népességnek csak egy hetedével bir. Lancashireben a lakosok száma kilencszerte szaporodni látszott, míg Norfolk, Suffolk és Northampton megyében alig emelkedett még annyira.

Az adózásról nagyobb biztossággal szólhatunk, mint a népességről. Anglia közjövedelme, II. Károly halálakor, csekély volt azon segédforrásokhoz képest, a melyekkel akkor is birt, vagy azon öszletekhez képest, melyeket a szomszéd országok kormányai szedtek. A visszaállítás ideje óta majdnem folyvást növekedett, még is kevésse volt több, mint az Egyesült-államok közjövedelmének háromnegyede, s alig ment Franciaország közjövedelmének egy ötödére.

A bevétel legjelentékenyebb ága a fogyasztási adó volt, a mely Károly uralkodása utolsó évében, minden levonás mellett, ötszáznyolcvanötezer fontot hozott be. A vámok tiszta jövedelme ugyanaz évben ötszázharminczezer fontra ment. E terhek nem igen súlyosan nyomták a nemzetet. A kéményadó, bár kevesbbé volt jövedelmező, sokkal nagyobb zúgolódást okozott. Az egyenes adók által gerjesztett elégületlenség valóban majd soha sem áll arányban azon öszlethez, a mennyit a kincstárba behoz; s a kéményadó, az egyenes adók közt is, különösen gyűlöletes volt: mert csupán házvizsgálat után lehetett beszedni; s ilyes kutatások ellen az angol mindég annyira türelmetlen

volt, hogy más országok lakosai alig képzelhetik. A szegényebb házbirtokosok tűzhely-adójukat gyakran nem voltak képesek megfizetni a határnapra. Ez esetben kiméretlenül elkobozták butoraikat: mert az adó bérbe volt adva; s az adóbérlő, közmondás szerint, minden hitelező közt a legragadozóbb. Az adószedőket rendszeren vádolták, hogy durván, sértőleg teljesítik népszerűtlen tisztóket. Mondák, hogy a mint a kunyhó küszöbén megjelentek, ordítani kezdtek a gyermekek, s az öreg asszonyok siettek eldugni cserépedényeiket. Olykor a szegény családnak egyetlen ágját is eladták. Ez adó évi tiszta jövedelme kétszáz ezer fontra ment *).

Ha az említett három nagy jövedelmi forráshoz a királyi uradalmakat, melyek akkor sokkal terjedelmesbék voltak, mint jelenleg, s az egyháznak még át nem engedett első gyümölcsöt és tizedet, Cornwall és Lancaster hercegséget, a jószágkobzásokat és pénzbírságokat hozzáadjuk, úgy fogjuk találni, hogy a korona összes jövedelmét mintegy tizenégy száz ezer fontra könnyen tehetjük. E jövedelem egy része ősi volt; a többi élte fogytáig meg volt ajánlva Károlynak; s szabadságában állt az egészet arra fordítania, a mire legjobbnak vélte. A mit a közigazgatási költségekből meg tudott tartani, mind magán erszénye bővítésére szolgált. A postahivatalról bővebben szólunk alább. Ez intézet jövedelme York hercegnek volt tulajdonúl adva.

A király bevétele, körülbelül, nyolczvanezer font fizetésével volt, — vagy inkább kellett volna terhelve lennie,

*) Balladák maradtak fön e korból, melyek rimekben adják elő a nép panaszát a kéményadó miatt. Így a Pepis-könyvtárban s a br it muzeumban.

mint azon öszlet kamatjával, a melyet a »cabal« csalárdul visszatartott a kincstárban. Mig Danby állt a pénzügy élén, a hitelezők, ha nem is a jelen idő szoros pontossága szerint, megkapták osztalékaikat: de a kik utána következtek a kincstárnál, kevesbbé tudták vagy igyekeztek a közhitelt fentartani. Az udvarnak a whigeken vett győzelme óta egy fillért sem fizettek; s a károsultaknak semmi kárpótlást sem adtak, mig új uralkodóház új rendszert nem hozott be. Alig lehet nagyobb tévedés, mint azt képzelni, hogy azon találmányt, mely szerint az állam szükségei kölcsön útján fedeztetnek, III. Vilmos hozta be szigetünkre. Emlékezetet haladó régi idők óta minden angol kormány-
nak szokása volt adósságokat csinálni. A forradalom azt a szokást hozta be, hogy becsületesen fizették azokat.

A közhitelezők megrablásával lehetséges volt körülbelül tizennégyszázezer font jövedelmet csinálni, s Franciaország némi alkalmi segélyezése mellett fedezni a kormány szükséges költségeit és az udvar tékozló kiadásait. Mert azt a terhet, a mely a szárazföldi nagyhatalmak pénzviszonyát legsúlyosabban nyomta, itt alig érezték. Francia- és Németországban s Németalföldön oly hadseregeket tartottak béke idején, a minőket IV. Henrik és II. Fülöp soha háborúban sem alkalmaztak. Mindenfelé sánczokat, bástyákat emeltek oly alapelveken, a melyeket Parma vagy Spinola sem ismertek. Ágyutelepek és hadiszerek halmozattak föl oly mértékben, melyet maga Richelieu is mesésnek mondott volna, a kit pedig az előbbi nemzedék csodák szerzőjének tartott. Senki sem utazhatott azon országokban néhány mértföldet, hogy valamely utbanfekvő ezred dobörgését nem hallotta, vagy valamely erősség felvonó hidján az ór rá nem kiáltott volna. Szigetünkön ellenben soká

lehetett élni s messze kalandozni, a nélkül, hogy bármely hadi látmány avagy hang emlékeztette volna, hogy a nemzetek védelme tudományyá és életmóddá lön. A huszonöt évnél ifjabb angolok többnyire valószínűleg soha egy század rendes katonát sem láttak. Azon városok közül, a melyek a polgárháború idején ellenséges hadsergeket vertek vitézül vissza, most alig volt egyetlen képes ostromot kiállani. A kapuk éjjel nappal nyitva álltak. A sánczárkok kiszáradtak. A bástyákat dűledezni hagyták, vagy csak azért igazították ki, hogy a városi népnek kellemes sétája legyen nyári estéken. A régi zászlós urak várakjai közül sokat halomra lőtt Fairfax és Cromwell ágyuja, s repkénnyel benőve romokban heverték. A melyek fenmaradtak, elvesztették harczias jellemöket, s a nagy urak falusi palotái lettek. Halastókká változtatták a vizárkokat. A bástyákat illatos fákkal ültették be, a melyek között tekervényes utak tükrökkel és festményekkel diszitett nyári lakokhoz vezettek *). A tengerpart hegyfokain s nem egy belföldi halmon még magas oszlopok voltak láthatók, fölül hordókkal. E hordók egykor szurokkal voltak töltve. A veszély napjaiban örök álltak körülök; s midőn spanyol vitorlát pillantottak meg a csatornán, vagy ezer főnyi skót rablócsapat átjött a Tweeden, néhány óra alatt ötven mértföldnyire lángoltak a jeltüzek s egész megyék fegyverre keltek. Azonban sok éve múlt, hogy a vészoszlopok lángoltak; s inkább csak a régi szokások különös maradványai gyanánt tekintették azokat, mint az állam biztosságára szükséges intézmény alkatrészeit.

Egyetlen hadsereg, a melyet a törvény elismert, a

*) Lásd Stukeley Itinerarium curiosum-át.

»militia« volt. Ezen haderőt, két parlamenti határozat, csakhamar a visszahelyezés után, újra alkotta. Minden ember, a ki 500 font évi földjövedelemmel vagy 6000 fontnyi személyes értékkel birt, köteles volt, saját erszényéből egy lovast állítani, fölszerelni és fizetni. S a ki 50 font évi földjövedelemmel vagy 600 font személyes értékkel birt, hasonlóképen egy láncsást vagy puskást volt köteles állítani. A kisebb birtokosokat társulatba kapcsolták együvé, a mire nyelvünkben nincs különös nevezet, de a mit »synteleia«-nak mondott volna az athenéi: s minden társulatnak módjához képest, lovas vagy gyalog katonát kellett állítania. Az akkép kiállított lovasság és gyalogság összes számát rendesen százharmincz ezer emberre tették *).

Az ország régi alkotmánya s mindkét ház új és ünnepestélyes elismerése szerint a király volt egyedül e nagy erő főkapitánya. A királyi helytartók (the lords lieutenants) és biztosaik voltak alparancsnokai, s gyakorlat és szemle végett összevonulásokat rendeltek. Az ilyen összevonulásoknak azonban nem volt szabad évenként két hétnél tovább tartaniok. A békebirák fel voltak hatalmazva, kisebb büntetésekkel fenýitni a fegyelem megszegését. A korona semmi részben nem osztozott a rendes költségekben, de ha ellenség ellen vitték a seregeket, tartásuk az állam közjóvedelmének terhére esett, s magok pedig a hadi törvény legnagyobb szigora alá voltak vetve.

Voltak a kik a »militiá«-t nem igen barátságos szemmel nézték. A kik sokat utaztak a szárazon, a kik azon szigoru szabatosságot, melylyel a Vauban építette fölleg-

*) Camberlayne-től »Anglia állapota 1684-ben.«

várakban minden ör mozgott és kiáltott, csodálták, s látták azokat a hatalmas hadseregeket, a melyek az ozmánokat Bécs kapuitól elüzni menvén, Németország minden utait ellepték, s a kiket Lajos testörhadának jól rendezett fénye elvakított, nagyon lenézték a mint a york- és devonshirei parasztok mentek, fordulataikat tették, fegyveröket vállukra vetették és láncsaikat hordták. Anglia szabadságainak és vallásának ellenei szintén idegenséggel nézték azt az erőt, a melyet azon szabadságok és ama vallás ellen nem lehetett a legnagyobb veszély nélkül fordítani, s egy alkalmat sem mulasztottak el a pör katonaság neveltségessé tételére *. Felvilágosult honfiak, midőn e durva újonczokat azon zászlóaljokhoz hasonlították, a melyeket, háború idején néhány óra alatt, a kenti vagy sussexi partokra lehet vala vinni, magok is kénytelenek voltak elismerni, hogy ha veszélyes volt állandó katonaságot állítani és tartani, még veszélyesb lehetett, a hon dicsőségét és függetlenségét olyan harcz kimenetelére bízni, mely békebirák által fegyelmezett szántóvetők és francia tábornagyok által vezérlett régi katonák között folyt volna. A parlamentben mindazáltal némi tartózkodással kellett ilyes véleményeket nyilvánítani; mert a »militia« különösen népszerű intézmény volt. Minden észrevétel az ellen az állam mindkét nagy pártja részéről neheztelést idézett elő, s főleg azon párt részéről, a melyet az egyeduralom és angol egyház iránt kiváló buzgalom jellemzett. A megyék hadtesteit majdnem kizárólag tory nemes urak és »gentleman«-ek vezénylete alatt állot-

*) Dryden »Cimon és Iphigeniá«-ban szokott éllel és erélylyel írta le mindazon érzelmeket, a melyek II. Károly udvaronczaik közt, a »militiá«-t illelőleg uralkodtak.

tak. Büszkék voltak katonai rangukra, s a szolgálat megbántását, a melyben voltak, személyes bántalom gyanánt tekintették. Azt is jól tudták, hogy a mit csak a »militia« ellen mondtak, mindaz az állandó katonaság mellett volt mondva; s az állandó katonaság neve gyűlöletes volt előttük. Ilyen hadsereg uralkodott Angliában; s uralma alatt meggyilkolták a királyt, lealázták a nemességet, kirabolták a földesurakat s üldözték az egyházat. Alig volt falusi földbirtokos, a ki egész történeteket nem tudott volna beszélni a bántalmakról és garázdaságokról, a melyeket a parlament katonáitól önmaga vagy atyja szenvedett. Egyik öreg »cavalier« kastélya felét légbe röpíttetni látta. Egy másiknak ősi szilfáit vágták ki. A harmadik soha sem mehetett a helybeli egyházhoz, hogy összerombolt czimerei s őseinek fejetlen szobrai ne emlékeztették volna, hogy Olivér vörös ruhásai ott étették lovaikat. Minek következtében épen azon királypártiak, a kik a királyért harczolni a legkészebbeknek mutatkoztak, voltak, a kiktől utószor merte volna, rendes katonaság bérlése végett, megkísérteni a segélykérést.

Károly mindazáltal visszahelyeztetése után néhány hó mulva, elkezdett egy kis állandó sereget alakítani. Érezte, hogy a »militiá«-énál és marhahusevőkénél *) jobb ótalom nélkül, aligha lesz személye és palotája biztosságban olyan nagy város mellett, mely az ötödik egyedűrság épen elbocsátott harczias népétől pezsgett. Bármilyen gondatlan és pazar volt tehát, eltökélte, hogy élvezeteitől elvon annyit, a mennyi egy őrsereg tartására kell. A kereskedés és vagyon növekedtével nőtt bevétele; s így képessé lön, az

*) A királyi testőrseg gunyveve.

alsóház zugolódásai daczára, fokenként szaporítani rendes haderejét. Uralkodása vége előtt néhány hóval tetemes szaporítás történt. A költséges, hasztalan, dögmirigyes tangieri telepet odahagyták a körüle lakó barbaroknak; s az egy lovas és két gyalog ezredből álló őrser eget Angliába hozták.

A II. Károly által imígy alakított kis had volt magva azon nagy és hires seregnek, a mely a jelen században Madridba és Párisba, Cantonba és Candaharba diadalmasan bement. A testőrség, mely most két ezredet képez, akkor három sereg re volt osztva, a melyben mindenikben kétszáz karabélyos volt a tiszteken kívül. Sajátságos jellemmel birt e hadtest, mely a király és királyi család biztossága fölött örködött. A közlegényeket is testőr uraknak hívták. Sokan közölök jó családbeliek s a polgárháborúban tisztek voltak. Zsolduk nagyobb volt, mint a legjobban kegyelt ezrednek korunkban, s egy falusi »squire« ifjabb fiára nézve akkor tisztességes ellátásnak tartatott. Szép lovaik, gazdag csótáraik, vértjeik, s bársonyos sallangos és arany sujtásos bőr nadrágaik fényes jelenet voltak a »St. James Park«-ban. Mindenik sereghez egy kis csapat gránátos dragonyost csatoltak, alacsonyabb osztályuakból, csekélyebb zsolddal. Egy csapat házi lovasság, a melyet kék öltöny és köpeny különböztetett meg, s a melyet most is »kék«-nek neveznek, rendesen a főváros szomszédságában volt szállásolva. A főváros közelében feküdt az a sereg is, a melyet most első dragonyos ezrednek neveznek, s akkor az egyetlen dragonyos ezred volt. A Tangierből visszatért lovasságból alakították az utóbbi időkben. Egy magán dragonyos ezred, a mely egy ezredhez sem tartozott, Berwick közelében szállásolt, határvidéki rabló csapatok fé-

kezése végett. Ilyes szolgálatra akkor különösen alkalmasnak tartották a dragonyost. Azóta kizárólag lovassá lön. De a XVII. században Montecuculi még mint gyalog katonát írja, a kinek csak azért van lova, hogy gyorsabban oda érjen, a hol gyalog szolgálatot kell teljesítenie.

A házi gyalogság két ezredből állott, a melyeket akkor, mint most, a gyalog őrhad első ezredének s Coldstreamtestőröknek neveztek. Rendesen a Whitehall és a St. James-palota közelében tőnek szolgálatot. Laktanyák még nem léteztván, s a »petition of right«-nál fogva magán családokhoz nem lévén szabad katonát szállásolni, a Westminster és a partmellék minden korcsmáit ellepték a vörös ruhások.

Öt gyalog ezred volt még. Egyik, a melyet a tenger-nagy ezredének mondtak, hajóhad szolgálatra volt rendelve. A többi négy maig is fenáll, mint a négy első sor-ezred. Kettő közülök két hadosztályt képezett, a melyek soká fentartották a szárazon a brit hősiség hírét. Az első, vagy a király ezrede, a nagy Gusztáv alatt kitünő részt vőn Németország megszabadásában. A harmadik ezred, mely testszinü hajtókáiról az ismert »buff« gunyvetet kapta, nem csekélyebb hősiséggel harczolt Nassaui Móríc alatt, Németalföld szabadságáért. II. Károly végre, sok viszontagság után, mindkét derék sereget visszahívta, és Angliában alkalmazta.

Az ezredek, a melyek ma második és negyedik sor-ezred nevét viselik, épen 1685 kezdetén jöttek vissza Tangierből, magokkal hozván mindazon kegyetlen és kicsapongó szokásokat, a melyeket a mórokkal folyt hosszas hadakozás közben fölvettek. Nehány gyalog század, egy ezredbe sem sorozva be, a Tilbury erősségbe, Portsmouthban,

Plymouthban és más jelentékenyebb állomáson feküdt a part hosszában avagy közelében.

A XVII. század kezdete óta nagy változás történt a gyalogság fegyverzetében. A láncsa helyébe többnyire löfegyver lépett, s II. Károly uralkodása végén, gyalogsága többnyire muskétás (musketeer) volt. Nagy részben mindazáltal láncsásokkal vegyítették. Alkalmilag minden osztálybeli katonát tanítottak a más osztálybeliek külön fegyvere használatára. Minden gyalog katonának kard volt oldalán a közélről harczolás végett. A dragonyos ugy volt fegyverezve, mint a muskétás, s azon kívül volt egy fegyvere, mely hosszas időn át lassankint szokásba jött, s a melyet akkor az angolok dákosnak (a dagger) hivatnak, mely azonban, forradalmunk óta, »bayonet« név alatt lett köztünk ismeretes. A szurony, mint látszik, nem volt olyan rettentő öldöklő szer, a milyenné azóta lett; mert a puska csövébe dugták; s a csatában sok idő telt bele, míg a katoná szuronyát kivonta, hogy lőhessen, s megint bedugta, hogy azzal vívjon.

A rendes hadsereg, Angliában, 1685. év kezdetén, mindent beszámítva, körülbelül hétezer gyalogból s tizenhétszáz lovasból és dragonyosból állott. Tartása összesen mintegy kétszáz kilenczven ezer fontra ment évenként, tized résznyivel kevesebbre, mint akkor a katonaság, béke idején, került Franciaországnak. A közlegény napi bére a testőröknél négy shilling volt, a »kékeknél« két shilling és hat pence, a dragonyosoknál tizennyolcz pence, a gyalog testőröknél tiz pence, a seregredekben nyolcz pence. A fegyelem az volt, s alig is lehetett máskép. A köztörvény Angliában mitsem tudott haditörvényszékekről, s nem tönkülönséget, béke idején, a katoná és más alattvaló közt; s a

kormány a leghódolóbb parlamenttől sem merészlett »mutiny bill«-t*) kérni. A katona tehát, a ki ezredesét leütötte, csak gyilkos megtámadás és verekedés rendes büntetése alá esett, s az ellen, a ki a parancsnak nem akart engedelmeskedni, az őrhelyen aludt, vagy zászlóját elhagyta, semmi törvényes büntetés nem volt. Voltak ugyan II. Károly uralkodása alatt katonai büntetések; de azokat csak igen kiméletesen alkalmazták, hogy a közfigyelmet azokra ne vonják, vagy a westminster-halli törvényszék elé fölebbvitelt ne eszközöljenek.

Ez a hadsereg, a minőnek leirtuk, nem igen látszott alkalmasnak öt millió angolt leigázni. Valóban alig lett volna képes Londonban elnyomni a fölkelést, ha a város fegyveresei a fölkelőkhöz csatlakozának. Azt sem várhatta a király, hogy ha Angliában fölkelés történik, képes lesz a többi tartományaiból segílyt kapni. Mert bár Skóczia és Irföld külön haderőt tartott, azon erők nem voltak nagyobbak, mint kellett fékezni az előbbi országban a puritán s az utóbbiban a pápista elégületleneket. A kormánynak mindazáltal volt egy jelentékeny hadi segédforrása, a mit nem kell említetlen hagynunk. Az Egyesült-államok szolgálatában hat szép ezred állott, melyet az előtt a derék Ossory vezérlett. Ezen ezredek közül hármat Angliában s hármat Skócziaiban állítottak. Fejedelmök fentartotta a jogot, hogy őket visszahivhassa, ha bel- vagy külellenség ellen rájok szorulna. Időközben, minden teher nélkül s igen jó fegyelem alatt tartattak, a milyen alá azokat ő nem merte volna fogni.

*) Törvény, mely a katonaságnak a szolgálat elhagyását megtiltja.

Ha a parlament és nemzet feltékenysége a királynak lehetlenné tette nagyobb állandó sereg tartását, semmi ilyes akadály nem gátolta őt, hogy első tengeri hatalmassággá tegye Angliát. Whigek és toryk egyaránt örömezt megtapsoltak minden lépést, mely azon erő hatálya növelésére volt irányozva, mert legjobb ótalma volt az a szigetnek külellenség ellen, míg a polgári szabadság ellen nem fordíthatták. A legnagyobb hadi tettek, a melyeket azon nemzedék emlékezetére, angol katonák véghezvittek, angol fejedelmek elleni háboruban vitettek véghez. Hajóhadunk idegen ellenségek fölött vívott győzedelmeket s az öldöklést és pusztítást eltávolította honától. A nemzetnek legalább is fele része irtózással emlékezett a nasebyi ütközetről, s nem kevés fájdalmas érzéssel vegyült büszkeséggel a dunbari csatáról: de az »armada« megveretését, s a hollandok és spanyolok ellen vívott csatákat, minden párt egyaránt tiszta lelkesedéssel emlegette. A visszaállítás óta az alsóház, mikor a legelégületlenebb és takarékosb vala is, egész a pazarlásig áldozatkész volt, valahányszor a hajóhad érdeke forgott fenn. Előterjesztették, Danby ministersége alatt, hogy a királyi hajóhad több hajói korhadtak és tengerre nem alkalmasok; s bár a ház akkor nem volt adakozási kedvben, harmincz új hadihajó építésére közel hatszáz ezer fontnyi segélyt ajánlott meg.

De a kormány roszasága meghíúsította a nemzet bőkezűségét. A király hajóinak névsora ugyan sokat mutatott. Kilencz első rendű, tizennégy másod, harminczkilencz harmad rendű és sok kisebb hajót foglalt magában. Az első rendűek ugyan csekélyebbek voltak, mint korunkban a harmadrendűek: a harmadrendűek most jókora fregátnak sem illenének. Ez erőt mindazáltal, azon időkben, ha valóban

fenáll, a legnagyobb hatalmak is félelmesnek tartják vala. De csak papíron létezett. II. Károly uralkodása végével hajóhada annyira sülyedt és romlásnak indult, hogy hihetlenné látszanék, ha oly egyének független és egybevágó tanúsága nem bizonyítná, a kiknek tekintélye kifogást nem szenvedhet. Pepys, az angol tengernagyság legértelmesebb embere, 1684-ben, Károly értesítése végett, jelentést tön osztálya állapotáról. Nehány hóval utóbb Bonrepaux, a francia tengerészlet legügyesebb embere, Angliát, azon különös szándokkal, hogy tengeri erejét pontosan kitudja, meglátogatván, Lajos elé terjesztette vizsgálatai eredményét. A két jelentés ugyanazon tartalmu volt. Bonrepaux ugy nyilatkozott, hogy mindent rendetlenségben és nyomoru állapotban talált, hogy a Whitehallban szégyennel és irigységgel ismerik el a francia tengeri erő felsőségét, s hogy hajózatunk és hajótáraink állapota magában elég biztosítékot nyújt, hogy Európa vitáiba nem fogunk elegyedni. Pepys értesítette urát, hogy a hajózáti közigazgatás valódi csodája a pusztulásnak, vesztegetettségnek, tudatlanságnak, hogy egy becsüben sem bizhatni, egy szerződést sem teljesítenek, egy parancsnak sincs eredménye. A hajók, a melyek építésére a parlament újabb bőkezősége a kormányt képessé tette, s a melyek a kikötőt nem rég hagyták el, oly rossz fából készültek, hogy sokkal kevesebbé voltak alkalmasok tengerre szállani, mint azon avult járművek, melyeket harmincz évvel azelőtt a spanyol és holland ágyuk megromboltak. Az új hadi-hajók némely része valóban oly re-
vült volt, hogy gyors kiigazítás nélkül, horgony-helyeiken el fogtak volna sülyedni. A hajós-legénységet annyira pontatlanul fizették, hogy örültek, ha uzsorásra találtak, a ki utalványait negyven százalék vesztességgel megvette. Még

roszabbúl bántak a parancsnokokkal, a kiknek nem voltak hatalmas baráti az udvarnál. Némely tiszték, a kiknek nagy fizetés járt, több évig hiában zaklatván a kormányt, ugy haltak el, hogy nem volt egy darab kenyerek.

A tengeren levő hajókon többnyire oly egyének voltak parancsnokok, a kik nem növeltettek tengerre. Igaz, hogy e visszaélést nem Károly kormánya kezdte. Azelőtt egy, ó vagy újabb kori, állam sem választotta el teljesen egymástól a tengeri és szárazföldi hadiszolgálatot. Az ó világ nagy polgárisúlt nemzeteinél Cimon és Lysander, Pompejus és Agrippa szintúgy harczoltak tengeren, mint szárazon. Az első lökés, mely a hajózási tant a XV. század végén érte, a munkafelosztás tekintetében, szintén nem idézett elő anyag-javítást. Floddennél a győzelmes hadsereg jobb szárnyát angol tengernagy vezérelte. Jarnac és Moncontour mellett a hugonották sergei élén Franciaország tengernagya állt. Se osztrák János, a ki Lepantót bevette, se effinghami Howard lord, a kinek vezérletére volt az angol hajóhad, a spanyol ellenség közeledésekor, bizva, nem tengerészeknek növeltettek. Raleigh, a nagy hirű hajós vezér, soká katonáskodott Franciaországban, Hollandban és Irföldön. Blake egy belföldi város ügyes és hős védelme által tüntette magát ki, mielőtt a tengeren Holland és Castilia büszkeségét megalázta. A visszaállítás után ugyanazon rendszert követték. Nagy hajóhadakat biztak Rupert és Monk vezényletére; noha Rupert, főleg mint heves és merész lovas tiszt jött hirbe, Monk pedig, midőn a hajó irányát változtatni akarván, fölkiáltott: »balra fordulj«, az egész hajós népet nevetésre indította.

De ez idő tájban okos emberek kezdték észre venni hogy mind a hadi, mind a hajózáti tudomány gyors előha-

ladása megkívánja, hogy a két, addig egybezavart működés közt választó vonal legyen. Egy ezred, vagy egy hajó vezérlete elég volt immár, hogy egy ember eszét egészen elfoglalja. 1672-ben a francia kormány elhatározta, hogy jó családbeli ifjakat különösen tengeri szolgálatra fog növelni. De az angol kormány, a helyett, hogy ez igen jó példát követte volna, nemcsak folyvást szárazföldieknek osztott fő tengerészeti parancsnokságokat; de e parancsnokságokra a fölött olyan embereket választott, a kikre a szárazon sem lehetett volna megnyugvással fontos dolgot bizni. Minden nemes születésű legényke, minden kicsapongó udvaronc, a ki mellett a király valamelyik szeretője egy szót szolt, remélhette, hogy egy sorhajót, s azzal a hon becsületét s száz meg száz derék ember életét bizzák gondjaira. Mitsem tőn, hogy soha életében nem utazott a Temzén kívül, hogy bármi kis szélben nem tudott lábon állani, s a hosszúság és szélesség közt a különbséget sem értette. Előgyakorlatot nem tartottak szükségesnek; vagy legföllebb valami hadi hajón rövid kéjutat tétettek vele, a hol semmi fegyelemnek nem volt alávetve, sőt kitünő tisztelettel viseltettek iránta, s hol evés-ivás és multságok közt töltötte idejét. Ha lakmározás, ivás és játék közben sikerült néhány műszó értelmét, s a delejtű végeinek neveit megtanulni, teljesen ki volt képezve egy három födelű parancsnokságára. Ez nem képzelet utáni leírás. 1666-ban Sheffield János, gróf Mulgrav, tizenhét éves korában, mint önkéntes, szolgált a tengeren Holland ellen. Hat hetet töltött hajón, néhány főrangú világfi társaságában mulatott, a mint tudott, s aztán haza jött s egy lovas sereg parancsnokságát vette át. Ezentul soha sem volt vizen 1672-ig, mikor ismét a hajóhadhoz ment, s majdnem köz-

vetlen egy nyolczvannégy ágyús hajó kapitánya lett, a melyet a hajóhadban legszebbnek tartottak. Akkor huszonhárom éves volt, s egész életében nem volt három hónapig tengeren. A mint a tengerről hazatért, egy gyalog ezred ezredese lőn. Ime egy példa, miként osztogatták akkor a legfontosb hajóparancsnokságokat; s pedig még kedvező példa; mert Mulgravenak, bár tapasztalása nem volt, se esze, se bátorsága nem hiányzott. Hasonlókép mozdítottak elő mások, kik nem csak jó hadi tisztnek nem voltak, de a kik erkölcsileg és értelmileg is képtelenek voltak, hogy valaha jó tisztékké váljanak, s a kiknek ajánlására csupán az szolgált, hogy esztelenség és vétkeik miatt tönkre jutottak. Ez embereket leginkább az a nyereség ingerelte szolgálatra, a melyet érczpezs és más értékes árukknak egy kikötőből a másikba szállítása által szereztek; mert akkor mind az atlanti, mind a Közép tengert annyira nyugtalanították a berber kalózok, hogy becsesebb szállitmányok őrizetét a kereskedők, hadihajón kívül egyébre nem örmest bízták. Ily módon a kapitány olykor egy rövid úton több ezer font nyereséget szerzett; s e nyereszkedés miatt hazája érdekét és lobogója becsületét fölötte sokszor elhanyagolta, idegen hatalmak előtt gyáván megalázta magát, s előljáróinak legvilágosb parancsait is áthágta, kikötőben maradt, midőn valamely szállongó kalóz üldözésére volt rendelve, vagy dollárokat vett Livornóban, midőn, utasítása szerint Lissabonba kellett mennie. S mindezt büntetlen cselekedte. Ugyanazon érdek, mely őt olyan állásba vitte, a melyre nem volt alkalmas, meg is tartotta abban. A tengernagy, kivel a palotának efféle kicsapongó, romlott kegyencze daczolt, nem mert egyebet tenni, mint a hadi törvényszékről mormolt valamit. Ha valamely tiszt pajtásai-

nál magasabb kötelességérzetet tanúsított, csakhamar tapasztalta, hogy pénzt vesztett, a nélkül, hogy becsületet aratott volna. Bizonyos kapitánynak, a ki a tengernagyság parancsait szigorúan követvén, elszalasztott egy szállítást mely neki négyezer forintot hozott volna, nemtelen könnyelműséggel mondta Károly, hogy nagy bolondság volt tőle, akkép fáradni.

Ehhez illő volt általában a hajóhad fegyelme. A mint lenézte az udvaronc kapitány tengernagyát, kölcsönösen szintugy lenézte őt serege. Nem lehetett eltitkolni, hogy a hajózásban minden kormányoslegénynél alább állt. Észtelenség volt volna azt várni, hogy a régi tengerészek, a kik zivatarokkal a naptéritő alatt, s az északsarki kör jéghegyeivel ismeretesekek voltak, kész tisztelettel és engedelmisséggel viseltessenek olyan főnök iránt, a ki a szelekről és habokról csak annyit tudott, a mennyit aranyos bárkában a Whitehall lépcsőitől a Hampton Courtig tanulhatott. A hajózás igazgatását tehát elvették a kapitánytól s a kormányosnak adták át: de a hatalomnak e megosztása tömérdek bajt okozott. A válvonal nem volt s talán nem is lehetett szabatosan kijelölve. Ezért örökös perpatvar volt. A kapitány, a ki oly elbizott volt a milyen tudatlan, nagyuri megvetéssel bánt a kormányossal. A kormányos, jól tudván, mi veszélyes a hatalmast megbántani, igen sokszor, jobb meggyőződése daczára, engedett; s jó volt, ha ennek következtében a hajó és népe el nem veszett. Általában az előkelő származásu kapitányok közt azok voltak legkevesebbé kártékonyak, a kik a hajó kormányát egészen másokra bízák s csak pénzszerzéssel és kiadással foglalkoztak. Ez emberek életmódja oly csillogó és kéjelmes volt, hogy, bármikép ke-

resték a nyereséget, ritkán gazdagodtak meg. Ugy öltöztek, mint ha versaillesi diszünnepen voltak volna, ezüst edényről ettek, a legdrágább borokat itták, s háremeket tartottak a hajón, míg a hajós nép közt éhség és ragály dühöngött, s az ágyú-nyilásokon naponként holt testeket hánytak a tengerbe.

Ilyen volt rendesen az ugynevezett »gentleman« kapitányok jelleme. Hazánk szerencséjére, egészen más nemű hajó-parancsnokok is találkoztak vegyesen köztök, férfiak, a kiknek egész élete a sik tengeren folyt le, s kik a hajó orrán teljesített legalsóbb szolgálatokból küzdöttek föl magukat kitünő állásra. E tisztek közt a legjelesbek egyike volt sir Mings Kristóf, a ki mint hajószoba-legény kezdett szolgálni, a hollandok ellen vitézül harczolva esett el, s a kit hajós népe könyezve és boszuesküvés közt vitt sirjába. Tőle különös nemű leszármazással számos vitéz és tapasztalt hajós eredt. Sir Narborough János az ő hajószoba-legénye volt. Sir John Narborough legénye sir Claudesley Shovel. Ezen osztályu férfiak természetes nagy eszének és törhetlen bátorságának örök hálával tartozik Anglia. Ily elszánt szivűek eszközöttek, hogy annyiféle rossz igazgatás s az inkább udvaronczen tengernagyok botlásai daczára, számos sötét, vészterhes éveken át, partunk megvédetett s lobogónk tekintélye fentartatott. Szárazföldi ember előtt azonban különös és fél vad fajnak látszottak ezen emberek. Minden tudományok életpályájukra szorított, s ez ismeret is inkább gyakorlati volt, mint rendszeres. Saját elemükön kívül együgyűek voltak, mint a gyermekek. Magukviselete szokatlan. Jó indulatukban is durvák voltak; s beszédök, ha eltért a hajózáti műszavaktól, rendesen csak esküvésből és káromkodásból állt.

Ilyenek voltak a vezérek, a kiknek szigoru iskolájában képződtek azok a kemény harczosok, a kikiről vette Smollet, a közelebbi nemzedék idejében, Bowling hadnagy és Trunnion commodore képét. De ugy látszik, egyetlen Stuárt szolgálatában sem volt oly hajótiszt, a minőnek, korunk nézetei szerint, a hajótisztnek lennie kell, a ki tudniillik tiszte elméletét és gyakorlatát jól ismeri, az ütököt és zivatar minden veszélyei ellen edzett, azonban mivelte lelkü és csinos modorú férfiú. Voltak gentlemanek, voltak tengerészek is II. Károly hajóseregében. De a tengerészek nem voltak gentlemanek, s a gentlemanek nem tengerészek.

Az angol hajóhadat, akkor, a ránk maradt legpontosb becsük szerint, évenkint háromszáznyolczvan ezer fonttal hatályos állapotban lehetett tartani. A valódi kiadás négyszáz ezer fontra ment évenkint, mely költségnek azonban, mint láttuk, igen csekély eredménye volt. A franczia hajóhad mintegy ugyanannyiba került; a hollandi sokkal többbe.

Az angol tüzérség terhe, a XVII. században, egyéb katonai és hajószolgálati terhekkel hasonlítva, sokkal csekélyebb volt, mint mostanában. Legtöbb várőrségben voltak tüzérek, s itt amott, egy-egy jelentékeny állomáson, mérnök is találatott. De nem volt egyetlen tüzérezred se, nem volt árkász, tüzaknász sereg, se iskola, hol ifju katonák a hadviselés tudományos részét megtanulhatták volna. A tábori ágyúk vontatása temérdek nehézséggel járt. Midőn néhány évvel utóbb Vilmos Devonshireből Londonba vonult, a készület, a melyet magával vitt, a minőt már rég használtak a szárazon, s a melyet most durvának és esetlennek tartanának Wollwichban, olyas álmélkodásra gerjesztette őseinket, a melyet az amerikai indiánok éreztek a

castiliai lőfegyverek irányában. A lőporkészletet, mely az angol erősségekben és fegyvertárakban tartatott, dicsekedve emlegették honfi iróink, mint a mi szomszéd nemzetekben méltán félelmet ébreszthet. Tizennégy vagy tizenöt-ezer hordó körül volt, mintegy tizenkettedrésze annak, a mit most folyvást készen tartani szükségesnek vélnék. A tüzérségi fejezetbe foglalt költség, egyre másra, alig ment többre évenként hatvan ezer fontnál*).

Az egész hadsereg, hajózat és tüzérség összes költsége körülbelül hétszázötven ezer fontra ment. A működésben nem levő személyzet költsége, mely most súlyos része közterheinknek, említést is alig érdemelt. Igen kevés hajóstiszt huzott fél zsoldot, a ki nem volt szolgálatban alkalmazva. Egy hadnagy sem volt a névsorban, s kapitány sem, a ki első vagy második osztályu hajót nem vezénylett. Az országnak akkor csak hetven első és másod rendű hajója levén, mely valamikor tengeren volt, s e hajók egykori parancsnokai közül legtöbb jó hivatalt kapván a parton, valóban csekély költségnek kellett előfordulni e fejezet alatt. A hadseregben csak rendkívüli ideiglenes javadalomképen adtak fél zsoldot, két különös helyzetű ezred csekély számu tisztének. A greenwichi kórház még nem volt alapítva. A chelseai kórházat építették; de ezen intézet költsége részint a sereg zsoldjából vonatott le, részint magán aláírások fedezték. A király csak huszezer fontot ígért építési költségre s évenként ötezeret a rokkantak tartására. Nem volt a tervben, hogy kül nyugdíjasok is vétessenek

*) 1833-ban, tökéletes vizsgálat után elhatározták: hogy folyvást százhatvanezer hordó lőporkészlet legyen; s e szabályt most is megtartják.

föl. Az egész katonai és hajózáti, nem működő személyzet költsége alig ment többre évenként tizezer fontnál. Most naponként több tizezernél.

A korona a polgári közigazgatás költségeit csak csekély részben viselte. A hivatalnokok, a kiknek tiszte volt az igazságszolgáltatás és a rend fentartása, többnyire ingyen szolgáltak a közönségnek, vagy oly módon jutalmaztattak, a mely az állam jövedelmét nem fogyasztotta. A városok sheriffei, mayorjai s aldermanei, a vidéki gentlemanek, kik békebiróságot viseltek, a helységek főnökei, a bailliff-ek s az alconstable-ek semmibe sem kerültek a királynak. A főtörvényszékeket főleg a birságokból fizették.

Viszonyaik a küludvarokkal a leggazdaságosabb lábon rendeztettek. Konstantinápolyban székel az egyetlen diplomata ügyviselő, a ki nagyköveti (ambassador) czimet viselt, s részben a »Törökországi társulat« hordozta költségeit. Még a versaillesi udvarnál is csak egyszerű küldötte (envoy) volt Angliának; s a spanyol, svéd és dán udvaroknál még küldötte sem volt. E fejezet alatt, II. Károly uralkodása utolsó évében, husz ezer fontot alig haladt felül az összes költség *).

E szükkezőség sehogy sem volt dicséretes. Károly, szokása szerint, nem a kellő helyen volt bőkezű. A közszolgálat tengődött, hogy az udvarnokok hizlaltassanak. A hajózatra, tüzérségre, a szükölködő agg tisztek nyugdíjára, a küludvari követségekre fordított költség valóban csekélynek látszhatik a jelen nemzedék előtt. De a fejedelem sze-

*) II. Jakab küldött követeket Spanyol-, Svéd- és Dánországba; uralkodása alatt mindazáltal a diplomacia költsége alig volt 30,000 fontnál több.

mélyes kegyenczei, ministerei, s ministereinek teremtményei tömérdek elnyeltek a közpénzekből. Fizetések és nyugdijaik mennyiségén eliszonyodunk, ha az akkori nemesség, »gentry,« s a kereskedést és műipart űző osztály jövedelmeivel összehasonlítjuk. A legnagyobb jövedelmek az országban kevéssel mentek akkor többre évenként húsz ezer fontnál. Ormond hercegnek évenként huszezere volt. Buckingham hercegnek, mielőtt kicsapongásai nagy vagyonát megfogyasztották, tizenkilencz ezer hat száza volt évenként. Monk György, Albemarle herceg, ki jeles szolgálataiért tömérdek koronajóság adományozásával jutalmaztatott, s kapzsiságáról és takarékoságáról egyaránt ismeretes volt, évenként tizenötezeret hagyott földbirtok-jövedelemben, s hatvanezer fontot pénzben, mely valószínűleg hét száztólit hozott. E három herceget tartották a három leggazdagabb alattvalónak Angliában. A canterburyi érseknek nehezen lehetett évenként öt ezer fontja. Egy-egy világi peer jövedelmét, általán véve, a legjobban értesült egyének mintegy három ezer fontra teszik évenként, a baronet általános jövedelmét kilenczszázra évenként, az alsóházi tagokét nem egészen nyolczszázra évenként. Ezer font évi jövedelmet nagynak tartottak egy ügyészre nézve. Két ezer fontot a királyi ítélőszékeknél bajosan lehetett szerezni, kivévén a korona ügyészeit. Világos tehát, hogy a hivatalnoknak jól kellett fizettetnie, ha negyed vagy ötöd részét kapta volna annak, a mi most méltányos dija. Valóságban mindazáltal a magasb osztályu hivatalnokok bére oly nagy, sőt nem ritkán nagyobb volt, mint jelenleg. A főtárnok például évenként 8000-ret huzott, s ha a kincstárt bizottság kezelte, az ifjabb lordoknak fejenként tizenhat százat adtak egy évre. A hadseregek fő fizetőtiszte, minden pénzből,

mely kezén átment, fizetési öszletet vont, mi évenként öt ezerre fölment. A főruhatárnoknak évenként öt ezere, a vámügy biztosainak egyenként tizenkét száz, a kamarásoknak ezer-ezer fontja volt. A rendes fizetés pedig a legkisebb része volt akkor a hivatalnok nyereségeinek. Az előkelő urtól kezdve, a kinél a fejér pálcza s a nagy pecsét volt, a legkisebb vámszedő tisztig vagy motozóig, titkolás és szemrehányás nélkül üzték, a mit ma otromba vesztegetésnek mondanának. Az ország főméltóságai nyilt vásárt ütöttek naponként a czimekkel, hivatalokkal, megbizásokkal, kegyelmezésekkel; s minden hivatalban minden irnok követte a rosz példát erszénye javára.

Az utolsó században egy első minister sem gazdagodott meg hivatalában, bármily hatalmas volt; s néhány első minister magán vagyonát fogyasztotta, hogy köz jellemét fentartsa. A XVII. században az államférfiu, a ki a közügyek élén állt, könnyen, a legkisebb botrány nélkül, oly vagyont gyűjthetett rövid időn, a mennyi egy herczegségnek elég volt. Valószínű, hogy az első minister jövedelme, a meddig hatalma tartott, bármely alattvalóét felülmulta. Az irföldi helytartó állását negyven ezer fontra becsülték évenként. Clarendon koraltnok, Arlington, Lauderdale és Danby nyeresége tömérdek volt. A költséges palota, melyet a londoni nép »Dunkirkhouse«-nak nevezett, Euston pompás pavilonjai, halastavai, vadaskertjei és naranesháza, Ham több mint olasz kéjelme, mellszobraival, szökőkutaival és madárházaival mind megannyi hirdető jele, mi a legrövidebb út rendkívüli gazdagságra. Innen magyarázhatni azt a lelkiismeretlen erőködést, a melylyel az akkori államférfiak hivatalért küzdöttek, innen azt az átkodottságot, a melylyel ahhoz minden bántalom,

kisebbités és veszélyek daczára ragaszkodtak, és azt a botrányos önmegalázást, a melyre, megtartása végett, vetemültek. Még korunkban is bármily félelmes a közvélemény s bármily fennen lobog a becsületesség jelvénye, sajnos változással fenyegetné a közpálya férfiainak jellemét, ha a kincstár első lordjának vagy államtitkárának hivatala évenként száz ezer font értékű volna. Szerencsére a felsőbb osztályú hivatalnokok javadalmai nem csak nem növekedtek arányban a vagyonság általános emelkedéséhez képest, de valódilag alábbszállottak.

Különös és első tekintetre meglepőnek látszó tény, hogy az adójövedelem Angliában, két emberéletnél rövidebb idő alatt, harminczszor annyi lett. De a kiket a közterhek növekedése elrémít, talán megnyugszanak, ha a közsegédforrásokat tekintetbe veszik. 1685-ben a földtermék értéke az emberi ipar minden egyéb gyümölcseinek értékét sokkal felülhaladta. A földmivelés pedig olyan állapotban volt, a melyet most igen miveletlennek és tökéletlennek tartanának. A legjobb politikai számítók úgy vélekedtek akkor, hogy a szántóföld és legelő nem több az ország területe felerészénél. A többit mocsáros, erdős és iszapos helynek tartották. E számításokat nagyon is igazolják a XVII. század útleírásai és földabroszai. Kiviláglik e könyvekből és földképekből, hogy sok út, a mely most végetlen gyümölcsösök, rétek és szántóföldek közt vonul át, akkor, csak hangás, mocsáros helyek és vadas kertek közt vitt*). Anglia tájképein, melyek Cosmo nagyherczeg számára készültek, alig láthatni egy eleven sövényt, s számos, jelenleg

*) Lásd »Itinerarium Angliae, 1675. by John Ogilby, cosmographer royal.«

gazdagon mivelts vidék oly kopárnak látszik. mint a Salisburysikság. Enfield körül, honnan jóformán beláthatni a főváros füstjét, huszonöt mértföldnyi távolságban csak három ház volt, s alig egy darab kerített föld. Szarvasok és őzek oly szabadon legeltek, mint Amerika erdeiben, ezrenként. Meg kell jegyezni, hogy akkor sokkal több nagy vad volt, mint jelenleg. Az utósó vad disznót, melyet a király multságára tartottak, s a mivelts földeken turkálni engedtek, az elkeserült parasztok ölték meg, midőn a polgárháboru féket eresztett. Az utósó farkast, mely szigetünkön kullogott, II. Károly uralkodása vége felé vesztették el. De sok, már kiveszett, vagy ritka, négy lábu állat, vagy madárfaj volt még szerte. A rókát, a melynek életét ma csaknem oly szentnek tartják, mint az emberi lényét, pusztán kártevő állatnak tekintették. Saint John Olivér a hosszú parlament előtt ugy nyilatkozott, hogy Straffordot nem ugy kell tekinteni, mint szarvast vagy nyulat, a melyek ótalmára némi törvények szükségesek, hanem mint rókát, a melyet minden módon el kell ejteni, s irgalom nélkül agyon ütni. E hasonlat igen szerencsétlen volna, ha a mostani falusi urakhoz intéznék; de Saint John korában nagy rókapusztítás volt, a mihez a parasztság annyi kutyával járult, a mennyit csak kiállithatott: rókafogókat állítottak; hálót vetettek; nem kegyelmeztek; s ha valaki kölykes nőtényt lőtt, a szomszédság hálájára tartották érdemesnek. Gloucester- és Hampshireben oly közönséges volt a vörös vad, mint most a grampiani dombokon. Anna királyné egy alkalommal, portsmouthi utjában, ötszáznál nem kevesebbet látott egy csapatban. Némely déli erdőségben még fejrösörényü vad bikát (bölényt) is találtak. A borz, minden domboldalon, melyet sűrű bokrok fedtek, megásta sötét,

tekervényes lakát. A vad macska nyávogását gyakran hallották éjelenként a whistleburyi és needwoodi erdőszök tanycsücsök körül. Sárga szügyű nyestet Cranbourneban még vadásztak bőre miatt, mit csak a nyusténál tartottak alábbvalónak. Fertői sasokat, melyek kilencz angol lányira kiterjesztették szárnyaikat, a norfolki part hoszában fogtak a halászok. A brit csatornától Yorkshreig, a fővény halmokon, nagy tűzokok legeltek, ötvenen hatvanan egy csoportban s gyakran agarakkal vadásztak rájuk. Cambridge- és Lincolnshire mocsárait évenként több hónapig a darvak végtelen serge borította. Némely fajokat a földmívelés előhaladása irtott ki. Mások annyira megfogytak számban, hogy egyegy példány csodájára úgy összecsoportoztak, mint valamely bengali tigris vagy földcsark medve látására*).

E nagy változás folyama sehol sem jelölhető ki tisztábban, mint a törvénykönyvben (Statute Book). Második György király ideje óta a bekerítési határozatok száma négyezeren felül van. Az e határozatok erejénél fogva bekerített földtér, mérsékelt számítás szerint, nagyobb tizezer négyszög mértföldnél. Hány, azelőtt miveletlen vagy rozsul mivelt, négyszög mértföldet kerítették be s vettek szorgalmas mivélés alá a tulajdonosok, a nélkül, hogy a törvényhozáshoz folyamodtak volna, csak hozzávetésből képzelhetni. De nagyon valószínűnek látszik, hogy Angliának

*) Lásd; White's Selborn; Beltol History of British Quadrupeds; Gentleman's Recreation, 1686; Aubreytől: Natural History of Wiltshire, 1685; Morton's History of Northamptonshire 1712; Willoughby' Ornithology, by Ray, 1688; Latham's General Synopsis of Birds; és sir Thomas Browne's Account of Birds found in Norfolk.

negyed része, egy századnál kevesb idő alatt, változott által vadonból kertté.

A mezei gazdaság, bár a polgári háború óta nagy előmenetelt tőn, még azon részeiben az országnak, a melyeket Károly uralkodása végén legjobban miveltek, sem volt olyan, a mit ma ügyesnek tartanának. A kormány maig sem tőn hatályos lépéseket, hogy az angol föld terméséről pontos tudósításokat kapjon. A történetíró tehát kénytelen, némi tartózkodással, azon statistikai írók tekin-télyét követni, a kiknek szorgalmáról és hűségéről legin-kább meg van győződve. Jelenleg azt hiszik, hogy a buza, rozs, árpa, zab és bab általános termése harmincz millio quartert sokkal felül halad. A búzatermést igen rosznak tartanák, ha tizenkét millio quarternél több nem volna. King Gergely 1696-ban tett számítása szerint a királyságban akkor termesztett búza, rozs, árpa, zab és bab mind-össze valamivel kevesebb volt tiz millionál. A búzát, melyet akkor csak legjobb földben termesztettek s csak a nagyobb birtokosak fogyasztottak, kevesebbre tette két millio quarternél. Davenant Károly, egy éles eszű és jól értesült, bár igen elvtelen és indulatos politikus, a számítás némely pontjaiban eltért Kingtől, de csaknem ugyanazon általános eredményekre jött.

A termék forgatását csak igen tökéletlenül értették. Tudták ugyan, hogy némely, szigetünkbe nem rég behozott növény, különösen a répa, szarvas marhának és birkának igen jó téli eledel: de a marhának azzal tartása még nem volt gyakorlatban. Sehogy sem volt tehát könnyű, széna-szük évben a kitelelés. Nagy mennyiségben leölték és besózták tehát a hideg évszak kezdetén; s néhány hónapig még a »gentry« is ritkán izlelt frís húst, vadat és folyóbeli

halat kivéve, melyek ennél fogva sokkal jelentékenyebb czikkek voltak a háztartásban, mint most. A northumberlandi »háztartási könyvben« látható, hogy, VII. Henrik idejében, még a nagy grófok szolgálatában levő getlemanek sem ettek máskor fris hust, csak a nyárközép és Mihálynap közt eső rövid időszakban. Két század alatt azonban már előhaladás történt; s II. Károly alatt a háznépek csak november elején sózták be a hust, a mit aztán szent Márton húsának neveztek.

A szarvasmarha és juh igen apró volt akkor ahhoz képest, a minőt most vásárainkra hajtanak. Belföldi lovak, bár használatra jók, csekély becsüek voltak s olcsó áron adtak el. Darabját, egyre másra, nem becsülte többre a legügyesb közgazdasági számító ötven shillingnél. Külföldi fajok nagyobb becsben voltak. A spanyol lovakat, katonák alá legjobbaknak tartották, s mind hadi szolgálatra, mind mezei munkára nagy számmal hozták be. Az előkelő urak hintóit flandriai szürke kanczák vonták, a melyeknek, mint gondolták, különösen szép ügetése volt, s a melyek a nehéz kocsit sokkal jobban birták vontatni London göröngyös utczáin, mint bármely szigetünkön növelt ló. Se a most pályázó, se a mostani fuvaros lovat nem ismerték. Azon négy lábú óriások elődeit, a melyeket most minden külföldi, London legnagyobb csodái közé soroz, sokkal később hozták a walcheri rétekről; sokkal későbbben a Childers és Eclipse elődeit Arabia homokáról. A nemesség- és »gentry«-ben mindazáltal már meg volt a lófuttatás iránt a szenvedély. Kanczáink uj vérrel nemesítésének fontosságát erősen érezték; s e nézetből utóbb számos berber lovat hoztak az országba. Két férfit, a kiknek ilyesekben nagyra becsülték tekintélyét, Newcastle herczeg és sir Fenwick, azt mondta,

hogy a leghitványabb tangieri ló derekabb ivadékot nemz, mint belföldi fajunkból a legjobb mén után várhatni. Nehezen fogták volna ők elhinni, hogy eljő az idő, mikor a szomszédországi herczegek és nemesek annyira vágnak Angliából lovakat kapni, mint az angolok vágytak a Berberségből.

A növény- és állattenyésztés növekedése, minden nagysága mellett csekélynek látszik ásványi gazdagságunk növekedéséhez képest. 1685-ben a cornwalli czin, mely két ezredév előtt már Hercules oszlopain tul vonzotta a tyrusi vitorlákat, még mindég legbecsesb föld alatti terméke volt szigetünknek. Az évenként kiaknázott mennyiséget, néhány évvel utóbb, tizenhatszáz tonnának találták. Hihetőleg mintegy harmad része a mostani termelésnek. De a rézerek, a melyek ugyanazon környéken fekszenek, II. Károly korában még egészen el voltak hanyagolva, s egy földbirtokos sem vette azokat számításba birtoka becslésében. Cornwall és Wales jelenleg közel tizenöt ezer tonna rezet adnak évenként, a mi szinte másfél millio sterling értékű; azaz kétannyi áru rezet adnak, mint a XVII. században minden angol bánya összesen adott. Az első kősó-telepet, a visszaállítás után nem sokkal, Cheshireben találták, de, ugy látszik, akkor nem mivelték. Azt a sót, a melyet ügygel bajjal sós-forrásokból nyertek, nem igen becsülték. A serpenyőkből, a melyekben a készítés történt, kénes gőz párolgott; s midőn a kipárolgásnak vége lett, a megmaradt anyag alig volt ételben használható. Az orvosok ez egészségtelen szernek tulajdonították az angolok közt gyakori tüdővészt és sülyös nyavalyákat. A felsőbb és közép osztályok tehát ritkán éltek azzal; s folyvást nagy mennyiséget hoztak be Franciaországból. Jelenleg nem csupán sa-

ját tömérdek szükségletünket fedezik forrásaink és aknáink, hanem évenként több mint hétszáz millió font igen jó söt küldünk idegen országokba.

Még sokkal jelentékenyebb volt vashámoraink előmenetele. Ilyes hámorok régóta voltak szigetünkön, de nem boldogultak, és se a kormány, se a közönség nem jó szemmel tekintették. Akkor még nem szokták az érczet kőszénnel olvasztani; s a fa gyors fogyasztása aggodalomra riasztotta az államférfiakat. Már Erzsébet uralkodása óta hangos panaszok hallatszottak, hogy a kemenczék fűtésére egész erdőket kivágtak, s a parlament szükségesnek látta a gyárakat az épületfa égetésétől eltiltani. A gyárivar lankadt e miatt. II. Károly uralkodása végén az országban használt vas nagy részét külföldről hozták; s úgy látszik, az itt öntött vas egész tömege nem volt több tizezer tonnánál. Most azt tartják, hogy igen nyomott állapotban teng a kereskedelem, ha egy millió tonnánál évenként kevesebb készül.

Egy ásványt kell még említenünk, a mely talán még a vasnál is jelentékenyebb. A kőszén, bár a gyárivar egy ágában sem igen használták, már is rendes tüzelő volt némely kerületekben, a melyek elég szerencsések voltak tetemes rétegekkel birni, s a fővárosban, a melyet könnyű volt vele a vizen ellátni. Okszerűleg hihetni, hogy a bányákból akkor ásott mennyiségnek legalább felét London fogyasztotta el. London fogyasztása rendkívülinek látszott az akkori irók előtt, s gyakran fölhozták, a főváros nagysága bizonyosságául. Alig remélhették, hogy hitelt nyer állításuk, mely szerint kétszáz nyolczvan ezer chaldront*), vagyis

*) Kőszén-mérték, valamivel több tizenyolcz pozsonyi mérőnél.

mintegy háromszázötven ezer tonnát szállítottak a Temzén, II. Károly országlása utolsó évében. Most a fővárosnak évenként közel negyedfél millió kell; s az összes évi termelést, a legmérsékeltőbb számítás szerint, sem lehet harmincz millió tonnánál kevesebbre tenni.

E nagy változások előhaladása közben, mint várni lehetett a földjövedelem majdnem folyvást növekedett. Némely területben tizszernél többszörte sokszorozódott. Némely helyen csak kétszer annyi lett. Általán véve, hihetőleg, négyszereződött.

A földjövedelem nagy része a falusi gentlemanek között oszlott föl, mely osztály helyzetét és jellemét igen szükséges világosan ismernünk; mert a nemzet sorsát, fontos körülmények közt, többször az ő befolyásuk és szenvedélyeik döntötték el.

Fölötte tévednénk, ha a XVII. század »squire«-jeit nagyon hasonlóknak képzelnők ivadékaikhoz, azon megyei tagokhoz s évnegyedes gyűlési (quarter session) ülnökökhez, a kiket jól ismerünk. A mostani falusi gentleman közönségesen mivelte növelésben részesül, valamely kitünő iskolából egyik jeles collegiumba megy által, s minden módja megvan, hogy derék tanuló váljék belőle. Élete nevezetes részét közönségesen a fővárosban tölti; s a főváros finomságait viszi magával haza. Nincs talán kellemesb lakhely az angol »gentry« mezei lakainál. A parkokban és mulató telkeken a mesterség által alakítva, de nem eltorzítva, a legbájosb alakban, tűnik ott föl a természet. A józan ész és jó izlés kezét fog, hogy az épületekben a kényelmest és szépet szerencsésen párosítsa. A festmények, zeneműszerek és könyvtár minden más országban a tulajdonos kitünő miveltsége és ügyessége jelenségeül tekin-

tetnének. A vidéki gentleman, a ki tanuja volt a forradalomnak, hihetőleg negyed résznyi jövedelmet vett be, mint a mennyit földei maradékinak most adnak. E szerint, maradékaihoz képest, szegény ember volt, s rendesen kénytelen, rövid félbeszakítással, jószágán lakni. A szárazföldi utazások, a lončoni háztartás, sőt London gyakori látogatása is oly kedvtelések voltak, a mikben csupán nagy birtokosok részesülhettek. Bizton állithatni, hogy a »squire«-ek közül, a kiknek nevei a békebírák és helytartók sorában előfordultak, öt év alatt nem volt húsz a városban, s oly tova, mint Páris, egy sem utazott egész életében. Sok földes ur nem igen különböző növelésben részesült, mint házi cselédjei. Sokszor nevezetes vagyon örököse, családja székhelyén, lovászok és vadpásztoroknál nem igen jobb növelők mellett töltötte gyermekségét és ifjuságát, s alig szerzett elég tudományt, hogy egy »Mittimus«-nak aláírhasa nevét. Ha iskolába vagy collegiumba ment is, rendszeren husz éves kora előtt visszatért az ősi csarnok magányába, s ott, hacsak a természettől igen szerencsés alkotásu elméje nem volt, mezei foglalkozások és multságok közt, hamar elfeledte akadémiái tanulmányait. Legfőbb komoly dolga jószága gondviselésében állott. Vetni való magokat vizsgált, sertést tenyésztett, s a vásárokon marhakereskedőkkel és komlóárusokkal, kancsó mellett, alkuakat kötött. Rendszeren vadászat és durva érzékiség volt legfőbb élve. Beszéde és kiejtése olyan volt, a minőt jelenleg csak a legtudatlanabb filkótól hallani. A legpóriasb vidéki szóejtéssel szórta esküvéseit, durva tréfáit és aljas szitkait. Az első szóból, a melyet kiejtett, könnyen észre lehetett venni, Sommersetshireből jön-e, vagy York megyéből. Laka csinosításával keveset vesződött, s ha csino-

sítást kísérlett is meg, ritkán hozott idomtalanságnál egyebet létre. A majorudvarból minden szemét hálószobája ablakai alatt gyűlt össze, s a káposzta meg a csipkeszöllő körülnötte pitvara ajtaját. Asztala durva ételekkel volt túlterhelve; s igen szívesen látta a vendéget. De a mértékletlen ivás bevett szokása levén az osztálynak, melyhez tartozott, értéke pedig nem engedvén, hogy naponként, »claret«-tel vagy »canary«-val részegítsen le nagy társaságokat, sör volt rendes italuk. Valóban iszonyatos, a mennyi sört akkor fogyasztottak. Mert a közép és alsóbb osztályoknak a sör nem csak az volt akkor, a mi napjainkban, hanem mindaz, a mi most a bor, thea és egyéb szeszes ital. Csupán nagy házakban, vagy ünnepélyesb alkalmakkor jött az asztalra külföldi ital. A házi asszonyok, a kik főzték rendszeren a lakomát, mihelyt a tálak kiürültek, vissza vonúltak, s az urakat sörözni és dohányozni hagyták. A délutáni durva mulatás, sokszor addig tartott, míg asztal alatt heverték a dorbézolók.

Igen ritkán történt, hogy a nagyvilágból egyegy sugár eljutott a falusi gentlemanhoz, s az is inkább megzavarta eszét, mint fölvilágosította. Véleményei a vallást, külföldet és mult idöket illetöleg, nem tanulásból, észlelésből vagy fölvilágosult égyénekekkel folytatott társaságból eredvén, hanem szóhagyományokból, a melyek saját szük körében forogtak, valódi gyermekies nézetek voltak. Mindazáltal oly átalkodottsággal ragaszkodott azokhoz, mint rendszeren tudatlan ember szokott, a kit szüntelen hizelgés vesz körül. Sok indulatosság és keserűség volt benne. Gyűlölte a francziákat és olaszokat, skótokat és ireket, a pápistákat és presbyterieket, independenseket és anabaptistákat, quakkereket és zsidókat. London és a londoniak ellen oly

idegenséggel viseltetett, a melynek nem egyszer fontos politikai eredményei voltak. Neje és leánya, izlés és tökély tekintetében, alább állottak a mai kulcsárnéknál és szobaleányoknál. Varrtak és fontak, gyümölcsbort készítettek, sárga boglárt raktak el, s tésztát gyúrtak vadpástétomhoz.

E leirásból azt lehetne hinni, hogy a XVII. századbeli angol »esquire,« lényegben, nem igen különbözött a mostani falusi molnártól vagy csaplárostól. Azonban jelleme némi jelentékeny vonásai említendőek még, a melyek e véleményt nagyon is módosítják. Bár tudatlan és miveletlen, némi legfőbb pontokban mindazáltal gentleman volt. Kevély és hatalmas aristocratia tagja levén, mindazon jó és rossz tulajdonok jellemezték, a melyek a jobbágias osztály sajátjai. Családi büszkesége egy Talboténál vagy Howardénál nagyobb volt. Minden szomszédai származásfáját és czimereit ismerte, s meg tudta mondani, melyik vett föl legkisebb jog nélkül czimertartókat, s melyik oly szerencsétlen, hogy valamely városi alderman unokája. Tisztviselő volt, s mint ilyen, környéke lakóinak durva, patriarchális módon szolgáltatót igazságot, a mi, számtalan botlás és olykori zsarnokoskodás mellett is, jobb volt, mint épen semmi jogszolgáltatás. Tiszt volt a megyei mozgó csapatban; s katonai méltósága, habár a flandriai táborozásban részt vett vitézeket mosolyra indította is, saját és szomszédai szemei előtt növelte jelleme tekintélyét. De katonáskodása, igazság szerint, nem is volt guny tárgya. Minden megyében voltak idősb gentlemanek, a kik oly hadi szolgálatot láttak, a mely nem volt gyermekjáték. Egyiket I. Károly az edgehilli csata után ütötte lovaggá. Másik a sebhelyen, melyet Nasebynál kapott, még mindég tapaszt hordott. Egy harmadik régi kastélyát védte, mig

Fairfax ágyúval be nem törette. E régi lovagok jelenléte ócska kardjaikkal és pisztolytokjaikkal, s agg regéikkel Goring és Lundsford felől, harczias szint adott a »militia« szemléjének, a mi különben hiányzott volna. Még azon falusi gentlemaneket is, a kik fiatalabbak voltak, hogysen a parliament vasasaival kardcsapásokat válthattak volna, gyermekkoruk óta a csak imént mult háború nyomai környezték, s atyáik és nagybátyjaik hadi tettein kérődztek. Ekkép az angol »esquire« jellemét, a XVII. században, két elem alkotta, a melyeket nem igen szoktunk meg, egyesülve látni. Tudatlanságát és faragatlanságát, aljas izlését s durva beszédmódját merőben póriás természet és nevelés jelenségének tekintenék ma. Azonban lényegesen patricius volt ő, s nagy mértékben sajátjai voltak mind az erények, mind a vétkek, a melyek magas születésü, s tekintélyhez, rendtartáshoz és önbecsüléshez szokott emberek közt tenyésznek. Oly nemzedék, a mely megszokta a lovgias érzelmeket csupán a szép tudományok és mivelte erkölcsök kíséretében találni, nem könnyen fogja talyigásféle magaviseletü, beszédü és szőejtésü emberben képzelni saját képmását, a ki mindazáltal a rang és származás tekintetében finnyás, s készebb életét koczkáztatni, hogysen háza becsületén szenyfoltot türne. És pedig csupán e két dolog egybekapcsolása után, a melyeket soha sem vagy csak ritkán látunk egyesülve, lehet valódi fogalmunk azon paraszt aristocratiáról, a melyben I. Károly seregeinek fő ereje állott, s a mely utódai érdekeit soká pártolta ritka hűséggel.

A goromba, növeletlen és otthon ülő gentleman rendszeren tory volt: de bár az öröködesi egyeduralomhoz áldozatkészséggel ragaszkodott, az udvaroncok és minis-

terek iránt nem viseltetett előszeretettel. Azt hitte, s nem ok nélkül, hogy a Whitehall a legromlottabb fajú néppel van tele; hogy azon nagy öszleteket, a melyeket az alsóház a visszaállítás óta megajánlott a koronának, részint ravasz politikusok orozták el, részint bohócokra és külföldi kéjhölgyekre pazarolták. A büszke angol sziv boszúsággal telt el a gondolatra, hogy hona kormánya francia parancsszótól függjön. Rendesen vén »cavalier« levén önmaga, vagy régi »cavaliernek« maradéka, keserű nehezteléssel gondolt a hálátlanságra, a melyel a Stuártok legjobb barátait jutalmazták. Kik zúgolódní hallották az elhanyagolás miatt, a mint vele bántak, s a pazarlásért, a mint vesztegették a kincseket Gwynn Nelli és Carwell aszszony fattyaira, késznek tarthatták őt pártütésre. Rosz kedve azoban csak addig tartott, míg a trón valóban veszélybe jött. Épen mikor azok, a kiket a fejedelem kincsel és méltóságokkal halmozott, oldala mellől elpártoltak, testtel lélekkel gyülekeztek körüle azon falusi gentlemanek, a kik a jó szerencse napjaiban oly mogorvák és daczosok voltak. Igy, miután II. Károly rosz kormányzása ellen húsz évig zúgolódtak, oltalmára jöttek a végszükségben, mikor saját államtitkárai és kamarásai elhagyták, s képe ssé tették őt, hogy az ellenzék fölött teljes diadalt nyerjen; s kétségtelenül öcscse, Jakab iránt is hasonló hűséget tanúsítanak, ha Jakab, legalább, az utolsó pillanatban, legerősb érzelmeiket sérteni tartózkodik. Mert egy intézmény, s csak is egy volt, melyet még az öröködé si egyeduralomnál is többre becsültek; s ez intézmény az angol egyház. Szeretetök az egyház iránt nem volt tanulmány, vagy elmélkedés kifolyása. Kevesen tudták volna közölök a szentirásból vagy az egyháztörténetből okát adni, miért

ragaszkodtak tanaihoz, szertartásához és szerkezetéhez; s mint osztály, az erkölcsiség azon törvényeit sem tarták szigoruan meg, a melyek minden keresztyén felekezettel közősek. De hosszas idők tapasztalása bizonyítja, hogy az emberek készek lehetnek mind halálíg harczolni, vagy irgalom nélkül üldözni másokat, oly vallás miatt, a melynek hitét nem értik, s a melynek parancsait rendesen megszegik.

A falusi papok még a falusi gentlemaneknél is hevesebb toryk voltak, s aligha kevesbbé fontos osztályt képeztek. Meg kell azonban jegyezni, hogy a pap a gentlemanhez képest, sokkal alább állt, mint korunkban. A tized volt az egyház fő jövedelmi forrása; s a tized sokkal csekélyebb arányban állt akkor a jövedelemhez, mint jelenleg. King a parochiák és káptalanok összes bevételét csak négyszáznyolcvan ezer fontra becsülte évenként; Davenant szintén csak ötszáznegyvenöt ezerre. Jelenleg bizonyosan hetszerte több, mint ezen öszletek közül a legnagyobb. Az általános földjövedelem, egy becsúhez képest, sem növekedett ily arányban. Következőleg a rectorok és papok, a szomszéd földes urakhoz hasonlítva a XVII. században, sokkal szegényebbek voltak mint a XIX-dikben.

A papság társadalmi állását a reformátio tökéletesen megváltoztatta. Ez esemény előtt papok alkották a lordok házában a többséget, fényben és gazdagságban vetekedtek a legnagyobb világi zászlós urakkal, s olykor fölül is múlták azokat, s rendesen kezeikben voltak a legmagasb polgári hivatalok. A főkincstárnok gyakran volt püspök. Főkorlátnok majd mindég az volt. A titkos pecsétör s az állami levéltárak igazgatója rendesen egyháziak voltak. Papok végezték a legfontosb diplomatai foglalkozásokat. Szóval a közigazgatás azon nagy részét, melyre durva,

harczias nemesek nem voltak alkalmasok, a papság különös tulajdonául tekintették. Mihez képest olyan férfiak, a kiknek a tábori élet nem volt inyére s egyszersmind az államban emelkedni kívántak, rendesen »tonsura« alá adták fejökét. A legjelesb családok fiai s a trón közel rokonai voltak ezek közt, Scroopok és Neville-k, Bouchier-ek, Straffordok és Pole-ok. A zárdák végtelen uradalmak jövedelmeivel s a tized mindazon roppant részével birtak, a mely most világiak kezében van. Igy szintén III. Henrik uralkodása közepéig a dicsvágyó s pénzsomjas természetűek előtt egy életmód sem volt olyan kecsegtető, mint a papság. Azonban erőszakos forradalom jött. A zárdák eltörlése egyszerre megfosztotta a papságot gazdagsága nagyobb részétől s túlnyomóságától a felsőházban. Nem volt többé glastonburyi vagy readingi apát, ki a peerek közt ült, s egy hatalmas gróféval fölérő jövedelemmel birt. Elenyészett Wykcham és Wainflete Vilmos herczegi fénye. Oda volt a bibornok bibor kalapja s a legatus ezüst keresztje. Azon fensőbbséget is elvesztette a papság, a mely a nagy észmiveltség természetes jutalma. Egykor azon körülmény, hogy valaki olvasni tudott, már azon hiedelmet támasztotta, hogy a papi rendhez tartozik. De abban a korszakban, a mely oly világiakat szült, mint Cecil Vilmos és Bacon Miklós, Ascham Roger és Smith Tamás, Mildmay Valter és Walsingham Ferencz, — nem volt ok többé, a főpapokat hívni a megyéikből, hogy szerződéseket kössenek, a pénzt pedig felügyeljenek, s kezeljék az igazságszolgáltatást. Nem csak nem tekintették többé a papi rendet magas polgári hivatalokra alkalmas tulajdonnak, sőt képességhiánynak kezdték tekinteni. Azon világias indokok tehát, a melyek azelőtt annyi ügyes, nagyravágyó s magasszületésű ifjat

vitt a papi öltöny fölvételére, megszűntek hatni. Kétszáz plebánia közül egy sem hozott be annyit, a mennyit jó születésű ember elég jövedelemnek tartott. Adott ugyan még az egyház jutalmakat; de csekély számmal: s a legnagyobbak is csekélyek voltak azon dicsőséghez képest, mely a papuralom fejéit egykor környezte. Koldusfélének tetszhetett Parker és Grindal háztartása azok előtt, kik Wolsey fejedelmi pompájára, palotáira, melyek a királyok kedvencz lakaivá lettek, a Whitehallra és Hampton-Courtra, a három költséges asztalra, melyeket ebédlőtermében naponként terítettek, kápolnájában a negyvennégy tündöklő misemondó ruhára, gazdag egyenruhás kengyelfutóira, s aranyozott csatabárdos testőreire emlékeztek. A papi hivatás ekkép a felsőbb osztályokra nézve elvesztette vonzerejét. Egy egész század folytán, mely Erzsébet trónralépte után következett, alig lépett egyetlen nemes származású egyén a papi rendbe.

II. Károly uralkodása végén két peer fia volt püspök, négy vagy öt peerfi volt fölszentelt pap, s birt értékesb javadalmat: de e ritka kivételek nem szüntették meg a roszt véleményt, a mely a testületet terhelte. A papságot, általában, köznépi osztálynak tekintették. S valóban egy gentlemanféle kinézésűre tiz házi cseléd esett. Számos olyan pap, a kinek javadalma épen semmi, vagy igen csekély volt kényelmes életre, világiak házában élt. Régi tapasztalás bizonyította, hogy e szokás a papi jellem lealacsonyítására vezetett. Laud erőködött változást eszközölni; s I. Károly ismételve határozott rendeleteket bocsátott ki, hogy magas állású egyéneken kívül senki se merészeljen házi káplánt tartani. De e parancsok elavultak. A puritánok uralkodása idején az angol egyház sok, javadalmából kiűzött papja valóban csak ugy talált kenyeret és hajlékot, ha valamely

royalista gentleman háztartásához csatlakozott; s ama zavargó időkben alakult szokások a monarchia és püspöki rendszer visszaállítása után is soká fenmaradtak. Jó érzésű s mivelte értelmű emberek bizonyára szivességgel és udvariassággal voltak házaikban a káplán iránt. Azt tartották, hogy társalgásával, tudományos segítyezésével, lelki tanácsadásával bőven megszolgálja élelmét, szállását és fizetését. De a falusi gentlemanek közt nem volt általános ez az érzelem. A durva, tudatlan »squire,« a ki méltóságához tartozónak vélte, hogy házában az asztali imát naponként, teljes egyházi öltözetben, pap mondja el, talált módot, e méltóságot takarékoszággal egyesíteni. Lehetett találni fiatal levitát, — e kifejezés volt akkor szokásban, — a ki ebédért, egy kis szobácskáért és évenként tiz fontért nemcsak papi teendőit elvégezte, nemcsak a legtürelmesb hallgató és czélap volt, nemcsak mindég kész volt, jó időben tekézni, rossz időben ostáblázni, hanem a kertész vagy lovász fizetését is meg lehetett mellette kimélni. Olykor a baraczkfákat fölkötözte, olykor a kocsilovakat hajtotta a tisztelendő úr. Ő vette számba a kovács-árjegyzéket. Tiz mértföldnyire is elsétált egy izenettel vagy nyalábkával. Szabad volt a családdal ebédelnie; de megvárták tőle, hogy a legközönségesebb étkekkel beérje. Füstölt marhahússal és répával jól lakhatott; de mihelyt a süteményt és vajas pogácsát hozdozták, fölkelt és félre állott, mig elő nem szölitották, hálát adni az ebédért, a melynek nagy részéből ki volt zárva.

Néhány évi szolgálát után talán »praesentát« nyert valamely javadalomra, mely őt eltartotta: de sokszor szükségesnek látta, kineveztetését »simoniaképen« vásárolni meg, a mi három-négy nemzedéken át kimerithetlen forrásul

szolgált a gunyiróknak. Megvárták tőle, hogy javadalmával nőt is vegyen. A nő rendszeren a védúr szolgálatában állt; s jó volt, ha gyanú nem érte, hogy kelleténél inkább birta hajlamát. Valóban a házasságok minősége, a melyeket akkor a papok kötni szoktak, a legvilágosabban mutatja, milyen társasági helyzetben volt akkor e rend. Egy oxfordi író, II. Károly halála után néhány hónappal késervesen panaszkolta, hogy a falusi ügyvéd és gyógyszerész a falusi papot megvetőleg lenézték, sőt minden tisztességes családú leánynak, egyebek közt, azon tanítást verték leginkább fejébe, hogy papi szeretőnek semmi biztatást ne adjon, s ha valamely fiatal kisasszony e parancsról megfélekedett, majd úgy megrótták, mint tilos szerelem miatt *). Clarendon, a ki az egyház iránt bizonyára nem viseltetett rossz akarattal, a rendek összezavarodása jelenségéül említi, a melyet a nagy forradalom okozott, hogy nemes családbeli urhölgyek papokhoz mentek **). A lánycelédet tartották falusi paphoz legillőbb házastársnak. Erzsébet királynő, mint az egyház feje, forma szerint szentesíteni látszott ez előítéletet, külön rendeletet adván ki, hogy egy pap se bátorkodjék szolgálatbeli lányt ura vagy asszonya egyezése nélkül elvenni. Ezekhez képest a viszony a papok és lánycelédek közt, több nemzedéken át, végtelen tréfaság tárgya volt; s nehéz is fogna lenni a XVII. század vigjátékaiban egy papot is találni, a ki szakácsnénál magasabb állásu mátkát kapott volna. Még II. György idejében is azon észrevételt tette az élet és erkölcsök legélesebb vizsgálója, a ki maga is pap volt, hogy, nagy háztartásban, a

*) Anglia Notitia, by T. Wood, of New College, Oxford 1635.

***) Clarendon élete, II. 21.

káplán volt utósó tartaléka oly komornának, a ki roszt hirbe jött s a kinek azért föl kellett hagynia a reménnyel, hogy az udvarmestert hálóba kerítse *).

A pap, a ki házi káplánságát valamely javadalomért és nőért elhagyta, rendesen azt tapasztalta, hogy egyik bajt csak a másikkal cserélte. Ötven javadalom közt egy sem tette a papot képessé, hogy családját kényelmesen fölnevelje. A mint szaporodtak és nőttek a gyermekek, mindinkább nyomorúbb lett a pap háztartása. Mindég több több lyuk volt látható paplaka szalmafedelén s egyetlen hosszú öltönyén. Sokszor csak földet mivelésével, disznóhizlalással, trágyás szekeret rakva, birta megszerezni napi kenyerét ; s a legnagyobb erőfeszítéssel sem mindég tudta elkerülni, hogy szentírását és ténatartóját a végrehajtó tiszt (bailiff) le ne foglalja. Ünnepe volt, midőn valamely nagy ház konyhájára bocsátották, s a cselédek sörrel és hideg étkekkel megvendégelték. Gyermekei csak úgy nőttek föl, mint a szomszéd parasztok gyermekei. Fiai az eke után jártak ; s leányai szolgálni mentek. A tanulást lehetetlennek találta ; mert javadalma eladásából sem került volna ki oly öszlet, a mennyiből egy jó hittani könyvtárt lehetett venni ; s rendkívül boldognak kellett őt tartani, ha tiz vagy tizenkét öszszefülezett kötete volt polczain, a bögrék és fazekak közt. Az éles és erős értelemnek is be kellett gyöpesednie ilyen nem kedvező körülmények közt.

Bizonyára az angol egyház akkor sem volt hiával kitünő jelességű, tudományos férfiaknak. De meg kell jegyezni, hogy e férfiak nem a nép között elszórva voltak. Nehány kevés helyre szorúáltak össze, hol tudományszerzésre bőséges

*) Swifttől : »Direction to Servants.«

eszközök voltak, s a hol az ész erélyes foglalkozására gyakori alkalom adta magát elő*). Ily helyeken lehetett egyházférfiakat találni, a kiket az észtehetség, ékesenszólás, s az irodalom, tudomány és élet széles ismerete képesekké tőn, hogy az egyházat eretnekek és hitlenek ellen diadalmasan ótalmazzák, a könnyelmű világi gyülekezetek figyelmét lekössék, a tanácsgyűléseknek irányt adjanak s a válást még a legfeszettebb udvar előtt is tiszteltté tegyék. Némelyek a metaphysicus hittan ösvényeit méregették; némelyek a bibliai kritikában birtak mélységes gyakorlottsággal; s némelyek az egyháztörténet legsötétebb részeibe hoztak némi fényt. Némelyek az okoskodásban tökéletes mestereknek bizonyították magukat. Némelyek olyan szorgalommal és sikerrel üzték a szónoklatot, hogy beszédek most is méltán tartatnak az írásmód példányainak. E jeles férfiak, alig egy kivétellel, az egyetemeken, a nagy székes-egyházak mellett vagy a fővárosban voltak találhatóak. Barrow nem rég halt meg Cambridgeben; s Pearson onnan ment át a püspöki székbe. Cudworth és More Henrik még ott éltenek. South és Pococke, Jane és Aldrik Oxfordban voltak. Prideaux a norvichi, s Whitby a salisburyi káptalanban élt, de leginkább a londoni papság volt, a melyről mindég mint külön osztályról volt szó, mely a rend hírnevét, tudományosság és ékesszólás tekintetében, fentartotta. A főváros legjelentékenyebb szószékein ezen időben igen sok jeles férfi volt, a kik közül választották nagy részint az egyház nagyait. Scherlock a »Temple«-ben szónokolt, Tilotson Lincoln collegiumában, Wake és Collier Jeromós

*) Eachard szorosán kijelöli a városi és falusi papság közt a különbséget, s mindenkinek észre kellett azt vennie, a ki azon kor egyháztörténetét tanulta.

Gray collegiumában, Bournet a »Rollban«, Stillingfleet sz. Pál székesegyházában, Patrick sz. Pálnál, a Covent Gardenben, Fowler st. Gilesnél, Cripplegate, Sharp st. Gilesnél, Tenison sz. Márton, Sprat sz. Margit, Beveridge sz. Péter egyházában a Cornhillben. E tizenkét férfiú közül, a kik az egyházi történetben mind magasan állanak, tizlett püspökké, négy érsekké. Egyszersmind a talán egyedül jelentékeny hittani munkák, a melyek falusi paptól származtak, Bull Györgytől voltak, ki utóbb sz. dávidi püspök lett; s Bull soha sem irta volna e munkákat, ha jószágot nem örököl vala, melynek eladásából oly könyvtárt birt gyűjteni, a melyhez hasonló Angliában valószínűleg egy falusi papnak sem volt soha *).

Az angol papság ekkép két részre oszlott, melyek tudományra, magaviseletre, s társadalmi állásra nézve nagyon különböztek egymástól. Az egyik osztály, mely udvarok és városok szolgálatára volt idomítva, minden ó és új tudományban jártas férfiakat foglalt magában; férfiakat, a kik Hobbessel és Bossuet-tel a vita minden fegyverével mérközhettek, a kik beszédeikben a keresztyénség fönségét és szépségét oly valódi okoskodással s olyan erélyes szavakkal tudták előadni, hogy a lomha Károly is hallgatásba mélyedt, s az unatkozó Buckingham feledte a gúnyt; férfiakat, a kiket ügyességök, miveltségök és világismeretök képekké tön a nagyok és hatalmasok lelkiismeretének kormányzására; a kikkel Halifax szeretett értekezni az országok érdekeiről, s a kiktől Dryden nem szégyenelte megval-

*) Bull élete Nelsontól. Mi szerfölötti nehézséggel kellett a falusi papságnak a könyvek szerzésében küzdenie, lásd Bray Tamás a biblia-terjesztő társulat alapítója, életét.

lani, hogy irni tőlük tanult *). A másik rész durvább és szerényebb foglalkozásra volt rendelve. Szétszórva az országban főleg olyan egyénekből állott, a kik a kisebb bérlőknél és tisztesszolgáknál se vagyonosabbak, se miveltebbek nem voltak. Azonban e paraszt papok, a kik kéve- és malacztizedeikből csak nyomorútan élhettek, legkisebb kilátás nélkül, hogy valaha fensőbb papi hivatalra jussanak, — ezek voltak, a kikben a papi szellem leginkább megvolt. Azon egyháziak közül, a kik az egyetemek és főváros büszkeségei voltak s gazdagságra és lordi rangra emelkedtek, vagy okszerű kilátásuk volt emelkedhetni, — ezek közül egy számra, s jellemre még inkább tekintélyes rész az alkotmányos kormányzati elvekhez hajlott, barátságos viszonyban élt a presbyteriekkal, independensekkel és baptistákkal, örömet látott volna teljes türelmet minden protestáns felekezetre nézve, sőt abba is beleegyezett volna, hogy a becsületes és őszinte nemconformisták kiengesztelése végett, változásokat tegyenek a liturgiában. De a falusi papság irtózott az ilyes »latitudinarianismus«-tól. Valóban ez büszkébb volt rongyos »reverendájá«-ra, mint előljárói patyolatukra és bibor fővegükre. Mivel világi körülményeiben alig volt, a mi őt a falusiaktól, a kiknek papolt, megkülönböztette, épen e tudat okozta, hogy szerfölött nagyra tartsa azon papi hivatal méltóságát, a mely egyedüli jogcíme volt tiszteletre. Elszigetelve élvén s kevés alkalma lévén nézeteit olvasás avagy társalgás útján kiigazgatni, egész

*) »Sokszor hallottam őt (Drydent) örömmel bevallani, hogy ha az angol prózában némi tehetséggel bir, annak köszönheti, hogy a nagy Tillotson érsek iratait gyakran olvasgatta.« Congreve ajánlószava Dryden színműveihez. Hányan mondhatják el ezt írónk közül Pázmán munkáiról ?

vad képtelenségökben hitte és tanította az elveszthetlen örököségi jog, szenvedőleges engedelmesség és ellennem-állás tanait. A szomszéd disszidentekkel sokáig folytatván apró csatározást, igen gyakran azon rosziert gyűlölte őket, a melyet rajtok elkövetett*), s az »ötmérföldi« törvényben és abban, mely a titkos gyülekezésről szólott, nem talált más hibát, mint hogy e gyűlöletes törvények még szigorubbak nem voltak. Mindazon befolyást, a melylyel hivatalánál fogva birt, szenvedélyes buzgalommal a toryk részére fordította, s e befolyás végtelen volt. Mivel a falusi rectort (pap) rendesen nem tekintették gentlemannek, mivel a kastélyból egyik kisasszony kezére sem merészelt vágyni, se a nagyok társalgási teremébe nem hivatott meg, hanem csak a lovászokkal és kulcsárokkal kellett dohányoznia és innia, — nagy tévedés volna, azt hinnünk, hogy a papság hatalma akkor csekélyebb volt, mint jelenleg. Valamely osztály befolyása sehol sincs arányban azon tekintélylyel, a melyet tagjai egyénileg élveznek. A bibornok sokkal magasabban álló egyéniség, mint a kolduló barát; de sajnos tévedés volna azt hinni, hogy a bibornokok testülete Európa közszellemére nagyobb befolyást gyakorlott, mint szent Ferencz szerzete. Irföldön jelenleg egy peer sokkal magasabb állást foglal el a társaságban, mint egy római katolikus pap; Munsterben és Connaughtban mindazáltal kevés választó kerület van, hol a papok szövetkezése valamely választást a peerek szövetkezése ellenében keresztül nem vinne. A XVII. században az egyházi szószék az volt a nép nagy részére nézve, a mi most az időszaki sajtó. Az

*) Az emberi természet gyöngéje, mint már Tacitus megjegyezte, gyűlölni, a kit megbántottunk.

egyházba járó parasztok közül alig látott egy valaha hirlapot vagy politikai röpiratot. Bármily rossz volt lelkipásztoruk értesülve, mégis jobban volt, mint, ők; minden héten alkalma volt beszédet intézni hozzájuk, s beszédeire soha sem feleltek. Minden fontosabb körülményben sok ezer szószékről hangzottak a whigek ellen a szidalmak, s a buzdítások, hogy engedelmeskedjenek az úr fölkeztjének; s az eredmény valóban rettentő volt. Mindazon tényezők közt, a melyek az oxfordi parlament feloszlatása után az »exclusionis«-ták ellen erős visszahatást szültek, ugy látszik, a falusi papság szónoklata volt a leghatályosb.

A falusi gentlemanek és falusi papság hatalmát, a vidéki kerületekben, a yeomanry, e kiválólag férfiás és emberséges faj hatása ellensúlyozta némileg. A kis birtokosok, a kik saját kezeikkel mivelték saját földüket, s tisztességesen el voltak látva, a nélkül, hogy czimerekkel és sisakuk diszével hetykélkedtek, vagy törvényszéki ülnökségre vágytak volna, — sokkal kisebb részét képezték akkor a nemzetnek, mint jelenleg. Ha hitelt lehet adnunk azon kor legjobb statisztikus iróinak, nem kevesebb, mint százhatvanezer földtulajdonos élt akkor apró szabad telkén, a kik családaiikkal, alkalmasint, az egész népesség egy hetedét tették. Azon kis földbirtokosok jövedelmét, a mit földük behozott, s nyereseményöket és munkabéröket általában hatvan—hetven fontra becsülték évenként. Úgy számíták, hogy azok száma, a kik saját földüket mivelték, nagyobb volt, mint azoké, a kik mások földeit bérlették*). A »yeomanry« nagy része, a reformatió óta, a puritánságra hajlott,

*) Davenant becslését vettem itt föl, mely kevesebb, mint a Kingé.

a polgárháboru idején a parlament részén állt, a visszaállítás után folyvást presbyteri és independens papokat járt hallgatni, választásoknál szerényen pártolta az »exclusionist«-ákat, s még a »rye house«-i összeesküvés fölfedezése, s a whig főnökök földönfutókká tétele után sem szünt meg engesztelhetlen idegenséggel tekinteni a pápistaságot és kényuralmat.

Bármilyen nagy volt Angliában a változás a falusi életben, a forradalom óta, még sokkal csodálatosb volt, a mi a városokban történt. Jelenleg a nemzet egy hatodrésze harminczezernyi lakosnál népesebb tartományi városokban van egybehalmozva. II. Károly uralkodása alatt egy tartományi városnak sem volt az országban harminczezer lakosa; s csupán négy tartományi városban lakott tizezernyi nép.

A fővároshoz legközelebb, de végtelen távolságban Bristol állott, Angliának akkor első kikötője, és Norwich, akkor az első angol műiparos város. Azóta mindkettőt nagyon felül haladták fiatalabb vetélytársak; holott mindkettő valóban nagy előmenetelt tőn. Bristol népessége négyszer annyi lett. Norwiché kétszerte nagyobb.

Pepys, a ki Bristolt a visszaállítás után nyolcz évvel meglátogatta, meg volt lepetve a város fényétől. De nem igen nagy mértéket használt; mert azt a körülményt, mely szerint Bristolban az ember körülnézhet, a nélkül, hogy házaknál egyebet lásson, csodául jegyezte föl. Ugy látszik, Londonon kívül, egy általa ismert helyen sem takarták el egészen az épületek az erdőket és szántóföldeket. Bármilyen nagynak tetszett is Bristol akkor, csak igen csekély részét foglalta el mostani területének. Kevés kitünő szépségű egyház emelkedett a nem igen szilárd alapon épült utcák tömkelegéből. Ha ez épületsorok közé kocsí vagy szekér

jött, félni kellett, hogy a házak közt megszorul, vagy alászakad a pinczékbe. A város körül tehát az árúkat majd nem kizárólag kutyák által vont talyigákon hordták: s a leggazdagabb lakosok nem azzal tüntették fel vagyonosságukat, hogy aranyos kocsikon jártak, hanem hogy számos gazdag egyenruhás cselédség kíséretében sétáltak az utczákon, s finom étkekkel rakták meg asztalaikat. A keresztelési és temetési pompa sokkal felülmúlta mindazt, a mit Angliában bármely más helyen lehetett látni. A városbeliek vendégszeretete híres volt messze földön; főleg a mint a czukorfinomítók megvendégelték látogatóikat. Az étkeket kemenczékben készítették, s a legjobb spanyol borokat adták föl azokhoz, a melyeket »bristoli tej« név alatt ismert az egész ország. E fényűzést az északamerikai ültetvényekkel, s a Nyugotindiával üzőtt jutalmazó kereskedés nyerevényeiből győzték. A gyarmati kereskedés iránt oly erős volt a szenvedély, hogy alig találkozott Bristolban egy kis boltos, a kinek egyik vagy másik, Virginiába, vagy az Antillákba menő hajón, némi üzlete nem volt volna. Ez üzérkedés olykor nem a legbecsületesb nemű volt. A korona birtokai-
ban, az Atlanti tengeren túl, a munka nagyon kapós volt; s e szükségletet némi részben az angol főbb kikötőkben rendszerezett emberlopással és lélekvásárlással fedezték. E rendszert sehol sem üzték oly serényen és oly kiterjedésben mint Bristolban. Magok e város főtisztviselői sem szégyenlettek ily gyűlöletes kereskedés által gazdagodni meg. A házak száma 1685-ben, a tűzhelyadó összeírása szerint, épen ötezer háromezár volt. Alig hihetni, hogy egy házban többen laktak volna, mint London belvárosában: a »city«-ben pedig, mint a legjobb tekintély után tudjuk, ötvenöten laktak tíz házban. Bristol

népességének e szerint mintegy huszonkilenczezer lélekből kellett állnia.

Norwich egy nagy és termékeny tartomány fővárosa volt. Püspök és káptalan székhelye. Főszékhelye az ország legfőbb műiparának. Közelebb némely tudományos ismeretekben kitünő férfiú lakott ott; s a főváros és egyetemen kívül, egy város sem birt annyi vonzóval a kíváncsiakra nézve. A könyvtárt, muzeumot, sir Browne Tamás madárházát és fűvészkertjét a »Royal society« tagjai hoszsú utazásra tarták méltónak. Norwichnak udvara is volt kicsinyben. A város szívében állott a Norfolk hercegek ősi palotája, melyet a legnagyobb városi laknak tartottak az országban Londonon kívül. E kastélyban, melyhez lapdázó udvar, tekéző gyöp- és egy liget is tartozott a Wansum partján, gyakran székelt a Howardok nemes családja, kis fejedelmek módjára élvén. A vendégeknek tiszta arany serlegekben szolgáltattak italt. Még a fogók és lapiczkák is ezüstből voltak. Olasz mesterek festményei diszítették a falakat. A teremek metszett drágakövek szép gyűjteményeivel voltak megrakva, a melyeket azon Arundel gróf vásárolt össze, a kinek márványai jelenleg Oxford ékességei közé tartoznak. 1671-ben Károlyt, udvarostól, gazdagon vendégelték itt. S minden látogatót szívesen láttak évenként karácsontól Három királyig. A nép számára tengerként folyt a sör. Három kocsi, melyek közül egy-egy ötszáz fontba került, minden délután körüljárta a várost, hölgyeket hozni az ünnepélyre; s a tánczot mindég fényes lakoma követte. Midőn Norfolk herczeg Norwichba jött, úgy fogadták, mint egy fővárosába visszatérő királyt. Meghuzták a székesegyház s a mancrofti szent Péter harangjait: tüzeltek a vár ágyúi; s a polgárnagy (mayor) és al-

dermanek üdvözlő beszéddel udvaroltak dicső polgártársuknak. Norwich népességét, 1693-ban, valódi számítás szerint, huszonnyolcz- és huszonkilencezer lélekből állónak találták *).

Norwichnál sokkal alább, méltóság és fontosság tekintetében mindazáltal magasan állottak némely régi megyei székvárosok. Ritkaság volt akkor, hogy falusi gentleman Londonba ment volna családostól. A megye székhelye volt az ő fővárosa. Olykor az év nagy részét ott töltötte. Általában igen sokszor oda vonzották őt a dolog és mulatság, a törvényszéki ülés, évnegyedes gyűlés, választások, militia-szemlék, ünnepélyek és lófuttatás. Ott voltak a termek; a hol a bírák, bibor öltönyben s láncsások és harsonások kíséretében, kétszer évenként megnyitották a királyi ítélő bizottságot. Ott voltak a környék gabna-, marha-, gypjú- és komlóvásárai. Ott tartották az országos vásárokat, melyeket londoni kereskedők is látogattak, s hol a vidéki kalmárok évenként bevették a czukrot és irószereket, a vászon és aczélműárúkat. Ott voltak a boltok, a hol a vidéki jobb családok fűszer- és divatárúkat vásároltak. Némelyeknek e helyek közül érdekes történeti emlékek adtak tekintélyt, a középkor minden művészetével s nagyszerűségével ékeskedő székesegyházak, paloták, a melyekben hosszú sorban laktak a főpapok, collegiumok, körül a dékánok és káptalaniak tisztos lakásaival, s várak, a melyek hajdan visszaverték a Nevilleket és de Vereket, melyek ujabban Rupert avagy Cromwell boszujának nyomait viselték magukon.

*) Lásd, Macaulay egyéb idézetei közt, Norwich megye és város történetét, 1768, s Norfolk történetét Blomefieldtől.

Ez érdekes városok közt, York az észak fővárosa, s Exeter, a nyugoté voltak kitünők. Egyiknek sem lehetett tizezernél sokkal több lakosa. Worcesternek, a gyümölcsbor-vidék koronájának, nyolcvezernyi volt; Nostinghamnak valószínűleg szintannyi. Gloucesternek, az elszánt védelemről, mely I. Károlyra veszélyt hozott, híresnek, alkalmasint négy- vagy ötezer lakosa volt; Derbynek nem egészen négyezer. Shrewsbury egy terjedelmes és termékeny terület főhelye volt. Ott tartották Wales tartomány törvényezőit. Wrekin környékén sok mértföldnyire, városba menni, a gentri nyelvén annyit tett, mint Shresburyba menni. A tartományi uracsok és szépségek, tőlök telhetőleg, utánozták Severn-parti sétáikon, a saint-jamesparki divatokat. A lakosok száma hétezer körül volt *).

Mindezen helyek népessége, a forradalom óta, sokkal több lett meg annyinál Némelyike hét annyira szaporodott. Az utczákat majd mind egészen újra építették. A

*) York város népessége, a Drake történeteiben idézett keresztelési és temetési jegyzékek szerint, 1730-ban, 13,000 körül volt. Exeteré 1801-ben 17,000 Worchester népessége épen az 1646-ki ostrom előtt volt megszámlálva. Lásd Worchester történetét Nash-tól. A negyvenévi szaporodást, a mennyit föl lehetett tenni, hozzá adtam. Nostingham népessége 1740-ben épen 10,000 volt. Lásd Dering történetét. Gloucester népességét a Ging által fölhozott tüzhely-adó összeírásában talált házak száma, s az Atkyns történetében idézett születési és temetési névsorok után bizvást következtethetni. Derby népessége 1712-ben 4000 volt. Lásd Wolley történetét. Kézirat, melyet Lyson »Magna Brittainia«-ja említ. Shrewsbury népességét 1690-ki összeírás szerint határozta meg. Shrewsbury vigalmaira nézve lásd Farquhar »toborzó tisztét. Farquhar leírása mellett szól egy ballada a Pepis-könyvtárban, a melynek refrainje: »Shrewsbury for ever.«

szalmát palával, a fát téglával cserélték föl. A kövezet és lámpák, a nagyobb boltok gazdag fénye, s a gentry lakainak kéjelmes csinossága csodásnak látszott volna a XVII. században. A megyék régi fővárosai mindazáltal, aránylag, korántsem olyan jelentékenyek, mint a voltak. Újabb városok, a melyekről ritkán vagy soha sem emlékszenek kora történeteink, s a melyek képviselőket sem küldtek hajdan parlamentekbe, még élő emberek emlékezete óta oly nagyságra növekedtek, a melyet a jelen nemzedék álmélkodással és büszkeséggel, bárha nem is félelem és aggodalom nélkül szemlél.

E városok közül ugyan a főbbek, a XVII. században, a műipar tekintélyes székhelyeiül voltak ismereteseek, sőt gyors fejlődésöket és roppant gazdagságukat oly kifejezésekkel irták le, a melyek tréfásoknak látszanak az előtt, a ki mostani nagyságukat látta. A legnépesebb és leginkább gyarapodók egyike Manchester volt. A protector által föl volt híva, hogy parlamentjéhez egy képviselőt küldjön, s II. Károly idejében úgy említik az irók, mint szorgalmas és gazdag helyet. Fél század óta hordott már gyapotot Ciprusból és Smyrnából; de a műipar még bölcsejében volt. Még nem tanulták meg Whitneytól, mikép lehessen majdnem mesés mennyiségben szerezni nyers anyagot. Még nem tanulták meg Arkwrightől, mint kelljen azt varázs erejűnek látszó gyorsasággal és szabatossággal földolgozni. Az egész évi behozatal, a XVII. század végén, nem ment két millió fontra, mely összlet jelenleg negyvennyolcz órai szükségét sem fedezne. E csoda-piacz, a mely népességre és gazdagságra nézve oly hirű fővárosokat felülhalad, mint Berlin, Madrid és Lisabon, — akkoriban roszul épült csekély mezőváros volt, a hol hatezer ember sem lakott. Egyetlen saj-

tója sem volt. Most száz nyomdája van. Egy kocsija se volt még. Most húsz ezer kocsigyártót tart el.

Leeds már is a yorkshirei posztókészítők főhelye volt: de az éltes lakosok még emlékeztek, mikor az első téglaház épült, a melyet akkor és azután sokáig vörös-háznak neveztek. Fennen dicsekedtek növekvő gazdagságukkal s a roppant posztópiaczczal, mely, szabad ég alatt, a hidon tartatott. Száz meg száz, sőt ezer meg ezer fontot fizettek le egyetlen jó vasárnapon. Leeds növekedő jelentékenysége folyvást magára vonta a kormány figyelmét. I. Károly helyhatósági kiváltságokkal ajándékozta meg a várost, Olivér fölhivta, hogy az alsóházba egy tagot küldjön. De a tüzhelyadó-összeírásból bizonyosnak látszik, hogy II. Károly uralkodása alatt, az egész helységnek, mely alatt számos falucskából álló kerületet képezett, nem volt több lakosa hétezer léleknél. 1841-ben felülhaladta a százötven ezeret.

Leedstől délnek, egy napi járásra, mocsáros vadon szélén, feküdt egy régi major, jelenleg gazdagon mivelt, akkor puszta és miveletlen, a melyet Hallamshirenek neveztek. Tömérdek vasa volt; s a durva bicskákat, a melyek ott készültek, ez egész országban árulták igen régi idők óta. Chaucer Godfréd is említette egyik canterbury beszélyében. De mint látszik, a kézműipar csekély előhaladást tőn a három század alatt, mely az ő korát követte. E tespedés talán onnan magyarázható, minthogy a kereskedés, ezen egész idő folytában, oly szabályozásoknak volt alávetve, a mint a földes ur és úriszéke jónak látta. A finomabb késmű-félét vagy a fővárosban csinálták, vagy a szárazról hozták be. Valóban az angol sebészek csak I. György uralkodása óta nem veszik többé Franciaországból azon

finom metsző-szereket, melyek az emberi testen műtétre szükségesek. A hallamshirei vasművek legnagyobb részét egy mezővárosba vitték, mely a tulajdonos vára közelében települt, s I. Jakab uralkodásakor igen nyomoru helység volt, mintegy kétezer lakossal, a kiknek egy harmada csaknem éhenhaló s félig meztelen koldusból állott. Az egyházi névsorokból bizonyosnak látszik, hogy a népesség II. Károly uralkodása végén sem ment négy ezerre. Azonnal észrevette minden utas bizonyos nemű munka következményeit, mely az emberi test egészségére és erejére különösen ártalmas volt. A nép nagy része bénult tagu volt. Ez ama Sheffield, mely jelenleg hozzátartozóival, százhusz ezer lelket foglal magában, s a világ legtávolabb részeire küldözi bámulatos késeit, borotváit és műtevő szereit *).

Birmingham nem tartatott eléggé fontos helynek, hogy Olivér parlamentjébe egy tagot küldjön. De a birminghami kézművesek már is tevékeny és gyarapodó faj voltak. Kérkedtek, hogy nagyra becsülik vasműveiket, nem ugyan, mint most, Pekingben és Limában, Bokharában és Timbuctoóban, de Londonban, sőt oly messze földön is mint Irhon. Kevesbbé becsületes hirbe jöttek, mint hamis pénzverők. Az ő hamis groat-jaikra **) czélozva, adta a torypárt azon demagogoknak, a kik képmutatólag buzgalmat szinlettek a pápistaság ellen, a »birminghami« gúnynevet. 1685-ben azonban a népesség, mely most kétszáz ezernél alig kevesebb, négy ezerre se ment. A birminghami gombok akkor kezdettek ismeretesek lenni; a birminghami lőfegyverekről még szó se volt; s a helynek, hol két nemzedék

*) Huntertől Hallamshire története.

**) Közel tíz krajczár értékű pénznem.

mulva, Baskerville pompás diszkiadásai jöttek létre, bámulatra indítván Európa minden könyvárusait, — egyetlen rendes boltja se volt még, hol egy bibliát vagy naptárt lehetett volna venni. Johnson Mihály nevű könyvárus, a nagy Johnson Sámuel atyja, járt el Lichfieldről a vásárookra s nyitott bódét néhány órára. Az irodalom e segédeszközét soká kielégítőnek találták *).

Nagy kézműiparunk eme négy főhelye különös említést érdemel. Unalmas volna az ipar mindazon népes és gazdag telepeit előszámlálni, a melyek százötven év előtt egyháznélküli falucskák, vagy sivar puszták valának, a hol csupán szarvas és fajtyúk lakott. Nem kevesebb észrevehető volt a változás azon torkolatokon, a melyeken az angol szövöszékek és kovácműhelyek készítményei az egész világra szét ömledeztek. Liverpoolnak jelenleg mintegy háromszázezer lakosa van. A kikötőjében bejegyzett hajózat négy-ötszázezer tonnára megy. Többször volt eset, hogy vámházánál egy évben háromszorta nagyobb öszletet fizettek, mint az angol korona összes jövedelme volt 1685-ben. Postahivatalának bevétele, a posta-díj nagy leszállítása után is, felülhaladta az öszletet, a melyet az egész ország posta-rendszere béhozott a yörki herczegnek. Végtelen hajóműhelyei, rakhelyei, rak- és mütárai a világ csodái közé számláltnak. S ugy tetszik mindazáltal, hogy eme műhelyek, rak- és mütárak is alig győzik Mersey óriási kereskedését; s a tulsó parton már gyorsan emelkedik egy vetélkedő város. Második Károly korában Liverpoolt, mint emelkedő várost, irták le, mely közelebb nagy előlépéseket

*) Blome's Britania, 1673; Birmingham története Hussontól Johnson élete Bostwelltől stb.

tón, s nyereséges kereskedést üzött Irfölddel és a czukorgyarmatokkal. A vámadó tizenhat év alatt nyolczszor anynyi lett, s tizenötezer fontra ment évenként, a mit akkor roppant mennyiségnek tartottak. A népesség azonban alig lehetett több négy ezernél; a hajózat körülbelül tizennégy ezer tonnát tett; kevesebbet, mint ma csak egyetlen első rendü indiai hajó tonna száma tesz; s a tengerészeket összesen nem lehet két száznál többre tenni *).

Igy emelkedtek fel azon városok, a melyekben roppant értéket termeltek és halmoztak össze. Nem kevesbbé gyors volt azon, nagyon különböző városok fejlődése, a hol a másutt termelt és gyűjtött értéket, egészség vagy mulatás végett, költik. E városok közül némely jelentékenyebbek a Stuartok ideje óta jöttek létre. Cheltenham jelenleg nagyobb város, mint a XVII. század folytán bármelyik volt az országban, Londont magát kivéve. De a XVII. században s a XVIII-diknak kezdetén helyi történetirók Cheltenhamet csupán falusi község gyanánt említik, mely a cotswoldi halmok alján fekszik, s a melynek egyaránt jó szántófölde és legelője van. Hol most utczák és majorok fekszenek, derült sorozatban, gabona termett és marha legelt volt. Brightont olyan helynek irták, mely egykor iparos volt, melynek számos apró halász bárkái voltak, s jóléte tetőpontján több mint két ezer lakost számlált, a mely azonban gyors pusztulásnak indult. A tenger lassanként elmosta az épületeket, a melyek végre többnyire egészen elenyésztek. Kilenczven év előtt még lehetett látni egy régi erősség omiadékait, a parton, fövény és tengeri növény közt; s öreg emberek még mutogatták az épületek alapjait, bizonyos

*) 1844-ben Liverpool vámjövödelme 4.365,526 font volt.

helyen, hol a habok száznál több kalyibát elmostak. E csapás után annyira elpusztult a helység, hogy papi állomását alig tartották birni érdemesnek. Nehány szegény halász azonban még szárogatta hálóit azon sziklákon, hol most kétszerte nagyobb és népesebb város áll, mint a Stuartok Bristolja, mely vidor és szeszélyes alaku homlokzatát mértföldről mértföldre láttatja a tengeren.

Angliának, a XVII. században, gyógyforrásai sem hiányzottak. Derbyshireből s a szomszéd megyékből Buxtonra járt a »gentry«, hol alacsony fahajlékokban szorultak össze, s zabpogácsával és bizonyos húseledellel vendégtettek, a melyet a vendéglők ürúhusnak mondtak, de a mit a vendégek erős gyanúba vettek, hogy ebhús. *) Tunbridge Wells, a fővárostól egy napi járásra, s az ország egyik leggazdagabb és miveltebb részében, sokkal több vonzóval birt. Jelenleg oly várost látunk ott, mely Anglia városai közt százhatvan év előtt, népességre nézve, negyedik vagy ötödik fogott volna lenni. A boltok fénye s a magán lakok kéjelme tova felülhaladja mindazt, a mit Anglia akkor fölmutathatott. Midőn az udvar, nem soká a visszahelyezés után, Tunbridge Wells-t meglátogatta, nem volt ott város, hanem, egy mértföldnyire a forrás körül, az akkoriban közönségeseknél valamivel tisztább és csinosabb paraszt-házak voltak szerte a zöldbén. E kalyibák közt elmozdíthatók is találtattak, a melyeket a községben szántalpakon vontanak ide s tova. A London füstjét és zaját megúnt divatemberek nyárban s olykor e kalyibákba jöttek fris leget színi, s a falusi életet némileg élvezni. Ez időszakon mindennap némi vásár volt a forrás közelében. A kenti

*) Browne Tamás utazása Derbyshireben.

földmivelők nejei és lányai téjfelt, cseresznyét, fűrjet és egyéb madarat hoztak. Az alkudozás, enyelgés ezekkel, szalmakalapjaik és csinos lábaik dicsérgetése üdítő időtöltésül szolgált a színésznőket és udvari hölgyeket megunt kéjenczeknek. Divatárusok, csecsebecsések, drágakömvészek jöttek Londonból, s bazart nyitottak a fák alatt. Itt a politikus kávéját és a »London Gazette«-t (londoni hirlapot) egyaránt fölhalálta; amott nagyban játszottak, s szép esténként megjelentek a hegeűsök, és a zöld gyöp hajlongó fűvén járták a mór tánczot. 1685-ben épen aláírást nyitottak a forrás látogatói közt templom építésére, a melyet a toryk, a kiknek állt akkor mindenütt a világ, erővel szent Károly vértanunak akartak szentelni*).

De az angol gyógyforrásos helyek közt első helyen, vetélytárs nélkül, állott Bath. E város forrásai, a rómaiak ideje óta, hiresek voltak. Több századon át püspöki székhely volt. Az ország minden részeiből sereglettek oda a betegek. A király gyakran ott tartott udvart. Bath mindazáltal akkor csak négy vagy ötszáz házból álló tömkeleg volt, az Avon közelében egy régi sánczba beszorítva. Birjuk még a házaknak, melyeket a legszebbeknek tartottak azok közt, képmásait, s nagyon hasonlítanak a Radcliffe országot legaljasabb csárdáihoz és csapszékeihez. Az utazók az utcák szűk és csekély volta miatt akkor is panaszkodtak. Ama szép város, mely a Bramante és Palladio remekműveivel ismerős szemeket is elbájolja, s a melyet Anstey és Smollet, Burney Ferencz és Austen János szelleme classicus földdé tön, még nem létezett. A Milsom-utcza is csak nyílt mező volt a sánczokon kívül; s eleven sövények met-

*) Grammont emlékiratai; Kent történetei Hastedtől; s több költemény e korból. stb.

szették azt a tért, a hol most a »crescent« és »circus« van. A szegény betegek, kiknek a gyógyvíz rendelve volt, szalmán heverték, oly helyen, a mely, egy azon korbéli orvos szavaival élve, fészker volt inkább, mint lakház. Mi a kényelmet és kéjelmet illeti, a melyet az egészségi vagy mulatási tekintetből Bathra jött divatos látogatók az ottani házak bensejében találtak, teljesebb és részletesebb értesítéssel birunk, mint különben ily tárgyakról nyerhetni. Egy író, a ki e városról mintegy három évvel a forradalom után értesítést adott, pontosan előadta a változásokat, a melyek ott, saját emlékezetére történtek. Állítja, hogy fiatalabb korában a forrást látogató gentlemanek olyan szobákban háltak, a melyek aligha jobbak voltak azon kamaráknál, a melyekben, az ő érésére, utóbb inasok laktak. Az ebédlő szobák nem voltak befüggönyözve, s a padlat koromból és gyöngesörből készült festéssel volt barnára mázolva, hogy a mocskok ne lássék meg. Egy fal se volt festve. Egy tűzhely- vagy kandalló-darab se volt márványból. A közönséges kőtáblát és vas lemezt, mely három-négy shillingbe került, bármely tűzhelynek elég jónak tartották. A legjobb lakások goromba gyapjuszövettel és kákából font székekkel voltak butorozva. Az olvasó, kit a polgárisodás és hasznos mesterségek előhaladása érdekel, hálát fog mondani a szerény helyleirónak, ki följegyezte e tényeket, s talán ohajtaná, vajha sokkal nagyobb igényű történetíróink olykor néhány lapot megkimélték volna a hadjáratoktól és politikai cselszövényektől, hogy értesítették volna, miként néztek ki elődeink társalgótermei és hálószobái*).

*) Lásd egyebek közt dr. Peirce bathi történeteit és emlékiratait, 1723. Említi Macaulay, hogy Bathnak 1717-ből egy térképe is volt kezében, melyet a főbb épületek rajza vesz körül.

A birodalom többi városaihoz hasonlítva, London, II. Károly korában, sokkal magasabban állott, mint jelenleg. London népessége most kevéssel több hatszor annyinál mint Manchesteré vagy Liverpoolé. II. Károly idejében London népessége tizenhétsterte több volt, mint Bristolé vagy Norwiché. Kétséges, ha volt-e valaha oly nagy királyság, a melyben a főváros népessége a másodikét tizenhétsterte fölülhaladta. Van ok hinni, hogy 1685-ben London, körülbelül félszázadig, a legnépesebb főváros volt Európában. A lakosok száma, mely jelenleg legalább is tizenkilencszáz ezer, akkor, valószínűleg, kevéssel volt több fél milliónál*). Londonnak csupán egy kereskedő vetélytársa volt, melyet rég felülhaladott, — a gazdag és hatalmas Amsterdam. Az angol irók kérkednek a vitorlapózna- és árbocz-erdővel, mely a folyamot a hidtól egész a towerig elborította, s a bámulatos öszletekkel, a melyeket a Temze-utczai vámháznál beszedtek. Kétségtelen ugyan, hogy akkor a főváros kereskedése az ország összes kereskedéséhez aránylag sokkal nagyobb volt, mint jelenleg; eldödeink jámbor kérkedését mindazáltal korunkban szinte nevetségesnek kell találni. A hajózat, melyet ők hihetlen nagyságúnak vélték, ugy látszik, nem ment többre hetven ezer tonnánál. Ez ugyan akkor több volt az egész ország tonna-öszlete egy harmadánál; most azonban kevesebb, mint Newcastle tonnaöszletének negyed része, s aligha több csupán a Temze gőzöseinek tonnájánál. London vámadója 1685-ben háromszázharmincz ezer font körül volt évenként. Korunkban az évenként fizetett tiszta vámdij meghalad azon helyen tiz milliót**).

*) King szerint 530,000.

**) Macpherson kereskedelmi története, Chalmers becslése. A

A ki Londonnak, II. Károly uralkodása végén kiadott térképeit vizsgálja, látni fogja, hogy akkor a mostani fővárosnak, úgy szólván, csak magva létezett. A város akkor, nem enyészett úgy el, mint most, észrevehetlen fokozatonként a vidékbe. A polgárisodás és vagyonosság nagy központjából nem nyúltak ki mezei lakok, orgona- és zanótfával (laburnum) körülvéve, hosszú sorokban, egészen Middlesex határig, be egészen a tova Kent és Surrey szívébe. Még tervben sem volt semmi keleten ama raktárakból és mesterséges tavakból, a melyek most a Tower-től Blackwellig terjednek. Alig állt föl egy azon nagyszerű építmények közül nyugoton, a melyekben most a főrangúak és gazdagok laknak; s Chelsea, hol most több mint negyvenezer lélek lakik, mintegy ezernyi népességű, csendes falu volt*). Északon marha legelt s vadászok jártak puskával és kutyákkal Marylebone falu környékén, s azon térség nagy részén, hol most Finsbury és Tower Hamlet van. Islington még pusztaság volt; s a költők szerették csöndét és nyugalmát a szörnyeteg London lármája és pezsgése ellenébe tenni**). Délre a fővárost külvárosaival több híd köti most össze, melyek nagyszerűség és szilárdság tekintetében nem állanak alább a Caesarok legjelesb műveinél. 1685-ben egyetlen szabálytalan boltiveken álló sorozat akadályozta a hajózást, a melyeken gyöngye, omladékony

londoni kikötőbe tartozó gőzösök tonnaöszlete 1847. végén 60,000 körül volt. A kikötő vámjövendelmét 1842-től 1845-ig szinte 11.000,000 font sterlingre becsülték.

*) Lysontól London környékei. 1680 és 1690 közt csak negyvennégy gyermeket kereszteltek évenként.

***) Cowley a magányról.

házacskák függtek, s a dahomyi meztelen vad népek módjára, büzhödt emberfők voltak kitüzve.

A fővárosnak a tulajdonkép úgy nevezett »city« volt legjelentékenyebb része. A visszaállítás idejében nagyobb-részt fából és vakolatból volt építve ; a kevés téglá, a mit használtak, rosszul volt égetve ; az árutáarak messze kinyultak az utczába, s azok fölött függtek a felsőbb emeletek. Ez építészet néhány példányát még láthatni azon kerületekben, a melyeket a nagy tűz nem ért. Ezen tűz, egy pár nap alatt csaknem egy négyszög mértföldnyi területen nyolczvankilencz templomot és tizenháromezer házat tett rommá. De a »city« ujra fölemelkedett, oly gyorsasággal, mely bámulást gerjesztett a szomszéd országokban. Szerencsétlenségre az utcák régi vonalait sok helyütt megtartották ; s e vonalok, melyeket oly korban jelöltek ki, midőn még a herczegnők is lóháton utaztak, szűkebbek voltak, hogysen két szekér egymás mellett könnyen elmehetett volna, s ekkép gazdag emberek lakhelyének, oly időben, mikor hat lovas kocsi divatos fényűzés volt, rosszul feleltek meg. Az építészeti mód azonban sokkal fölölmulta az elenyészett cityét. Rendesen téglá volt az anyag, és pedig sokkal jobb minőségű, mint a melyet azelőtt használtak. A régi plebániaegyházak helyén sok új templom és torony emelkedett, a melyek Wren termékeny szelleme bélyegét viselték. A nagy pusztulás nyomai, egy helyen kívül, mindenütt teljesen eltöröltettek. De a hol szent Pál régi székesegyháza romjain a legjelesebb protestáns templom lassudan emelkedett, még láthatók voltak a munkások csoportjai, az állások és a faragott kövek tömegei.

A »city« jelleme, ez idő óta, teljesen megváltozott. Jelenleg a tőzsérek, kereskedők s főbb boltárosok heten-

ként hat reggelen oda mennek üzletök végett: de a főváros más részeiben, vagy külvárosaiban laknak, csemetékkal és virágos kertekkel környezett mezei lakokban. E forradalom a magán szokásokban nem csekély fontosságú politikai forradalmat vont maga után. A leggazdagabb kereskedők nem tekintik többé a cityt oly ragaszkodással, minővel, mindenki természet szerént, vonzódik honához. Lelkőkben nincsen az többé családi érzelmekkel és élvekkel összekötve. A tüzhely, a gyermekszoba, a társasági asztal a nyugalmas ágy nincsenek többé ott. A »lombard« és a »hreadneedle« utca csupán oly helyek, a hol dolgoznak és keresnek. Élvezni és költeni máshova járnak. Vasárnapokon vagy estenként, munkaszünet után, némely terek és utcák, melyek néhány óra előtt siető lábaktól s aggodalmas arczoktól pezsegték, olyan hallgatagok, mint valamely erdő ligete. A kereskedelmi érdekek főbb emberei nem polgárok többé. Kerülik és majdnem megvetik a községi tisztségeket és kötelességeket. Oly embereknek hagyják azokat, a kik bár haszonvehetők s nagyon tiszteletreméltók, ritkán tartoznak azon fejedelmi kereskedőházakhoz, a melyeknek nevei világszerte ismeretesek.

A XVII. században a city volt a kereskedők lakhelye. A régi nagy »burgerek« még létező lakai irodákká és raktárakká változtak: de szemellátható, hogy a nemeség akkori lakházainál nem voltak alábbvalók. Néhol félre-eső és homályos udvarokban állanak, s csak alkalmatlan folyosókon juthatni hozzájuk: területök azonban tágas, s alkatásuk nagyszerű. A pitvarok gazdag vésetű oszlopzatokkal és boltozatokkal voltak diszitve. A lépcsőzetekben nem hiányzik a nagyszerűség. A szobapadlatok gyakran, francia divat szerint, kockázott fából vannak. Sir Clayton

Róbert palotája, az ó zsidó városban, (Old Jewry) egy pompás lakomatermet foglal magában, melynek falai czéd-russal voltak borítva, s az istenek és óriások harczait ábrázoló frescókkal ékitve. Sir Dudley North négy ezer fontot költött, mely öszlet akkor egy herczegtől is igen sok fogott lenni, társalgótermei gazdag butorzatára a »Basinghall«-utczában. Ily lakokban éltek, az utósó Stuártok alatt fényesen és vendégszeretőleg, a nagy kereskedési »czimek« főnökei. Az érdek és szeretet legerősb kötelékeivel voltak fűzve lakaikhoz. Ott töltötték ifjúságukat, ott kötötték barátságaikat, élvezték nejeik szerelmét, látták növekedni gyermekeiket, takarították el szüleik holttetemeit, s várták saját földi maradványaik eltemetését. E körülmények közt erősen kifejlett az a legbensőbb honszeretet, a mely szűk helyen egybeszorúlt társadalmak tulajdona. Az volt London a londoniaknak, a mi Athene az átheneieknek Perikles korában, s a mi Florencz a XV. században a florenczieknek. A polgár büszke volt városa nagyságára, kényes tiszteletigényeiben, hivatalaiba helyezte dicsvágyát, s buzgott szabadságai mellett.

II. Károly uralkodása utóján kegyetlen sérelmet ejtettek a londoniak büszkeségén. Elvették London régi chartáját; s újra alakították tisztviselőségét. Minden polgári hivatalnok tory lett; s a whigek, bár ellenfeleiket számra és értékre felülhaladták, minden helyi méltóságból kizárattak. E változás mindazáltal nem csökkentette, sőt inkább növelte a helyhatósági kormányzat külfényét. Némely puritánok igazgatása alatt tudniillik, a kik utóbb a kormányt viselték, hanyatlott régi jó hírében a city konyhája: de az új tisztviselők alatt, a kik ünneplőbb felekezethez tartoztak, s kiknek asztalánál a Temple-baron tuli

rang és divat által megkülönböztetett vendégek gyakran voltak láthatók, a sok lakoma ismét élénkséget hozott a Guildhallba és a nagy egyesületek csarnokaiba. E lakomák alatt ódákat énekeltek zene mellett, melyeket a testület kószorús költője szerzett a király, a herczeg és a polgárnagy magasztalására. Erősen ittak és nagy volt a zaj. Egy szemtanu tory, ki e lakomázásban gyakran vőn részt, följegyezte, hogy az áldomások (egészségivások) után az ujjongatás szokása e vigalmas korszakban vette kezdetét*).

A polgári fő tisztviselő által kifejtett pompa majdnem királyi volt. Az aranyos hintó ugyan, melyet most a tömeg évenként megbámul, még nem volt. Fontos alkalommal lóháton jelent meg, hosszú lovas sereg élén, a melynél csak az volt fényesebb, a mely koronázás előtt a fejedelmet a Towerből a Westminsterbe kísérte. A »lord mayor« soha sem jelent meg a közönség előtt gazdag palástja, fekete bársony fövege, arany lánca, drágaköves ékszere s csatlósokból és testőrökből álló számos kíséret nélkül**). S a világ nem talált nevetségest a pompában, mely őt folyvást környezte. Mert semmivel sem volt az több, mint épen illő azon álláshoz, a melyet mint London városa erejének feje, s méltóságának képviselője, jogszerűen elfoglalt az államban. Azon város, a melyhez nemcsak ha-

*) North, a city Pindárja. Elragadtatásának maradt fen egy példánya :

»The worshipful sir John Moor !

After age that name adore !«

»Az érdemduş sir John Moor ! (t. i. éljen). Évek után is tisztelt e névnek!«

**) Chamberlaynetől Anglia állapota 1684 ; Angliae metropolis 1690 ; Seymour's London, 1734.

sonló, de mellé sorozható sem volt az országban, majdnem szintoly nagy befolyással birt Anglia közügyeire negyvenöt évig, a minőt Páris gyakorlott korunkban Franciaország közügyeire. Értelmiség tekintetében London az ország bármely más részénél sokkal fölebb állott. A kormány, melyet London támogatott, s a melyben az megbizott, egy nap alatt olyan pénzsegélyt nyerhetett, a mennyit a sziget egyéb részeiből csak hónapok alatt lehetett volna beszedni. S a főváros hadereje sem volt megvetendő. A mely hatalmat az ország más részeiben a főispánok (lord lieutenants) gyakoroltak, Londonban egy kitünő polgárokból álló bizottságra volt ruházva. Tizenkét gyalog és két lovas ezred állt e bizottság parancsa alatt. E posztós inasokból és szabólegényekből álló hadsereg, a melynek választott polgárok közül voltak kapitányai, s a városi tanácsosokból ezredesei, nem állott volna ugyan helyt rendes katonaság ellenében; de azon időben nagyon kevés rendes katonaság volt az országban. E szerint oly város, mely egy óra alatt, türehetően fegyverezve husz ezer embert állított ki, a kikben nem hiányzott a természetes bátorság, nem minden hadi fegyelem, — ilyen város mondom, valóban becses szövetséges s félelmes ellenség volt. Nem ment feledésbe, hogy Hampdent és Pymet London polgárhada védte a törvénytelen zsarnokság ellen; hogy a polgárháború nagy válszakában a londoni polgárhad ment Gloucestert fölszabadítani az ostrom alól; vagy hogy a mozgalomban a katonai zsarnokok ellen, a kik Cromwell Rikárd bukása után következtek, kitünő részt vőn London polgársága. Valóban nagyítás nélkül mondhatni, hogy ha a city ellene nincs, I. Károlyt soha sem győzik vala le, s hogy, a city segélye nélkül, bajosan helyezik vala vissza II. Károlyt.

E tekintetektől magyarázhatni meg, miért történt, hogy mindazon okok daczára, melyek az aristocratiát, sok éven át, lassanként nyugot felé vonzották, néhány főrangú egyén majdnem a legközelebbi időkig, a pénzesarnok vagy a Guildhall szomszédságában maradt lakni. Shaftesbury és Buckingham, mikor a kormánynyal keserü és elszánt ellenzésben álltak, azt hitték, hogy cselszövényeiket sehol sem üzhetik oly alkalmasan és biztosan, mint a city hivatalnokai és polgárhada védszárnyai alatt. Shaftesbury tehát »Aldersgate«-utczában lakott, abban a házban, a melyet most is könnyen megismerhetni oszlopairól és ékitményeiről, Inigo gyönyörű műveiről. Buckingham a Charing Cross közelében lerontatta palotáját, a mely egykor a yorki érseké volt; s mig utczák és fasorok emelkedtek ott, a melyek most is fentarták nevét, Dowgatet választotta lakhelyül.

Ezek mindazáltal ritka kivételek voltak. Anglia nemes családai, majd mind, rég a város falain kívül költöztek. A kerület, hol városi házaik többnyire állottak, a city és azon tájékok között fekszik, a melyeket most divatszertűeknek tartanak. Nehány nagy ur még megtartotta ősi palotáit a part és a folyam közt. A »Lincons Inn Fields«-tól délre és nyugotra fekvő pompás lakok, a convent gardeni »Piazza«, a »Southampton square« mely most »Bloomsbury square«, nevet visel és »Kingssquare« a Soho téren most Soho square — voltak a legkedveltebb helyek. Bloomsbury squaret, Anglia egyik csodája gyanánt mutogatták a külföldi fejedelmeknek *). A Soho square-re, mely

*) Cosmo nagyherczeg utazásai.

épen akkor épült, büszkék voltak őseink, a miben aligha osztoznak velök maradékaik. Monmouth squarenek neveztek, midőn Monmouth herczeg szerencséje virágzóban volt; s déli oldalán az ő laka tornyosult. Homlokzata, bár nem kellemes, roppant és gazdagon diszitett volt. A fő osztályok falain gyümölcsök, levelek és czimerek voltak szépen kivésve, s himzett selyem szőnyegek függöttek. E nagy-szerű fény minden nyoma rég elenyészett; s az egykor jobb-ágias városrészben egy nagy úri lak sem található. Holborntól egy kissé észak felé, s a legelők és szántóföldek szélén, két nagy palota emelkedett, mindkettő tágas kerttel. Egyiket, a melyet akkor Southampton- majd Bedford-háznak neveztek, ötven év mulva elhordták, hogy egy új városnak tért csináljanak, a mely most, piaczával, utczáival és egyházaival nagy helyet foglal, s a XVII. században barackzairól és szalonkairól volt híres. A másik, a frescói-ról és butorairól nevezetes Montague-ház, II. Károly halála után pár hónap mulva, földig leégett, s helyén csakhamar egy más, még pompásb Montague-ház épült, mely a művészet, tudomány és ismeretek annyi különféle és nagy becsü kincseinek tára volt sok ideig, a mennyit alig lehetett azelőtt egy fedél alá gyűjtve találni, s épen mos adott helyet még fenségesb épületnek.

Az udvarhoz közelebb, az úgynevezett st. James-téren épen akkor épült, szent Jakab piacza és Jermyn utca. Szent Jakab egyházát nem rég nyitották meg e városrész lakosi számára. A »Golden-square«-hez, hol a közelebbi nemzedék alatt lordok és államtitkárok laktak, még nem is kezdtek. Piccadillytől északra csak három négy magánálló, s többnyire mezei lak volt látható, a melyek közt legnevezetesb volt Clarendon költséges épülete, melyet Dun-

kirkháznak csúfoltak. Alapítója bukása után Albemarle herceg vásárolta meg. Emlékezetét maiglan fentartja a Clarendon-hotel és Albemarle-utcza.

Ki akkor odavetődött, hol most a Regent-utcza legélénkebb s legnépesebb része van, egyedül találta magát, s oly szerencsés volt néha, hogy erdei szalonkára lőhetett. Északról eleven sövények közt ment az oxfordi út. Délre százötven, kétszáz ölnyire néhány nagy ház kertfalai voltak, a melyeket egészen városkivülieknek tekintettek. Nyugotra rét volt, híres forrással, a melytől sokkal utóbb a »Conduit-utcza« nevét kapta. Keletre mező volt, a melyen egy londoni sem mehetett akkor át borzalom nélkül. Ott, mint az emberek járkelésétől távol eső helyen, húsz év előtt, midőn a nagy dögvész dühöngött, egy vermet ástak, a melybe éjelenként halomnyi testeket döntöttek a halottas szekerek. Közhiedelem volt, hogy a föld a ragálylyal át meg át van hatva, s az emberi élet veszélyezése nélkül nem háborgathatni. Senki sem épített ott, miglen két nemzedék elenyészett, a nélkül, hogy a dögvész visszatért volna, s mikor az iszonyatos helyet házakkal már rég körülvették.*)

Igen tévednénk, ha azt hinnők, hogy azon időben bármely utczának avagy térnek olyan kinézése volt, mint most. A házak ugyanis azóta többnyire vagy egészen, vagy nagy részben újra épültek. Ha a főváros legdivatszerűbb részeit elénk állithatnók, ugy a mint voltak, megutálnók azok rondaságát, s büzhödt légkörük megmérgezne bennünket. A »Covent Garden«-ben, a nagyok lakhelyei köze-

*) A dögvészes tér még I. György uralkodása végén is látható London földterén.

leben, szennyes és lármás vásár volt. Kofák zsibongtak, talyigások verekedtek, s halommal volt a káposztatorzsa és rothadt alma Berkshire grófnő és a durhami püspök küszöbeinél.

A »Lincoln's Inn Fields« központja egy nyílt tér volt, hol a köznép, a Cardigan- és Winchesterháztól néhány ölnyre, estenként csoportozni szokott, hallgatni a kuruzslók beszédeit, s medvetánczot és a kutyáknak ökrökre uszítását nézni. A szemét mindenfelé ki volt ott hányva. Lovakat jártattak. A koldusok oly lármások és toladók voltak, mint a szárazföld legrosszabbul kormányzott városában. A »lincoln's inn«-i koldus közmondássá lett. Az egész atyafiság minden könyörületre hajlandó nagy úr czimereit és cselédruháját ismerte a környékben, s a mint ő lordságának hatlovas hintója megjelent, csúszva, sántikálva seregestől tódult utána. E rendetlenség sok baleset, s néhány törvényes eljárás daczára sem szünt meg, miglen II. György uralkodása alatt sir Jekyll József országos levéltárnok, a tér közepén leveretett, s majd megöletett. Akkor végre korlátokat állítottak ott, s egy szép kertet ültettek.

Szent Jakab tere (st. James square) a Westminster minden szemetének, hamujának, döglött kutyáinak és macskáinak gyűlhelye volt. Most valamely verekedő gyűjtötte maga köré a népet. Majd egy szemtelen furakodott oda, s az aranyos termek ablakai előtt, hol az ország fő nagyjai, a Norfolkok, az Ormondok, Kentek és Pembrokok lakomákat és tánczvigalmakat adtak, fészert emelt építési szerkeknek. E rendetlenségek egy egész nemzedék idején át tartottak, és sokat irtak azok felől, mig a lakosok a par-

liamenthez folyamodtak, hogy legyen szabad rácsokat állítani s fákat ültetni.

Ha ilyen volt a társadalom legfényűzőbb része által lakott vidék állapota, könnyen elhíhetjük, hogy a nép nagy tömege olyan bajokat szenvedett, a melyeket most elviselhetleneknek tartanának. A kövezet istentelen volt; minden idegen rútúl gyalázta. A vízvezetés olyan rossz volt, hogy esős időben patakok támadtak az utczákon. Több tréfás verselő említette, minő dühvel rohantak e fekete folyócskák le a Snowhillen és Ludgate-hillen, bőséges adót hordván a Fleet árokba a mészárosok és zöldségárosok bódéi állat- és növényiszemetéből. E keveréket, jobbra balra egyaránt, bőségesen fecskendették a kocsik és szekerek. Minden gyalogló tehát oly távol kívánta magát tartani a kocsióttól, a mint csak lehetett. A szendék és félénkek elmentek a házfalak mögöl. A tolakodók és izmosak foglalták el ott a járást. Ha két házsártos szembejött, összeütődtek kalapjaikkal s tolongtak, míg a gyöngébbet kilökték a csatorna felé. Ha csak szájhős volt, morogva állt odább, hogy lesz még idő. Ha verekedni kész volt, valószínűleg párbajjal végződött a találkozás a Montagueház mögött.

A házak nem voltak megszámozva. De csekély haszna is volt volna; mert a londoni kocsisok, szekeresek, teherhordók és lóatófutók közül csak igen kevesen tudtak még olvasni. Olyan jeleket kellett használni, a melyeket a legtudatlanabb megértett. A boltokat tehát festett czimerekkel különböztették meg, a melyek az utcáknak vidor és grotesk tekintetét adták. A »Charing cross«-tól a »Whitechapel«-ig szerezcsenfők, királytölgyek, kék medvék és arany bárányok végtelen sorai közt vitt az ut, a melyek eltűntek, mihelyt a köznép eligazítására többé szükségesek nem voltak.

Ha beesteledett, a járaskelés Londonban valóban bajos és veszélyes volt. Megnyitak a padlásszobák ablakai, s mindenféle edényeket üritettek ki, keveset törődve az arramenőkkel. Az elesés, sértődés, csonttörés rendes dolog volt. II. Károly uralkodása utósó évéig tudniillik a legtöbb utcát mély sötétségben hagyták. Tolvajok és rablók büntetlenül üzhették mesterségöket: ezek mindazáltal aligha voltak a békés polgárokra nézve olyan félelmesek, mint a gonosztevők egy más osztálya. Féktelen urfiaknak kedvenc mulatságuk volt éjjelenként a városban kóborolni, ablakokat törni, gyalog hintókat fölforgatni, békés embereket megütlegelni, s otrombául faggatni a csinos nőket. A visszaállítás után több »dynastiái« uralkodtak az utcákon az efféle zsarnokoknak. A »Mun«-ok és »Tityre tu«-k a »Hectorok«-nak adtak helyet, s a Hectorok után mindjárt a »csavargó«-k következtek. Későbbi időszakban támadt a »Nicker,« a »Hawcubite,« s a még félelmesb »Mohawk« nevezet.*) A rend-fentartás eszközei igen nyomorú állapotban voltak. Volt egy tanács-végzés, mely azt rendelte, hogy több mint ezer éji ór, napnyugtától napkelteig, folyvást viraszson a város fölött, s hogy e kötelességben, sor szerint vegyen részt minden lakos. De e rendeletet hanyagúl teljesítették. A fölhivottak közül kevesen hagyták el lakhelyeiket; s e kevesek is kellembnek találták sörházakban inni, mint az utcákon föl s alá járni.

Meg kell jegyezni, hogy II. Károly uralkodása utósó

*) Oldhamtól Juvenal harmadik gunyversének utánzása, 1682. Shadwelltől a »Scourers«, 1690. stb. Gyanítható, hogy a »Tityre tu«-k közül verték be némelyek, mint jó cavalierok, nem sokára a visszahelyzés után, Milton ablakait.

évében London rendőrségére nézve nagy változás vette kezdetét; olyan változás, mely a néptömeg boldogságát nem kevesebbé növelte talán, mint sokkal nagyobb hirű forradalmak. Egy elmés tervező, Heming Edvárd, bizonyos számú évre, kizárólagos szabadalmat nyert London világitására. Csekély díjért kötelezte magát, hogy sz. Mihálytól Boldogasszony napjáig, holdvilágtalan éjeken, minden tizedik házajtó előtt világott éget hat órától éjfélig. Kik most látják a fővárost, mikép egész éven át, alkonyattól szürkületig, oly fényben uszik, a mely mellett a La Hogue és Blenheim ünneplésére történt kivilágítások elhalványultak volna, talán mosolyognának Heming lámpáin, a melyek minden tizedik ház előtt, három éj közt egyszer, csekély ideig pislogtak. De nem ily érzelemmel voltak az egykoruak. Hevesen megtapsolták és dühösen megtámadták tervét. Az előhaladás barátai mint városa legnagyobb jóltevőjét magasztalták. Micsoda, kérdezték, mi Archimedes minden találmánya azon férfiutókélyéhez képest, a ki fényes nappallá változtatta az éji sötétet? Ez ékesen hangzó dicséretnek mellett a sötétség ügye sem maradt védelem nélkül. Voltak e korszakban esztelenek, kik az új világosság behozatalát, mint akkor nevezték, sz ntoly erősen ellenezték, mint korunkban ellenezték az esztelenek a himlőoltás és vasutak behozatalát, s mint ellenzették hihetőleg még régebben, a történet kora reggelén, az eke és betűjegy-írás behozatalát. Heming szabadalmának kelte után számos év mulva, nagy városrészek voltak még, a hol lámpát nem lehetett látni. *)

*) Angliae Metropolis, 1690, 17-ik fejezet, az »új világosság«-ról. És Seymour Londona.

Könnyen elképzelhetjük, ez idők szerint, minő állapotban kellett London azon vidékeinek lenniök, a hol a társadalom sөpreje lakott. E városrészek közöl az egyik botrányos nevezetességre jutott. A city és Temple határán alapított a XIII. században a karmelita barátok zárdája, kiket fehér kalapjuk különböztetett meg. E ház területe, a reformatio előtt gonosztevők menhelye volt, s az adósoknak bezárás ellen ótalmazására fentartotta még kiváltságát. A fizetni nem képesek annálfogva a pinczétől kezdve a padlásig minden lakot elfoglaltak. Ezek közt igen sok gazember és korhely volt, a kiket menhelyökre még nálok is erkölcstelenebb nők követtek. A polgári hatalom ily lakosokkal népesült kerületben nem birt rendet tartani; s a fejer barátok zárdája ekkép mindazok kedvencz menhelye lön, a kik menekülni ohajtottak a törvény korlátaitól. Bárha e hely mentességei csupán adósokra terjedtek ki, csalók, hamis tanúk, irománykohlók és rablók is menhelyet találtak ott. Mert az ily kétségbeesett gyülevész közt egyetlen béketiszt élete sem volt biztos. »Segély«-kiáltásra kardokkal és furkókkal fegyverzett zshiványok, s dühös boszorkányok rohantak elő százanként nyársakkal és söprükkel; s a ki oda ment, szerencsésnek tarthatta magát, ha leöntözve, megverve, összetépve, szaggatva, a Heet-utczába menekülhetett. Még Anglia főbirája parancsát sem lehetett egy század fegyveres nélkül végrehajtani. A legsötétebb korszak vadonságának ilyes maradványaira lehetett találni, néhány lépésnyire azon szobáktól, a melyekben Somers történetet és törvényt tanult, azon kápolnától, a hol Tillotson egyházi szónoklatait tartotta, a kávéháztól, hol Dryden költemények és szinművek fölött mondott ítéletet, s ama csarnoktól, a

melyben a »Royal society« Newton Izsák csillagászati rendszerét vizsgálat alá vette.

Mind a két város, a melyek akkor Anglia székhelyét képezték, saját vonzalmi középponttal bírt. A kereskedés fővárosában a pénzcarnok volt a vonzó középpont; a divat székhelyén a palota. De a palota nem tartotta fen olyan sokáig befolyását, mint a pénzcarnok. A forradalom teljesen megváltoztatta a viszonyt az udvar és a társadalom magasabb osztályai közt. Lassanként észrevették, hogy a királynak, magán tehetségénél fogva, nagyon kevés adni valója volt; hogy a grófi koronákat, és térdszalagokat, püspökségeket és követségeket, kincstárnoki és birói főhivatalokat, sőt a királyi olvasó és hálószoza hivatalait is nem ő maga, hanem tanácsadói osztogatták. Minden nagyravágyó és pénzszomjas belátta, hogy önérdekét sokkal inkább előmozdítja, ha egy képviselt helység birtokát megszerzi, s a ministeriumnak valamely kétes ülésen át jó szolgálatot tesz, mint ha fejedelme társalkodója vagy éppen kedvence lenne. E szerint az udvaroncok sergét nem I. vagy II. György, hanem Walpole és Pelham előtermeiben lehetett naponként találni. Az is megjegyzendő, hogy ugyanazon forradalom, a mely lehetlenné tette, hogy királyaink az állami hatalommal csupán személyes előszeretetőik kielégítésére éljenek, több királyt adott nekünk, a kiket nevelésök és hajlamaik alkalmatlanokká tőnek, hogy kellemes és nyájas házi gazdák legyenek. A szárazon születtek és növeltettek. Szige-tünkön soha sem érezék magokat otthonosan. Ha beszéltek is nyelvünkön, nem szépen és nem könnyen beszéltek. Nemzeti jellemünket teljesen soha sem értették. Nemzeti szokásainkhoz nehezen simultak. Tisztök legfontosabb részét jobban teljesítették, mint bármely uralkodó előttök: mert

szorosan a törvény szerint országoltak: de nem tudtak az ország első gentlemanei, a mivelt társaság fejei lenni. Ha vagy egyszer kiléptek is a feszességből, csak igen kis körben tették azt, a hol egy angol arcz alig volt látható; és soha sem voltak oly boldogok, mint ha egy nyárra szülőföldükre rándulhattak. Voltak ugyan napjaik nemességünk és gentrynk elfogadására; de e fogadás csak merő külsőség volt, s végre oly ünnepélyes szertartássá lett, mint valamely temetés.

Nem ilyen volt II. Károly udvara. A Whitehall, mikor ő lakta, a politikai cselszövény és divatos vigalmak gyűlpontja volt. Fődele alatt történt a fővárosi mendemondák és enyelgések egy része. Ki magát e fejedelem előtt kedvessé tudta tenni, vagy szeretőjének jó szolgálatát biztosíthatta, nagyramenetelt remélhetett a világban, a nélkül, hogy a kormánynak bármely szolgálatot tett, avagy csak látásból is ismeretes volt volna valamely miniszter előtt. Ezen udvaronc egy fregátot, amaz egy századot kapott; a harmadik kegyelmet nyert egy gazdag gonosztevőnek; a negyedik valamely koronajószágot olcsó haszonbérbe. Ha a király akaratát nyilvánította, hogy valamely ügytelen ügyész bíróvá, vagy egy korhely baronet peerré neveztesék, némi kis zugolódás után, a legkomolyabb tanácsosok engedtek. *) E szerint az érdek folyvást vonzotta a folyamodók seregét a palota kapuihoz; s e kapuk mindenkor tárva voltak. A királyi lak a londoni jó társaságnak, egyedül a szélső whigeeket véve ki, minden nap, és pedig nap hozsanta, nyitva állt. Nem igen talált valamely gentleman

*) Lásd North Róger értesítését, miként lett Whright bíróvá, s Clarendon előadását, miként lett sir Savile György peerré.

nehézségre, hogy a király színe elé juthasson. A »levee« tökéletesen az volt, mit e szó hoz magával. Némely magasb rangú egyének minden reggel megjelentek, hogy uruk körül legyenek, és beszélgessenek vele, míg vendéghaját fésülték, és nyakravalóját megkötötték, s reggeli sétáján a parkban kísérik őt. A kellően bevezetett egyének, különös meghívás nélkül, mindnyájan megjelenhettek, látni, mikor ebédel, vacsorál, tánczol és játszik, s élvezettel hallgathatták tőle elbeszéléseit, a miket valóban igen jól mondott el, worcesteri meneküléséről, s hogy milyen nyomort szenvedett, midőn a nyafogó és mindenbe avatkozó skót papok kezében államfogoly volt. Kiket ő felsége a körüle állók közül megismert, sokszor nyájas megszólítást nyertek. Sokkal hatályosb királyi fogásnak mutatkozott ez, mint a melylyel atyja vagy nagyatyja élt valaha. A legkomolyabb köztársaságinak Marvel iskolájából sem volt könnyű ennyi jó kedélyűség és nyájasság bájainak ellenállani: és sok agg cavalier, kinek szíve husz évig sajtogott a meg nem hálált áldozatok és szolgálatok emléke miatt, egyszerre minden sebért és kobzásért kielégítve érezte magát fejedelmének szíves bókja, és »istenáldja, öreg barátom«-ja által.

A Whitehall lön természetesen az ujdonságok fő piacza. Valahányszor hallatszott, hogy fontos dolog történt, vagy fog történni, a Whitehallba siettek az emberek, a kútfőnél nyerni értesülést. A folyosók úgy tüntek föl, mint most valamely »kör« (club) viszontagságos időben. Tele voltak emberekkel, a kik kérdezősködtek, vajon, a hollandi posta megérkezett-e, minő ujságok érkeztek Franciaországból, vajon Sobiesky János megverte-e a törököt, s a génuai doge valóban Párisban van-e? Voltak dolgok, a mik-

ről bátran lehetett fenszóval beszélni. De olyak is voltak a mikről suttomban kértek és adtak fölvilágositást. Halifax nyert-e előnyt Rochester fölött? Lesz-e parlament? York herczeg valóban elmegy-e Skócziába? Monmouth-t valóság-gal visszahívták-e Hágából? Igyekeztek olvasni a ministe-rek arczairól, a kik a tolongáson át a királyi terembe men-tek, s meg visszatértek onnan. Mindenféle jóslatokat követ-keztettek a hangból, a melyen ő felsége a lord elnökkel beszélgetett, s a mosolyból, a melyre ő felsége a titkos fő-pecsétőr tréfáját méltatta; s a remény és félelem, melyet e gyöngye jelenségek gerjesztettek, néhány óra alatt elterjedt minden kávéházba st. James-től a Towerig.

A kávéházat nem csupán mellékesen kell emlitenünk. Valóban akkor azt nem ok nélkül lehetett fontos politikai intézménynek mondani. Éveken át nem volt parlamenti ülés. A város helyhatósági tanácsa nem a polgárok érzel-mét képviselte immár. A nyilvános népgyűlések, szónokla-tok, határozatok, s az izgatás mostani gépezetének egyéb eszközei még nem jöttek divatba. Olyasmi sem volt, mint most a hirlapok. Ily körülmények közt a kávéházak voltak a főváros közvéleményének fő közegei.

Az első efféle telepet egy kereskedő állította föl, a ki Törökországban a mohamedánok kedvencz italát meg-izelte. A kényelem, mely szerint a város bármely részei-ben találkozásokat lehetett kitűzni, s az estéket, igen cse-kély költséggel, társaságban lehetett tölteni, oly nagy volt, hogy e divat gyorsan elterjedt. Minden, felsőbb vagy kö-zéposztályhoz tartozó ember naponként eljárt kávéházába, ujdonságokat hallani és megvitatni. Minden kávéháznak volt egy vagy több szónoka, kiknek ékesszólását csodál-kozva hallgatta a tömeg, s a kik, mint a hirlapírókat ne-

veztek korunkban, csakhamar negyedik renddé lettek az országban. Az udvar kedvetlenül nézte ez új hatalom emelkedését az államban. Danby kormánya alatt megkisérlettek a kávéházak bezáratását. De minden pártbeliek annyira sínylették szokott összejöveteli helyöket, hogy általános fölzúdulás történt. Oly erős és egyetemes érzelem ellenében a kormány nem merte erőtetni a rendszabályt, a melynek törvényessége könnyen kérdés alá volt vehető. Tíz év mult azóta, s ez idő alatt folyvást emelkedett a kávéházak száma és befolyása. Az idegenek megjegyzték, hogy a kávéház volt, a mi Londont minden más várostól kiválólag megkülönböztette; hogy a kávéházban vannak a londoniak honn, s ha valaki egy gentlemannel találkozni akart, rendszeren nem azt kérdezte, Fleet-streetben vagy Chancery Laneben lakik-e, hanem hogy a »Görög« vagy a »Szivárvány« kávéházba jár-e? Senki sem volt kizárva e helyekről, ha fillérét az ajtónál letette. De minden rang és életmódnak, minden vallásos és politikai véleményárnyalatnak megvolt saját főtanyája. A St. James-park közelében voltak házak, hol a piperkőczők (divatbohók) jöttek össze, a kiknek fejét és vállait oly nagy fekete vagy len vendéghaj fedte, minőt most a korlátnok vagy az alsóház elnöke visel. A parókákat Párisból hozták, valamint a szép uracs egyéb ékszereit is, himzett öltönyét, rojtos keztyűit és nadrághevederét. A társalgás azon a nyelven folyt, mely, miután rég megszűnt divatos lenni, Foppington lord szájában még soká megnevetette a színházi közönséget. *) Olyas volt a légkör, mint

*) E kiejtés sajátsága főleg abban állott, hogy, igen sok szóban az O-t A-nak mondták. Például s t o r k-ot s t a r k-nak mondták ki. Sunderland lord nagy mester volt az udvari hangejtésben, mint North Roger mondta.

valamely illatszeráros boltban. A dohánytól minden alakban irtóztak, az erős illatú burnótot kivéve. Ha valamely otromba, nem ismervén a ház szokásait, pipát kért, az egész társaság gúnyos arczkifejezései, s a szolgák rövid feleletei hamar meggyőzhették őt, hogy jobb lesz máshová mennie. Azonban nem messze kellett fáradnia. Mert a kávéházak, általában, oly dohányfüstösesek voltak, mint bármely őrtenya; s az idegenek gyakran csodálkozásukat fejezték ki, hogy annyi ember elhagyja saját tüzhelyét, hogy örök füstben és tűzben üldögéljen. Sehol sem füstöltek oly szakadatlanul, mint Willnél. E hires kávéház, mely a Coventgarden és Bowstreet közt feküdt, a szépirodalomnak volt szentelve. Ott folyt a beszéd a költői igazságszolgáltatásról s a hely- és időegységről. *) Ott volt egy párt Perrault és az új iskola mellett, s egy másik Boileau és a régi írók pártja. Egyik csoport a fölött vitatkozott, vajon az »Elvesztett paradicsom«-ot nem kellett volna-e rimekben írni. Egy másik előtt valamely irigy költőcske erőködött bebizonyítani, hogy a »Megmentett Velenczét« ki kellett volna fütyölni. Egy földél alatt sem volt többféle alak látható; grófok csillagokkal és térdszalaggal, papok reverendában és collareban, élénk jogászok, bámész egyetemi tanulók, fordítók és »index«-készítők durva szövetű, rongyos ruhában. Ott volt nagy tolongás a merre a Dryden János széke közelébe lehetett jutni. Télen e szék mindég a legmelegebb szögletben volt a tűz mellett; nyáron az erkélyen állott. Különös kedvezménynek tartották, köszönteni őt, s Racine utósó tragodiájáról vagy Bossu értekezése fölött a »hősköltemény«-ről itéletét hallhatni. Egy szippantás burnót-szelenczéből

*) Szinművekben.

elég kitüntetés volt, hogy valamely heves ifju fejét elszédítse. Voltak kávéházak, a melyekben az első orvosoktól lehetett tanácsot kérni. Radcliffe János orvostudor, kinek 1685-ben legnagyobb gyakorlata volt Londonban, bowstreeti házából, a mely a város legdivatosb része volt akkor, azon órában, mikor épen telve volt a pénzcarnok, minden nap, a Garraway kávéházába ment, s sebészek és gyógyszereszek által környezve, lehetett őt találni itt egy külön asztalnál. Voltak puritán kávéházak, a hol nem hallatszott esküvés, s hol sima hajú emberek vitáztak orrukból a választatás és kárhozat fölött; zsidó kávéházak, hol az amsterdami és velencei sötét szemű pénzváltók köszöntötték egymást; s pápista kávéházak, a melyekben, mint jó protestánsok hitték, a jézsuiták, csészéik mellett, egy másik nagy tüzet terveztek, s ezüst golyókat öntöttek, a királyt meglőni.

E gyülekezési szokásoknak nem kis része volt akkor a londoniak jelleme képzésében. Valóban a londoni a vidéki angoltól egészen különböző lény volt. A két osztály közt nem volt meg akkor az összekötő kapocs, mely most van. Csak igen nagy urak szokták az évet a város és falu közt megosztani. Kevés lovag jutott háromszor életében a fővárosba. Az sem volt szokásban, hogy a tehetős polgárok néhány hétig minden nyáron a mezők és erdőségek fris legét szivják. A fővárosi uracsra, valamely félreeső faluban, ugy rábámultak, mintha hottentotok közé került volna. Másfelől ha valamely lincolnshirei vagy shropshirei földesúr a Fleet-streetben megjelent, úgy kivált a fővárosi nép közül, mint egy török vagy laskari. Ruházata, járása, kiejtése, s a mint a boltokra báméskodott, az utezacatornába botlott, a teherhordókba ütközött, s a fedélcsator-

nák alá állt, — mindez a legjobb tárgyúl szolgált a csalóknak és csúfotüzőknek. A házsártosok az utcazsatornába lökték őt. A bérkocsisok tetőtől tapig beföcskendették. A tolvajok teljes bátorságban kikutatták lovagló köntöse bő zsebeit, míg ő a lord mayor diszmenete fényébe elmerülve állott. Csalók, a kiknek még sebes volt háta a korbáctól, hozzá furakodtak, s a legbecsületesb, barátságos gentlemaneknek látszottak előtte, a kikkel valaha találkozott. Festett arczu nők, kik már a Lewkner Lane-ben és Wheststoneparkban sem kellettek, grófnőknek és előkelő hölgyeknek adták ki magokat ő előtte. Ha Saint Jamesbe kérdezte az utat, Mile End felé utasították. Ha boltba ment, mindjárt kiismerték benne a jó vevőt oly árukra nézve, a melyek másnak nem voltak eladhatók, mint a toldozott himzetek, réz gyűrűk és órák, a melyek nem akarnak járni. Ha valamely divatos kávéházba botlott, hányaveti emberek szentelen gúnyjának, s jogászok komoly tréfáinak lön tárgya. Ingerülten és vérig boszantva tért csakhamar vissza jószágára, s bérlői hódolatában és jó pajtásai társaságában talált vigasztalást a kiállott bántalmakért és gyalázatért. Ott ismét nagy úrnak érezte magát; és senkit sem látott maga fölött, kivévén midőn az assizeknél a bíróhoz közel foglalt helyet, vagy, a »militia« szemléjekor, a lord lieutenantot üdvözölte.

Legfőbb ok, mely a társadalom külön elemeinek összeolvadását oly tökéletlenné tette, ama szerfölötti nehézségben volt, a mely elődeinket az egy helyről más helyre menetelben akadályozta. A betűk és nyomtatás egyedüli kivételével, minden találmányok közt legtöbbet tettek nemünk polgárisodására azok, a melyek a távolságot megrövidítették. A haladási eszközök minden tökélyesítése erköl-

csileg és értelmileg nem kevesebbé jótékony az emberiségre mint anyagilag, s nemcsak a természet és ipar különféle termékeinek kölcsönös cseréjét könnyebbíti, de nemzeti és tartományi ellenszenvek megszüntetésére, s az emberiség nagy családja minden ágainak egybekapcsolására is munkál. A XVII. században a londoni lakosok, majd minden gyakorlati tárgyra nézve, messzebb voltak Readingtól mint most Edinburghtól, s távolabb Edinburghtól, mint most Béctől.

II. Károly alattvalói előtt mindazáltal nem volt egészen ismeretlen az az elv, a mely korunkban az emberi dolgokban példátlan változást idézett elő, mely a hajókat képesekké tette, hogy szél ellen és szélcsendben haladjanak, s a zászlóaljakat, hogy minden podgyászaikkal és ágyusze-reikkel, a leggyorsabb televér lóéhoz hasonló gyorsasággal, országokon menjenek által. Worcester marquees már észrevette a hőség által megritkitott gőz kiható erejét. Sok kísérlet után, sikerült egy durva gőzgépet állitnia föl, melyet tűzvíz-műnek nevezett, s a melyet csodálatos és igen erős mozdonynak (instrument of propulsion) mondott. A marqueeest azonban eszelősnek tartották, s pápistának ismerték. Találmányai ennélfogva nem találtak kedvező fogadtatásra. Tűzvíz-műve talán értekezés tárgyául szolgált a »Royal Society« gyűlésében, de semmi gyakorlati célra nem fordították. Nem voltak sinútak, kivevén nebány fasinest a northumbriai kőszénbányák torkolatától a Tyne partjáig. Csekély volt a belföldi vízi közlekedés. A természetes folyók mélyítése és partozása körül tettek némi kísérleteket, de csekély sikerrel. Még tervben is alig volt egyetlen hajózható csatorna. Az angolok akkor csodálkozással és csak nem kétségbeesve szoktak ama roppant csa-

tornaásásról beszélni, a melylyel XIV. Lajos a Földközi tengert az Atlantival összekötötte. Gondolatukban is alig volt, hogy néhány nemzedék mulva, magán vállalkozók költségén, mesterséges folyók fogják behálózni saját honukat oly terjedelemben, a melynek hossza a Temzét, Severnet és Trentet összesen fölülhaladja.

Az útasokat és árúkat rendszeren töltött úton szállították egy helyről másra. S e töltések, mint látszik, sokkal rosszabbak voltak, mint a vagyonosság és miveltség azon állapotához képest, a melyre a nemzet már eljutott, várni lehetett volna. A legjobb közlekedési vonalokon a vágások mélyek, az ereszkedők meredekek, s az utak sokszor olyanok voltak, hogy homályban alig lehetett a kétfelől levő kerítetlen gyöptől vagy ingoványtól megkülönböztetni. Toresby Rudolf, a régiségbuvár, a nagy északi uton, Barnby Moor és Tuxford között, majd utat tévesztett, s Doncaster és York közt valóban utat is vesztett. Pepys és neje tulajdon kocsijokon utazván, Newbury és Reading közt eltévedtek. Ugyanez útjukban Salisbury közelében is letévedtek az útról, s félniök lehetett, hogy az éjet a sikon kell tölteniök. Az út csak jó időben volt egész szélteben kocsinak járható. Sokszor jobbra balra mély volt az iszap; s a jó alapú vonal csak keskenyen emelkedett ki a sárfészekből. Ilyenkor gyakori volt a torulás és czivakodás, s az utat gyakran elzárták a fuvarosok, kik közül egy sem akart csapást törni. Csaknem mindennapi dolog volt, hogy kocsik süppedtek meg, míg valamely szomszéd majorból fogatot nem szerezhettek, mely az iszaphól kivontassa. S őszi időben még komolyabb bajokkal kellett küzdeniök az utasoknak. Thoresby, ki Leeds és a főváros közt szokott utazni, annyi tömérdek veszélyt és viszontagságot jegyzett föl naplójába.

a mennyi a Jeges tengeren, vagy a Sahara pusztáján utazásra elég volt volna. Egyszer tudósították, hogy Ware és London közt a vizek kiöntöttek, hogy az utazóknak uszással kellett menekülniök, s egy kalmár átgázolást kísértvén meg, életét vesztette bele. E hírek következtében elhagyta az országutat, s réteken vezették, a hol a nyereg káráig érő vízben kellett lovagolnia. Egy más utában alig hogy a Trent árja el nem sodorta. Később Stamfordnál négy napig akadt fen az utak rozszasága miatt, s akkor is csak úgy merészelte folytatni útját, hogy tizennégy alsóházi tag vette körébe, a kik egy társaságban, kalauzokkal és számos cselédséggel, mentek az országgyűlésre. A derbyshirei úton folyvást féltetniök kellett nyakukat, s gyakran kénytelenek voltak barmaikat megkönnyíteni és vezetni. A Walesből Holyheadre vezető utak oly állapotban voltak, hogy 1685-ben egy királyi hel tartó Irföldre utazván, Saint Asaphtól Conwayig tizennégy (angol) mértföldet öt álló óráig tön. Conway és Beaumaris közt többnyire gyalogolni volt kénytelen; s nejét gyalog hintóban vitték. Kocsiját roppant nehézséggel és sok emberkéz segélyével hozták egészben utána. Rendesen a kocsikat szétszedték Conwayben, s erős walesi parasztok czepezték vállaikon a menali útig. Kent és Sussex némely részeiben, télnek idején, csak a legerősb lovak birtak a sáron átgázolni, a melybe, minden lépésre, mélyen sülyedtek. Sokszor több hónapig nem lehetett vásárookra menni. Mondták, hogy néha a föld terményeit el hagyták egy helyen rothadni, míg máshol, csak néhány mértföldnyire, a készlet korántsem fedezte a szükségét. E vidékeken a kocsikat rendesen ökrökkel vontatták. Mikor György, dániai főherczeg a pethworhi pompás kastélyt, nedves időben meglátogatta, hat óra hosszat ment

kilencz (angol) mértföldnyire; s kocsiját mindkét oldalról izmos parasztoknak kellett tartogatni. A kocsik közül, melyeken hozzátartozói voltak, több feldült és kárt szenvedett. Szolgálatából fönmaradt egy gentleman levele, a melyben a szerencsétlen udvaronc panaszkodik, hogy tizennégy óra hozzat nem volt nyugta, csak midőn a kocsi feldült vagy megrekedt.

Az utak roszaságának egyik fő oka ugy látszik, a törvény hiányos voltában feküdt. Minden község köteles volt a határán átmenő országútat föntartani. A parasztság évenként hat napi ingyen munkára volt szoritva. Ha ez nem volt elég, napszámot használtak, a melynek költségét a községadó fedezte. Kézzel fogható igaztalanság volt, hogy két nagy, egymással terjedelmes és gyarapodó kereskedést üzö, város között az összekötő útvonalt a közöttök elszórt falusi nép költségén tartásuk fen; s ez igaztalanság különösen kiáltó volt a nagy északi országútra nézve, a mely igen szegény és gyér népességű kerületeket kötött össze. A huntingdonshirei községek ugyanis nem voltak képesek azon országútat kiigazítani, melyet a yorkshirei nyugoti kerület és London közt nem szünő üzlet folyvást koptatott. A visszaállítás után csakhamar magára vonta a parliament figyelmét e sérelem; s törvényt hoztak, számos vámsorompói törvényeik közt a legelsőt, mely az árúkra és útasokra csekély vámot vetett, e fontos közlekedési vonal némely részeinek jó állapotban tartása végett. De ez ujitás sok zúgolódást gerjesztett; s a fővárosba vezető többi fő útra soká fenmaradt a régi rendszer. Végre történt változás, de sok nehézség mellett. Mert a legigaztalanabb és képtelenebb adót, a melyhez az emberek hozzá szoktak, gyakran sokkal több készséggel viselik, mint a legokszerűbbet, de újat.

Csak miután sok vámsorompót leromboltak erőszakkal, több kerületben katonaságot kellett használni a nép ellen, sok vérontás után lehetett jó rendszert hozni be. A józan ész lassanként diadalmaskodott az előítélet fölött; s szigetünket jelenleg közel harmincz ezer angol mértföldnyi vámút hasítja minden irányban.

A legjobb országutakon, II. Károly idejében, az árúkat egy helyről másra rendszeren postakocsikon szállították. E szekerek szalmájába fészkeltek magokat azon utasok, a kiktől a kocsin vagy lóháton utazás nem telt, s a kik gyöngékedés vagy podgyászuk terhe miatt gyalog nem mehettek. Nagyobb súlyú czikkelyek szállítása ez uton tömérdekbe került. Egy tonnáért Londontól Birminghamba hét fontot fizettek; Londonból Exeterig tizenkettőt. Egy tonnától körülbelül minden mértföldre tizenöt pence, egy harmaddal több, mint a mennyit utóbb vámos utakon fizettek, s tizenötöszer annyi, mint jelenleg a vasút-társaságok kérnek. A szállítási bér, sok hasznos árúcikkre nézve, tilalmi vámadóval fölért. A köszén különösen csak azon kerületekben volt látható, a melyekben ásták, vagy a hová tengeren lehetett szállítani, a mint hogy déli Angliában »tengeri szén« név alatt volt ismeretes.

Mellékutakon; s általában a Yorktól északra s az Exetertől nyugotra eső vidéken az árúcikkeket teherhordó lovakon szállították hosszú sorban. Ezen erős és türelmes állatokkal, a melyeknek faja immár kiveszett, különös osztályú emberek bántak, kik sokat hasonlítottak a spanyol öszvéresekhez. Alacsony sorsu utas sokszor alkalmasnak találta, málhás nyergen, két köteg közt ülve, e merész kalauzok gondviselése alatt tenni meg útját. Ez utazási mód ke-

vésbe került. De a karaván lassú léptekkel haladt: s télen gyakorta kiállhatatlan volt a hideg.

A gazdagok rendszeren saját kocsijokon, legalább is négy lóval, utaztak. Cotton, a tréfás verselő, megkísérlette Londonból Peakre csak kettős fogattal menni, de Saint Albanban úgy találta, hogy az utazás kiállhatatlanul unalmas lenne, s tervét megváltoztatta. Hat lovas hintót korunkban csak diszmenetben láthatni. Ily fogatok gyakor említése a régi könyvekben könnyen tévútra vezethet bennünket. Fényezésnek tulajdoníthatjuk, a mi valóban csak kelemetlen szükségből eredt. II. Károly korában hat lovon utaztak az emberek, mivel nagyon lehetett félniök, hogy kevesebb lóval a sárban rekednek. Még hat ló sem mindég volt elég. Vanbrugh, a következő ivadék alatt, sok humorral írja le, mint utazott föl Londonba egy újdun választott parlamenti tag. Hat ló, a melyek közül kettőt az eke elől fogtak ki, minden erőködés mellett sem bírta meggátolni, hogy a családi hintó egy kátyuban meg ne süppedt legyen.

A bérkocsizás újabban nagyon tökélyesedett. A visszahelyezést közvetlenül követő években a »diligence« két nap ment Londonból Oxfordba. Az utasok Beaconsfielden háltak. Végre 1669 tavaszán nagy és merész újítást kíséreltek meg. Hirdették, hogy egy alkalmatosság, melyet röpülő kocsinak irtak le, az egész útat megteszi nap keltétől napnyugtaig. E derék vállalatot ünnepélyes tudomásúl vették és szentesítették az egyetem (university) főnökei, s úgy látszik, olyas érdeket ébresztett, mint korunkban egy új vasút megnyitása. Az alkorlátnok minden közhelyen kifüggesztett jelentésben adá tudtúl az indulás óráját és helyét. A kíséreltet teljesen sikerült. Reggeli hat órakor a kocsi az »All souls college« régi homlokzata előtt indult meg

a vállalkozó gentlemanek, kik az első kísérletet kiállották, ép egészségben szálltak le esti hét órakor londoni fogadójukban. A testvér egyetem vetélkedése fölébredt, s csakhamar még egy gyorskocsi állott elő, mely az utasokat egy nap alatt szállította Cambridgeből a fővárosba. II. Károly uralkodása végén háromszor indult hetenként gyorskocsi a fővárosokba. Azonban, úgy látszik, postakocsi, sőt postaszekér sem járt észak felé Yorkon, s nyugotnak Exeteren túl. A gyorskocsi (flying coach) rendes napi járása nyáron ötven (angol) mértföld volt; de télen mikor az utak rozszak, s az éjek hosszúk voltak, alig harmincznál több. A chesteri, yorki és exeteri kocsi, szép időben rendesen négy nap alatt ért Londonba, de karácsonkor csak hatod napra. Az utasok, számra hatan, mind a kocsiban ültek. Mert oly gyakoriak voltak a balesetek, hogy igen veszélyes volt volna a fedelen ülni. A kocsibér nyáron általában két pence és fél penny körül volt, télben valamivel több.

Ez utazási mód, melyet az angolok ma kiállhatlanúl lassúnak tekintenének, őseink előtt csodával határosnak, s valóban veszélyes gyorsaságúnak tetszett. Egy II. Károly halála előtt néhány hónappal megjelent munkában, ugy magasztalák a gyors kocsikat, mint a melyek minden járművet sokkal felülhaladnak, a melyet valaha ismert a világ. Gyorsaságuk különös dicséret tárgya volt, s a szárazföldi posták rest járásával diadalérzettel hasonlították egybe. Az ilyes dicsekvésekbe mindazáltal panasz és kifogások hangjai is vegyültek. Az új gyorskocsik föllállítása kellemetlenül érintette sok osztály érdekeit; s mint történni szokott, sokan voltak hajlandók merő ostobaság- és átalkodottságból, lármát ütni az újítás ellen, csupán mivel újítás volt. Szenvedélyesen vitatták, hogy ez utazási mód a lótenyész-

tésre s a lovaglás nemes ügyességére nézve kártékony lesz ; hogy a Temze, mely a tengerészeknek soká iskolája volt, megszűnik fő közlekedési eszköz lenni Londonból föl Windsornek s le Gravesendnek ; hogy a nyergesek és sarkantyúművesek százanként megbuknak ; hogy sok fogadó, a melyekben lóháton utazók meg szoktak szállani, elhagyatnak, s többé semmit sem jövedelmeznek ; hogy az uj kocsik nyáron igen melegek, télen nagyon hidegek ; hogy az utasokat betegek és rivó gyermekek szörnyen untatják ; hogy a kocsi némelykor oly későn ér a fogadóba, hogy lehetlen vacsorát kapni, s gyakran oly korán indul, hogy nem kaphatni reggelit. Ez okoknál fogva komolyan ajánlották, hogy egy nyilvános kocsiba se legyen szabad négy lónál többet fogni be, hetenként egyszernél többször indulni, vagy harmincz (angol) mértföldnél többet tenni naponként. Remélték, hogy ha e szabályzatot elfogadják, a betegeket és bénákat kivéve, mindenki visszatér a régi utazásmódra. Ilyes nézeteket tartalmazó kérvényeket nyújtott be a királyi tanácsba London városa több társulata, több tartományi város és némely megyék törvényszéke. Mosolygunk az efféle dolgokon. Nem lehetetlen, hogy maradékainkon lesz a sor mosolyogni, ha majd azon ellenzés történeteit olvassák, a melyet a XIX. század haladásai ellen a haszonvágý és előítélet kifejt.

A gyorskocsik minden vonzereje mellett, erős egészséges férfiaknál, a kik nem voltak igen terhelve podgyászszal, még mindig szokásban maradt lóháton tenni hosszú útakat. Ha az útas sürgősen akart haladni, postalovakat vett. Gyors háta-lovakat minden nagy útvonalon lehetett találni illő távolságban. A bér (angol) mértföldenként egy lótól három pence, s a kalauzé állomásonként négy pence

volt. Ily módon, jó útban sokáig oly gyorsan lehetett utazni, mint bármely Angliában ismeretes alkalommal, míg a gőzkocsit be nem hozták. Mindaddig nem voltak könnyű postakocsik; és a kik saját kocsijukon utaztak, nem válthattak rendesen lovakat. A királynak mindazáltal és a főtisztviselőknek módjában volt lóváltást rendelni. Így Károly rendesen egy nap alatt ment a Whitehallból Newmarketbe, körülbelül ötven (angol) mértföldnyi távolságra, róna földön; s alattvalói ezt nagy tevékenység jeléül tekintették. Evelyn szintén megtette az utat Clifford főkorlátnok társágában. A kocsiba hat ló volt fogva, a melyeket Bishop Stortfordon s Chesterfordon megint változtattak. Az útsok éjjel értek Newmarketbe. Az ilyen utazási módot, ugy látszik, csupán fejedelmeknek és ministereknek való, rendkívüli kéjzésnek tarták.

Bármikép történt az utazás, az utazók, ha csak számosan és jól fegyverkezve nem voltak, nem kis veszélyben forogtak, hogy utukat állják és kirabolják. Minden főuton volt lovas útonálló, a minő gonosztevőt nemzedékünk csak könyvekből ismer. Különösen London közelében a nagy országútak mellett a tágas téreken kalandoztak az ily nemű rablók. Hounslow Heath, a nagy nyugoti út mellett, s Finchley common a nagy északi útban, talán a leghiresb tanyáik voltak. A cambridgei diákok remegtek, ha fényes nappal is, az eppingi erdőség közelébe érkeztek. Tengerészek, a kiket épen kifizettek Chatamben, sokan voltak kénytelenek átadni erszényeiket Gadshillnál, a mely helyet, mint Pains és Falstaff rablásai színhelyét, mintegy száz évvel azelőtt, a legnagyobb költő *) híressé tette. A köz-

*) Shakespeare IV. Henrikben stb.

hatóságok, úgy látszik, sokszor nem tudtak mit tenni a rablókkal. Egykor a »Gazette«-ben hirdetve volt, hogy bizonyos egyének, a kiket erős gyanú terhel, hogy utonállók, a kik ellen azonban nincsenek elegendő bizonyságok, Newgateben lovagló öltözetben ki fognak állíttatni: egyszermind lovaik is láthatók lesznek: s minden gentleman a kit kiraboltak, fölhivatott e különös látmány megtekintésére. Más alkalommal nyilván kegyelmet ajánlottak egy rablónak, ha némi, rendkívüli értékű, nyers gyémántokat viszszaad, a melyeket a harwichi postaszekér megállításakor elvett. Rövid időn egy más hirdetmény jelent meg, mely a fogadósokat intette, hogy a felsőség szeme rajtok függ. Állították, hogy bűnös egyetértésök képesekké teszi a zsiványokat, hogy az utakat büntetlenül háborgassák. Hogy e gyanúk nem voltak alaptalanok, némely akkori töredelmes rablók haláلهelőtti vallomásai mutatják, a kik, mint látszik, a fogadósoktól sok részben hasonló szolgálatoakat fogadtak el, mint a minőket Farquhar Bonifácza tön Gibbetnek.

Az utonálló sikere és biztossága végett szükség vala, hogy merész és ügyes lovas volt legyen, s külseje és magaviselete illő egy szép ló urához. A tolvajok közt tehát némi aristocrata állást foglalt el, megjelent a divatos kávé- és játékházakban, s versenytéreken jó módú emberekkel tön fogadásokat. Gyakran valóban jó házból való s jó nevelésű volt. Az ily nevű rablók neveihez ennél fogva némi regényes érdek csatlakozott, s csatlakozik talán még most is. A köznép mohón hallgatta a regéket vadságukról és merészségökről, alkalmilag tanusított nagylelkűségökről és jó indulatukról, szerelmeikről, csodás szabadulásaikról, kétségbeesett harczaikról, s férfias magokviselete felől a tör-

vényszék előtt és vesztőhelyen. Így Nevison Vilmosról, a yorkshirei nagy haramiáról, beszéltek, hogy minden északi fuvarosra évnegyedes adót vetett, s azért nemcsak nem bántotta őket, sőt minden egyéb zsilványok ellen is mególtalmazta; hogy a legudvariasb módon kérte el az erszényeket; hogy a mit a gazdagoktól elvett, a szegényeknek bőven adakozott belőle; hogy a királyi kegyelem egyszer megmentette életét, de újra szerencsét kísértvén, végre, 1685-ben, Yorkban akasztófán halt meg *). Beszéltek, hogy lett Richmond herczeg franczia apródja, Duval Claudius, utonállóvá, s egy félelmes csapat vezérévé, s abban a megbecsülésben részesült; hogy egy királyi hirdetményben, a nagyobb gonosztevők ellen, első helyen fordult elő neve; miként állította meg csapata élén egy asszonyság kocsiját, a melyben négyszáz font értékű zsákmány volt; hogy csak száz fontot vön el s megengedte, hogy a szép tulajdonosnő a többit egy tánczczal, a melyet vele a gyöpön járt el, megváltsa; hogy élénk udvariassága minden nők szivét elrabolta; hogy ügyessége a kardforgatásban és pisztolyozásban minden férfit elrettentővé tette, hogy, végre, 1670-ben bormámorában fogták el; hogy magas rangu hölgyek látogatták őt börtönében, könyezve járultak közbe életéért; s a király kegyelmet is ad vala neki, ha Morton bíró, az utonállók félelme, ellen nem szegül, fenyegetőzván, hogy hivatalát leteszi, ha a törvényt tökéletesen végre nem hajtják; s hogy végrehajtás után testét, czimerek, viaszgyertyák, fekete szőnyegek és gyászolók teljes pompájával kör-

*) Genttől York története. Egy más, Biss nevű rablót Salisburyben akasztottak föl 1695. Egy ballada maradt fen róla, melyben úgy állittatik elő, a mint magát bírái előtt védi.

nyezett helyre tették ki, míg ugyanazon kegyetlen bíró, a ki a korona kegyelmezését akadályozta, tisztviselőket nem küldött, szétzavarni a gyásztisztelgést. Ez adomákban kétségkívül igen sok mese van; mindazáltal megérdemlik az említést; mert hiteles és egyszersmind fontos tény, hogy elődeink az ilyes regéket, akár igazak voltak, akár nem kíváncsian és hiszékenyen hallgatták.

Mindazon különféle veszélyt, mely az utazót környezte, rendkívül növelte a sötétség. Éjjelre tehát rendesen hajlékot keresett; s azt nem volt nehéz találnia. Régi időktől fogva híresek voltak Anglia fogadói. Első nagy költőnk leírta, mi jó ellátást találtak azokban a XIV. század vándorai. Southwarkban a »Tabard« tágas szobáiban és ólaimban huszonkilencz személyre volt hely lovaikkal együtt. Az étel igen jó volt, s a borok olyasok, a melyek a társasággal ugyancsak itatták magokat. Kétszáz évvel utóbb, Erzsébet uralkodása alatt, eleven szinekkel festi Harrison Vilmos a nagy fogadók bőségét és kényelmét. Európa szárazra, ugymond, nem mutathat fel ahhoz hasonlót. Voltak a melyekben két-háromszáz ember lovastól együtt könnyen el volt látható lakással, élelemmel. Bámulni lehetett az ágyakat, szőnyegeket, s mindenek fölött a sok szép tiszta fejrőneműt. Gyakran drága ezüst edényt tettek az asztalokra. Oly fogadóczimerek is voltak, a melyek harmincz, negyven fontba kerültek. A XVII. században Angliának sok igen jó fogadója volt minden rangúak számára. Néha az útas valamely kis faluban oly korcsmára talált, a melyben, mint Walton leírta, a téglázott pitvar tisztára volt síkálva, a falakon köröskörül balladák függtek, a lepedők levendulától illatoztak, s hol égő tüzet, jó pohár sört, egy tál fris pizstrángot, a közel patakából, kevés pénzért kapha-

tott. A nagyobb vendégfogadókban seylemfüggönyös ágyakat, válogatott étkeket és francia vörös bort talált az ember, a legjobb féléből, a melyet Londonban ittak. A vendéglősök sem olyanok voltak, mint irták, miként más fogadósok. A szárazon a fogadós zsarnoka volt azoknak, a kik küszöbén átléptek. Angliában szolgáljuk vala. Az angol soha sem volt otthonosabb, mint midőn fogadójában kényelemnek adta magát. Gazdag emberek is, kik saját házaikban minden kéjelmet élvezhettek, estéiket sokszor töltötték valamely szomszéd vendéglő társalgó teremében. Ugy látszik, azt hitték, hogy a kényelmet és fesztelenséget sehol sem élvezhetik oly mértékben. Ez érzet, sok nemzedéken át, nemzeti sajátság maradt. A fogadók fesztelensége és közkedvessége beszély- és drámairóinknak sokáig szolgáltak anyagúl. Johnson azt mondta, hogy a vendéglői szék az emberi boldogság trónja; és Shenstone gyöngéd panaszt emelt, hogy, — bármi nyájas legyen, egy házfödél alatt sem fogadja el az utast oly meleg üdvözlét, mint a melylyel fogadókban találkozhatni.

Mostani fogadóinkban sok kényelmet föltalálhatni, a mi Hampton courtban és a Whitehalban ismeretlen volt. Általában mindazáltal bizonyos, hogy vendégfogadóink tökéletesedése nem haladt egy nyomon útaink és szállítási eszközeink fejlődésével. Nem is csoda; mert föltéve, hogy minden más körülmény egyenlő, a fogadók szükségkép ott legjobbak, a hol a szállítási eszközök legroszabbak. Minél gyorsabb az utazás, annál kevésbbé fontos dolog, hogy az utas sok kellemes szállóhelyet találjon. Százhatvan év előtt, ha valaki távol megyéből jött a fővárosba, rendesen tizenkét vagy tizenötször evett, s ötször, hatszor meghált az utban. Ha előkelő volt, kényelmes sőt kéjelmes asztalt és szállást igény-

lett. Most egyetlen téli nap Londonba röpülünk Yorkból avagy Exeterből. Most tehát az útas, csupán nyugvás és jólakás végett ritkán szakítja félbe utját. Minek következtében száz meg száz legjobb vendégfogadó teljesen elpusztult. Rövid időn egyetlen ilyen fogadót sem fogunk találni, kivéven, a hol az idegenek foglalkozása avagy kedvtöltés miatt időznek.

A jelen nemzedéket gúnyra indítaná azon mód, a mint távol helyek közt történt a levelezés; olyas volt mindazáltal, mely az ó világ mivelte nemzeteiben, vagy Raleigh és Cecil kortársaiban álmélkodást és irigységet ébresztett volna. I. Károly alatt roszt, tökéletlen levélszállítási rendszert hoztak be, a melyet a polgárháború elsöpört. A köztársaság alatt ismét fölfogták e rendszert. A visszaállításakor a postahivatal tiszta jövedelmét, a mely a költségek levonása után fenmaradt, York herczegnek adták. Legtöbb útvonalon a levélmáhhák minden másodnap küldettek el és érkeztek meg. Cornwallban, a lincolnshirei lapályokon, s a cumberlandi halmok és tavak közt hetenként csak egyszer érkeztek levelek. Ha a király utazott, a fővárosból minden nap indult posta oda, hol az udvar mulatott. London és némely parti helyek közt is naponként volt közlekedés; s ez előjog néha Tunbridge-, Wells- és Bathra is kiterjesztett azon időszakban, mikor e helyeket a nagyok ellepték. A máhhákat lóháton vitték, éjjel nappal mintegy öt angol mértföldet számítva egy órára.

Ezen intézmény jövedelme nemcsak a levélvitel díjából állott. Csupán a postahivatalnak volt joga, postalovakat adni; s a milyen gondosan őrizték ez egyedáruságot, következtethetni, hogy nyereséges volt. De ha az útas fél óráig várt a nélkül, hogy postalovakat kapott volna, szabad volt lovat bérlenie, a hol talált.

London részei közt a levelezés könnyítése eredetileg nem a postahivatal föladata volt. II. Károly uralkodása alatt egy vállalkozó londoni polgár, Dockwray Vilmos, nagy költségen, fillérpostát állított, mely üzletes és népes utcákban, a pénzcsernok közelében, naponként hat-nyolczszor, s a külvárosokban négyszer vitt házhoz leveleket és csomagokat. E javításnak szokás szerint, erősen ellenszegültek. A kihordók panaszolták, hogy érdekeikbe ütközik a terv, s a hirdetményeket, a melyekben felőle a közönség értesítettett, leszaggatták. A Godfrey halála és Coleman iratának fölfedezése által okozott ingerültség épen tetőpontján volt. Fölríadtak tehát, hogy a penny-posta pápista találmány. Oates, mondák, a nagy tudor, gyanakodni látszik, hogy a terv élén jezsuiták állanak, s ha a málhákat megvizsgálják, árulással tele találándják. A vállalat hasznos volta, mindazáltal, oly szembeszökő volt, hogy meghíúsult minden ellenzés. A mint kiviláglott, hogy a vállalat nyereséges lesz, York herczeg emelt panaszt ellene, mint egyed-árusága sértése ellen, s a törvényszékek az ügyet részére döntötték el.

A postahivatal jövedelme kezdet óta folyvást növekedett. A visszaállítás évében, az alsóház bizottsága, szoros vizsgálat után, mintegy huszezer fontra becsülte a tiszta jövedelmet. II. Károly uralkodása végén a tiszta bevétel nem sokkal volt kevesebb ötvenezer fontnál; a mit akkor bámulatos mennyiségnek tartottak. Az összes bevétel hatvanezer font körül volt. Egy egyszerű levél vitelbére nyolczvan angol mértföldre két pence, nagyobb távolságra három pence volt. A postabér a csomag nehézsége szerint nagyobbodott. Most egy egyszerű levelet Skót- avagy Irföld végső határáig egy pennyért visznek; s a postalovak egyed-

árusága rég megszűnt. A postaosztály összes évi jövedelme mindazáltal többre megy tizennyolczszázezer fontnál, s a tiszta jövedelem több mint hétszázezer font. E szerint alig lehet kétség iránta, hogy a jelenleg postán küldött levelek száma hetvenezereserte akkora, mint II. Jakab trónraléptekor volt.

A régi málhaposták terhének nem volt jelentékenyebb része a hirlapoknál. 1685-ben nem volt, nem is lehetett semmi afféle, mint korunkban a londoni napi lapok. Se a szükséges tőkét, se a szükséges ügyességet nem lehetett erre föltalálni. A szabadság is hiányzott, oly hiány, a mely nem kevesbbé fontos, mint akár a tőkée, akár az ügyességé. A sajtó ugyan, akkor nem volt elővizsgálat alatt. Az engedélyi törvény, melyet a visszahelyezés után nem sokára hoztak, 1679-ben megszűnt. E szerint történetet, szónoklatot avagy költeményt, bármely közhivatalnok előleges helybenhagyása nélkül, bárki nyomtathatott; de a birák egyértelműleg azt tartották, hogy e szabadság nem terjed ki a hirlapokra, s hogy Anglia köztörvénye szerint, a korona fölhatalmazása nélkül, senkinek sem volt joga politikai ujdonságokat nyomtatni *). Mig a whig párt még félelmes volt, a kormány jónak találta alkalmilag elnézni e szabály megszegését. A kizáratási törvény fölött folyt nagy harcz alatt, sok hirlap kiadását elnézték; minő volt a »Protestans értesítő«, »Folytonos értesítő«, »Honi értesítő«, »Igaz ujdonságok« és a »Londoni Merkur«. Ezek közül egy sem jelent meg kétszernél többször hetenként. Egyik sem volt egy kis levélnél nagyobb tartalmu. A mennyi tárgyat egy-egy egész éven át magában foglalt, mindössze nem

*) London Gazette, máj. 5. és 17-iki szám, 1680.

volt több, mint a mennyit gyakran a »Times« két számában találunk. A whigek legyőzete után nem volt többé szükség a királynak kiméletesen élnie azzal, a mit minden birái kétségtelen előjogának nyilvánítottak. Uralkodása végén egy hirlap kiadatását sem türték engedélye nélkül: s engedélyét kizárólag a »London Gazette« kapta meg. A »London Gazette« csak hétfőn és csütörtökön jelent meg. Tartalma volt rendesen vagy egy királyi hirdetmény, két, három tory »adresse«, két, három előléptetési jelentés, tudósítás a Duna mellől a császári seregek és a janicsárok közt folyt valamely csatáról, egy utonálló személyes leírása, két tisztes személy között nagy kakasviadal jelentése, vagy jutalomhirdetés valamely elveszett kutyáért. Két középszerű lapot tőn az egész. A mit a legfőbb érdekű tárgyakra nézve közöltek, a legszárazabb és modorosb alakban volt közölve. Néha ugyan, ha a kormány jönnek látta valamely fontosabb tárgyban a köz kandiságnak eleget tenni, mellékletet adtak, mely teljeseb részleteket közlött, mint a Gazette-ben lehetett kapni: de se a Gazette, se a kormány által nyomtatott toldaléklap nem foglalt magában olyan értesítést, a melynek közzététele az udvar szándékaival ellenkezett. A legfontosabb parlamenti viták, a legfontosabb állampörök, a melyekről történetünk emlékezik, mély hallgatással mellőzvék *). A fővárosban némileg a kávéházak pótolták a hirlapokat. Oda tódultak a londoniak, mint a régi atheneiek a köztérre, meghallani, van-e valami ujság. Ott megtudhatta az ember, milyen otrombául bántak a Westminsterhallban az előtti napon egy whiggel, mily borzasztó híreket közöl-

*) Például az 1685-ki fontos parlamenti eseményekről, vagy a hét püspök pöréről és föloldoztatásáról egy szó sincs a Gazetteben.

nek az edinburghi levelek a »covenant« hiveinek kúpadra vonatásáról, mi rutul megcsalta a hajózáti hivatal a koronát a hajóhad élelmezésében, s milyen súlyos nehézségeket tón a titkos főpecsétőr a kincstár ellen a tüzhelyadót illetőleg. De a kik a politikai küzdelem nagy színhelyétől távol laktak, csak ujságlevelek *) által értesülhettek az ott történetkről. Ilyen levelek írása Londonban keresetmóddá lön, mint jelenleg India benszülöttei közt. Az ujságíró kávéházról kávéházra járt s hireket gyűjtött, befurta magát, ha érdekes pör forgott fön, az »Old Bailey« üléstermébe, sőt talán a Whitehall karzatára is bebocsátást eszközölt, s megírta, hogy néz ki a király meg a herczeg. Így gyűjtött anyagot heti tudósításaira, a melyek némely megyei város vagy tisztviselőség fölvilágosítására voltak szánva. Ilyen forrásokból meritették a legnagyobb tartományi városok lakosi s a gentry és papság nagy testülete, majd mind, a mit koruk történetéről tudtak. Föl kell tennünk, hogy Cambridgeben szintannyian voltak, mint, Londont kivéve, a legtöbb helyen az országban, kíváncsiak tudni, mi történik a világban. S mindamellet Cambridgeben, II. Károly uralkodása alatt, a törvény tanárai és a szép mesterségek tudorai sok ideig csupán a »London Gazette«-re voltak ujdonság tekintetében, szorúlva. Végre egy fővárosi ujdonságíró szolgálatát használták. Nevezetes nap volt, midön az első ujdonságlevelet Londonból a cambridgei egyetlen kávéház asztalára kitették. A vagyonos ember falusi lakában türelmetlenül várta az ujságlevelet. Egy hét alatt, a hogy megérkezett, húsz család kezén megfordult. A szomszéd »squire«-eknek az octoberi napokon beszélgetésre, s a szom-

*) Irott leveleket ért szerző, nem hirlapokat.

széd papoknak éles szónoklatokra szolgáltatott anyagot a whigség és pápistaság ellen. A régi nemzetségek levéltáraiban, szorgalmas keresés után, kétségkívül sok ilyen érdekes naplót lehetne még fölfedezni. Közkönyvtárainkban található néhányat; s egy sorozat, mely a sir Mackintosh Jakab által gyűjtött irodalmi kincseknek nem legértéktelebb része, e munka folytán alkalmilag említettetni fog *).

Alig kell mondanom, hogy tartományi lapok akkor még nem voltak. Valóban, a fővárost s a két egyetemet kivéve, alig volt egy könyvnyomtató az országban. Angliában, a Trenttől észak felé, úgy látszik, Yorkban volt az egyetlen nyomtató intézet **).

A kormány nem csak a »London Gazette« utján igyekezett a nép közt politikai értesítéseket terjeszteni. E hirlap szerény hírfüzért foglalt magában, minden magyarázat nélkül. Egy más lap, mely az udvar pártfogása mellett jelent meg, fejtegetésekből állott, újdonságok nélkül. E lapot, melyet »Observer«-nak neveztek, egy öreg tory, röpiratszerző, Lestrangle Roger, adta ki. Lestrangleben se készség, se álnokság nem hiányzott; írásmódja, bár durva, s bizonyos csevegő modor által, melyet akkor a zöld asztalnál és

*) Szerző köszönetet mond barátja, Mackintosh családjának, hogy e férfiú becses gyűjteményeit közölték vele, melyet Mackintosh köz- és magánlevéltárákból akkor gyűjtött egybe, midőn hasonló munka írásáról gondolkodott.

***) Gent Tamás élete. Az 1724-beli minden nyomda teljes névsora Nichols »Irodalmi adomáiban a XVIII. századból« található. Nehány év alatt a nyomdák száma nagyon szaporodott; s mégis harmincznégy megye volt, ezek közt Lancashire, a hol könyvnyomtató nem találtatott.

vendéglőben élcznek tartottak, eltorzíttatott, nem volt él és erő nélkül. De vad és egyszersmind nemtelen természete, minden sorban, a melyet irt, kimutatta magát. Midőn az »Observator« először megjelent, epéssége némileg menthető volt. Mert akkor a whigek hatalmasok voltak; s számos ellenféllel kellett küzdenie, a kiknek tartózkodás nélküli erőszakossága igazolni látszott a kiméletlen visszatorlást. De 1685-ben minden ellenzés le volt verve. Nemes lélek nem volt volna képes bántalommal illetni oly pártot, mely nem felelhetett, s foglyok, számüzöttek és tönkretett családok nyomorát súlyosítani: de Lestrange gonosz indulata előtt a sir nem volt menedék, a gyásznak háza nem szentély. II. Károly uralkodása utósó hónapjában Jenkyn Vilmos, egy nagy hirü öreg »dissidens« pap, a kit kegyetlenül üldöztek, csupán mivel az isteni szolgálatot az egész protentstáns Európában közönségesen divatozott szertartás szerint végezte, szenvedések és nélkülözések miatt meghalt Newgateben. A nép rokonszenvének kitörését nem lehetett visszatartóztatni. A testet mintegy százötven kocsi kísérte sirba. Még udvaroncok arczán is bánat ült. Sőt a megfontolatlan király is némi érdeklődést mutatott. Csupán Lestrange egymaga ordított vad örömrivalgással, ki-nevette a »trimmerek« szánakozási gyöngeségét, fennen kiáltotta, hogy az istenkáromló vén gonosztevőt igen igazságos büntetés érte, s fogadta, hogy minden alakos szentek és vértanuk ellen nem csak halálukig, hanem holtuk után is háborút visel. Ilyen volt a lapnak szelleme, mely az időben a tory pártnak, s főleg a lelkipásztoroknak oraculumul szolgált.

A postán szétküldhető irodalom képezte akkor nagy részint a vidéki papság és törvényszéki tisztviselők lelki-

táplálékát. Nagy csomagoknak egy helyről másikra szállítása oly nehézségekkel járt, hogy egy terjedelmes mű a »Miatyánk-sorról« hosszabb idő alatt jutott el Devonshirebe vagy Lancashirebe, mint most Kentuckybe. Említettük már, mily szűken voltak a falusi papok még a hittudósnak legszükségeseb könyvekkel is ellátva. A gentry házai sem voltak inkább bővében. Kevés megyei lovagnak volt olyan könyvtára, a minőt most inasszobákban vagy kisebb kalmarok boltzugában is rendszeren találhatni. Nagy tudósnak tartották szomszédai azon squire-t, a kinek ablakában, halászó horogvesszők és madarász fegyverek közt, ott hevert Hudibras és Baker krónikája. Tarlton tréfái s a »Keresztység hét hőse.« Egy köröző könyvtár, vagy olvasó társaság sem volt még a fővárosban se: a fővárosban mindazáltal oly tudománykedvelők, a kik drágán vásárolni nem birtak, képesek voltak magokon segíteni. A nagy könyvárusok boltjai, a sz. Pál temetője közelében, minden nap és naphosszat tömve voltak olvasókkal; s ismerős látogatónak sokszor megengedték, hogy egy egy kötetet haza vigyen. A vidéken nem volt ilyen alkalom, s minden ember kénytelen volt megvenni, a mit olvasni akart.

Mi a földes asszonyt és leányait illeti, egész irodalmuk rendszeren egy ima s egy házi gyógyszerész könyvből állott. Igaz ugyan, azzal, hogy falusi magányban éltek, keveset vesztek. Mert fensőbb körökben s oly körülmények közt is, a melyek az elme kiképezésére a legtöbb könyvnyúséggel kínálkoztak, kétségkívül roszabbul növeltettek e korszakban a nőszemélyek, mint a tudományok föléledése után bármikor. Régebben az ó szellem remekeit tanulták. Napjainkban ritkán fordítanak a holt nyelvekre figyelmet; de ismerik Pascal és Molière, Dante és Tasso, Goe-

the és Schiller nyelvét; s nem lehet tisztábban és bájosabban beszélni angolúl, mint mivel asszonyaink beszélnek és irnak. De, a XVII. század utófelében, a női elme mivelése, mint látszik, egészen el volt hanyagolva. Ha, valamely kisasszonynak a legfölültesbb irodalmi ismerete volt, egész csodának tartották. Magas születésű, előkelő növelésű, s a természettől jó értelemmel megáldott hölgyek sem voltak képesek anyanyelvökön egy sort is leírni olyan szófüzési és helyesírási hibák nélkül, a minőket most egy jótékony intézetben növelt leány is szégyenlenc elkövetni *).

Könnyű kitalálni, miért volt így. A tulságos szigor természetes következménye, a kicsapongó feslettség volt akkor divatban: s e feslettségnek nem maradt el rendes következménye, a nők erkölcsi, értelmi sülyedése. Testi szépségök iránt durva és szemtelen hódolás volt a divat. De a bámulat és vágy, a melyet gerjesztettek, ritkán volt tisztelttel, vagy bármely lovagias érzéssel vegyülve. A mely tulajdonok őket társakká, tanácsadókká, bizalmas barátokká teszik vala, inkább visszaijesztették, mint vonzották volna a whitehalli ledéreket. A mely udvari hölgy úgy öltözködött, hogy teljesen eleget tön fejr keble igényeinek, a ki jelentékenyen kacsingatott, buja módon tánczolt, legjobban értett a feleseléshez, s kamarásokkal és testörkaptányokkal huzalkodni, csuf verseket illetlen kifejezésekkel

*) Szerző jegyzetben Mária királynőnek a hágai könyvtárban levő pompás bibliába tett sajátkezü irását idézi például; »This book was given the king and I, at our coronation, Marie K.« Pedig, ugymond, e királynő a természettől jó tehetségekkel birt, egy püspök által növeltetett, a történetet és költészetet kedvelte, s jeles férfiak által mások fölött kitünő hölgynek tartatott.

énekelni, avagy tréfából apród öltönyt venni föl nem szégyenlett, az ilyen hölgynek valószínűbben voltak az udvarban lovagjai és csodálói, inkább várhatta, hogy a királyi figyelem megtiszteli, s valószínűbb volt, hogy gazdag és nemes férjre teszen szert, mint Grey Johanna, vagy Hutchinson Lucia. Ily körülmények közt a női tökélyek mérlege igen alant állt; s veszélyesebb volt e mértéken felül, mint alatta lenni. A legnagyobb tudatlanságot és ledérséget illőbbnek tartották a hölgyhez, mint a puritánság leggyöngébb színezetét. Azon igen is magasztalt hölgyek közül, a kiknek arczképeit Hampton-Court falain még mindig csodáljuk, valóban igen kevesen szoktak acrostichonoknál, gunyiratoknál s Clelia és a »Nagy Cyrus« fordításainál becsesebb valamit olvasni.

Még e nemzedék miveltebb gentlemaneinek irodalmi ismeretei is kevesebbé voltak, mint látszik, alaposak és mélyek, mint az azelőtti vagy későbbi időszakban. Legalább a görög tanulmány, II. Károly idejében, nem virágzott úgy közöttünk, mint a polgári háború és forradalom közben, és sokkal a forradalom után megint virágzott. Voltak kétségkívül tudósok, a kik az egész görög irodalmat ismerték Homertől Photius-ig: de e tudósokat, majdnem kizárólag csak az egyetemeknél levő egyháziak közt lehetett találni, s az egyetemeknél is kevesen voltak, s nem becsülték őket kellőleg, Cambridgeben épen nem tartották szükségesnek, hogy a hittudós képes legyen a szentírást eredetiben olvasni*). Oxford sem állott magasabb fokon. Midőn III.

*) North Roger beszéli, hogy János testvére, ki Cambridgeben görög nyelv tanára volt, keserűen panaszkolta, hogy az akadémiai papság a görög nyelvet általában elhanvogolja.

Vilmos uralkodása alatt, Krisztus egyháza a phalarisi levelek eredetisége védelmére, egy emberként fölkelte e nagy collegium, mely akkor a nyelvtan főszékhelyének tartatott az országban, nem volt képes annyi attikai jártasságot előállítani, a mennyivel jelenleg minden nagy köziskolában több ifjú bír. Könnyen föltehetni, hogy az egyetemeken elhanyagolt holt nyelvet, a világban élő emberek nem igen tanulják. Azelőtt a görög költészet és szónoklat Raleigh és Falklandnak élménye volt. A görög költészetben és szónoklatban később élvet talált Pitt és Fox, Windham és Grenville. De a XVII. század utósó felében aligha volt Angliában egy kitünő államférfiu, a ki Sophoclesből avagy Plátóból élvezettel tudott volna olvasni egyetlen lapot.

Jó latin tudósok számosan voltak. Róma nyelve ugyanis még nem vesztette el egészen uralkodói jellemét, s Európa sok részében szüksége volt még arra az utazónak vagy diplomatának. Sokkal általánosabb tökély volt tehát, jól beszélni latinul, mint korunkban; és se Oxford, se Cambridge nem volt szükében költőknek, a kik fontosabb alkalmal, a trón zsámolyára szerencsés utánzásait teheték le ama verseknek, a melyekben Virgil és Ovid Augustus nagyságát magasztalták.

De még a latin is tért engedett egy ifjabb vetélytársnak. Franciaország ez időben a fensőség majd minden nezeit egyesülve bírta. Hadi dicsősége tetőponpon állott. Hatalmas szövetségeseket legyőzött. Kötéseket parancsolt. Nagy városokat és tartományokat hódított meg. Castilia büszkeségét az elsőség átengedésére kényszerítette. Parancsolta az olasz fejedelmeknek, hogy lábai zsámolya elé boruljanak. A legnagyobb volt tekintélye az életmiveltés minden viszonyaiban, a párviadaltól a menuetig. Ő hatá-

rozta meg, mily szabásu legyen a gentleman öltözete, milyen hosszú vendég-haja, milyen magas vagy alacsony sarka, s milyen keskeny avagy széles kalapján a szalag. Az irodalomban egész világnak ő szabott törvényt. Nagy íróinak hire betöltötte Európát. Racinehoz hasonló tragicus költőt, Molièrehez fogható vigjátékirót, oly kedves mulattatót, mint Lafontaine, oly ügyes ékesenszólót, mint Bossuet, egy más ország sem volt képes fölmutatni. Olasz- és Spanyolország irodalmi dicsősége lehanyatlott; Németországé még nem is hajnallott. E szerint azon jeles férfiak szelleme, a kik Párisnak diszei voltak, annál ragyogóbb fényben tünt föl, minél kedvezőbb volt az ellentét. Valóban Francziaország uralma ez idő szerint oly nagy volt az emberiség fölött, a milyenre a római köztársaság soha sem emelkedett. Mert ha Róma politikailag uralkodott, művészet, tudomány tekintetében Görögországnak volt alázatos nevendéke. Francziaország a szomszéd országokon mindazon felsőséget gyakorolta egyszermind, a melylyel Róma Görögország fölött, és a melylyel Görögország birt Róma fölött. A franczia csakhamar általános nyelvvé, a társas divat és diplomácia nyelvvé lön. Több udvarnál szabatosabban és szebben beszéltek azon a fejedelmek és főrangúak, mint saját anyai nyelvökön. Szigetünkön kevesbbé volt e szolgáltság, mint a szárazon. Se jó, se rossz tulajdonaink nem utánzás eredményei. De bár kedvetlenül és ügyetlen módra, még itt is hódoltak szomszédaink irodalmi fensőségének. A dallamos toskán nyelv, a mely Erzsébet udvarában a divaturacsok és hölgyek közt oly otthonos volt, alászállt becsében. Azt a gentleman, ki Horáczt avagy Terentiust idézte, jó társaságban rendkívül pedánsnak tartották. De ha töredékesen francziával vegyítette társalgását, a lehető legjobb jelét adta tehet-

ségeinek és miveltségének *). Az ítészet új törvényei, az írásmód új példányai jöttek divatba. A mesterkéltszende-
ség, mely Donne verseit elferditette, s a melyet Cowleyéi-
ben megróttak, eltűnt költészetünkéből. Hazánk nyelve ke-
vesebbé fönséges, mesterségesen bonyolított, s kevesebbé vál-
tozatosan hangzatossá lőn, mint azelőtt volt, de sokkal vilá-
gosabbá, fesztelenebbé, s vitára és előadásra alkalmasabbá.
E változásokban lehetetlen a francia szabály és francia
példány befolyását észre nem venni. Nyelvünk nagy meste-
rei, legnagyobb becsü munkáikban, francia szavak haszná-
latában tetszettek maguknak, ha szintoly kifejező és hang-
zatos angol szó kínálkozott is **); s Franciaországból hoz-
ták be a rimes tragoediát, ez idegen növényt, mely, a mi
földünkön tengett és csakhamar elhalt.

Jó volna, ha iróink amaz illemességet is utánozták
volna, a melyet nagy francia kortársaik mindég szem előtt
tartottak; mert az akkori angol szinművek, gúnyversek,
dalok és beszélek feslettsége nem kis árnyat vet nemzeti hi-
rűnkre. A rosztat könnyű forrásáig nyomozni. Az elménczek
és puritánok soha sem voltak jó barátságban. Soha sem
szenvedhették egymást. Az emberi élet egész rendét külön-
böző szempontokból, különböző világításban látták. Mit
az egyik komolyan vett, a másik tréfát üzött belőle. A mi-
ben örömet lelt az egyik, boszantotta a másikat. A szigoru

*) Butler igen élesen megróttá ezt egy gúnyversében.

***) A legbotrányosabb példa, a melyre emlékszem, Drydennek
egy költeményében van, melyet II. Károly koronázására irt. Ő bizo-
nyára nem menthette magát nyelvszegénységgel, minél fogva idegen
nyelvből kellett volna szavakat kölcsönöznie. Ime az érintett példa :

»Hither in summer evenings you repair

To taste the fraicheur of the cooler air.«

puritán előtt a legártatlanabb kedvcsoszszanas bűnnek lát-
szott. A könnyelműbb és vidor természetűeknek a buzgó
atyafiak ünnepélyessége bő anyagot szolgáltatott nevetségre.
A hitjavítástól a polgárháborúig, majd minden elmésségre
hajlandó író talált alkalmat, megtámadni azokat a sima
fejű, szuszka, siránkozó szenteket, a kik gyermekeiknek,
kereszteléskor Néhémiás könyvéből adtak neveket, a kik
a »zöld Jakab« *) látására fölajdultak lelkeikben, s isten-
telenségnek tartották karácson napján mazsola levest iz-
lelni. Eljött végre az idő, midőn a nevetők arcjai elko-
morúltak. A rideg, feszes hitbuzgók, miután két nemze-
déken át sok jó elmésség tárgyául szolgáltak, fegyverre
keltek, győztek, uralkodtak, s mérges mosoly közben lá-
baik alá tiporták a csufolók egész seregét. A kedv és csin-
talanság által ejtett sebeket azzal a komor és engesztelhet-
len rossz indulattal torlák meg, a mely a vakbuzgók sajátja,
a kik gyűlölségöket erénynek tartják. A színházakat bezá-
ratták. A színészeket kikorbácsolták. A nyomdákat szigorú
elővizsgálók örökösége alá vetették. A Muzsákat saját ked-
ves mulató helyeikről, Cambridgeből és Oxfordból szám-
űzték. Cowley, Crashaw és Cheveland kivették colle-
giumaikból. Az akadémiai megtiszteltetés lépcsőire jelölt
ifjunak nem kellett többé Ovidféle epistolákat, vagy virgili
pásztori költeményt írnia, hanem a »supralapsarian-ok
synodusa« előtt szigorúan kérdőre vonták, hogy mely na-
pon és mely órában vette észre újjászületését. E rendszer,
természetesen, sok képmutatót szült. Tisztes öltöny és

*) A kéményseprők szokása volt, május elsején egyik legma-
gasb termetű tarsukat zöld ágakkal és virágokkal halmozott kúp
alakú kosárba tenni, hogy egészen zöldnek látszott.

mogorva arcz leplezte több évig a szabad élet és boszú vágyait. Végre betelt a vágy. A visszahelyezés ezer meg ezer lelket szabadított föl a már türhetlenné vált járom alól. Viszont megkezdték a régi harczot, de újabb indulatossággal. Nem portyáztak többé, harcz volt életre halálra. A kerekfejű azoktól, a kiket üldözött, nem várhatott egyéb kegyelmet, mint a kegyetlen rabszolgahajtó várhat a föllázadt rabszolgáktól, a kiken még látszanak a nyakvas és korbács sebhelyei.

Az élcz és puritánismus között a háboru nem sokára az élcz és erkölcsiség harczává fajult. Az ellenség, melyet az erény grotesk torzképe ingerelt föl, nem sokára magát az erényt sem kimélte. Bántalommal illették mindazt, a mit az énekelve-beszélő kerekfejű tiszteletben tartott. Mindent pártoltak, a mit az elvetett. Minthogy az gyarlóságait az ájtatosság köpenyével fődte, neki bátorodtak az emberek, hogy legbotrányabb bűneiket cynicus szemtelenséggel föltolják a közönség szemei elé. Mert az a tiltott szerelmet vad szigorral büntette, gunyt üztek a szügies tisztaságból és házassági hűségből. Azon szenteskedő beszédmód ellenében, a mely a kerekfejű shiboleté volt, más nem kevesbé képtelen és sokkal gyűlöletesb beszédmódot kezdtek. Mihelyt csak amaz szentirási szólásformákra nyitotta meg száját, az uj fajtájú élczesek és finom gentlemanek soha sem szólhattak, hogy oly fajtalanságokat ne beszéltek volna, a miket most bármely teherhordó szégyenlene, s a nélkül, hogy teremtőjök nevét ne vették volna föl, hogy átkozza meg, sülyeszse el, verje meg, tegye tönkre és vesse pokolra amazokat.

Nem csoda tehát, hogy szépirodalmunk, midőn a régi polgári és egyháziszerkezettel együtt föléledt, erkölcstelen-

ségbe süllyedt. Csak kevés kitünő férfit maradt ment a ragálytól, a kik egy korábbi, jobb időszak emberei voltak. Valler költeményeiben még mindég ugyanazon érzelmekkel találkozunk, a melyek egy lovagiasb nemzedéket lelkesítettek. Cowley, ki hűsége és írói működése által egyaránt kitünt, bátran szót emelt az erkölcstelenség ellen, mely a hűséget és irodalmat egyképen beszennyezte. Egy hatalmasb költő, a kit szenvedés, veszély, szegénység s egyszersmind vakság vőn kísértet alá, a körüle tomboló ocsmány lármától nem zavarva meg, oly magasztos és szent éneken elmélkedett, mely nem lett volna méltatlan amaz égi Erények ajkaihoz, a kiket semmi viszontagság által el nem homályosítható benső szemével látott, a mint a jáspis padlón amarant és arany koronáikat görgették. Butler erőteljes és termékeny szellemét, ha nem kerülte is el egészen az uralkodó ragályt, csak gyöngébb mértékben érintette e kór. E férfiak elméje azonban oly világban képződött, a mely már elenyészett. Nem sokára egy ifjabb, élczes nemzedéknek adtak helyet; s e nemzedéknek Drydentől le Durfeyig, kemény szívű, arczátlan, nagy szájú, egyszersmind otromba és embertelen szabadosság volt általános jelleme. Ezen írók befolyása kétségkívül kártékony volt; s mégis kevesbbé volt kártékony, mintha nem voltak volna annyira megromolva. A méreg, a melyet terjesztettek, oly erős volt, hogy, nem sok idő múlva, undorral vetették vissza. Egy sem értette közölök a mesterséget, hogy kell a tilos élvek előadását mindazzal, a mi kedveltető és nemesebb, egybekötni. Egyik sem érezte, hogy némi illetet még a bujaság sem nélkülözhet, hogy a leplezés vonzóbb lehet a meztelenségnél, hogy a képzelődés finom érintések által, a melyek azt önműködésre indítják, sokkal erősebben föl-

gerjeszthető, mint durva leírások által, a melyeket szenvedőleg fogad el.

A puritánellenes visszahatás szelleme, II. Károly uralkodása alatt, szintén az egész szépirodalmat áthatotta. De e szellem leglényege a vigjátékokban található. A színházak, a melyek a puritánok vakbuzgó uralma idején zárva voltak, ismét megteltek. Régi vonzerejökhez uj s még hatalmasabb vonzerők járultak. Oly rendezés, ruha s egyéb diszitmény kápráztatta a sokaság szemeit, a minőt most hitványnak vagy nevetségesnek tartanánk, mely azonban azok előtt, kik a XVII. század előbbi korszakában a »Remény« mocsos padain s a »Rózsa« szalmafüdele alatt ültek, hihetetlenül pompásnak fogott volna tetszeni. A nemi kecsek varázsát hívták segélyül a művészet bűbájához: s az ifjú néző oly gerjedelmekkel szemlélte a szeretetre méltó nők által személyesített gyöngéd, tüzről pattant hősnéket, a melyek ismeretlenek voltak Shakespeare és Johnson kortársai előtt. A színházak, a mely naptól fogva megnyittattak, bűn iskoláivá lettek: s magától terjeszkedett a gonosz. Az előadások feslettsége hamar elriasztotta a józan nézőket. A dévajok és erkölcstelenek, a kik ott maradtak, évről évre erősebb ingert kívántak. Ekkép a művészek a nézőket rontották, a nézők a művészeket, mig annyira ment a dráma elfajulása, hogy bámulatosnak tetszik mindazok előtt, a kik nem veszik figyelembe, hogy a legtúlságosabb megszorítások természetes eredménye a legnagyobb féktelenség, s hogy a képmutatás korszakára, a dolgok rendes folyama szerint, a szemtelenség korszaka következik.

Semmi sem jellemzi inkább azon időket, mint a hogy a költők törekedtek nők szájába adni legfajtalanabb verseiket. A legkicsapongóbb szerkezetűek az epilogok vol-

tak. Ezeket többnyire kedvencz színésznők szavalták; és semmi sem tetszett annyira a romlott közönségnek, mint a durva, illetlen sorokat szép leánytól hallani szavalni, a kőről föltették, hogy ártatlanságát még nem vesztede el*).

Szinpadunk sok cselszövényt és jellemet vön azidőben a spanyoloktól, francziáktól és a régi angol jelesb íróktól: de drámairóink mindent beszennyeztek, a mihez nyultak. Kezeik közt Calderon méltóságos és emelkedett szellemű castiliai lovagjainak házai bün aklaivá, Shakespeare Violája keritőnévé, Molière misantropja nőrablónvá, Ágnese házasságtörővé lettek. Mi sem lehetett oly tiszta, oly hősie hogy romlottá és nemtelenné ne vált volna, ha e romlott és nemtelen lelkűek átalakították.

Ilyen állapotban volt a dráma; s a dráma volt a szépirodalom azon ága, mely a költőnek legtöbb kilátást nyújtott, hogy tolla után megélhet. Olyan silány volt a könyvek kelete, hogy a legjobb nevű író is csak csekélységen adhatta el legjobb munkáját. Nem lehet nagyobb példa, mint Dryden utósó munkájának, a »Mesék«-nek sorsa. E könyv akkor jelent meg, midőn közönségesen el volt ismerve legelső angol költőnek az élők között. Mintegy tizenkét ezer sorból áll. A versezet bámulatos; az előadások és leírások tele étellel. Palamon és Arcite, Cimon és Iphigenia, Theodore és Honoria, ma is gyönyörködteti mind az itészeket, mind az iskolás ifjakat. A gyűjteményben van »Sándor ünnepéye«, a legdicsebb óda nyelvünkön. A nyomtatási jogért Dryden kétszázötven fontot kapott, kevesebbet, mint korunkban két cikkelyért fizet valamely szemle**).

*) Collier Jeromós erélyesen kikelt e rüt szokás ellen.

***) A szerződést lásd Drydennek Walter Scott által közrebo-csátott kiadásában.

Pedig az alku, mint látszik, nem volt igen rossz. Mert a könyv lassan kelt el; s a szerző már tíz évig pihent sirjában, mire a második kiadásra szükség volt. Ki szinpadra irt, sokkal nagyobb öszletet nyerhetett, sokkal kevesebb fáradsággal. Southern hétszáz fontot vett be egyetlen darabjából. Otway koldusból egy ideig bőségre emelkedett, hogy »Don Carlos«-a sikerült. Shadwellnek százharmincz fontot jövedelmezett az »Alsacziai squire« egyetlen előadása. Minek következtében szinműveket irt a kinek csak iróságból kellett élnie, akár volt rá benső hivatása, akár nem. Így Dryden is. Mint gunyversíró vetelkedik Juvenállal. Mint tanköltemény-szerző, némi gonddal és tanulmánynyal, talán Lucretiussal versenyezhetett. A lyrai költők közt, ha nem a legfönségesebb, bizonyára a legragyogóbb és élénkebb szellemű. De a természet, mely sok ritka adománnyal elhalmozta, megtagadta tőle a drámairói tehetséget. Mindazáltal legjobb évei minden erejét drámaszerzésre pazarolta. Sokkal több ítélőtehetséggel bírt, hogysen észre ne vette volna, hogy a jellemek dialogok által kifejezése nem volt hatalmában. Mindent elkövetett, hogy e gyöngeséget olykor pompás szavalással, vagy hangzatos verseléssel, olykor feslett dolgokkal fedezze, a melyek az erkölcstelen, világias közönség izlésének nagyon is megfeleltek. Még sem aratott soha oly szinpadi sikert, a milyen egynémely író munkálatait jutalmazta, a ki általában sokkal alábbvaló tehetségű volt nálánál. Szerencsésnek tartotta magát, ha száz guineát szerzett egy darabból; csekély díj, mindazáltal szembetünőleg több, mint a mennyit hasonló mennyiségű munka után más uton szerezhetett volna.

Oly csekély volt a jutalom, a melyet akkor a tehetségek a közönségtől nyerni képesek voltak, hogy kénytelenek

voltak a nagyok megadóztatásával pótolni jövedelmöket. Minden gazdag és jó indulatu lordot oly alkalmatlan koldulással és aljas hizelgéssel zaklattak, a mely korunkban hihetetlennek látszik. A pártfogótól, kinek valamely munkát ajánlottak, megvárták, hogy egy erszény arannyal jutalmazza az író. Valamely könyv ajánlásáért adott tiszteletdíj sokkal nagyobb volt, mint a mennyit bármely kiadó fizetett a nyomtatási jogért. E szerint sokszor csak azért nyomtattak könyveket, hogy ajánlani lehessen azokat. E magasztalással üzérkedésnek az lőn eredménye, a mit várni lehetett. Nem tekintették költőre nézve szégyenletesnek a hizelgést, a mely gyakran a kegyeletlenség tetőpontjára emelkedett. Függetlenséget, igazmondást, önbecsülést, nem várt tőle a világ. Valóban, erkölcsi tekintetben, olyas lény volt, ki a kerítő és koldus között állott.

Egyéb bűnökhez, a melyek az írói jellemet lealacsonyították, II. Károly uralkodása vége felé a pártszellem legvadabb kicsapongása is járult. Az írók, mint osztály, a puritánság elleni régi gyűlölség által indítatva, az udvar részére álltak s ez hasznos szövetségesekre talált bennök. Dryden, különösen, jó szolgálatot tőn a kormánynak. »Absolon és Achitophel«-e, az újabb kor eme legnagyobb gunyverse, álmélkodással töltötte el a fővárost, sőt a vidéken is példátlan gyorsasággal elterjedt, s bárhol volt látható, keserűen sértette az »exclusionistákat« s fölbátorította a torykat. De a bámulat közben, melyet a nemes írásmód és verselés iránt szükségkép érzünk, nem kell a nagy különbségekről a jó és rossz között megfelleledkeznünk. A szellem, mely azon időben Drydent és némely társait a whigek ellen ingerlette, megérdemli, hogy ördöginek nevezzük. Azon gonosz napokban a szolgálalkü birák

és sheriffek nem tudtak oly gyorsan vért ontani, a mint a költők zaja kívánta. A szinpadon nyilván elszavalt versek még több áldozatot kívántak, játékot üztek az akasztással, s keserűen gunyolták azokat, a kik, a veszély óráiban, a király mellett állván, most tanácsolták neki, hogy legyőzött elleneivel nagylelkűen bánják, s hogy a vétek- és gyalázatossgból mi se hiányozzék, nők szavalták az ilyen verseket, a kik rég megtanulván kivetkőzni minden szeméremből, most minden szánakozást levetkezni tanultak*).

Nevezetes dolog, hogy míg az angol szépirodalom ekkép ártalmassá és nemzeti gyalázattá lett, az angol szellem oly változást idézett elő a tudományban, mely mind végiglen az emberi értelem legnagyobb művei közé fog számítani. Bacon terméketlen földbe, s mostoha időszakban, szórta el a jó magot. Nem várt kora termést, s végrendeletében szükségkép a következő korszaknak hagyta hirtvét. Bölcselme egy egész nemzedéken át, zavarok, háborúk és számüzések között, kevés jól rendezett főben tenyészett lassacsokán. Míg uralomért vívtak a pártok, egy bölcséből álló csekély testület jó indulatu megvetéssel fordult el a tusától, s azt a nemesb működést tűzte föladataul, mely az ember uralmát az anyag fölött terjeszti. A mint a nyugalom helyreállott, könnyen találtak e tanítók figyelmes hallgatókra. Mert a fegyelem, a melyen a nemzet átment, a közszellemet igen alkalmas állapotba hozta, a verulami tanok elfogadására. A polgári zavarok fölzaklatták a mivelt osztályok lelkitelhetségeit, s olyan nyugtalan tev-

*) Ha van olvasó, ki e kifejezéseimet igen szigoruaknak találná, azt tanácsolnám neki, olvassa meg Dryden epilógját a »Guise herczég«-hez, s jusson eszébe, hogy azt nő szavalta el.

kenységet és kielégíthetlen tudvágyat idéztek elő, a mely merőben ismeretlen volt azon ideig. De az érintett zavarok következtében általánosan gyanuval és megvetéssel fogadták a politikai és vallásos újításokat. Husz éven át az eszes, termékeny szellemű férfiaknak fő foglalkozása volt, alkotmányokat faragni elnökkel, és főhivatalnok nélkül, örökös kormánytanácsossal és sorsozás útján választottal, egy éves avagy örökös tanácsossal. Mindent megkísérlettek e tervekben. Teljesen kidolgozták a képzelt kormányalak összes részleteit, elnevezéseit, szertartásait, a polemarchokat és philarchokat, tribusokat és galaxiakat, a fő archont és fő strategeket. Hogy mely sorsoló szekrények legyenek zöldek, melyek vörösek, mely golyók aranyból, melyek ezüsből, mely tisztviselőknek kelljen kalapot, kiknek fekete bársony főveget hordaniok, mikép vigyék a buzogányt s mikor kelljen a heroldnak levenni fővegét, s száz egyéb hasonló csekélységet mind komolyan fontolóra vettek, s rendezték nem mindennapi tehetségű és tanulmányu emberek. De ezen ábrándok ideje lejárt; s ha vagy egy konok közársasági múltatta is még magát azokkal, a kinevetéstől és büntető eljárástól való félelem rendesen rábirta, hogy ábrándjait magának tartsa. Népszerűtlen és veszélyes volt akkor egy szót is szólani az egyeduralom alaptörvényei ellen: de merész, szellemdús férfiak, kárpótlásúl, megvetőleg bántak azzal, a mit a természet alaptörvényeinek tartottak azelőtt. Az egyik csatornában megszorított ár nagy erővel tört a másikba által. A forradalmi szellem, megszűnván a politikában működni, példátlan erélylyel és merészséggel a természettan összes ágaira vetette magát. 1660, a régi alkotmány visszaállításának kora, egyszersmind ama korszak, honnan az új bölcelem tulnyomósága veszi kez-

detét. Ez évben jött létre a »Királyi társulat,« mely hivatalva volt, főtényezője lenni sok egymást követő dicső és üdvös javításnak). Nehány hó múlva divatba jöttek a tapasztalati tudományok. A vér átöntése, a légmérés, a higany megállapítása foglalta el a közszellemben azt a helyet, a melyet azelőtt a »Rota« vitái foglaltak el. A tökéletes kormányról szőtt álmok helyett oly szárnyakról álmodtak, a melyeken a Towerből az apátságba lehetne röpködni, s két gerinczű hajókról, a melyek a legdühösebb zivatarban sem sülyednének el. Minden osztály át volt hatva az uralkodó érzelemtől. Valahára egyesült a »cavalier« és kerekfejű, a püspöki rendszer hive és a puritán. Hit- és jogtudósok, államférfiak, nemesek, hercegek előmozdították a Baconféle bölcsélet diadalát. A költők versenyző hévvel énekelték meg az aranykor közeledését. Cowley, eszmedús és elmésségtől ragyogó sorokban sürgette a választott nemzedéket, hogy az ígéret tejjel mézzel folyó földét vegye birtokba, azt a földet, a melyet nagy szabadtójuk és törvényhozójuk mintegy a Pisgah tetejéről látott, de a melybe nem engedtetett bejutnia**). Dryden több buzgalommal, mint tudományyal vegyítette szavát az általános örömjajba, s oly dolgokat jószolt, a melyeket se maga, se más valaki nem értett. A »Royal Society«, — ugymond — nem sokára a földgolyó végső partjára vezetend, s ott a hold tökéletesb látásával fog bennünket gyönyörködtetni. Két ügyes és nagyratörékvő főpap, Ward, salisburgi püspök, és Wilkins, chesteri püspök, a mozgalom vezérei közt tüntették föl magokat. Ékesen írta meg e mozgalom történetét egy ifjabb hittudós,

*) Sprattól: »History of the Royal Society.«

***) Cowley odája a »Royal Society«-hez.

a ki pályáján nagyra volt emelkedendő, Sprat Tamás, később rochesteri püspök. Mind Hale, az országbíró, mind Guildfort, a főpecsétőr elloptak néhány órát hivatalaiktól, hogy a vizálltanról irjanak. Valóban az első légmérők, a melyeket Londonban árultak, Guildford közvetlen igazgatása alatt készültek. Egyideig a ledér Buckingham figyelmében a vegytan osztozott a borral és szerelemmel, a színházzal és játszó asztallal, az udvaronc és népizgató cselszövényeivel. Rupertnek tulajdonították a »mezzotinto« föltalálását; róla nevezték el azt a különös üvegcsöppet, mely sok ideig mulattatta a gyermekeket s zavarba hozta a tudósokat. Károlynak magának is volt dolgozó műhelye, hol sokkal tevékenyebb és figyelmesb volt, mint tanácsasztalánál. Mivelt gentlemanben szükséges jellemvonás volt, hogy a légszivattyukról és teleskopokról tudjon valamit beszélni; s még a szép hölgyek is illőnek látták egyszer s másszor némi hajlamot fitogatni a tudomány iránt, hat lovas hintón jártak megnézni Gresham ritkaságait, s kitört belőlök az öröm, látván, hogy a delej valóban magához vonzza a tüt, s hogy a nagyító üveg a bolhát oly nagynak mutatja, mint egy veréb.

Mint az emberi szellem minden nagy mozgalmában, kétségkívül volt ebben is, a mi mosolyt idézhet elő. Általános törvény, hogy bármely működés, bármely tan divatossá lesz, vesztetni fog azon méltóságból, a melylyel birt, midőn csekély, de komoly kevesebbségre volt szorítva, s csupán önmagáért szerették. Igaz, hogy némely egyének bohóságai, a kik, a nélkül hogy valódi képességgel birtak volna rá, szenvedélyt mutattak a tudomány iránt, — megvető gunyra szolgáltatnak anyagot azon, előbbi nemzedékbeli gunyversíróknak, a kiknek nem volt kedve újra tanulni,

a mit ifjúságukban másképp tanultak.*) De nem kevésbé igaz, hogy az akkori angolok a természet magyarázásának nagy munkájában akkép jártak el, mint az előtt soha egy időszakban és egy nemzet sem. Körüljárt Bacon Ferencz szelleme, a merészség és józanság e csodás vegyülete. Erősen hitték, hogy az egész világ tele van az emberi boldogságra nézve legfontosb titkokkal; s hogy az ember teremtőtől bírja a kulcsot, mely kellően használva útát nyit előtte. Egyszersmind az a meggyőződés uralkodott, hogy a természettanban csupán az egyes tények szorgalmas vizsgálata által lehetséges az általános törvények ismeretére jutni. E nagy igazságoktól mélyen áthatva láttak föladatakhoz az új bölcelem tanárai, s mielőtt egy századnegyed elmúlt, bőséges foglalt adtak mindarra, a mi azóta teljesezésbe ment. A mezőgazdaság javítását már megkezdték. Új növényeket tenyésztettek. Új gazdasági segédszereket alkalmaztak. Új trágyanemeket használtak.***) Evelyn, a »Royal Society« ünnepélyes jóváhagyása mellett, oktatást adott honfiainak a mezőgazdaságban. Temple, szabad időközeiben, sok kísérletet tőn a kertészetben, s megmutatta, hogy sok jóízű gyümölcsöt lehet mesterségesen Angliában tenyészteni, mely kedvezőbb éghajlat alatt honos. Az orvoslás, a mely Franciaországban még bölcsejében volt, s kimerithetlen anyagot szolgáltatott Moliérenek méltó

*) Ugy hiszem, Butler volt az egyetlen valódi tehetség a forradalom és visszaállítás közben, a ki az új bölcelet iránt, mint akkor nevezték, keserű ellenséges indulatot mutatott. Lásd gúnyversét a »Royal-Society«-ről, s az »Elefánt a holdban« czimút.

**) Aubruey leírta, mily könnyen tőnek akkor kísérleteket mezőgazdáink, s mi könnyen hoztak be javításokat. »Natural History of Wiltshire. 1685.«

gunyra, Angliában tapasztalati uton haladó tudományyá lett, s Hippocrates és Galenus daczára, mindennap tön némi előmenetelt. Gondolkodó fők először fordították figyelmöket az egészségi rendőrség fontosságára. Az 1665-ki nagy dögvész a főváros hibás építészete, csatornázata és szellőztetése gondos vizsgálat alá vételére indította őket. Az 1666-ki nagy tűzvész alkalmat nyújtott nagy kiterjedésű, átható javításra. Ez egész tárgyat szorgalmasan vizsgálgatta a »Royal Society«; s e testület javaslatainak kell egy részben tulajdonítani azon változásokat, a melyek noha messze elmaradtak a közjó kívánatától, mindazáltal nagy különbséget idéztek elő a régi és újabb London közt, s valószínűleg teljesen véget vetettek hazánkban a dögvész pusztításainak. Ugyanezen időben alkotta sir Petty Vilmos, egyike azon társaság alapítóinak, a politikai számtant, a politikai bölcsélet szerény, de nélkülözhetlen szolgáját. A természet minden országát kikutatták. E korra esnek Boyle vegytani találmányai és Sloane első növénytani vizsgálatai. Akkor történt, hogy Ray a madarakat és halakat újra osztályozta, s hogy Woodward figyelme az ásványokra és kagylókra irányoztatott. Egyik ábrándkép a másik után tűnt el, mely a világot a sötétség korszakában ámitotta, mielőtt világosság lett. A csillagvetés (astrologia) s a vegytan álkémlete (alchymia) tréfaságok lettek. Nem sokára alig volt egy megye, hol a »Quorum«-ok *) közül többen megvetőleg el nem mosolyodtak, ha egy vén asszonyt állítottak eléjük, mivel söprünyélen lovagolt, vagy marhadögöt idézett elő. De az emberi ismeretek ama legnemesb és legnehezebb

*) A törvényszéki ülnökök neve, egy birói parancstól, mely e szón kezdődött.

ágai, a melyekben inductio és mennyiségtani bebizonyítás segítette elő az igazság föltalálását, voltak azok, a melyekben az angol szellem legnevezetesebb foglalásait tette e korban. Wallis János új alapra állította a súlyegyentan egész rendszerét. Halley Ödön a légkör tulajdonait, a tenger apályát és dagályát, a delejesség törvényeit, s az üstökösök pályáit vizsgálgatta; s tudomány dolgában se munkától, se vesztélytől, avagy számüzetéstől nem ijedt vissza. Míg ő sz. Plona sziklabérczén a déli égöv csillagzatairól térképet rajzolt, emelkedett Greenwichben nemzeti csillagvizsgáló intézetünk; s Flamsteed János, az első királyi csillagász, épen megkezdte azon vizsgálódások hosszú sorát, a melyről földgolyónk bármely része hálás tisztelettel emlékezik. De bármily kitünők voltak e férfiak, árnyékot vet dicsőségökre egy halhatlan név mindent fölül ragyogó fénye. Newton Izsákban az értelmi hatalom két oly neme, a melyek közt semmi közösség nincsen, s a melyeket ritkán találhatni az erő igen magas fokára fejlődve, melyek mindazáltal a természettan legfelsőbb köreiben egyaránt szükségesek, — olyképen voltak egyesülve, mint soha azelőtt, vagy azután. Lehetek a tisztán mennyiségtani, s lehetek a tisztán tapasztalati tudományokra szintoly szerencsés alkotásu elemék, mint az övé: de a bizonyító (demonstrativ) és inductiv tehetség oly magas fenségben s olyan tökéletes összhangzásban egy főben sem volt együtt. Talán a scotisták és thomisták korában még az ő tehetsége is szintugy parlagon maradt volna, mint sok más, csekélyebb értelmiséggel történt. Szerencsére azon kor szelleme, a melybe őt sorsa helyezte, kellő irányt adott elméjének; s értelme tiszteres erővel hatott vissza a kor szellemére. 1685-ben, minden fénye mellett, csak kelőben volt még hirneve: szelleme azon-

ban már délfokán állott. Nagy műve, az a mű, a mely a természetbölcslem legfontosabb tartományaiban forradalmat idézett elő, be volt fejezve, de még nem volt közrebecsátva, s épen a »Királyi társulat« vizsgálata alá volt terjesztendő.

Nem könnyű kimagyarázni, hogy a nemzet, mely szomszédait a tudományban annyira megelőzte, miért maradt hátra tőlök a művészetben. De így állt a tény. Igaz, hogy az építészetben, e mesterségben, mely félig tudomány, a melyben kitűnő jelességre csak mérnök juthat, a melyben a szépség mértéke egyenesen vagy közvetve a hasznosságtól függ, s a melynek alkotásai, részben legalább, csupán a tömegszerűtől nyerik fönséges voltukat, — e mesterségben, mondom, hazánk egy valóban nagy férfúval dicsekedhetik, Wren Kristóffal; s a tüzvész, mely Londont romba döntötte, oly alkalmat adott tehetségei kifejtésére, a melyre nincs példa az újabb történetben. Nem volt ő képes, mint jóformán egy kortársa sem, az athénei csarnok komoly szépségével, a gót csúcsivezet megható fönségével versenyezni, vagy talán csak méltányolni is azokat: de az Alpoknak felénk eső oldalán született emberek közül egy sem utánozta több sikerrel Olaszország palotaszerű egyházainak nagyszerűségét. Még a büszke Lajos sem hagyott egyetlen művet is maga után, mely szent Pál egyházával kiállaná az összehasonlítást. De II. Károly uralkodása végén egyetlen angol festő vagy szobrász sem volt, a kinek neve maiglan élne. E meddőség rejtélyes némileg; mert a festészek és szobrászok épen nem voltak megvetve, avagy rosszul fizetve. Társadalmi állásuk szintoly magas volt, mint jelenleg. Jövedelmök, a nemzet vagyonosságához vagy az értelem másféle alkotásaihoz képest még több volt, mint most. A bőkezű

pártfogás, mely a művészekre kiterjedt, tömegestől vonzotta azokat partjainkra. Lely, a ki a Hamilton által magasztalt gyöngéd szépségeket, gazdag hajfürtöket, teljes ajkakát és epedő szemeket számunkra föntartotta, westfali volt. 1680-ban halt meg, miután sokáig fényesen élt, lovagi ranggal tiszteltetett meg, s művészi ügyessége által szép vagyont gyűjtött. Rajzolatainak és festményeinek jeles gyűjteménye, királyi engedélynél fogva, a whitehalli lakomatermekben állíttatott ki, s árverés útján huszonhatezer fontnyi, majdnem hihetetlen öszleten kelt el, a mely öszlet az akkori gazdag emberek értékéhez képest nagyobb arányban áll, mint korunkban száz ezer font állana. Lely után Kneller Gotfréd hazánkfia következett, a ki először nemessé, aztán baronetté lőn, fényes házat tartott s szerencsétlen vállalatokban sok pénzt elvesztett, és mégis képes volt nagy értéket hagyni családjára. A két hollandi születésű Vandelve-t az angol bőkezűség vonzotta, hogy közénk települjenek, s a király és nemesei számára néhány oly tengeri képet festettek, a melyek a legszebbek közé tartoznak a világon. Egy más hollandi, Varelst Simon, fölséges napraforgókat és tulipánokat festett, olyan áron, milyenről azelőtt nem is álmodtak. Verrio, egy nápolyi, a szobapadlatokat és lépcső melletti falakat Gorgonokkal, Múzsákkal, nymphákkal és satyrokkal, az erény és bün képleteivel, nektárt ivó istenekkel, s a diadalmenetet tartó borostyán koszorus fejedelmekkel festette tele. Ekkép szerzett jövedelme képessé tette őt olyan asztalt tartani, mely a költségesebbek közé tartozott Angliában. Csupán windsori festményeiért hét ezer fontot kapott, mely öszlet elég volt akkoriban egy mérsékelt igényű gentlemant egész életére kényelmes állapotba helyezni, s több volt sokkal, mint a mennyit Dryden

negyven évi irói működése alatt a könyvárusoktól kapott. Verrio fősegéde és utóda Laguerre Lajos Franciaországból jött. Ama kor két leghiresebb szobrásza szintén idegen volt. Cibber, kitől a »furia« és »búskomolyság« hatásteljes jelképek most is ékesítik Bedlamet, dán volt. Gibbons, kinek varázs képzelmenek és ügyes kezének több palotánk, collegiumok és egyházak legszebb ékitményeiket köszönik, hollandi volt. Még a pénzmintákat is francia metszők készítették. Valóban hazánk csak György uralkodása óta dicsekhetik egy nagy festésszel, s III. György ült a trónon, mielőtt valamely szobrászára büszke lehetett volna.

Ideje bevégeznünk Anglia állapotáról, II. Károly uralkodása alatt, e leirást. Egy igen nagy fontosságú tárgy azonban még érintetlen maradt. Mitsem mondtunk még a nép nagy tömegéről, mely az ekét tartotta, az ökrökkel bánt, Norvich szövőszékein dolgozott, s szent Pál egyházához a portlandi köveket vágta. Nem is mondhatunk igen sokat. Épen a legszamosabb néposztály, a melyről a legkevesb tudósításaink vannak. Azon időben az emberszeretők még nem tartották kötelességnek, s a demagógok nem nyereséges dolognak, a munkások nyomoráról szónokolni. A történetírás sokkal inkább el volt foglalva az udvarokkal és táborokkal, hogysen a pór kunyhója vagy a kézműves padlásszobája számára egy sort is föntartott volna. A sajtó sokszor egyetlen nap alatt több értekezést és szónoklatot közöl jelenleg a munkások sorsáról, mint akkor, a forradalom és visszaállítás között, huszonnyolcz év alatt, összesen közöltek. De nagy tévedés volna a panasz szaporodásáról a nyomor bármikép növekedésére következtetni.

A köznép állapotának ismertető jele főleg a napibér mennyisége; s miután a XVII. században a köznép négy

ötöde fölmiveléssel foglalkozott, mindenek előtt az iránt kell tisztába jöni, mennyi volt a földmivelési iparág napszáma. S van módunk e tárgyban föladatunkra nézve meg lehetőszen tisztába jöni.

Sir Petty Vilmos, a kinek csak pusztá állítása is nagy fontosságu, értesít bennünket, hogy azon munkásnak, a ki egy napi dolgáért négy pencet és élelmezést, vagy élelmezés nélkül nyolcz pencet kapott, nem a legrosszabbul folyt sorsa. Petty számítása szerint tehát egy hétre négy shilling jó kereset volt a földmivelőnek.

Számos adatunk van, hogy e számítás nem jár távol az igazságtól. 1685 kezdetén a warwickshirei törvényszék birái, az Erzsébet egyik törvénye által rájok ruházott hatalomnál fogva, évnegyedes gyűléseikben szabályozták a megyére nézve a napi béreket, s kihirdették, hogy minden munkabérlő, a ki a meghatározott öszletnél többet ad, és minden napszámos, a ki többet fogad el, büntetés alá esik. A közönséges földmives napszámát márcziustól septemberig épen a Petty által említett öszletben, számszerint hetenként négy shillingben állapították meg. Szeptembertől márcziusig csak három shilling s hat pence volt egy hétre a napi bér.

De akkor, mint most, igen különböző volt a paraszt keresete az ország különböző részeiben. Warwickshireben hihetőleg mintegy a középszámmal egyező, a Skóczia határhoz közel megyékben azon alul volt a napszám: de kedvezőbb kerületek is voltak. Ugyanaz évben, 1685-ben, egy devonshirei gentleman, Dunning Richard, egy kis értekezést adott ki, melyben a megyéjebeli szegénységet írja le. Kétségtelen, hogy jól értette tárgyát; mert néhány hó mulva munkáját újra nyomták, s a tisztviselők, a kik Exeter-

ben évnegyedes gyűlésre jöttek össze, minden községi hivatalnok figyelmébe nagyon ajánlották. Szerinte a devonshirei pór napibére, élelem nélkül, öt shilling volt egy hétre.

Még jobb volt a paraszt sorsa St. Edmund's Bury közelében. A suffolki tisztviselők 1682. tavaszán a napszám meghatározása végett összegyűlvén, ott azt határozták, hogy, a hol a munkás élelmet nem kap, bére hetenként télen öt shilling, nyáron hat legyen.

1661-ben, a chelmfordi törvénytevők az essexi munkások heti bérét, élmezés nélkül, télen hat, nyáron hét shillingre határozták. Ugy látszik, hogy a visszaállítás és forradalom közben ez volt az országban a földmives legmagasabb napszáma; s meg kell jegyezni, hogy a mely évben e határozat történt, az élelmi szerek rendkívül drágák voltak. Hetven shilling volt egy quarter buza, a mit most szinte éhségkori árnak tartanának.

E tények teljes öszhangzásban vannak egy más tényvel, mely teljes figyelmet látszik érdemelni. Világos, hogy oly hazában, a hol senkit sem kényszerithetni, hogy katonává legyen, a hadsereg sorait nem lehet betölteni, ha a kormány a rendes mezei munkabéernél sokkal kevesebbet ajánl. Most egy soredbeli közlegény zsoldja és sörpénze hét shilling- és két pencere meg yetenként. E zsold, a nyugdíj reményével együtt, sem vonzza elegendő számmal az angol ifjuságot; s szükségesnek találják a hiányt a munsteri és connaughti szegényebb nép közöl tetemes újonczozással pótolni. A gyalog közkatona bére 1685-ben csak négy shilling és nyolcz pence volt hetenként; mindamellét kétségtelen, hogy a kormány azon évben, igen rövid idő alatt, nehézség nélkül sok ezer angol ujonczot kapott. A köztársaság hadseregében a gyalog közlegény heti bére hét

shilling volt, tudnillik a mennyit II. Károly alatt egy káp-lár kapott; s hét shilling hetenként elégnek tartatott, a hadsorokat a közép-nél általában határozottan különb férfiakkal betölteni. Mindent összevéve tehát, úgy látszik, okszerüen következtethetni, hogy, II. Károly uralkodása alatt, a paraszt rendes napszáma nem ment többre hetenként négy shillingnél; de az ország némely részeiben öt, hat, sőt nyári hónapokban hét shillinget is fizettek. Jelenleg azt tartják, hogy az a vidék, a hol a munkás hetenként csak hét shillinget szerez, az emberiséget sértő állapotban van. A bér általában sokkal magasabb; s szerencsés megyékben a földmivelő heti bére tizenkét, tizennégy sőt tizenhat shillingre fölmegey.

A kézműiparban használt munkások napszáma mindig nagyobb volt a földmivelőkénél. 1680-ban egy alsóházi tag megjegyezte, hogy a hazánkban fizetett nagy bér lehetlenné teszi, hogy szöveteink az indiai szövőszékek készítményeivel a versenyt kiállják. Az angol kézműves, ugymond, a helyett, hogy, mint a bengali benszülött egy rézpénz darabért rabszolgamunkát tenne, naponként egy shillinget követel. Más adat is van, a mely igazolja, hogy egy shilling volt e napi bér, a melyre az angol iparos igényt tarthatni vélt; sokszor azonban kénytelen volt kevesebbért is dolgozni. A köznépnek akkor nem volt szokása, közértekezés végett, összejöveteleket tartani, szónokolni, s folyamodásokkal járulni a parlamenthez. Ügyét egy hirlap sem fogta föl. Szeretetök és gyűlölségök, örömük és bújuk durva rimekben nyilatkozott. Történeteiket nagy részben csak balladáikból kell tanulni. Egyik legnevezetesb népdalt, melyet II. Károly idejében Norwich és Leeds utczáin énekeltek, még az eredeti lapon lehet olvasni. A munka he-

ves és keserű fölajdulása a tőke ellen. Szól a régi jó időről, midőn a gyapjuiparnál alkalmazott minden kézműves olyan jól élt, mint egy haszonbérelő. De azon idők elenyésztek. Most a szövőszéki nehéz munkával is alig lehet naponként hat pencenél többet keresni. Ha a szegények panaszkodtak, hogy ily csekélységből nem élhetnek, azt mondták nekik, hogy szabadságukban áll a bért elfogadni, vagy nem dolgozni. Ily nyomoru bérért kénytelenek dolgozni az érték szerzői, korán kelvén s későn fekvén, míg a posztós mesterek, evés, ivás és hivalkodás közt meggazdagszanak. A költő azt állítja, hogy ha igazság volna a világon, a szövők egy shillinget kapnának naponként*). Bátran elmondhatjuk ennél fogva, hogy a forradalom előtti nemzedék idejében, Anglia nagy kézműtelepeinél, a munkás jól fizetettnek tarthatta magát, ha hat shillinget keresett hetenként.

Megjegyzendő itt, hogy az a szokás, mely szerint a gyermekeket idő előtt munkára fogják, a mit az állam, e minden gyámoltalanok jogszerű véde, korunkban bölcsen és emberségesen eltiltott, e szokás mondom, a XVII. században, annyira elhatalmazott, hogy a kézműipar terjedelméhez képest, szinte hihetetlennek látszik. Norwichben, a posztóüzlet főhelyén, hat éves kis teremtetést már alkalmasnak vélték munkára. Némely irók e korból, s köztök olyanok is, a kiket kizárólag emberszeretőknek tartottak, örömmre fákadva említik, hogy azon egy városban igen gyöngye koru fiuk és leánykák a fölött, a mi saját eltartásukra szükséges, évenként körülbelül tizenkétezer fontnyi értéket hoznak létre. Minél gondosabban vizsgáljuk a mult történeteit,

*) E balladát lásd a brit muzeumban.

annál több okot találunk, eltérni azok véleményétől, a kik azt képzelik, hogy korunk csak új társadalmi bajokat szült. Az az igaz, hogy a roszak, alig egy kivétellel, régiek. Ujdon az értelem, mely a roszat kiismeri, s az emberszeretet, mely azt orvosolja.

Ha a posztószövőkről más nemű mesteremberekre megyünk át, vizsgálataink majdnem ugyanazon eredményekre vezetnek. A greenwichi kórház biztosai, több nemzedéken át, jegyzéket vittek a különböző mesteremberek díjáról, kiket az épület igazítása körül használtak. E hiteles följegyzésekből kitetszik, hogy százhusz éven át a cserépfedők napi keresete fél koronás*), és négy shilling tiz pence közt, a kőműveseké fél koronás és öt shilling három pence közt, az ácsoké félkoronás és öt shilling öt pence közt, a bádigosoké három shilling és öt shilling hat pence közt állott.

Világosnak látszik e szerint, hogy a munkabér, pénzértékben véve, 1685-ben nem volt több, a mostaninak felénél; s kevés oly anyag ára nem volt a mostaninál félnyivel drágább, mely a munkásokra nézve igen fontos. A sör kétségkívül sokkal olcsóbb volt, mint jelenleg. A hús is olcsóbb volt, olyan drága mindazáltal, hogy százezer-nyi családok izét sem ismerték**). A búza árában csak igen csekély változás volt. Egy quarter középára, II. Károly utósó tizenkét éve alatt, ötven shilling volt. Olyan kenyeret tehát, a minőt most a dolgozó házakban adnak, egy

*) Egy forint $1\frac{1}{3}$ kr. pengő pénzben.

**) King »Natural and political Conclusions« czimű művében, nagyjára 880,000 családra tette az angol köznépet. Ezek közül, szerte 440,000 evett állati tápszert kétszer hetenként. A többi 440,000 épen nem evett, vagy csak egyszer egy hétben.

yeoman vagy boltos asztalán is ritkán lehetett látni. A nemzet nagy többsége majdnem egyedül rozsból, árpából és zabból élt.

A forró égövi tartományok, bányák termékei, az erőművek készítményei határozottan drágábbak voltak, mint jelenleg. Azon életkényelmek közé, a melyekért a munkásnak 1685-ben több pénzt kellett adnia, mint 1848-ban, számítandó a cukor, só, kőszén, gyertya, szappan, lábbeli, harisnya, s általában minden ruha s ágynemű. Hozzá adhatjuk, hogy a régi öltönyök és ágyneműek nem csak drágábbak, de kevesebbé használhatók is voltak.

Meg kell jegyeznünk, hogy azon munkások, a kik keresetök után magukat és családjaikat képesek voltak eltartani, nem voltak a társadalom legszükségesebb tagjai. Még egy egész nagy számú osztály volt, mely községi segély nélkül nem élhetett. Alig lehet a köznép állapotának jelentékenyebb tanujele, mint az az arány, a melyben az érintett osztály áll az egész társadalomhoz. Jelenleg, hivatalos jelentések szerint, a férfiak, nők és gyermekek, a kik segélyt kapnak, rossz évben egy tized, jó évben egy tizenharmad részét teszik Anglia népességének. King, az ő korában, egy ötöd résznél többre tette; s e becslést, a melyet, minden tiszteletünk mellett is tekintélye iránt aligha tulságosnak nem fognánk mondani, kiválólag alaposnak nyilvánította Davenant.

Nekünk sem hiányzanak teljesen eszközeink, hogy hozzávethessünk. A szegényadó kétségkívül a legsúlyosb teher volt, a melyet elődeink viseltek akkor. II. Károly uralkodása alatt évenként közel hétszázezer fontra számították, sokkal többre, mint akár a fogyasztási, akár a vámadó, s majdnem félannyira, mint a korona összes jö-

vedelme. A szegényadó gyorsan emelkedett, s, úgy látszik, rövid idő alatt nyolcz és kilencz százezer font között volt évenként, azaz a mostaninak egy hatod része. A népesség akkor a mostaninál egy harmaddal kevesebb volt. A legkisebb napibér a mostaninak felét tette; minélfogva alig tehetni föl, hogy a mit egy szegény egyremásra segélyül nyert, felényivel több lehetett volna a mostaninál. Ugy látszik tehát, hogy az angol nép azon részének, mely akkor községi segélyt nyert, jóval nagyobbnek kellett lennie, mint a mely most részesül segélyben. Jó az ilyen kérdésekről némi kételyvel szólni: de bizonyára mindeddig soha sem mutatták meg, hogy a szegénység a XVII. század utósó negyedében kevesebbé sulyos teher, vagy kevesebbé komoly társadalmi baj volt legyen, mint saját korunkban *).

Egy tekintetben meg kell engedni, hogy a polgárisodás előhaladása csökkentette a legszegényebb néposztály egy része anyagi jólétét. Említve volt már, hogy a forradalom előtt sok ezer angol négyszög mértföld ingovány, erdőség és gyöpség volt, a mely most bekerítve és mivelés alatt van. E vadon föld nagy része, törvény szerint, közös

*) A szegényi törvény iránt kiküldött bizottság tizennegyedik jelentése, B. és C. Függelék. — King és Davenant a szegények és lakosok számát 1696-ban, csaknem hihetetlenül, 1,330,000-re teszik, 5,500,000 népesség mellett. 1846-ban mint a hivatalos jelentésekből kitetszik, csak 1,332,089-re ment azok száma, kik segélyt nyertek, 17,000,000 népesség mellett. Pedig meg kell jegyezni, hogy a hivatalos jelentésekben ugyanazon szegény igen valószínűleg többször is fordul elő. — Ohajtanám, hogy az olvasó De Foe röpiratát: »Alamizsna nem felebaráti szeretetből« s a greenwichi táblákat, melyek M. Cullock kereskedelmi szótárában e szó alatt »Prices« (árak) előfordulnak, olvassa meg.

volt, s nagy része, mely törvény szerint nem volt közös, olyan csekély értékkel birt, hogy a tulajdonosok valóban közhasználatra engedték. Ily tájékon oly mértékben türtek irtásokat és foglalásokat, a mely most megfoghatlan. Az ott lakó paraszt durva életmódjához, csekély vagy épen semmi fáradsággal szerezhették alkalmilag egy izletes tál étket, s elláthatta magát tüzelővel télire. Egy kis nyáj kecskét tartott, a hol most virágzó gyümölcsös van. Szárnyas vadat fogott a mocsáron, a melyet az óta rég kiszáritottak s a hol most gabona és burgonya terem. Turfát ásott, a hol most lóheret természetnek, s vajáról és sajtjáról híres rét diszlik. A földmivelés előhaladása, s a népesség szaporodása szükségkép megfosztotta őt ez előjogoktól. De e veszteségekkel szemközt az előnyök egész sorát lehet felhozni. A polgárisodás és tudományok által okozott jótétemények nagy része közös minden osztálylyal. A szántóvető most egy óra alatt elér, jószágával együtt, a vásárra, a mi százhatvan év előtt egy napi utjába került. Az utcza, mely most a mesterembernek egész éjen át biztos, alkalmas és fényesen kivilágított sétahelyül szolgál, százhatvan év előtt napnyugta után olyan sötét volt, hogy kezét sem láthatta, oly rosszúl kövezve, hogy folyvást nyaktöréstől kellett félnie, és olyan rosz őrizet alatt, hogy mindég veszélyben forgott, hogy leütik és csekély keresetét elrabolják tőle. Jelenleg minden cserépfedőnek, a ki a fedélről leesik, minden keresztutcza-seprőnek, a kit elgázolnak, oly ügyességgel kötik be sebeit, teszik helyre tagjait, a mit, százhatvan év előtt bármely Ormondféle nagy lord, vagy Claytonhoz hasonló főfő kereskedő sem volt volna képes megvásárolni. Némi nagy ártalmakat a tudomány irtott ki; némelyeket a rendőrség száműzött. Az emberi élet határideje az egész or-

szágban s különösen a városokban meghosszabbított. 1685. évet nem számitották a kórosak közé; 1685-ben mindazáltal a fővárosban egynél több halt meg minden huszonhárom lakos közül *). Most negyvenre esik egy halott a fővárosban. A XIX. és XVII. század Londona közt, egészségi tekintetben, sokkal nagyobb a különbség, mint a rendes állapotban és cholérában levő London között.

Még fontosabb a társaság minden osztályaira, s különösen az alsó osztályokra nézve, az a jótékonyság, mely a polgárisodás szelidítő befolyásából a nemzeti jellemre származott. Az a jellem ugyan alapjában, sok nemzedéken át, ugyanaz volt, a mennyiben valamely egyéni jellem alapját azonosnak lehet mondani faragatlan, eszmenélküli, iskolás gyermekben és kimívelt, tökélyesített férfúban. Kellemes látni, hogy Anglia közszelleme érettség felé haladván, egyszersmind szelidült, s hogy, idők multával, nem csak bölcsebb, de jobb néppé is lettünk. Alig van a XVII. század történeteiben vagy fölszinesb irodalmában egyetlen lap, a mely tanúságot nem tenne, hogy őseink kevesebbé voltak emberiek, mint maradékaik. A fegyelem a műhelyekben, iskolákban, családokban, bár nem hatályosb, mint jelenleg, végetlenül keményebb volt. Jó születésű és növelésű gazdák meg szokták verni cselédeiket. A tanítók nem tudták növendékeiket másként valamire tanítani, ha csak nem verték. Tisztas állású férfiak sem szégyenlették verni nejeiket. Az ellenséges felek engesztelhetlenségéről fogalmunk is alig lehet. Voltak whigek, készek zugolódni, hogy miért engedték Straffordot meghalni, mielőtt saját szemei előtt elégették volna beleit. Voltak toryk, kik bántalmak-

*) A meghaltak száma 23,222. — Petty's Political Arithmetic.

kal és gúnynyal illették Russelt, midőn kocsija a Towerből a vérpadra, a »Lincolns Inn Fields«-re ment. A néptömeg szintoly kevés irgalmat tanúsított alsóbb rendű szenvedők iránt. Ha valamely bűnöst szégyenpadra állítottak, szerencsés volt, ha a tégladarabok és utczakövek záporában, élete megmaradt. Ha deresre kötötték, körül tolongotta a sokaság, kérvén a lóhért, hogy jól adja meg a ficzkónak, hadd ordítson. Törvényszéki napokon gentlemanek mulató kirándulásokat rendeztek Bridewellre, hogy korbácsoltatni lássák a nyomorult némbereket, a kik kendert törtek. Egy ember, a kit, mivel a bíróság előtt felelni nem akart, halálra kinoztak, egy asszony, a kit pénzhamisításért elégettek, kevesebb részvétet gerjesztett, mint most valamely feltört hátú ló, vagy tulerötetett ökör iránt éreznek. Oly viadlok, a melyekhez hasonlítva az öklöző verekedés finom és emberies látmány, a város nagy részének kedvencz mulatságai közé tartoztak. Nagy sokaság sereglett össze a gladiatorokat nézni, mint vagdalták darabra egymást halálos fegyverekkel, s örömkialtásokra fakadt, midőn egy vívó ujját avagy szemét elvesztette. A fogházak poklok voltak a földön, mindennemű bűn és gonosz iskolái. Törvényszék idején a kiaszott és sápadt vádlottak oly bűzös és dögvészes léghőrt hoztak föl magukkal kamráikból, mely a bírákon, ügyészeken és eskütteken ugyancsak megboszulta őket. S mindazon nyomort mély közönnyel szemlélte a társadalom. Sehol sem volt az az érzékeny és nyugtalan száanalom, a mely, korunkban, a gyárakban dolgozó gyermeket, a hindu özvegyet, a szerecsen rabszolgát is hatályos ótalom alá veszi, mely minden kivándorlót szállító hajó élelemtárát és vízfordóit kikutatja, mely minden csapásra, a melylyel a részeg katona hátát illetik, fölháborodik, mely

nem akarja türni, hogy a börtönbe zárt tolvajt roszul tart-
sák vagy munkával tulterheljék, s a mely folyvást azon
van, hogy még a gyilkosnak is megtartsa életét. Igaz, hogy
a könyörnek is, mint minden egyéb más érzelemnek, az ész
kormányá alatt kell állania, s hogy e kormány hiányában,
némi nevetséges és sajnos eredményeket idézett elő. De mi-
nél bővebben tanuljuk a mult évkönyveit, annál inkább ör-
vendünk, hogy kegyteljes korban élünk, olyan korban, mely
irtózik a kegyetlenségtől, s midőn az érdemlett büntetéssel
sem szivesen és csak kötelességérzetből fenyítnek. E nagy
erkölcsi változással kétségkivül minden osztály nyert: de
legtöbbet nyert a legszegényebb, a leginkább függő és véd-
telen osztály.

Az olvasó elé terjesztett adatok általános eredménye,
ugy látszik, alkalmasint minden kételyt kizár. S mindazál-
tal, e világos adatok daczára is, sokan kedvesebbnek fog-
ják képzelní a Stuártok Angliáját, mint a melyben élünk.
Első tekintetre különösnek látszhatik, hogy valamely tár-
sadalom, a mely folyvást nyugtalan sietséggel halad előre,
folyvást gyöngéd epedéssel tekintsen vissza a multa. E két
hajlam azonban, bármily összeférhetlennek látszik is, köny-
nyen magyarázható ugyanazon elvből. Mindkettő azon álla-
pot iránti türelmetlenségünkől származik, a melyben épen
vagyunk. E türelmetlenség, mig egy felől az előbbi nemze-
déket felülhaladni ösztönöz bennünket, egyszersmind azok
boldogsága túlbecsülésére tesz hajlandókká. Némi tekintet-
ben ugyan oktalanság és hálátlanság bennünk, hogy elé-
gedetlenek vagyunk azon állapottal, a mely folyvást javu-
lóban van. Ha a jelennel teljesen meg volnánk elégedve,
megszünnénk kutatni, működni, takarítani a jövő számára.

S elégületlenek levén a jelennel, természetes, hogy igen is túlbecsüljük a multat.

Valóban hasonló csalódásban vagyunk, mint a mely az arab pusztában tévútra vezeti a vándort. Minden száraz és kopár a karaván mögött : de messze távolban, elől és hátul, üdítő vizek tükröznek. A vándor ok sietnek előre, s nem találnak homoknál egyebet, a hol egy óra előtt tavat láttak. Visszatekintenek, és tavat látnak, a hol, egy óra előtt, homokban gázoltak. Ugy látszik, hasonló csalódások kísértik a nemzeteket hosszú pályájuk minden szakán a szegény és vadon állapotból föl a gazdagság és polgárisodás legmagasb fokaira. De, ha a délibáb felé elszántan visszaindulunk, úgy találjuk, hogy a mes és régiség orszáigiig visszavonuland az előttünk. Divatos mostan azon időkre helyezni Anglia aranykorát, midőn a nemes urak oly kényelmeknek hiával voltak, a melyeket jelenleg az inasok is nélkülözhetleneknek tartanának, midőn a boltosok és haszonbérlők oly kenyeret reggeliztek, milyennek csak láttára is zendülés támadna egy mostani dologházban, midőn az emberek a legtisztább legű vidékeken korábban haltak el, mint jelenleg városaink legmirigyeseb zugútczáiban, s midőn városaink síkátoraiban korábban haltak el, mint most Guiana partjain. Ránk is kerül majd a sor, hogy meg fognak előzni, s ránk is kerül a sor, hogy irigyelni fognak. Igen, lehet, hogy a XX. században a dorsetshirei paraszt nyomoru fizetésnek tartand egy hétre tizenöt shillinget ; hogy Greenwichben az ács tiz shillinget kap majd naponként ; hogy a munkások rendesen, szintúgy húst esznek ebédre, mint most rozskenyeret ; hogy az egészségi rendőség és orvosi találmányok az emberi élet középidéjét néhány évvel meg fogják hosszabbítani, hogy sok életkényel-

met és kéjelmet, a mi jelenleg ismeretlen vagy igen kevesekre van szorítva, minden iparkodó és takarékos munkás megszerezhet. S mindazáltal, meglehet, hogy divatos lesz azt állítani, hogy a vagyonság öregbedése s a tudomány előhaladása csak keveset boldogított sokak rovására, s Victoria királynő uralkodásáról mint oly időszakról beszélni, mikor Anglia igazán a vigalom hona volt, midőn valódi testvéri rokonszenv kötött egybe minden osztályt, midőn a gazdag nem facsart könyeket a szegény szeméiből, s a szegény nem irigyelte a gazdagok fényét.

OSZK